

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №4 (64)

Київ – 2021

*Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р.
збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до
Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б"*

Міжнародні бази та каталоги, які індексують видання:

- Index Copernicus;
- Google Scholar;
- SIS (Scientific Indexing Services);
- ISI (International Scientific Indexing);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Ulrichsweb Global Serials Directory;
- PKP Index;
- Eurasian Scientific Journal Index;
- OUCI (Open Ukrainian Citation Index);
- Dimensions;
- OpenAire;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

**Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ :
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2021. Вип. №4 (64). 249 с.**

У шістдесят четвертому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №3 від 20 грудня 2021 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПР від 18.11.2010 р.*

Головний редактор:

Мігус І.П.

доктор економічних наук, професор,
проректор з наукової роботи,
професор кафедри управління фінансово-економічної
безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права
«КРОК», Київ, Україна

Відповідальний секретар:

Коваль Я.С.

кандидат наук з державного управління,
доцент, доцент кафедри управління фінансово-
економічної безпеки, ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Липтєв С.М.

кандидат економічних наук, професор, ректор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Алькема В.Г.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Акімов О.О.

доктор наук з державного управління, доцент, Заслужений економіст України, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, Київ, Україна

Акімова Л.М.

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри фінансів та економічної безпеки, Заслужений працівник освіти України, Національний університету водного господарства та природокористування, Рівне, Україна

Андрієнко В.М.

доктор економічних наук, професор, директор Державного підприємства зовнішньоекономічної діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Київ, Україна

Брадул О.М.

доктор економічних наук, професор, декан факультету економіки та управління бізнесом, професор кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування «Криворізький національний університет», Кривий Ріг, Україна

Бурлакова І.А.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Сєвєродонецьк, Україна

Брюховецька О.В.

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології та особистісного розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», Київ, Україна

Грушко В.І.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Денисенко М.П.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський національний університет технологій та дизайну, Київ, Україна

Гураль-Полрола Джемалта

доктор габілітований, професор надзвичайний, ректор, Старопольська Вища Школа, Кельце, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри економіки, декан економічного факультету, Університет Фоджа, Італія

Захаров О.І.

кандидат економічних наук, професор, завідувач кафедри управління фінансово-економічною безпекою, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Кавун С.В.

доктор економічних наук, професор, ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», Київ, Україна

Копитко М.І.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, Україна

Ляшенко О.М.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, директор Інституту менеджменту та освіти дорослих, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Мельничук Д.П.

доктор економічних наук, професор кафедри економічної безпеки, публічного управління та адміністрування, Державний університет «Житомирська політехніка», Житомир, Україна

Малкова Т.М.

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Наконечна Н.В.

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Паращенко Л.І.

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, Відмінник освіти України, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Петрова І.Л.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Петрунько О.В.

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова І.Ф.

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Г.К.

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча В.В.

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Сингаївська І.В.

кандидат психологічних наук, доцент, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Терехов В.І.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Токар В.В.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних фінансів, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

Чирва О.Г.

доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

Шевяков О.В.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, Україна

Шепелюк В.А.

кандидат економічних наук, доцент, старший викладач кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування, Криворізький національний університет, Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

<i>Мігус І.П.</i> Історичні аспекти становлення рейтингової оцінки цінних паперів в Україні	9
---	---

РОЗДІЛ 2. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

<i>Шемаєва Л.Г., Толлок П.О.</i> Сучасні тенденції розвитку міжнародного воєнно-економічного співробітництва України	21
<i>Пилипченко О.І., Кузьмінський В.З., Чумаченко О.Г.</i> Використання методів технічного аналізу для прогнозування ринку криптовалют	28

РОЗДІЛ 3. ФІНАНСИ, БАНКІВСЬКА СПРАВА ТА СТРАХУВАННЯ

<i>Пазєєва Г.М.</i> Сучасний стан розвитку медичного страхування в Україні та його місце в системі соціального захисту	36
<i>Петруха С.В., Петруха Н.М., Гуденко О.Д., Мазур А.О., Демидьонко І.А.</i> Реформування системи пенсійного забезпечення сільського населення	47

РОЗДІЛ 4. ОБЛІК, АУДИТ ТА ОПОДАТКУВАННЯ

<i>Чирва О.Г., Бойко М.В., Барвінок М.В.</i> Роль аудиту маркетингової безпеки для забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств	59
---	----

РОЗДІЛ 5. ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

<i>Адамовська В.С., Шепелюк В.А., Семеняка Т.В.</i> Підвищення якості нормативно-правових актів через вдосконалення їх структури	69
<i>Гура В.В.</i> Поняття корупції як економіко-правового феномену	76

РОЗДІЛ 6. МЕНЕДЖМЕНТ ТА МАРКЕТИНГ

<i>Алькема В.Г., Денис В.А.</i> Управлінський аналіз кадрових ризиків системи управління персоналом в банківських установах	85
<i>Бондар М.І., Цятковська О.В., Цятковська А.М.</i> Соціальне забезпечення: міжнародно-правовий аспект	96
<i>Дьячук І.В.</i> Інтернет-маркетинг та Digital-стратегії. Принципи ефективного використання	106
<i>Кравченко Т.І., Оладокун О.С.</i> Застосування інструментів та технік цифрового маркетингу для сталого бізнесу	114
<i>Кириченко О.С.</i> Впровадження програмного-проектного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах	120

- Ляшенко О.М., Марков Р.В.* Екологізація як навігатор узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу 129
- Лойко Є.М.* Діджиталізація маркетингової комунікативної стратегії підприємства 135

РОЗДІЛ 7. ПІДПРИЄМНИЦТВО, ТОРГІВЛЯ ТА БІРЖОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

- Мельничук Д.П., Зачосова Н.В.* Формування людського капіталу та сприяння становленню середнього класу у складі оперативних цілей стратегії людського розвитку: інституційні пастки та нагальні пріоритети 143
- Щербина С.В.* Модернізація аграрного бізнесу в Україні для розвитку виробництва біопалива 153

РОЗДІЛ 8. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ ТА СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- Живко З.Б., Стадник М.Є.* Роль підприємств у зміцненні прісноводної та екологічної безпеки 164
- Правдивець О.М.* Стандартизація підготовки фахівців з організації та ведення військового обліку, як фактор забезпечення економічної безпеки підприємств 173
- Романовська Ю.А.* Соціально-економічна безпека міста: аналіз характерних рис 182

РОЗДІЛ 9. ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

- Маляр С.А.* Прогноз розвитку житлового фонду міста Києва в умовах поглиблення тенденцій урбанізації 193
- Єрохін К.Я.* Аналітичні інструменти проектування ефективною процесної моделі бізнесу 200

РОЗДІЛ 10. ПСИХОЛОГІЯ

- Петрунько О.В., Плющ О.М.* Перспективи застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях 205
- Сингаївська І.В., Кабрель М.С.* Страх перед невідомим як прояв древнього страху хижаків 217
- Шулдик А.В., Шулдик Г.О.* Діагностика та формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти 229
- Шевяков О.В., Бурлакова І.А., Кондес Т.В.* Психолого-педагогічні технології вдосконалення системи підготовки спортсменів (на прикладі темпоральності досвіду) 240

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMIC THEORY AND HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT

- Mihus I.* Historical aspects of the formation of securities rating in Ukraine 9

CHAPTER 2. INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS

- Shemayeva L., Tolok P.* Current trends in the development of international military and economic cooperation between Ukraine 21
- Pilipchenko A., Kuzminsky V., Chumachenko O.* Using methods of technical analysis to forecast the cryptocurrency market 28

CHAPTER 3. FINANCE, BANKING AND INSURANCE

- Pazieieva A.* Current state of development of health insurance in Ukraine and its place in the social protection system 36
- Petrukha S., Petrukha N., Hudenko O., Mazur A., Demydonok I.* Reforming a pension security system for rural population 47

CHAPTER 4. ACCOUNTING, AUDIT AND TAXATION

- Chyrva O., Boiko M., Barvinok M.* The role of marketing safety audit to ensure economic safety of agricultural enterprises 59

CHAPTER 5. PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

- Adamovska V., Shepeliuk V., Semenyaka T.* Improving the quality of regulatory legal acts by improving their structure 69
- Gura V.* The concept of corruption as an economic and legal phenomenon 76

CHAPTER 6. MANAGEMENT AND MARKETING

- Alkema V., Denys V.* Management analysis of personnel risks of the personnel management system in banking institutions 85
- Bondar M., Tsiatkovska O., Tsiatkovska A.* Social security: the international legal aspect 96
- Diachuk I.* Internet marketing and digital strategies. Principles of effective use 106
- Kravchenko T., Oladokun O.S.* Adoption of digital marketing tools and techniques for sustainable businesses 114
- Kyrychenko O.* Implementation of a program-project approach to enterprise development management in modern conditions 120
- Liashenko O., Markov R.* Ecologization as a navigator for coordination of interest's agricultural stakeholders 129

<i>Loiko Y.</i> Digitalization of the marketing communicative strategy of the enterprise	135
--	-----

CHAPTER 7. ENTREPRENEUSHIP, TRADE AND STOCK EXCHANGES

<i>Melnychuk D., Zachosova N.</i> Forming of human capital and assistance to becoming of middle class in composition of operative aims of human development strategy: institutional traps and urgent priorities	143
<i>Shcherbyna S.</i> Modernization of agricultural business in Ukraine for development of biofuel production	153

CHAPTER 8. ECONOMIC SECURITY OF THE STATE AND ECONOMIC ENTITIES

<i>Zhyvko Z., Stadnyk M.</i> The role of enterprises in the device of the water and environmental security	164
<i>Pravdyvets O.</i> Standardization of training for specialists in the organization and management of military registers as a factor in ensuring the economic security of enterprises	173
<i>Romanovska Y.</i> Socio-economic security of the city: analysis of characteristics	182

CHAPTER 9. INNOVATIVE ACTIVITIES

<i>Maliar S.</i> Forecast of the development of the housing fund of the city of Kyiv in the conditions of deepening trends of urbanization	193
<i>Yerokhin K.</i> Analytical tools for designing an effective process model of business	200

CHAPTER 10. PSYCHOLOGY

<i>Petrunko O., Pliushch O.</i> Prospects of application of environmental approach in modern psychological research	205
<i>Synhaiska I., Kabrel M.</i> Fear of unknown as a manifestation of ancient fear of predators	217
<i>Shuldyk A., Shuldyk H.</i> Diagnosis and formation of leadership qualities in applicants of higher education	229
<i>Sheviakov O., Burlakova I., Kondes T.</i> Psychological and pedagogical technologies improving the system of training athletes (on the example of temporality of experience)	240

Розділ 1. Економічна теорія та історія економічної думки

УДК 336.763

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-9-20

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ РЕТИНГОВОЇ ОЦІНКИ ЦІННИХ ПАПЕРІВ УКРАЇНИ

Мігус І.П.

*д.е.н., професор, професор кафедри управління фінансово-економічною безпекою, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irynamihus@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6939-9097>*

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF SECURITIES RATING IN UKRAINE

Mihus Iryna

*Doctor of Sciences (Economics), professor, professor of the management of financial and economic security department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine; e-mail: irynamihus@gmail.com;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6939-9097>*

Анотація. Одним із показників розвитку кожної країни є стан її фондового ринку, який відображає стан усіх галузей економіки. Основним інструментом оцінювання фондового ринку є рейтинги. Метою статті є вивчення основних етапів становлення рейтингової оцінки цінних паперів в Україні. Під час дослідження використано методи порівняльного аналізу, методи коефіцієнтів, методи аналізу та синтезу, а також узагальнення для формування основних результатів та висновків. Основні результати дослідження полягають у вивченні сутності потіння «рейтинг» на основі закордонних та вітчизняних джерел. Досліджено основні методичні підходи до розрахунку основних міжнародних рейтингів, таких як: Standard & Poor's, Moody's та IBCA. Систематизовано основні історичні етапи формування рейтингів фондового ринку в Україні від ПФТС, Української Асоціації інвестиційного бізнесу, Агентством з питань запобігання банкрутству та інших. Перші українські методики складання рейтингів цінних паперів та методики оцінки платоспроможності підприємств є недосконалими, оскільки або не включають в себе всі аспекти аналізу підприємства, або набір їх показників змінюється в залежності від об'єкту та предмету аналізу, що впливає на порівняння отриманих результатів. Встановлено, що методики провідних світових агентств щодо складання кредитних рейтингів, на відміну від українських рейтингів та методик оцінки платоспроможності підприємств, ґрунтуються на багатосторонньому та детальному аналізі діяльності підприємств-емітентів боргових зобов'язань. Вважаємо за доцільне розробити методику розрахунку рейтингу, яка б дозволила ефективно оцінити стан всіх учасників фондового ринку.

Ключові слова: рейтинг; цінні папери; емітент; держава; кредитний рейтинг.

Формули: 10; рис.: 0; табл.: 4; бібл.: 19

Annotation. One of the indicators of the development of each country is the state of its stock market, which reflects the state of all sectors of the economy. The main tool for evaluating the stock market are ratings. The purpose of the article is to study the main stages of formation of securities rating in Ukraine. During the research the methods of comparative analysis, methods of coefficients, methods of analysis and synthesis, as well as generalizations were used to form the main results and conclusions. The main results of the study are to study the essence of sweating "rating" based on foreign and domestic sources. The main methodological approaches to the calculation of major international ratings, such as Standard & Poor's, Fashion's and IBCA, are studied. The main historical stages of the formation of stock market ratings in Ukraine from PFTS, the Ukrainian Investment Business Association, the Bankruptcy Prevention Agency and others are systematized. The first Ukrainian methods of rating securities and methods of assessing the solvency of enterprises are imperfect, as either do not include all aspects of enterprise analysis, or the set of their indicators varies depending on the object and subject of analysis, which affects the comparison of results. It is established that the methods of leading world agencies in compiling credit ratings, in contrast to Ukrainian ratings and methods of assessing the solvency of enterprises, are based on a multifaceted and detailed analysis of the activities of enterprises issuing debt. We

consider it expedient to develop a methodology for calculating the rating, which would effectively assess the state of all stock market participants.

Key words: *rating; securities; issuer; state; credit rating.*

Formulas: 10; fig.: 0; tabl.: 4; bibl.: 19

Постановка проблеми. За останні декілька десятиліть світова фінансова система зазнала значних змін. Якщо історично банки були основними посередниками між власниками вільних коштів, залучаючи останні в якості депозитів, та позичальниками, то з середини ХХ століття інтенсивний розвиток ринку боргових зобов'язань уряду, державних підприємств та корпорацій став серйозним викликом банкам як основним інститутам кредитування. Розвитку цього процесу сприяла поява великої кількості інституційних інвесторів, таких як, наприклад, пенсійні та взаємні фонди.

Кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття поклали початок стрімкому процесу глобалізації ринку капіталу. Глобалізація розширила спектр можливостей як інвесторів, так і користувачів капіталів, але разом з тим різко виріс і фактор ризику невиконання боргових зобов'язань. При виході на зарубіжні ринки оцінка кредитоспроможності позичальника ускладнюється відмінностями національних економік, систем фінансової звітності, мовними та культурними бар'єрами [1].

В цих умовах одним із головних факторів, що визначає розвиток цього процесу, є попит на надійну фінансову інформацію про емітентів боргових зобов'язань. Розвитку ринку цінних паперів сприяє підвищення його інформаційної прозорості та відкритості. В останній час крім реклами стають доступними і більш надійні джерела інформації. Так, в пресі з'являються більш детальні дані та звіти про діяльність фінансових установ, виходять видання повністю присвячені фондовому ринку. При здійсненні операцій з цінними паперами важливо знати динаміку курсів їх конкретних видів, правильно оцінити вплив всіх факторів на цю динаміку.

Не тільки більшість інвесторів, а й багато фінансових посередників не в змозі порівняти цінні папери, що пропонуються на фондовому ринку, по ступеню доходності, ризику, оцінити фінансову стійкість того чи іншого емітенту. Допомогти в цьому може система рейтингів фінансового ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В економічно розвинутих країнах рейтинги використовуються досить широко [1-2].

Існують різні підходи до трактування поняття «рейтинг».

Так, Longman Business English Dictionary визначає рейтинг з трьох позицій: «1) рівень чи шкала, що відображає, наскільки хорошим, популярним чи важливим є досліджуваний об'єкт; 2) оцінювання майбутньої прибутковості інвестицій у визначену компанію; 3) визначення рівня ризику, пов'язаного із наданням кредиту певній компанії, що обчислюється спеціалізованою незалежною організацією (рейтинговим агентством)» [3].

У Oxford Business English Dictionary вказано, що «рейтинг – визначена в процесі оцінювання фінансова чи кредитна позиція підприємства або індивідуума» [4].

У Великому тлумачному словнику української мови зазначено дуальний підхід до трактування поняття рейтинг як: «1. Показник оцінки діяльності, популярності, авторитету якоїсь особи, організації, групи, програм у певний час, що визначається соціологічним опитуванням, голосуванням та ін. і визначається місцем, яке вони посідають серед собі подібних. 2. Відносний показник надійності ділового партнера, банку, страхової компанії тощо» [5].

У Термінологічному словнику ринкової економіки розгляд досліджуваного поняття здійснюється із точки зору маркетингу та фінансів. У першому випадку рейтингом вважається комплексна оцінка, що забезпечує приналежність об'єкта

рейтингування до визначеної класифікаційної ознаки чи категорії. З погляду фінансів, рейтинг – це відносний показник, що відображає рівень надійності ділового партнера, кредитоспроможності позичальника, надійності цінних паперів [6].

Окрема група науковців визначають рейтинг як «кількісно-якісну оцінку компанії, а також випущених нею цінних паперів» [7]. У словнику Баррона кредитний рейтинг визначено як «оцінка інвестування у цінні папери та пов'язаного із цим кредитного ризику, що запроваджується рейтинговими службами» [8].

Закон України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні» визначає поняття «рейтингування» як ««діяльність із надання професійних послуг на ринку цінних паперів, спрямовану на визначення кредитоспроможності об'єкта рейтингування, що може бути проведена рейтинговим агентством» [9].

Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення системи рейтингової оцінки регіонів, галузей національної економіки, суб'єктів господарювання» основною ціллю здійснення рейтингування в Україні є «визначення кредитного ризику в розрізі регіонів, галузей економіки та суб'єктів господарювання з метою надання можливості інвесторам визначити інвестиційну привабливість об'єктів оцінки» [10].

Відповідно до Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку «Про схвалення Методичних рекомендацій Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо створення та розвитку незалежних інформаційних та рейтингових агентств, що спеціалізуються на наданні інформаційних послуг на фондовому ринку України» вказано, що рейтинги визначаються як з використанням відкритої та публічної інформації, так і масиву даних, який є комерційною таємницею та знаходиться у користування рейтингового агентства лише для

визначення рейтингової оцінки. Дане Рішення також визначає ключові принципи здійснення рейтингової оцінки, до яких відносяться: конфіденційність, чесність, відповідальність, неухильне дотримання закону, об'єктивність та неупередженість, незалежність, легальність, повага до колег з професійної діяльності, справедливість, прагнення до постійної підтримки своєї професійної компетентності, сумлінність, підвищення професійного рівня та пріоритетність інтересів інвесторів [11].

Таким чином, рейтинг визначається у якості відносної оцінки, що присвоюється суб'єкту рейтингування у певний момент часу, та яка відображає позиціонування такого суб'єкта за обраними критеріями серед інших подібних за основними параметрами суб'єктів господарювання. До ключових завдань розробки рейтингів відносяться [12]:

- здійснення об'єктивної оцінки діяльності емітентів цінних паперів, фінансових інструментів, а також професійних учасників фондового ринку;
- забезпечення прозорості діяльності фондового ринку та легкості доступу до неї всіх учасників;
- забезпечення контролю учасників, що входять на ринок (для запобігання входу несумлінних) та впровадження заходів щодо дефолтів та криз;
- стимулювання входженню на ринок іноземних та вітчизняних інвесторів.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення історичних аспектів становлення рейтингової оцінки цінних паперів в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. Існуючі в Україні рейтинги базуються на передовому світовому досвіді, тому доцільним буде їх порівняння з методиками складання рейтингів цінних паперів провідних світових рейтингових агентств.

Рейтинг “Standard & Poor’s” – “S&P” є одним із найбільш розповсюджених видів рейтингових оцінок боргових цінних паперів (переважно облігацій) і визначає показники кредитоспроможності позичальника чи рівень кредитного або

позикового ризиків по його облігаціях у вигляді комбінації букв чи цифр (табл. 1).

Наприклад, рейтинг AAA (так назване «потрійне А») є найвищим рейтингом, що встановлюється для облігацій і привілейованих акцій одним із провідних рейтингових агентств “Standard & Poor’s” (для цінних паперів із гранично високим ступенем надійності, зокрема, у відношенні виплати відсотків). Своєрідними рейтингами акцій є фондові індекси.

Standard&Poog`s є також одним із всесвітньо відомих і провідних рейтингових агентств, що визначає

рейтинги для більш, ніж 2500 страхових компаній у США і більш, ніж 800 компаній з інших країн [13].

Рейтингові шкали агентства Moody's Investors Service, дочірньої компанії найбільшої інформаційної корпорації Dun&Bradstreet, є світовим авторитетом серед рейтингових агентств [14]. Компанія була утворена в 1900 році і з тих пір з невеликого рейтингового агентства перетворилася на міжнародну компанію з офісами в найбільших фінансових центрах світу.

Таблиця 1

Ранжування боргових цінних паперів провідними світовими рейтинговими агентствами

Клас якості	Standard&Poor`s		Moody`s		IBCA	
	Довг. зобов.	Кортк зобов.	Довг. зобов.	Кортк зобов.	Довг. зобов.	Кортк зобов.
Найвища якість	AAA	A+	Aaa	Prime-1	AAA	A1+
Дуже добра якість	AA	A	Aa	-	AA	A1
Добра якість	A	A-	A	Prime-2	A	A2
Середній клас	BBB	B+	Baa	-	BBB	B1
Клас нижче середнього	BB	B	Ba	-	BB-B	B2
Низька якість	B	B-	B-Caa	Prime-3	CCC	C1
Спекулятивні	CCC-CC	C	Ca	-	CC	-
Найнижча якість	C, ДДД-Д	Д	C	-	C	Д1
Без класу	NR	-	-	Not Prime	-	-

Джерело: складено автором на основі [13-15]

Сьогодні Moody's складає рейтинги більш, ніж 4000 корпорацій - емітентів боргових зобов'язань.

В основу рейтингу агентства Moody's [14] покладена шкала якісних оцінок боргового цінного паперу за такими ознаками, як «вища якість», «гарна якість», «вище за середній рівень якості» тощо. Кожен рівень якості має позначення літерами. Чим далі просування за алфавітом, тим нижчий рейтинг цінного паперу (табл. 1).

Процес складання рейтингу компанії, як правило, проходить шість послідовних стадій. Стадія “аналізу” починається з ретельного вивчення культурного, економічного і політичного середовища в країні перебування емітента. Використовуючи ці дані як контекст для аналізу, далі Moody's досліджує галузь, що представляє компанію-емітент. Маючи

уявлення про економічну ситуацію в даний момент, аналітикам Moody's важливо прорахувати здатність компанії реагувати на її зміни в майбутньому. Ключовими факторами, що впливають на цю здатність, є: частка ринку і положення серед конкурентів; структура витрат і капіталоінтенсивність; фінансова гнучкість; якість менеджменту; стратегічне управління.

Хоча кількісний аналіз важливий для розуміння динаміки компанії, рейтинг Moody's не заснований на визначеному наборі розрахунків, коефіцієнтів і формул. На думку аналітиків агентства, у принципі не існує стандартного набору показників, що дають адекватну оцінку і можуть бути застосовані до різних галузей. Замість цього агентство надає можливість керівництву компаній самим надавати свої розрахунки і дані, для використання в роботі. На їх підставі фахівці Moody's

роблять висновки про методи і здібності менеджерів оцінювати й аналізувати роботу своєї компанії. Для довгострокового прогнозування оцінка стратегії керівництва компанії, на думку Moody's, відіграє роль більшу, ніж аналіз фінансових показників та історичної динаміки [14].

За формою рейтинг Moody's являє собою символ, що містить від одної до трьох літер. Для довгострокових боргових зобов'язань агентство використовує дев'ять рейтингів — від Аaa (потрійне А) до С.

Поряд з рейтингами облігацій популярністю користуються оцінки «першокласних» комерційних паперів (векселів провідних корпорацій США), а також рейтинг інвестиційного ризику, що присвоюється агентством Moody's короткостроковим муніципальним цінним паперам.

Існують три рейтинги для короткострокових боргових зобов'язань (наприклад, комерційних паперів), що характеризують відносно високу здатність емітента боргового зобов'язання оплатити свої борги. Це три інвестиційні категорії: Prime - 1, Prime - 2 і Prime – 3 [14].

Емітенти, що не потрапили до жодної з цих категорій, класифікуються як некатегорійні (не першокласні) і як такі, що мають підвищений кредитний ризик.

Рейтинги агентства Moody's за рівнем ризику підрозділяються на інвестиційні та спекулятивні. Уряди деяких країн використовують цю градацію рейтингів у

процесі регулювання фінансового ринку. Зокрема, у США підприємствам, що залучають кошти приватних осіб, заборонене інвестування в цінні папери спекулятивного розряду.

Крім рейтингів Moody's публікує велику кількість довідкових і періодичних видань, що містять повну і різнобічну інформацію про корпорації, державні підприємства, державні боргові зобов'язання і аналіз різних галузей.

Рейтингові шкали агентства International Bank Credit Analysis (IBCA) розроблені для того, щоб допомогти користувачам банківських послуг зробити висновок про те, чи одержить банк підтримку у випадку фінансових ускладнень (правовий рейтинг), або для того, щоб оцінити поточну діяльність банку (індивідуальний рейтинг). В основу рейтингових оцінок агентства з Великобританії також була покладена шкала якісних оцінок типу «вища якість», «гарна якість», «вище за середній рівень якості» і тощо. Кожен рівень якості має літерне позначення. Чим далі просування за алфавітом, тим нижчий рейтинг цінного паперу [15].

Агентство IBCA також складає рейтинги для довгострокових і короткострокових боргових зобов'язань (табл. 1).

Проведене дослідження методик провідних світових агентств щодо складання кредитних рейтингів, дозволяє виявити їх спільні та відмінні властивості, подані нами у табл. 2.

Таблиця 2

Порівняння методик складання рейтингів цінних паперів провідних світових рейтингових агентств

Показники	Standard&Poor`s	Moody`s	IBCA
Якісні показники	+	+	+
Кількісні показники	+	+	+
Постійність показників для всіх учасників	+	-	+
Використання для векселів	-	+	+

Джерело: складено автором на основі [13-15]

Як свідчить табл. 2, методики провідних світових рейтингових агентств, ґрунтуються на багатосторонньому та детальному аналізі діяльності підприємств-емітентів боргових зобов'язань.

На протязі 1998-2003 рр. на ринку цінних паперів України складались і складаються такі рейтинги, як рейтинги Першої фондової торговельної системи (ПФТС), інформаційно-аналітичного центру “ДАР” та SlavRating.

Рейтинги Першої фондової торгівельної системи (ПФТС) складаються щомісячно і мають на меті відобразити привабливість цінних паперів, які котируються в системі, та активність торговців ними [2, с. 202]. На перший погляд, здавалося б природнім, що найбільш важливим показником рейтингу цінного паперу повинен стати обсяг укладених операторами системи угод по ньому. Однак, угоди, що фіксуються в системі, неповно відображають стан фондового ринку. Крім того, у торговців є цілий ряд причин, через які їм вигідно показувати чи не показувати укладені в системі угоди щодо купівлі-продажу цінних паперів. Тобто, лише обсяг на даний момент не може адекватно відобразити привабливість того чи іншого цінного паперу.

Існуюча методика складання рейтингу цінних паперів враховує обсяги угод як основний показник їх популярності, але поруч з цим враховуються також інші фактори, а саме: кількість угод, укладених по певному цінному паперу, різниця між котировками купівлі-продажу паперів та кількість цих котировок, виставлених торговцями в системі [16].

Таким чином, даний рейтинг складається з врахуванням декількох рейтингів, які підраховані на основі різних показників і взяті з різними коефіцієнтами.

Перший рейтинг складається на основі обсягу угод, які укладались на протязі місяця по даному цінному паперу, - за кожні 5000 грн. обороту цінний папір отримує 10 балів. Загальна сума балів враховується в загальному рейтингу з коефіцієнтом 0,5.

Другий рейтинг враховує кількість угод, зафіксованих в ПФТС по даному цінному паперу. За кожну угоду, укладену в системі, цінний папір отримує 10 балів, які враховуються в загальному рейтингу з коефіцієнтом 0,3.

Третій рейтинг цінного паперу складається у відповідності з розмірами маржі між котировками його купівлі-продажу. Маржа в 0% дорівнює 20 балів, а потім для кожного періоду в 10% від 20 балів віднімається 1 бал. Так, наприклад,

маржа 10% - це 19 балів, 30% - 17 балів, 46% - 15 балів. Для цінного паперу, котировка продажу якого перевищує котировку купівлі більш ніж в 2 рази, бали будуть від'ємні. Питома вага цього рейтингу складає 0,25.

І, нарешті, четвертий рейтинг враховує кількість котировок, які були виставлені в системі. Двостороння котировка "коштує" 10 балів, котировка купівлі – 7 балів, а продажу – 5 балів. Загальний показник розраховується як середнє арифметичне суми балів за виставлені котировки по даному цінному паперу, який визначається в кінці кожного робочого дня місяця. Ці бали враховуються з коефіцієнтом 0,1.

Виходячи із розглянутої схеми складання рейтингу цінних паперів, яку використовує ПФТС, нами була розроблена модель визначення загального рейтингу цінних паперів за такою формулою:

$$K = K_1 \times P_1 + K_2 \times P_2 + K_3 \times P_3 + K_4 \times P_4 \quad (1)$$

де K_i – кількість набраних балів у відповідному рейтингу;

P_i – питома вага кожного рейтингу в загальному рейтингу.

На основі даного показника визначається загальна кількість набраних балів і здійснюється ранжування цінних паперів по спадній.

Рейтинги торговців цінними паперами складають аналогічно рейтингам цінних паперів. В цьому випадку враховуються не 4, а 3 рейтинги: по обсягу та кількості угод, укладених в системі певним торговцем, а також по кількості котировок, виставлених певним торговцем. Кожні 5000 грн. загального обсягу угод, зафіксованих в системі даним торговцем, приносять йому по 10 балів.

При складанні загального рейтингу ці бали враховуються з коефіцієнтом 0,5. Кількість укладених в системі ПФТС угод приносить свій внесок до загального результату даного торговця – двостороння угода оцінюється в 10 балів, клієнтська – 5 балів. Питома вага даного рейтингу – 0,4. Певну кількість балів торговці також

отримують під час підрахунку кількості виставлених ними котировок двостороння котировка оцінюється в 5 балів, котировка купівлі – 3 бали, продажу – 2 бали. Отримані бали враховуються з коефіцієнтом 0,1.

Отже, модель визначення загального рейтингу торговців цінними паперами, на наш погляд, буде мати наступний вигляд:

$$T = T_1 \times \Pi_1 + T_2 \times \Pi_2 + T_3 \times \Pi_3 \quad (2)$$

де T_i – кількість набраних балів у відповідному рейтингу; Π_i – питома вага кожного рейтингу в загальному рейтингу.

На основі даного показника визначається загальна кількість набраних балів і здійснюється ранжування торговців цінними паперами по спадній.

Рейтинги інформаційно-аналітичного центру “ДАР”. Інформаційно-аналітичний центр “ДАР” (Дослідження. Аналіз. Рейтинги) при технічній підтримці Української Асоціації інвестиційного бізнесу здійснює щоквартальні експертні опитування інвестиційних компаній та банків – активних операторів фондового ринку України з метою формування рейтингів трьох категорій професійних учасників цього ринку:

- емітентів цінних паперів – підприємств;
- операторів фондового ринку;
- компаній, що професійно здійснюють реєстраторську діяльність.

Експертний листок – опитувальник містить перелік шести критеріїв, два з яких стосуються емітентів, три – операторів, а один – реєстраторів [1].

Критеріями для оцінки є:

- операторів є надійність операторів у ділових відносинах, компетентність і професіоналізм спеціалістів, ступінь ринкової стабільності.

- емітентів цінних паперів є інформаційна відкритість емітента та привабливість цінних паперів для потенційного інвестора.

- реєстраторів цінних паперів є зручність перереєстрації власників акцій.

При оцінці експертами операторів фондового ринку за першим та другим критеріями додаткові роз’яснення не надаються. Останній критерій відображає оцінку ризику, пов’язаного зі структурою інвестиційних ресурсів та джерел фінансування операторів фондового ринку. З його допомогою можна спробувати оцінити напрямки інвестиційної політики.

Методика побудови даних рейтингів полягає в тому, що експерту пропонувалось на його погляд розташувати суб’єктів фондового ринку на місця з першого по п’яте в залежності від відповідності тому чи іншому критерію. При обробці результатів суб’єкти отримують такі бали: за 1-ше місце – 25 балів, за 2-ге – 20, за 3-тє – 15, за 4-те – 10, за 5-те – 5. Загальний результат, який і встановлює ранг кожного суб’єкта, визначається як сума всіх таких оцінок, отриманих за даними критеріями. При цьому самооцінки учасників опитування та оцінки афішованих компаній не враховувались.

На наш погляд, застосування даних рейтингів щодо векселів, як лише спекулятивних цінних паперів, є не досить вдалим. Оскільки, по-перше, при рейтингу ПФТС не враховується така особливість як здатність підприємства платити по векселю, тому оцінка котировок векселів не в змозі відобразити рейтинг векселів того чи іншого підприємства. По-друге, рейтинг “ДАР” є відносно умовним і не дозволяє точно оцінити фінансовий стан підприємства-векселедавця.

Останнім часом все більшого розповсюдження в Україні набувають кредитні рейтинги компаній. Особливої популярності серед кредитних рейтингів набував SlavRating [1-2], що спирається на якісні та кількісні показники для оцінки оперативних і фінансових ризиків підприємств. Цей рейтинг є оцінкою здатності емітента сплатити вчасно свої зобов’язання перед кредиторами, що робить його універсальним для різних галузей економіки.

При розрахунку рейтингу до уваги беруться всі фактори, які впливають на діяльність підприємства (табл. 3).

Відносні середні значення деяких фінансових показників діяльності підприємств-емітентів згідно категорії рейтингу

Рівень рейтингу	Борг / Власний капітал	Кошти від поточної діяльності / борг	Прибутковість основної діяльності
A	1,00	1,00	1,00
BBB	1,47	0,42	1,18
BB	2,24	0,22	0,10
B	3,53	0,06	-0,14

Джерело: складено автором на основі [1-2, 16]

Як правило, аналізуються щонайменше два роки роботи підприємства і його фінансова звітність за цей період, а також прогнози щодо майбутнього розвитку підприємства. Діяльність підприємства також порівнюється з результатами роботи підприємств у відповідній галузі. Особлива увага надається здатності підприємства отримувати грошові кошти.

Аналіз кожного підприємства починається з аналізу стану справ у його галузі. При цьому галузь вважається більш ризиковою, коли в ній спостерігається скорочення попиту споживачів і обсягів виробництва, коли конкуренція занадто жорстка, коли для утримання позицій підприємство на ринку потребує все більше і більше коштів тощо.

Не менш важливим фактором при встановленні рейтингу є аналіз ризиків і можливостей розвитку підприємства у середовищі, в якому воно працює. Це можуть бути законодавчі, юридичні, демографічні, географічні та інші фактори.

SlavRating не враховує, на жаль, суб'єктивних факторів, що впливають на діяльність підприємства, наприклад, рівень професіоналізму керівництва. Натомість для оцінки дій управлінського апарату використовуються більш об'єктивні показники, як, наприклад, показники фінансової діяльності, стабільність роботи підприємства, зміцнення позицій на ринку тощо. Чисельні показники діяльності підприємства використовуються також для оцінки поточної діяльності, обсягу зобов'язань, використання активів тощо. Проте місце в SlavRating безпосередньо не залежить від певного рівня того чи іншого фінансового показника, а представляє собою інтегрований показник [1-2].

Поява кредитних рейтингів на ринку цінних паперів України свідчить не лише про виконання на ньому різного виду спекулятивних операцій, а й про розвиток цілісної системи небанківського кредитування, що допоможе більш швидкому становленню ринкових відносин в нашій країні.

Існуючі в Україні методики оцінки платоспроможності підприємств, які використовують банківські та небанківські установи при оцінці позичальника, ґрунтуються лише на кількісних показниках, результати аналізу яких використовуються для складання рейтингів.

Шеремет А.Д. та Сайфулін Р.С. пропонують методику [17], за допомогою якої можна одержати об'єктивну, науково обґрунтовану узагальнюючу оцінку фінансового стану підприємства, з метою подальшого складання рейтингу.

Послідовність її застосування така:

1. Для кожного i -го показника фіксується його найкраще значення $a_{ij}^{нк}$ серед значень, отриманих різними підприємствами. Обмежень щодо кількості аналізованих показників і підприємств немає.

2. Обчислюється ступінь відхилення показника конкретного підприємства від найкращого значення для групи підприємств:

3. Визначається рейтингова оцінка R , для кожного підприємства. При цьому можна використовувати різні формули, спільне в яких — поняття середньоквадратичного відхилення:

$$R^1_j = \sqrt{(1-x_{1j})^2 + (1-x_{2j})^2 + \dots + (1-x_{nj})^2} \quad (3)$$

$$R^2_j = \sqrt{k_1(1-x_{1j})^2 + k_2(1-x_{2j})^2 + \dots + k_n(1-x_{nj})^2} \quad (4)$$

де, k_1, k_2, \dots, k_n — вагові коефіцієнти і-го показника, які задає експерт;

$$R^3_j = \sqrt{a^2_{1j} + a^2_{2j} + \dots + a^2_{nj}} \quad (5)$$

$$R^2_j = \sqrt{k_1 a^2_{1j} + k_2 a^2_{2j} + \dots + k_n a^2_{nj}} \quad (6)$$

4. Підприємства ранжують відповідно до рейтингової оцінки.

При визначенні рейтингової оцінки за показниками R^1_j та R^2_j ранжування відбувається в порядку від меншої оцінки до більшої; якщо ж оцінка визначається за показниками R^3_j та R^4_j , підприємства ранжуються у порядку від більшої рейтингової оцінки до меншої.

В Україні широко використовується Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій, розроблена Агентством з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій, яка дає змогу поєднати в одному показнику багато різних за назвою, одиницями виміру, вагомістю та іншими характеристиками чинників [18]. Це спрощує процедуру оцінки конкретної інвестиційної пропозиції, а інколи є єдино можливим варіантом проведення і надання об'єктивних остаточних висновків.

Для інтегральної оцінки використовують 6 груп показників. Усім групам показників оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій, а також показникам, розміщеним у цих групах, присвоюються, залежно від їх вагомості, відповідні числові значення. Як і граничні значення показників, вагомість може коригуватись. Вказана вагомість є похідною від часу, конкретної політичної, соціальної ситуації, інших факторів, а тому ця характеристика має вірогідне походження [1].

Для визначення інтегрального значення показника інвестиційної привабливості, який по своїй суті і є рейтингом, (10) розраховується наступна група показників:

B_{ij} — вагомість j -го показника у i -ій групі з урахуванням групової вагомості:

$$B_{ij} = \frac{B_{ij} \Gamma_i}{100} \quad (7)$$

де B_{ij} - значення вагомості j -го показника у i -ій групі; Γ_i — значення групової вагомості

Δ_{ij} - частка варіаційного розмаху для j -го показника у i -ій групі на прийняту кількість одиниць (\tilde{n}_{ij}) у множині:

$$\Delta_{ij} = \frac{P_{ij \max} - P_{ij \min}}{\tilde{n}_{ij}} \quad (8)$$

$R^{(t)}_{ij}$ — ранжоване значення j -го показника з i -ої групи:

$$R^{(t)}_{ij} = \frac{|\Phi_{ij} - P_{ij \min(\max)}^{(t)}|}{\Delta_{ij}} \quad (9)$$

де Φ_{ij} — фактичне значення показника відповідно до прийнятих множин j -их показників у i -их групах,

$P^{(t)}_{ij \min(\max)}$ — значення екстремальних показників, які задаються залежно від напрямку оптимізації; при $t=1$ приймається мінімальне значення ($P^{(1)}_{ij \min}$), при $t=2$ — максимальне ($P^{(2)}_{ij \max}$).

При $t=1$ значення ($R^{(1)}_{ij}$) максимізується, при $t=2$ — мінімізується.

I — інтегральне значення показника інвестиційної привабливості (інвестиційний рейтинг) розраховується за формулою:

$$I = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n R^{(t)}_{ij} B_{ij}}{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n B_{ij}} \quad (10)$$

де m — число груп; n — кількість показників.

Усі наведені в групах показники є достатніми для визначення загального інтегрального показника інвестиційної привабливості підприємства, який визначається в автоматичному режимі після внесення даних бухгалтерської та

статистичної звітності, а також оперативної та ринкової інформації до комп'ютеру. Умовно-постійні вхідні дані (групові показники і їх вагомість, показники у групах і їх вагомість, мінімальне та максимальне значення показника,

напрямок оптимізації), а також фактичні значення параметру розраховуються із застосуванням алгоритму, передбаченого цим методом, і заносяться до таблиці (табл. 4).

Таблиця 4

Основні параметри для визначення інтегрального показника інвестиційної привабливості підприємств і організацій

Групові показники і їх вагомість, Γ_j , %	Показники у групах і їх вагомість, V_{ij} , %	Мінімальне значення показника, $P_{ij\min}$	Максимальне значення показника, $P_{ij\max}$	Фактичне значення показника, Φ_{ij}	Напрямок оптимізації min (max)
1	2	3	4	5	6

У практичному використанні метод інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств сприяє збільшенню кількості потенційних інвесторів в Україні і відповідно швидшій відбудові виробничої сфери держави. Зазначений метод у простому і наочному поданні забезпечує достатньо об'єктивне бачення фінансової ситуації на підприємстві, в яке передбачається вкласти інвестиції.

На основі показників зазначеної методики в Україні побудовані інші методики, що дозволяють оцінити підприємство з різних точок зору (платоспроможність, прибутковість тощо), проте основним недоліком і цієї методики та й інших є те, що вони не враховують якісні показники, на основі яких також можна оцінювати діяльність підприємств (позиція на ринку, професіоналізм керівництва, ефективність управління та ін.).

Отже, перші українські методики складання рейтингів цінних паперів та методики оцінки платоспроможності підприємств є недосконалими, оскільки або не включають в себе всі аспекти аналізу підприємства, або набір їх показників змінюється в залежності від об'єкту та предмету аналізу, що впливає на порівняння отриманих результатів.

Першим уповноваженим рейтинговим агентством у 2001 році стало агентство «КредитРейтинг» [19], яке до 2010 займало монополічне становище та контролювало понад 95% ринку. Потім у 2004 році

розпочало свою роботу рейтингове агентство «Рюрик», у 2005 році – рейтингове агентство «IBIRating», а у 2007 році було створене агентство «Експерт-Рейтинг».

Монополізація ринку надання рейтингових послуг була пов'язана із наявністю високого вхідного бар'єру до галузі (високі вимоги до визнання рейтингового агентства уповноваженим). Для підтримання конкуренції у 26 галузі було знижено вимоги до рейтингових агентств.

Висновки. В усьому світі для отримання необхідної інформації звертаються до рейтингових агентств, які складають рейтинги емітентів боргових цінних паперів, що дозволяють отримати уявлення про платоспроможність та фінансову стійкість відповідного емітента.

На сучасному етапі розвитку фондового ринку як вітчизняного, так і світового, використовують різні методики при складанні рейтингів. В усьому світі велике значення мають кредитні рейтинги, отримання яких дозволяє підприємству залучати не лише банківські кредити, а й комерційні за меншими відсотковими ставками для збільшення своїх фінансових ресурсів. Методики провідних світових агентств щодо складання кредитних рейтингів, на відміну від українських рейтингів та методик оцінки платоспроможності підприємств, ґрунтуються на багатосторонньому та детальному аналізі діяльності підприємств-емітентів боргових зобов'язань.

Тому, на нашу думку, доцільною є побудова нової, адаптованої до українських умов господарювання та чинного законодавства, методики, яка б дозволила ефективно оцінити стан всіх учасників фондового ринку.

Література:

1. Мігус І. П. Риннок фінансових послуг: рейтингування суб'єктів господарювання : навчальний посібник. Київ : Європ. ун-т, 2005. 118 с.
2. Ляшенко В. И. Фондовые индексы и рейтинги. Д.: Сталкер, 1998. 320 с.
3. Duckett B. (2008), "Longman Business English Dictionary (new edition)", *Reference Reviews*, Vol. 22 No. 2, pp. 26-27. DOI : <https://doi.org/10.1108/09504120810854931>.
4. Oxford business English dictionary for learners of English Dilys Parkinson; Joseph Noble. 2005.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусол. Київ : Ірпінь.
6. Термінологічний словник ринкової економіки: глобалізація, маркетинг, статистика, страхування, фінанси (Термінологічний словник ринкової економіки: глобалізація). URL : https://library.nlu.edu.ua/poln_text/knigi/kondor/ekonomics_sl_2006.pdf.
7. Пешко А. В. Формирование портфеля ценных бумаг: перспективы и методики. Практика применения в Украине. *Финансовые риски*. 1998. № 4. С. 125–130.
8. Downes J., Goodman J.E. Barron's Finance and Investment Handbook. Goodman. Woodbury и N.Y., 1986. 994 p.
9. Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Закон України від 30.10.1996 р. №448/96-ВР.
10. Про схвалення Концепції створення системи рейтингової оцінки регіонів, галузей національної економіки, суб'єктів господарювання : Розпорядження Кабінету Міністрів України. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/KR040208>.
11. Про схвалення Методичних рекомендацій Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо створення та розвитку незалежних інформаційних та рейтингових агентств, що спеціалізуються на наданні інформаційних послуг на фондовому ринку України : Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 31.08.2004 р. №370.
12. Офіційний сайт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку : Рейтингові агентства. URL : <https://www.nssmc.gov.ua/rating-agencies/>.
13. Міжнародне рейтингове агентство Standard & Poor's. URL : <http://www.standardpoors.com>.
14. Міжнародне рейтингове агентство Moodys. URL : <https://www.moodys.com>.

15. Міжнародне рейтингове агентство Fitch Ratings: Credit Ratings & Analysis For Financial Markets. URL : <https://www.fitchratings.com>.

16. Перша фондова торгівельна система (ПФТС). URL : <https://pfts.ua/stock-exchange-pfts/historypfts>.

17. Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С. Финансы предприятий. Москва : ИНФРА-М, 1998. 344 с.

18. Методика інтегральної оцінки інвестиційної привабливості підприємств та організацій, затверджено Наказом Агентства з питань запобігання банкрутству підприємств та організацій, від 23.02.98 №22. *Українська інвестиційна газета*. 1998. С. 29-32.

19. Рейтингове агентство «Кредит-Рейтинг». URL : <http://www.credit-rating.com.ua>.

References:

1. Mihus, I. P. (2005), *Rynok finansovykh posluh: reitnyhuvannia subiektiv hospodariuvannia* [Financial services market: ranking of business entities], Yevropeyskyi universytet, Kyiv, Ukraine, 118 p.
2. Liashenko, V. Y. (1998), *Fondovyye indeksy i reytynghy* [Stock Indices and Ratings], Stalker, Ukraine, 320 p.
3. Duckett, B. (2008), "Longman Business English Dictionary (new edition)", *Reference Reviews*, Vol. 22 No. 2, pp. 26-27. DOI : <https://doi.org/10.1108/09504120810854931>.
4. Oxford business English dictionary for learners of English Dilys Parkinson; Joseph Noble. 2005.
5. *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* (2021), Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language, Kyiv, Ukraine.
6. *Terminolohichnyi slovnyk rynkovoї ekonomiky: hlobalizatsiia, marketynh, statystyka, strakhuvannia, finansy* (Terminolohichnyi slovnyk rynkovoї ekonomiky: hlobalizatsiia) [Glossary of market economy: globalization, marketing, statistics, insurance, finance (Glossary of market economy: globalization)], retrieved from : https://library.nlu.edu.ua/poln_text/knigi/kondor/ekonomics_sl_2006.pdf.
7. Peshko, A. V. (1998), "Formation of a portfolio of securities: prospects and methods. Application practice in Ukraine", *Finansovyye risky*, № 4, pp. 125–130.
8. Downes, J. and Goodman, J. E. (1986), Barron's Finance and Investment Handbook. Goodman. Woodbury и N.Y., 994 p.
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine "On state regulation of the securities market in Ukraine" from 30.10.1996, №448/96-ВР.
10. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021), "About approval of the Concept of creation of system of a rating estimation of regions, branches of national economy, subjects of managing", retrieved from : <https://ips.ligazakon.net/document/KR040208>.
11. Decisions of the State Commission on Securities and Stock Market (2004), "On approval of the Methodological recommendations of the State Commission on Securities and Stock Market on the

establishment and development of independent information and rating agencies specializing in the provision of information services on the stock market of Ukraine”, from : 31.08.2004, №370.

12. The official site of National Commission on Securities and Stock Market: Rating Agencies (2021), retrieved from : <https://www.nssmc.gov.ua/rating-agencies/>.

13. The official site of International rating agency Standard & Poor's (2021), retrieved from : <http://www.standardpoors.com>.

14. The official site of International rating agency Moodys (2021), retrieved from : <https://www.moodys.com>.

15. The official site of International rating agency Fitch Ratings: Credit Ratings & Analysis For Financial Markets (2021), retrieved from : <https://www.fitchratings.com>.

16. The first stock trading system (PFTS), retrieved from : <https://pfts.ua/stock-exchange-pfts/historypfts>.

17. Sheremet, A. D., Sayfulin, R. S. (1998), *Finansyi predpriyatiy* [Enterprise Finance], YNFRA-M, Moscow, Russia, 344 p.

18. Order of the Agency for Prevention of Bankruptcy of Enterprises and Organizations (2021), “Methods of integrated assessment of investment attractiveness of enterprises and organizations”, *Ukrainska investytsiina hazeta*, pp. 29-32.

19. The official site of Credit-Rating Agency (2021), retrieved from : <http://www.credit-rating.com.ua>.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2021 р.

Розділ 2. Міжнародні економічні відносини

УДК 35.072+355.02(477)

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-21-27

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОГО ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

Шемаєва Л.Г.¹, Толлок П.О.²

¹ д.е.н., професор, головний консультант відділу економічної стратегії, Національний інститут стратегічних досліджень, м. Київ, Україна, e-mail.: shemayeva@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2989-0823>

² к.е.н., Заслужений економіст України, науковий співробітник, Центральний науково-дослідний інститут ОБТ ЗСУ, м. Київ, Україна, e-mail.: tolok100@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2481-8152>

CURRENT TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL MILITARY AND ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE

Shemayeva Lyudmila¹, Tolok Polina²

¹ Doctor of science (Economics), professor, chief consultant of the economic strategy department, National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine, e-mail.: shemayeva@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2989-0823>

² PhD (Economics), researcher, Central Research Institute of Armaments and Military Equipment, Kyiv, Ukraine, e-mail.: tolok100@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2481-8152>

Анотація. Проведено аналіз видів військово-економічної діяльності, зазначених в Указі Президента України від 21.04.1999 № 422 «Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами», та оцінку їх достатності для гарантованого забезпечення потреб національної безпеки і оборони держави в озброєнні, військовій та спеціальній техніці за імпортом, розвитку вітчизняного оборонно-промислового комплексу та посилення його експортного потенціалу, а також розширення можливостей міжнародного військово-економічного співробітництва України з іноземними державами та міжнародними організаціями. Мета дослідження полягає у обґрунтуванні та уточненні пріоритетів міжнародного військово-економічного співробітництва України на основі аналізу (огляду) сучасних тенденцій його розвитку. Акцентовано увагу на видах діяльності, які потребують поглибленого аналізу результатів їх практичного використання в інтересах імпорту оборонної продукції для потреб сектору безпеки і оборони України, а також зростання обсягів експорту вітчизняних товарів військового призначення та товарів подвійного використання на світовий ринок озброєнь. Зазначено про недостатність наявних видів діяльності для здійснення повномасштабного співробітництва з провідними іноземними державами у військово-економічній сфері. Наголошено на доцільності започаткування нових видів діяльності у міжнародному військово-економічному співробітництві України, зокрема таких, які використовуються в країнах НАТО і ЄС та сприятимуть розширенню можливостей для вітчизняних державних замовників і оборонних підприємств у забезпеченні відповідних структур сектору безпеки і оборони України новітніми озброєннями та технікою, інноваційному розвитку і технологічному оновленню ОПК та посиленню його експортного потенціалу, а також наближенню механізмів функціонування вітчизняної системи міжнародного військово-економічного співробітництва України до євроатлантичних стандартів. Запропоновано, з урахуванням результатів проведення аналізу військово-економічного співробітництва та досвіду іноземних держав у цієї сфері, розпочати процес впровадження в Україні нових видів військово-технічної діяльності та актуалізації чинних нормативно-правових документів, що регулюють правові відносини у сфері ВЕС.

Ключові слова: міжнародне воєнно-економічне співробітництво; оборонно-промисловий комплекс; експортний потенціал; товари військового призначення та подвійного використання; ринок озброєнь.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 6

Annotation. An analysis of the types of military and economic activities specified in the Decree of the President of Ukraine of 21.04.1999 № 422 «On measures to improve military and technical cooperation of Ukraine with foreign countries», and assessment of their adequacy to ensure the needs of national security and defense, military and special equipment for imports, development of the domestic defense-industrial complex and strengthening its export potential, as

well as expanding opportunities for international military-economic cooperation of Ukraine with foreign countries and international organizations. The purpose of the study is to substantiate and clarify the priorities of international military-economic cooperation of Ukraine on the basis of analysis (review) of current trends in its development. Emphasis is placed on activities that require in-depth analysis of the results of their practical use in the interests of importing defense products for the needs of the security and defense sector of Ukraine, as well as to increase exports of domestic military and dual-use goods arms market. It is noted that there are insufficient activities to carry out full-scale cooperation with leading foreign countries in the military-economic sphere. Emphasis was placed on launching new activities in wind farms, in particular those used in NATO and the EU, and helping to expand the wind farm's capabilities for domestic state customers and defense companies in providing relevant security and defense structures of Ukraine with the latest weapons and equipment, innovative development and technological renewal of the defense industry and strengthening its export potential, as well as bringing the mechanisms of the domestic wind farm system closer to Euro-Atlantic standards. It is proposed, taking into account the results of the analysis of military-economic cooperation and experience of foreign countries in this field, to begin the process of introducing new types of military-technical activities in Ukraine and updating existing legal documents governing legal relations in the field of winds.

Key words: *international military-economic cooperation; defense-industrial complex; export potential; military and dual-use goods; arms market.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 6

Постановка проблеми. Міжнародне військово-економічне співробітництво України з іноземними державами та міжнародними організаціями (МВЕС) в умовах обмежених ресурсних можливостей країни щодо власного виробництва озброєння та військової техніки для потреб оборони залишається важливим фактором посилення обороноздатності держави у протистоянні гібридній агресії Російської Федерації, а також економічним чинником трансформації і розвитку вітчизняного ОПК, зміцнення конкурентоспроможності України на світовій арені як виробника і експортера сучасних оборонних технологій.

Теперішні активні трансформації у секторі безпеки і оборони та оборонній промисловості України, які базуються на засадах стримування і взаємодії, чітко спрямовані на захист національних інтересів держави у політичній, військово-технічній та економічній сферах, а також на досягнення сумісності з країнами НАТО і ЄС у сфері озброєнь та передбачають використання різних видів військово-технічної та військово-економічної діяльності і механізмів співробітництва. У той же час стрімкий розвиток сучасного озброєння, завдяки використанню новітніх технологій, таких як штучний інтелект, робототехніка, зброя спрямованої енергії, біологічні і квантові технології тощо свідчить, що існуюча в Україні система МВЕС також потребує відповідних змін для забезпечення взаємовигідного

прагматичного співробітництва з провідними державами НАТО і ЄС та іншими державами у цій сфері.

Такими змінами у вітчизняній системі МВЕС першочергово мають стати заходи з уточнення пріоритетів розвитку системи та впровадження нових видів військово-економічної діяльності, а також більш гнучкі підходи до реагування на існуючі виклики і загрози, пов'язані з недобросовісними діями конкурентів, спрямованими на дискредитацію українських виробників і експортерів озброєнь та зниження міжнародного іміджу України як надійного партнера у сфері МВЕС. Вирішення проблеми уточнення пріоритетів та впровадження нових видів військово-економічної діяльності сприятиме гармонізації співробітництва з провідними іноземними державами-партнерами, налагодженню з ними довготривалої співпраці з виробництва високотехнологічної конкурентоздатної оборонної продукції у рамках двосторонніх програм МВЕС та реалізації двосторонніх і багатосторонніх проєктів як в інтересах зміцнення національної безпеки і оборони, так і посилення експортного потенціалу України в цілому.

Аналіз останніх наукових та аналітичних досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти розвитку міжнародного економічного співробітництва у високотехнологічній сфері України з іноземними державами за останні роки розглядали у наукових працях

вітчизняні дослідники, зокрема: В. Горбулін, В. Бадрак, С. Згурець, О. Коростельов, Д. Лук'яненко, Л. Антонюк, Т. Оболенська, Т. Циганкова, О. Федірко, В. Шеховцов та інші вчені [1-6].

Результати наукових досліджень цих науковців мають вагомe теоретичне й практичне значення в частині розробки основних засад та напрямів міжнародного економічного співробітництва в високотехнологічній сфері.

Водночас, потребують наукового обґрунтування та уточнення пріоритети міжнародного військово-економічного співробітництва України та напрями впровадження нових видів військово-економічної діяльності, що сприятиме зміцненню національної безпеки і оборони, так і посиленню експортного потенціалу України в цілому.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає у обґрунтуванні та уточненні пріоритетів міжнародного військово-економічного співробітництва України на основі аналізу (огляду) сучасних тенденцій його розвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Ураховуючи реальний стан оборонної промисловості України, необхідність оперативного оснащення структур сектору безпеки і оборони держави озброєнням та військовою технікою, посилення експортних спроможностей вітчизняного ОПК та відновлення втрачених позицій на зовнішніх ринках озброєнь, Радою національної безпеки і оборони України протягом останніх років прийнято низку важливих рішень у зазначеній сфері. Зокрема, рішенням РНБО України від 18 червня 2021 року «Про Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України», уведеним у дію Указом Президента України від 20.08.2021 р. № 372, Кабінетові Міністрів України доручено з метою покращення позицій України на світовому ринку озброєнь і зміцнення потенціалу держави у сфері МВЕС у шестимісячний строк забезпечити проведення огляду військово-

економічного співробітництва України з іноземними державами, що передбачає оцінювання діяльності учасників і суб'єктів МВЕС цій сфері за минулий трирічний період. Головним координатором і виконавцем цього завдання відповідно до Плану з організації виконання вказаного рішення РНБО України, схваленому на засіданні Кабінету Міністрів України, визначено Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України.

Актуальність здійснення такого аналізу (огляду) обумовлена необхідністю проведення об'єктивної оцінки діяльності учасників і суб'єктів системи МВЕС, пошуку оптимальних шляхів її подальшого функціонування і розвитку, ефективності практичного використання учасниками і суб'єктами визначених видів військово-технічної діяльності, їх відповідності теперішнім умовам та достатності для забезпечення виконання завдань у сферах національної безпеки і оборони, воєнно-політичній та економічній. До основних таких завдань необхідно віднести:

- забезпечення структур сектору безпеки і оборони України сучасним озброєнням і військовою технікою та обладнанням, які не виробляються в Україні, але необхідні для стримування агресії проти нашої держави, відстоювання її незалежності і державного суверенітету та відновлення територіальної цілісності;

- посилення експортного потенціалу вітчизняного оборонно-промислового комплексу шляхом наукового, науково-технічного розвитку і технологічного оновлення українських оборонних підприємств різних форм власності з використанням перевірених інновацій, механізмів іноземних інвестицій, здійснення трансферу оборонних технологій і новітнього виробничого обладнання, створення спільних підприємств з іноземними компаніями тощо;

- забезпечення виробництва оборонної продукції за рахунок ефективного використання можливостей державно-приватного партнерства та інтеграції

новітніх технологій і потужностей підприємств цивільного сектору економіки у ланцюги виробництва оборонними підприємствами товарами військового призначення та подвійного використання, і навпаки, відповідних технологій оборонних підприємств для виробництва цивільної продукції з метою підтримання стабільності виробничих процесів на оборонних і цивільних підприємствах, а також їх розвитку.

У цьому контексті заслуговують уваги теперішні підходи військово-політичного керівництва КНР до військово-цивільної інтеграції, як до одного з пріоритетних напрямів реалізації військово-технічної політики держави. Результати спільного виробництва оборонними і цивільними підприємствами Китаю значних обсягів військової та цивільної продукції у рамках реалізації військово-технічної політики протягом останніх років позитивно оцінюються іноземним та вітчизняним експертним середовищем, тому цей досвід КНР потребує детального вивчення та оцінки можливості його впровадження в Україні.

На цей час для виконання зазначених завдань військово-економічного співробітництва України з іноземними державами та міжнародними організаціями пунктом третім Указу Президента України від 21.04.1999 № 422 передбачено використання шести конкретних видів діяльності, в тому числі експорт та імпорт товарів військового призначення.

Водночас, слід зазначити, що на початку російської агресії проти України тодішній порядок використання таких видів діяльності як імпорт озброєнь та співробітництво з міжнародними організаціями у військово-технічній сфері не забезпечували оперативне постачання необхідних товарів військового призначення для потреб Збройних Сил та інших структур сектору безпеки і оборони України. А такі види діяльності як: лізинг озброєння та військової техніки, обладнання, необхідного для виробництва високотехнологічної продукції, створення спільних підприємств з іноземними

компаніями, використання трансферу технологій, іноземних інвестицій тощо українськими підприємствами-спецекекспортерами для співробітництва з іноземними партнерами не використовувалися взагалі.

Основними причинами такої ситуації були:

- відсутність у вітчизняних нормативно-правових документах норм, які б надавали державним замовникам з оборонного замовлення можливість укладати прямі договори (контракти) стосовно закупівлі озброєння, військової та спеціальної техніки за імпортом безпосередньо з іноземними постачальниками. На сьогодні багато іноземних виробників і постачальників озброєнь віддають перевагу укладанню прямих контрактів з покупцями оборонної продукції та різними шляхами уникають залучення до участі у цьому процесі посередників;

- недостатній розвиток нормативно-правової бази співробітництва з НАТО і ЄС у військово-технічній сфері, зокрема стосовно практичної співпраці з НАТО з підтримки та постачання, що унеможливило закупівлю товарів військового призначення через відсутність відповідних механізмів роботи з цією організацією;

- відсутність у нормативно-правових документах, що стосуються організаційних основ МВЕС, відповідних видів діяльності, які використовуються в державах НАТО, ЄС та інших державах-партнерах;

- організація закупівлі товарів військового призначення та подвійного використання, а також необхідного майна для всіх державних замовників України тільки через посередників, зокрема через уповноважені підприємства – спецекекспортери Державного концерну «Укроборонпром», що потребувало більшого часу, ускладнювало процедури закупівлі та призводило до збільшення кінцевої вартості оборонної продукції для державних замовників;

З огляду на ситуацію, існуючі прогалини у нормативно-правовій базі МВЕС та іноземний досвід проведення закупівель

товарів військового призначення та подвійного використання для потреб оборони, з 2018 року в Україні було розпочату роботу стосовно удосконалення нормативно-правових документів, що регулюють відносини у цій сфері, та їх адаптації до стандартів країн НАТО і ЄС. Зокрема, рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 26 червня 2018 року "Про вдосконалення державної політики щодо забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань оборонною продукцією іноземного виробництва, а також сприяння розвитку співробітництва оборонних підприємств України з іноземними партнерами", уведеним у дію Указом Президента України від 26.06.2018 № 185/2018, Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити розроблення та внесення на розгляд Верховної Ради України проєктів законодавчих актів України, які б передбачали надання права державним замовникам з оборонного замовлення здійснювати закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення за імпортом безпосередньо в іноземних постачальників.

На виконання вказаного рішення Кабінетом Міністрів України підготовлені та прийняті Верховною Радою України Закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення закупівлі продукції, робіт і послуг оборонного призначення за імпортом» від 17.01.2019 № 2672-VIII та «Про оборонні закупівлі» від 17.07.2020 № 808-IX, які забезпечили державним замовникам можливість міжнародного співробітництва у сфері оборонних закупівель в інтересах гарантованого забезпечення потреб безпеки і оборони України.

Відповідно до норм вказаних законів України окремі учасники МВЕС (державні оборонні замовники), були визначені суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, які при виконанні певних вимог набувають право укладати відповідні зовнішньоекономічні договори (контракти) та здійснювати закупівлі товарів, робіт і

послуг оборонного призначення за імпортом безпосередньо в іноземних постачальників.

Набуття такого права значно розширило можливості державних замовників щодо закупівлі оборонної продукції за імпортом, скоротило терміни її надходження до частин і підрозділів Збройних Сил та інших структур сектору безпеки і оборони України, дозволило раціонально та більш результативно використовувати призначені бюджетні кошти.

Крім того, на основі цього ж рішення РНБО України Кабінетом Міністрів України прийнято низку нормативно-правових актів щодо спрощення процедур надання суб'єктам господарювання різних форм власності повноважень на імпорту товарів військового призначення, за умов наявності у них укладених дилерських договорів з виробниками цих товарів, а також підприємствам, які є розробниками та/або виробниками продукції оборонного призначення, повноважень на імпорту товарів військового призначення для використання у власному виробництві та на експорт товарів військового призначення власного виробництва.

Прийнятими законодавчими та нормативно-правовими актами було продовжено врегулювання проблемних питань з метою функціонального удосконалення системи ВТС в інтересах гарантованого забезпечення Збройних Сил та інших структур сектору безпеки і оборони України необхідними товарами військового призначення за імпортом, лібералізовано умови ведення бізнесу для українських оборонних підприємств різних форм власності з метою розширення їх виробничих можливостей та реалізації ними коопераційних проєктів з іноземними партнерами, що сприяло посиленню експортного потенціалу оборонно-промислового комплексу держави.

Сьогодні на основі прийнятих документів вітчизняні державні замовники з оборонного замовлення та низка оборонних підприємств різних форм власності встановленим порядком одержали від Кабінету Міністрів України

відповідні повноваження у сфері МВЕС, здійснюють практичне співробітництво з іноземними партнерами, отримують практичний досвід співпраці у зазначеній сфері в інтересах забезпечення потреб в озброєнні та військовій техніці, обладнанні для технологічного оновлення виробництва, підвищення рівня якості і конкурентоспроможності власної продукції як для вітчизняних замовників, так і для представлення її на іноземних ринках з метою отримання валютних надходжень до Державного бюджету України.

Висновки. Співробітництво України з іноземними державами в сфері високотехнологічної промисловості стає визначальним фактором забезпечення національної безпеки, зокрема в політичній, інформаційній, воєнній та економічній сферах. Це проявляється за такими напрямками як: оснащення складових сектору безпеки, реалізація національних проєктів з виробництва високотехнологічної продукції, її експорт тощо.

Розпочата робота щодо удосконалення системи МВЕС дає позитивні результати та потребує нового продовження. У зв'язку з цим проведення огляду та оцінки МВЕС за напрямками, що визначені у рішенні РНБО України, дозволить системно проаналізувати та об'єктивно оцінити: проведені зміни в системі ВТС та практику застосування уповноваженими вітчизняними учасниками і суб'єктами ВТС нових законодавчих та нормативно-правових актів у цій сфері; основні результати їх діяльності за визначеними показниками протягом минулого трирічного періоду; акцентувати увагу на необхідності розширення та нормативно-правового оформлення нових видів діяльності у сфері МВЕС; виявити проблемні питання для оперативного реагування відповідних органів державного управління.

Затверджені висновки та звітні матеріали за підсумками огляду МВЕС мають створити сприятливі умови для його подальшого розвитку та стати підставою для:

- окреслення стратегічних пріоритетів розвитку системи МВЕС та закріплення їх у відповідній Стратегії розвитку військово-економічного співробітництва України з іноземними державами;

- адаптації стереотипів функціонування вітчизняної системи МВЕС до стандартів євроатлантичних країн;

- уточнення критеріїв надання суб'єктам господарювання усіх форм власності повноважень на здійснення діяльності у сфері МВЕС, визначення об'єктивних підходів та індикаторів для поточної оцінки їх діяльності, а також дієвих заходів неупередженого реагування з метою недопущення ними порушень міжнародного і вітчизняного законодавства у зазначеній сфері;

- визначення шляхів для подальшого посилення експортного потенціалу України з урахуванням перспектив інноваційного розвитку та технологічного оновлення підприємств вітчизняного ОПК різних форм власності, а також перспективних напрямів розвитку МВЕС з конкретними іноземними державами з урахуванням особливостей їх політичної та економічної орієнтації, національних наукових, промислових та інших можливостей держав, а також особливостей регіональних ринків озброєнь, позицій провідних гравців на цих ринках тощо;

- забезпечення надійного захисту новітніх вітчизняних оборонних технологій, державної таємниці, а також охорони прав на результати інтелектуальної власності, отримані під час МВЕС;

- удосконалення державної системи експортного контролю, підвищення її ефективності, прозорості та оперативності функціонування в інтересах всіх учасників міжнародних передач товарів військового призначення та подвійного використання;

- посилення персональної відповідальності керівників та уповноважених представників від учасників і суб'єктів МВЕС за діяльність або бездіяльність у цієї сфері, яка може призвести до виникнення загроз національній безпеці, політичним та

економічним інтересам України у зазначеній сфері, або навіть нанесення збитків для держави.

Перспективою подальших наукових розробок у цьому напрямку є обґрунтування доповнення МВЕС новими видами діяльності, що застосовуються в країнах НАТО і ЄС, шляхом внесення необхідних змін та доповнень до нормативно-правових документів і міжнародних договорів з іноземними державами, міжнародними організаціями та забезпечення їх імплементації.

Література:

1. Горбулін В. П. Хроніки передбачень: 2006–2017. Харків : Фоліо, 2017. 255 с.
2. Бадрак В. Надання прав підприємствам ОПК України на здійснення зовнішньоекономічної діяльності – вимога часу. *Безпековий огляд ЦДАКР*. 2018. № 2 (89). С. 13–16.
3. Convergence and divergence in Europe: Polish and Ukrainian cases : monogr. / State higher educational establishment Kyiv nat. econ. univ. named after Vadym Hetman ; Krakow Economic University ; D. Lukianenko [et al.] ; eds.: Dmytro Lukianenko, Viktor Chuzhykov, Michał Gabriel Woźniak. Kyiv : KNEU, 2013. 688 p.
4. Антонюк Л. Л. Міжнародна конкурентоспроможність країн: теорія та механізм реалізації. Київ : КНЕУ, 2004. 275 с.
5. Циганкова Т. Глобальний бренд країни у сучасних технологіях торговельно-маркетингової діяльності. *Міжнародна економічна політика*. 2011. Вип. 1–2. С. 5–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Мер_2011_1-2_3.

6. Зовнішня торгівля України: XXI століття : монографія / А. А. Мазаракі, Т. М. Мельник, Н. О. Іксарова та ін. ; за заг. ред. А. А. Мазаракі. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 600 с.

References:

1. Horbulin, V. P. (2017), *Khroniky peredbachen* [Chronicles of predictions], Folio, Kharkiv, 255 p.
2. Badrak, V. (2018), “Granting rights to the enterprises of the defense industry of Ukraine to carry out foreign economic activity is a requirement of time”, *Bezpekovyi ohlyad TSDAKR*, №2(89), pp. 13–16.
3. Lukianenko, D., et al. (2013), *Mizhnarodna konkurentospromozhnist krain: teoriia ta mekhanizm realizatsii* [Convergence and divergence in Europe: Polish and Ukrainian cases] (Lukianenko, D., Chuzhykov, V., Woźniak, M. G., Eds.). KNEU, Kyiv, 688 p.
4. Antonyuk, L. (2004), *Mizhnarodna konkurentospromozhnist krain: teoriia ta mekhanizm realizatsii* [International competitiveness of countries: theory and implementation mechanism], KNEU, Kyiv, 275 p.
5. Tsyhankova, T. (2011), “The global brand of the country in modern technologies of trade and marketing activities”, *Mizhnarodna ekonomichna polityka*. Issue 1–2. Pp. 5–31. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Мер_2011_1-2_3.
6. Mazaraki, A. A. (Ed.), Melnyk, T. M., Iksarova, N. O., et al. (2016), *Zovnishnia torhivlia Ukrainy: KhKhI stolittia* [Ukraine's foreign trade: XXI century], KNEU, Kyiv, 599 p.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2021 р.

УДК 336.743

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-28-35

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ТЕХНІЧНОГО АНАЛІЗУ ДЛЯ ПРОГНОЗУВАННЯ РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ

Пилипченко О.І.¹, Кузьмінський В.З.², Чумаченко О.Г.³

¹ д.е.н., професор, професор кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OleksandrP@krok.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2919-4254>

² к.е.н., доцент, доцент кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: VolodimirKZ@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-0057>

³ к.е.н., доцент, доцент кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaCh@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3404-3976>

USING METHODS OF TECHNICAL ANALYSIS TO FORECAST THE CRYPTOCURRENCY MARKET

Pilipchenko Alexander¹, Kuzminsky Vladimir², Chumachenko Olga³

¹ Doctor of science (Economics), professor, professor national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OleksandrP@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2919-4254>

² PhD (Economics), associate professor, associate professor national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: VolodimirKZ@krok.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7069-0057>

³ PhD (Economics), associate professor, associate professor, national economy and finance department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaCh@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3404-3976>

Анотація. Швидкий розвиток цифрових валют протягом останнього десятиліття є однією з найбільш суперечливих та неоднозначних інновацій у сучасній світовій економіці. Значні коливання обмінного курсу криптовалют та їхня висока волатильність, а також відсутність правового регулювання їх транзакцій у більшості країн призвела до значних ризиків, пов'язаних з інвестиціями у криптовалюту. Тому зараз розгортається безліч дискусій про їхню роль і місце в сучасній економіці. У зв'язку з цим, розроблення відповідних методів та моделей прогнозування цін на криптографічні продукти такі актуальні для інвесторів, трейдерів, аналітиків та загалом для побудови наукових концепцій та теорій. Дана стаття присвячена розв'язанню проблеми передбачення ціни на криптовалюту за допомогою методів технічного аналізу. Тому метою даної статті є виявлення можливостей використання різних комп'ютерних індикаторів технічного аналізу для дослідження і прогнозування криптовалютного ринку та розробка рекомендації щодо їх застосування. Досліджуються особливості використання методів технічного аналізу для прогнозування ринку криптовалют, розглянуті способи побудови основних комп'ютерних індикаторів. Комп'ютерні індикатори активно використовуються професійними трейдерами на фінансових ринках, у тому числі на ринку криптовалют. Ці інструменти добре поєднуються з популярними стратегіями та аналітикою, надають додаткові дані та допомагають створити чіткішу картину ринку. Індикатори технічного аналізу є результатом математичної обробки статистичних даних динаміки ціни. У ринковій практиці виділяють два види основних технічних індикаторів: трендові (відстаючі) та осцилятори (випереджаючі). В свою чергу, трендові індикатори визначають тренд за рахунок згладжування коливань ціни, що дозволяють зорієнтуватися на ринку при яскраво вираженому тренді. Щодо відстаючих, то вони представлені у більшості випадків середніми ковзними. Розглянуті в статті методи технічного аналізу дозволяють визначати основні тенденції на криптовалютному ринку та розробляти прогнози його подальшої динаміки.

Ключові слова: криптовалюти; тенденції цін на криптовалюту; технічний аналіз; комп'ютерні індикатори; середні ковзні; осцилятори.

Формули: 4; рис.: 5; табл.: 0; бібл.: 8

Annotation. The rapid development of digital currencies over the last decade is one of the most controversial and ambiguous innovations in the modern world economy. Significant fluctuations in cryptocurrency exchange rates and their high volatility, as well as the lack of legal regulation of their transactions in most countries have led to significant risks associated with investing in cryptocurrencies. Therefore, there are many discussions about their role and place in the modern economy. In this regard, the development of appropriate methods and models for forecasting prices for cryptographic products are so relevant for investors, traders, analysts and in general for the construction of scientific

concepts and theories. This article is devoted to solving the problem of predicting the price of cryptocurrencies using technical analysis methods. The purpose of this article is to identify the possibilities of using various computer indicators of technical analysis to study and forecast the cryptocurrency market and develop recommendations for their use. Computer indicators are actively used by professional traders in the financial markets, including the cryptocurrency market. These tools combine well with popular strategies and analytics, provide additional data and help create a clearer picture of the market. Indicators of technical analysis are the result of mathematical processing of statistical data on price dynamics. In market practice, there are two types of basic technical indicators: trend (lagging) and oscillators (outpacing). In turn, trend indicators determine the trend by smoothing price fluctuations, which allow you to navigate the market with a pronounced trend. As for the lagging behind, they are represented in most cases by average sliding. The methods of technical analysis considered in the article allow to determine the main trends in the cryptocurrency market and to develop forecasts of its further dynamics.

Key words: cryptocurrencies; cryptocurrency price trends; technical analysis; computer indicators; moving averages; oscillators.

Formulas: 4; fig.: 5; tabl.: 0; bibl.: 8

Постановка проблеми. Загальний інтерес до приватних цифрових валют та тенденції розвитку технологій обумовлюють стрімке зростання їхньої кількості та поширення. Криптовалюта є дешевим, зручним і технологічним способом здійснення розрахункових

операцій в усьому світі, а також перспективною формою інвестування [5]. Згідно статистичних даних CoinMarketCap, капіталізація ринку криптовалют на 3.01.2022 р. становила близько 2,2 трл. доларів США.

Рис. 1. Динаміка загальної капіталізації криптовалют

Джерело: [8]

Одним із найактуальніших питань при проведенні фінансових операцій з криптовалютами для учасників ринку є ефективне прогнозування динаміки цін. Найбільш розповсюдженим методом, який використовується для вирішення цього завдання являється технічний аналіз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія технічного аналізу бере початок з публікації замітки в Wall Street Journal відомого творця індексу Доу-Джонса - Чарльза Доу. в 1890 році. У своїй

статті Доу висловив ряд принципів, за допомогою яких можна було укласти угоди на покупку, - продаж цінних паперів і добиватися при цьому гарних результатів. Дані методи поклали початок технічному аналізу.

У роки Великої депресії Ральф Нельсон Елліот вивів теорію визначення базисних форм цінових рухів. Дана теорія знайшла нове значення завдяки зусиллям Роберта Прехтера на початку 80-х років. Ідеї

Елліота добре відомі і використовуються і по сьогоднішній день.

Уільям Ганн, в першій половині XX століття активно розробляв складні комбінації геометричних і алгебри принципів, які з успіхом використовував при торгівлі на ф'ючерсних ринках, що тільки зароджуються. У. Ганна можна вважати основоположником індикаторного напрямку технічного аналізу.

Але справжній бум в технічному аналізі почався в 70-і роки і був пов'язаний з розвитком комп'ютерної техніки. Трейдери і аналітики одержали могутній інструментарій, що дозволяє просто, швидко і ефективно застосовувати технічний аналіз на практиці в реальному масштабі часу. До цього періоду відносяться прогресивні роботи У. Уайлдера, Д. Лейна, Л. Уільямса [1; 2].

В багатьох сучасних роботах також розглядаються проблеми використання різноманітних комп'ютерних індикаторів для розробки прогнозів криптовалютного ринку та прийняття на їх основі інвестиційних рішень. Цим питанням присвячено чимало наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних авторів: Грушко В.І., Петриченко А.О., Румик І.І., Найман Е.Л., Колбі Р.В., Нісон С., Швагер Дж. та інших.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є виявлення можливостей використання різних комп'ютерних індикаторів технічного аналізу для дослідження і прогнозування криптовалютного ринку та розробка рекомендації щодо їх застосування.

Викладення основного матеріалу дослідження. В даний час в технічному аналізі існує ряд комп'ютерних індикаторів, які постійно розвиваються і доповнюються новими, спираються на останні досягнення в комп'ютерних технологіях, математиці, фізиці і інших науках.

Одним із індикаторів, що найбільш часто використовуються професіоналами криптовалютного ринку, є середні ковзні (Moving Average) [3].

Середня ковзна - це середнє значення цін за певний період часу (кількість тижнів, днів, годин, тощо). Кількість періодів, по яким робиться розрахунок, називають порядком середньої ковзної. Для розрахунків можуть використовуватись ціни закриття, відкриття, найвища, найнижча (close, open, high, low) Найчастіше використовуються ціни закриття (close). Формула для обчислення простої середньої ковзної виглядає так:

$$\text{Simple Moving Average} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{n}$$

Де P_i - Ціни на ринку

N - основний параметр - кількість цін, що входять що в розрахунок

Проста середня ковзна є звичайним арифметичним середнім від цін за певний період. Усереднюючи ціни, вона завжди слідує з певним часовим лагом за головною тенденцією ринку, фільтруючи дрібні цінові коливання. Чим менше параметр середньої ковзної, тим вона швидше визначає нову тенденцію, але і водночас робить більше помилкових коливань, і навпаки, чим більше параметр, тим повільніше визначається новий тренд, але має місце менше помилкових коливань.

Середні ковзні не прогнозують зміни тренду, а лише дають сигнал про тренд, що вже з'явився. Середню ковзну зручно розглядати як видозмінену лінію тренда. При перетинанні середньої ковзної із графіком зверху вниз виникає сигнал на продаж, при перетинанні знизу вверх — на покупку. При перетинанні графіка і середньої ковзної збільшується ймовірність, що тренд змінює свій напрямок.

Проте середня ковзна має і свої недоліки: запізнення; виникнення помилкових сигналів.

Середня ковзна є індикатором, що діє тільки в умовах трендового ринку. При бічному тренді кількість помилкових сигналів занадто велика, що може призводити до збитків у фінансових операціях.

Рис. 2. Проста 50-періодна середня ковзна на графіку Bitcoin

Для підвищення точності поданих сигналів використовуються ускладнені середні ковзні - зважена середня ковзна (WMA) та експонентна середня ковзна (EMA)

При розрахунку зваженої середньої ковзної (WMA), останнім значенням ціни надається більша питома вага.

$$\text{Weighted Moving Average} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i \times W_i}{\sum_{i=1}^n W_i}$$

де P_i - значення ціни i -періодів назад (i сьогодні = 1)

W_i значення питомої ваги для ціни i -періодів назад

У такий спосіб вдається зменшити відставання середньої ковзної від графіка.

Експонентна середня ковзна (EMA). Останнім значенням ціни також надається більше значення, однак при розрахунку враховуються всі ціни попереднього періоду, а не тільки того відрізка, що відповідає заданому порядку середньої ковзної.

$$EMA_i = EMA_{i-1} + (K \times [P_i - EMA_{i-1}])$$

де i - теперішній момент часу

$i - 1$ - попередній момент часу

$K = 2 / (n + 1)$,

n - період середньої ковзної

Необхідно відзначити, що, незважаючи на велику інформативність зважених і

експонентних середніх ковзних, на практиці частіше використовують прості середні ковзні.

Осциляторні індикатори -також один з найбільш відомих і в той же час надійних способів отримання прогнозів про подальший рух ціни. На відміну від середніх ковзних, їх використання найбільш доцільне в аналізі нетрендових ринків. При нетрендових, або як їх ще називають, бічних ринках, ціна настільки часто міняє напрям, що найбільш складною проблемою стає "вловити" початок і кінець коротких рухів вгору або вниз. У такій ситуації торгівля, особливо спекулятивна, може стати такою збитковою, що фахівці з технічного аналізу часто рекомендують просто перечекаати час, утримуючись від яких би то не було рішень [2].

З виникненням осциляторів з'явилася можливість уникнути таких втрат часу. За статистикою на розвиток тренда доводиться близько 30 % часу, інше витрачається на проміжні корекції. Особливість осциляторів в тому, що вони передбачають майбутні події, сигналізуючи про поворот наперед. Цим вони відрізняються від середніх ковзних, які завжди відстають від розвитку подій.

Осцилятори можуть бути корисні і при трендових ринках - для подачі сигналів про закінчення тенденції..

Всі осциляторні методи за формою виконання більш менш схожі один на одного. Спочатку осцилятори будувалися для щоденних коливань цін; сьогодні їх застосовують до будь-яких - як до щохвилинних, так і до потижневих. Значення осцилятора може вимірюватися в процентних, відносних або абсолютних одиницях. Залежно від цього на його графіку будують лінії певних рівнів, перетин з якими говорить про той або інший стан ринку.

У основі використання осциляторних методів лежать поняття перекупленого (overbought) і перепроданого (oversold) ринку. Перекупленим ринок вважається тоді, коли ціна знаходиться біля своєї верхньої межі, тобто її подальше підвищення мало ймовірно. Перепроданий ринок характеризується такою низькою ціною, що на даний момент її подальший спад також мало ймовірний.

Для визначення ситуацій перекупленості або перепроданості для кожного осцилятора встановлюються певні рівні. Коли значення осцилятора підходить до цих рівнів, поступає сигнал до покупки або продажу.

На практиці є популярними такі типи осциляторів:

- Індекс Відносної Сили (RSI);
- MACD.

Індекс Відносної Сили (Relative Strength Index) винайдений в середині 70-х років і в даний час це мабуть самий популярний із всіх осциляторних методів. Індекс Відносної Сили відкладається на шкалі від 0 до 100. Найкраще він працює досягаючи області екстремумів. Критерієм оцінки виступають дві лінії, проведені на рівні 30 і 70. Вважається, що вище 70 знаходиться зона перекупленості, а нижче 30 — зона перепроданості. Тому, коли значення RSI досягає і піднімається вище 70, виникає загроза спаду цін, рух індексу менше 30 сприймається як попередження про близький підйом. Деякі аналітики рекомендують використовувати значення 30 і 70 при бічних трендах, а при яскраво

виражених зростаючому чи спадному трендах, значення 20 і 80.

Індекс Відносної Сили обчислюється за формулою:

$$RSI=100-(100/(1+RS)), RS=AU(n)/AD(n),$$

де AU(n) — середнє значення цін, закриття яких є вищими, ніж ціни за n днів; AD(n) — середнє значення цін, закриття яких є нижчими, ніж ціни за n днів.

MACD (Moving Average Convergence Divergence) представляє собою осцилятор і середню ковзну, побудовану на його базі. Графік осцилятора, як правило, відтворюється як правило у вигляді гістограми.

MACD — найпоширеніший індикатор, що побудований на різниці середніх. Він був розроблений Джеральдом Еппелем як різниця двох експоненційних згладжених середніх (EMA). Ці криві коливаються навколо нульового значення. При аналізі MACD застосовуються стандартні методи дослідження осциляторів.

Перетин ліній є сигналом на покупку чи продаж. Перетин нульового рівня говорить про можливу зміну тренда. Якщо цей рівень перетинається знизу вгору — це сигнал на покупку, якщо перетин зверху вниз — сигнал на продаж.

Перетин повільної лінії більш швидкою теж дає сигнал. Якщо швидка лінія перетинає повільну знизу вгору, то це сигнал на покупку. Якщо швидка перетинає повільну зверху вниз — це сигнал на продаж. Цей сигнал підсилюється, якщо пізніше відбувається його підтвердження. Підтвердженням виступає подальший рівномірний рух ліній в бік нульового рівня і перетин цього рівня. Найбільш важливі є сильні сигнали — це сигнали, які підтверджують основний тренд.

Також досить значимим сигналом MACD є так звана дивергенція - ситуація, коли напрям руху ціни і технічних індикаторів не співпадає. Найчастіше виявляється при досягненні індикатором MACD зони перекупленості або перепроданості (20;80).

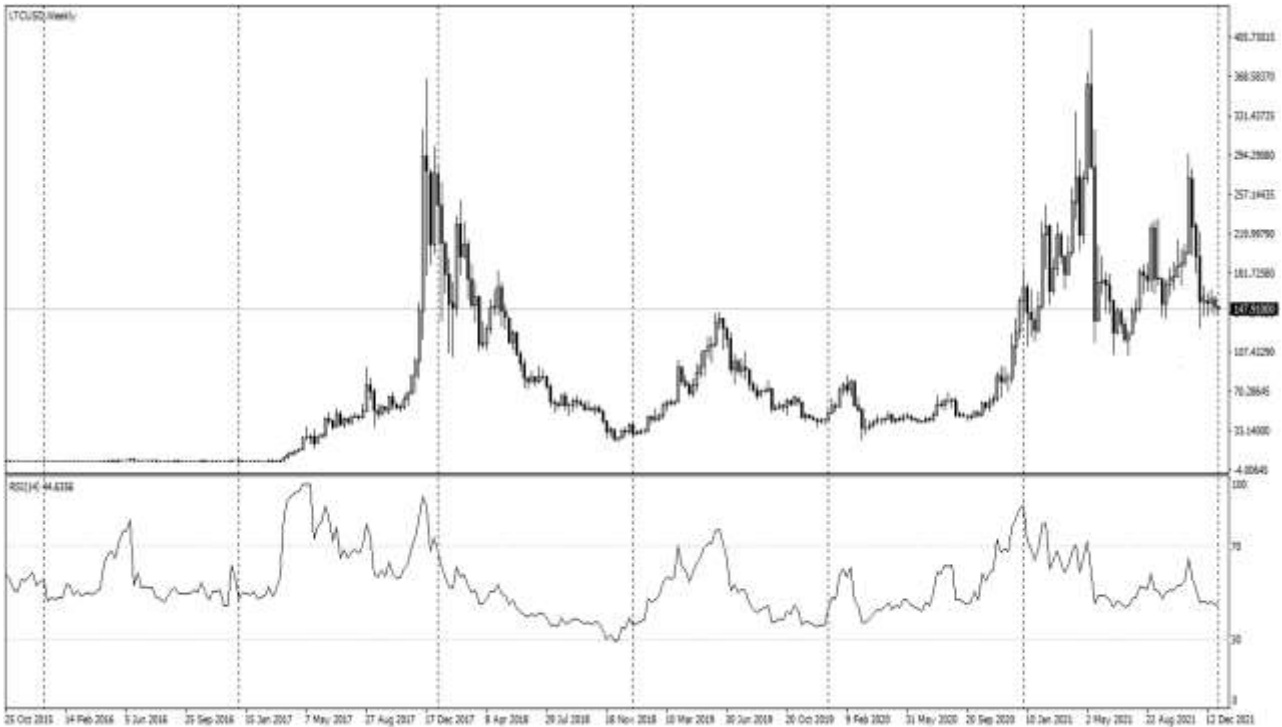

Рис. 3. Індекс Відносної Сили (RSI) на графіку динаміки ціни Litecoin

Рис. 4. MACD (Moving Average Convergence Divergence) на графіку Ripple

Дивергенція вважається сильною ознакою розвороту тренда. Найчастіше дивергенція спрацьовує при корективальному русі ціни, а по тренду - буває хибна.

Крім вищезгаданих, в комп'ютерному аналізі криптовалютного ринку в даний час

використовується цілий ряд інших індикаторів, зокрема Індекс норми зміни (Rate of Change-ROC), Індекс товарного каналу (Commodity - Directional Index - ADX), Смуги Боллінжера (Bollinger Bands-BB) і т.д.

Рис. 5. Приклад дивергенції MACD на графіку Monero

Висновки. В останні роки значно активізувалися дослідження в сфері розробки нових комп'ютерних індикаторів в технічному аналізі криптовалютного ринку. При цьому враховуються останні досягнення в комп'ютерних технологіях, математиці, фізиці і інших науках. Це все дає змогу суттєво розширити перелік аналітичних інструментів в розпорядженні сучасного фінансиста і відібрати з них ті, які є найбільш ефективними в аналізі і прогнозуванні криптовалютного ринку.

Комп'ютерні індикатори є досить корисними в роботі фінансового аналітика. На відміну від візуально-графічного аналізу динаміки цін комп'ютерно - індикаторний аналіз безумовно є більш об'єктивним. В той же час слід враховувати те, що ціна на криптовалютному ринку є завжди первинним показником, а будь-який технічний індикатор, побудований на основі ціни, – вторинним.

Література:

1. Колби Р. В. Энциклопедия технических индикаторов рынка. Москва : Альпина Паблишер, 2018. 581 с.
2. ЛеБо Ч. Компьютерный анализ фьючерсных рынков : пер. с англ. Москва : Альпина, 2011. 304 с.

3. Петриченко А. О., Грушко В. І. Прогнозування криптовалютного ринку. *Держава, регіони, підприємство: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*: матеріали III Міжнародної конференції (м. Київ, 2-3 грудня 2021 р.). Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2021. URL : <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/896>

4. Румик І. І. Розвиток фінансового сектору: стан, фінансова інклюзія, візія та стратегія дій. *Соціально-економічні та правові аспекти розвитку суспільства*: колективна монографія/ за ред. С. М. Лаптева, І. П. Мігус. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2020. С. 147-160

5. Чумаченко О. Г. Перспективи та можливості використання блокчейн технологій в банках. *Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Економічні перспективи підприємництва в Україні», (10–11 жовтня 2019 р., м. Ірпінь): у 2 ч. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. Ч. 1. (Серія «Податкова та митна справа в Україні», т. 132). С. 285-287.

6. Ребрик М. Кріптоактиви: міфи vs факти та потенційний вплив на монетарну сферу : семінар для викладачів ЗВО. Київ, 29 травня 2021 року URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Rebryk_2021-29-05.pdf?v=4.

7. Слисеева О. Є., Волошина О. В., Дідур С. В. Біткойн як елемент сучасної фінансової системи. *Економіка і суспільство*. 2018. Випуск № 18. С 45-49.

8. Глобальные графики крипто валют. Общая рыночная капитализация крипто валют. URL : <https://coinmarketcap.com/ru/charts/>.

References:

1. Kolbi, R. V. (2018), *Entsiklopediya tehnichestkih indikatorov ryinka* [Encyclopedia of technical market indicators], Alpyna Pablysher, Moscow, Russia, 581 p.

2. LeBo, Ch. (2011), *Kompyuterniy analiz fyuchersnyih ryinkov* [Computer analysis of futures markets], Alpyna, Moscow, Russia, 304 p.

3. Petrychenko, A. O. and Hrushko, V. I. (2021), "Cryptocurrency market forecasting", *Derzhava, rehiony, pidpriemnytstvo: informatsiini, suspilno-pravovi, sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku* [State, regions, entrepreneurship: information, socio-legal, socio-economic aspects of development], materialy III Mizhnarodnoi konferentsii [materials of the III International Conference], Kyiv, Ukraine, retrieved from : <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2021/paper/view/896>.

4. Rummyk, I. I. (2020), "Financial sector development: status, financial inclusion, vision and strategy", *Sotsialno-ekonomichni ta pravovi aspekty rozvytku suspilstva* [Socio-economic and legal aspects of society development], "KROK" University, Kyiv, Ukraine, pp. 147-160.

5. Chumachenko, O. H. (2019), "Prospects and opportunities for the use of blockchain technologies in

banks", *Doslidzhennia pidpriemnytstva: kliuchovi mekhanizmy orhanizatsii, osnovni draivery ta perspektyvy* [Entrepreneurship research: key mechanisms of the organization, main drivers and prospects], zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Ekonomichni perspektyvy pidpriemnytstva v Ukraini» [Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference "Economic Prospects of Entrepreneurship in Ukraine"], Universytet DFS Ukrainy, Irpin, Ukraine, pp. 285-287.

6. Rebyrk, M. (2021), "Cryptoactive assets: myths vs facts and potential impact on the monetary sphere: a seminar for freelance teachers", retrieved from : https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Rebyrk_2021-29-05.pdf?v=4.

7. Yelysieieva, O. Ye. Voloshyna, O. V. and Didur S. V. (2018), "Bitcoin as an element of the modern financial system", *Ekonomika i suspilstvo*, vol. 18, pp. 45-49.

8. Global cryptocurrency charts. Total market capitalization of cryptocurrencies (2021), retrieved from : <https://coinmarketcap.com/ru/charts/>.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2021 р.

Розділ 3. Фінанси, банківська справа та страхування

УДК 61:368(477)

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-36-46

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ МЕДИЧНОГО СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО МІСЦЕ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Пазєєва Г.М.

к.е.н., доцент, доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: PazeevaA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6557-6890>

CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF HEALTH INSURANCE IN UKRAINE AND ITS PLACE IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM

Pazieieva Anna

PhD (Economics), associate professor, associate professor of management technologies department, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: PazeevaA@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6557-6890>

Анотація. Формування доступності медичного страхування для людей та підвищення його ефективності є важливою та надзвичайно важливою складовою соціального захисту в країні. Населення України щороку зменшується, здоров'я людей працездатного віку погіршується, зменшується кількість економічно активного населення. Ця тенденція може призвести до посилення фіскального тиску на систему охорони здоров'я в майбутньому. Тому реформування системи охорони здоров'я, засноване на розвитку медичного страхування та впровадження його як основи фінансування охорони здоров'я, є напрямком для вирішення більшості проблем здоров'я в державі. Медичне страхування є важливою сферою соціальної інфраструктури промислово розвинутої країни та базовою моделлю розвитку охорони здоров'я. Це дає змогу раціонально використовувати медичні ресурси, одночасно покращуючи якість цих послуг та пропозицію населення. Основними учасниками цього процесу є страхові компанії, що пропонують певні послуги, страховики (фізичні та юридичні особи), страхові посередники, гуманітарні компанії та медичні установи. Світова практика стверджує, що обов'язкове медичне страхування розглядається як основа страхової медицини. Внутрішній ринок послуг медичного страхування, а отже, і страховий ринок в цілому, розвивається. Перспективи отримання медичного страхування в Україні значні, оскільки є багато потенційних споживачів страхових послуг. Слід зазначити, що наша країна стоїть на порозі створення загальнообов'язкового державного медичного страхування, а тому розвиток ефективного та сучасного медичного страхування стає надзвичайно важливою формою соціального захисту в країні. Об'єктом дослідження є процес розвитку медичного страхування в системі соціального захисту України. Предметом дослідження - теоретико-методичні засади вивчення сучасного стану та обґрунтування перспектив розвитку системи медичного страхування в Україні. Метою статті є дослідження теоретичних положень і формування практичних рекомендацій щодо сучасного стану та перспектив розвитку медичного страхування в системі соціального захисту в Україні. Наукова новизна отриманих результатів полягає в поглибленні існуючих теоретико-методологічних та розробленні практичних основ вдосконалення системи медичного страхування в Україні. Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що представлені в роботі методи, підходи, висновки й пропозиції направлені на покращення системи медичного страхування в Україні. Застосування запропонованих у роботі методичних підходів забезпечить підвищення ефективності медичного страхування в системі соціального захисту України.

Ключові слова: страхування; медичне страхування; охорона здоров'я; соціальний захист України; медична допомога.

Формули: 0; рис.: 5; табл.: 1, бібл.: 8

Annotation. The formation of the availability of health insurance for people and increasing its effectiveness is an important and extremely important component of social protection in the country. Implementation of it as the basis for financing healthcare, is the direction to solve most health problems in the state. Health insurance is an important area of social infrastructure of an industrialized country and a basic model of healthcare development. This makes it possible to rationally use medical resources, while improving the quality of these services and the offer of the population. The main participants in this process are insurance companies offering certain services, insurers (individuals and legal entities), insurance intermediaries, humanitarian companies and medical institutions. World practice claims that compulsory

health insurance is considered as the basis of insurance medicine. The domestic market of health insurance services, and therefore the insurance market as a whole, is developing. The prospects for obtaining health insurance in Ukraine are significant, as there are many potential consumers of insurance services. It should be noted that our country is on the verge of creating compulsory state health insurance, and therefore the development of effective and modern health insurance is becoming an extremely important form of social protection in the country. The object of research is the process of development of health insurance in the system of social protection of Ukraine. The subject of the study is the theorist-methodical principles of studying the current state and justifying the prospects for the development of the health insurance system in Ukraine. The purpose of the article is to study the theoretical provisions and form practical recommendations on the current state and prospects for the development of health insurance in the social protection system in Ukraine. The scientific novelty of the obtained results is to deepen the existing theoretical and methodological and develop practical bases for improving the health insurance system in Ukraine. The practical significance of the results is determined by the methods, approaches, conclusions and proposals presented in the work aimed at improving the health insurance system in Ukraine.

Key words: insurance; medical insurance; health care; social protection of Ukraine; aid.

Formulas: 0; **fig.:** 5; **tabl.:** 1; **bibl.:** 8

Постановка проблеми. Медичне страхування є важливою сферою соціальної інфраструктури промислово розвиненої країни та базовою моделлю розвитку охорони здоров'я. Це дає змогу раціонально використовувати медичні ресурси, одночасно покращуючи якість цих послуг та пропозицію населення. Основними учасниками цього процесу є страхові компанії, що пропонують певні послуги, страховики (фізичні та юридичні особи), страхові посередники, гуманітарні компанії та медичні установи. Світова практика стверджує, що обов'язкове медичне страхування розглядається як основа страхової медицини. Внутрішній ринок послуг медичного страхування, а отже, і страховий ринок в цілому, розвивається.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляду медичного страхування були присвячені роботи як українських, так і зарубіжних вчених. Вчені, такі як: Ю. Ахвледіані, В. Базилевич, Л. Вальрас, Е. Дяченко, Дж. Коммонс, Д. Норт, К. Павлюк, Н. Показюк, Й. Стігліц, Т. Стецюк, Н. Ткаченко, Є. Фуруботн, В. Шахов, С. Юрій та ін. присвятили свої дослідження медичному страхуванню.

У цих роботах обговорюються теоретичні аспекти природи медичного страхування, а також механізм його реалізації. Однак проблеми щодо форми й структури системи медичного страхування, яка гальмує розвиток цього сектора і не забезпечує належного рівня соціального захисту громадян, залишається невирішеним.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження теоретичних положень і формування практичних рекомендацій щодо сучасного стану та перспектив розвитку медичного страхування в системі соціального захисту в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. В межах трансформації вітчизняної економіки проблема надання медичної допомоги для наших громадян вважається однією з найбільш актуальних та обговорюваних. Важливість охорони здоров'я полягає у соціальній, економічній та моральній відповідальності уряду перед власними громадянами, тому що здоров'я нації є основною умовою економічного формування країни та соціального добробуту суспільства [1].

Нині в Україні, як і в інших провідних державах, традиційною системою надання населення медичних послуг вважається національна сфера охорони здоров'я, згідно з якою послуги охорони здоров'я здійснює держава. Інший можливий спосіб представлення громадянам медичних послуг - це добровільне медичне страхування, а також обов'язкове медичне страхування. Доцільно сказати, що Україна постала на порозі формування загальнообов'язкового державного медичного страхування [2].

Щодо індикаторів нинішнього стану розвитку медичного страхування в нашій державі, то потрібно зазначити, що воно перебуває на ранній стадії свого формування. За попередніми підсумками у 2019 році загальна вартість валових страхових внесків на медичне страхування,

включаючи безперервне медичне страхування, страхування на випадок хвороби та медичні витрати, склала 3416 млн. грн, підвищившись на 27% в порівнянні з 2018 роком [3, с.158]. Частка валових страхових внесків за таким типом

страхування із загального страхового ринку становить 11,5 %. Динаміка валових страхових внесків по Україні в цілому та зокрема медичного страхування наведена на рис. 1.

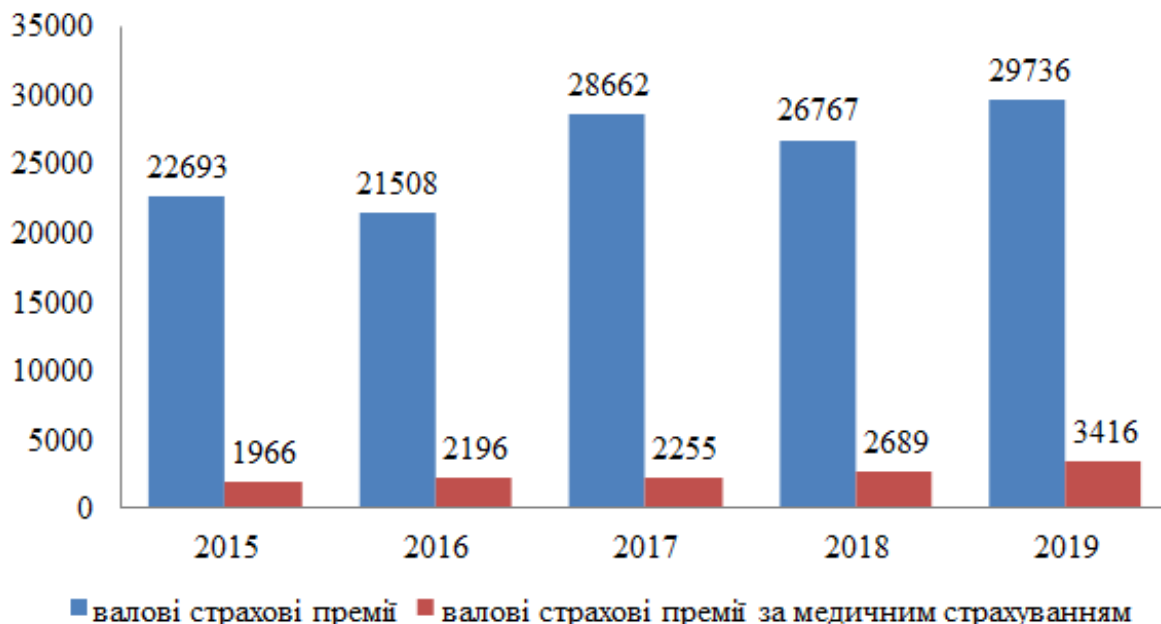

Рис. 1. Динаміка валових страхових премій в цілому по Україні та за медичним страхуванням у 2015-2019 рр., млн. грн.

Джерело: побудовано автором на підставі [54]

Наведені дані засвідчують, що валові страхові внески, зібрані на страховому ринку за період з 2015 по 2019 рік, зросли на 7043 млн. грн., що складає 31% у відсотках і склали 29736 млн. грн. за останній звітний рік. У свою чергу, валові премії за медичне страхування за той же період зросли на 1,451 млн. грн., що становить 73,8% у відсотках і склали 3416 млн. грн. у 2019 році. Частка медичного страхування в структурі сплачених премій в Україні наведена на рис. 2.

Відповідно до рис. 2 визначено, що завдяки відповідним змінам частка медичного страхування на страховому ринку України збільшилась за аналізований період з 8,7 % у 2015 р. до 11,5% у 2019 році, що може засвідчувати про підвищення рівня популярності цього виду страхування.

Важливим аспектом діагностики є оцінка показників валових страхових

платежів й страхових надходжень на ринку медичного страхування України (рис. 3).

Наведені вище дані показують, що валові страхові внески за період з 2015 по 2019 рік зросли на 1451 млн. грн., що становить 73,8% у відсотках і склали 3416 млн. грн. за останній звітний рік. Також, валові страхові внески за той же період зросли на 431 млн. грн., що на 40,6% у відсотках і склали 1494 млн. грн.

Динаміка зміни коефіцієнта платежів за послуги медичного страхування в Україні наведена на рис. 4.

Через відповідні зміни коефіцієнт виплат зменшився з 54% у 2015 році до 43,7% у 2019 році. В цілому, за останні п'ять років зазначений показник виплат за медичне страхування в Україні становив 52,2%.

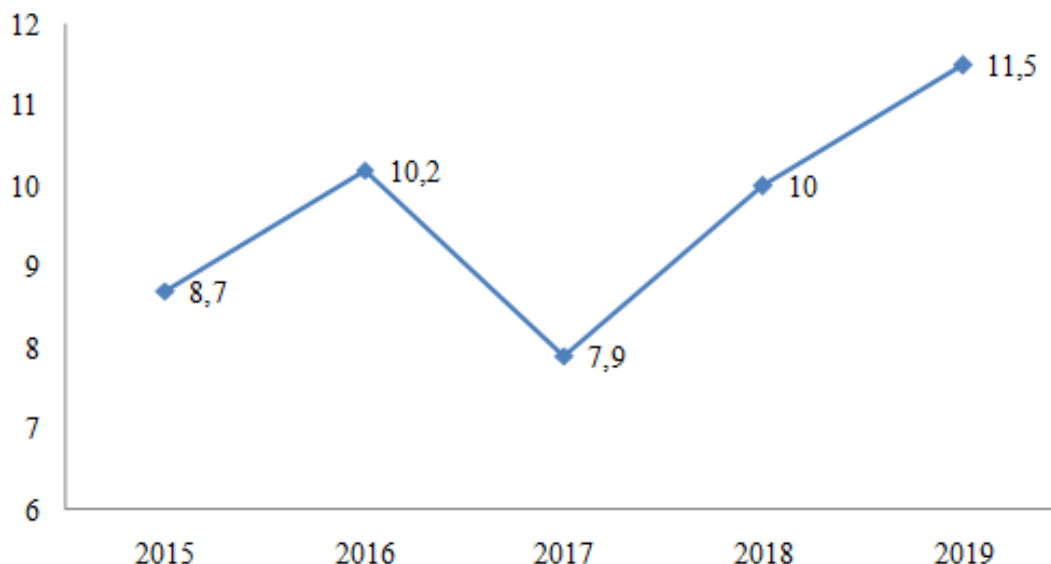

Рис. 2. Динаміка частки медичного страхування в структурі виплачених страхових премій по Україні у 2015-2019 рр., %

Джерело: побудовано автором на підставі [4]

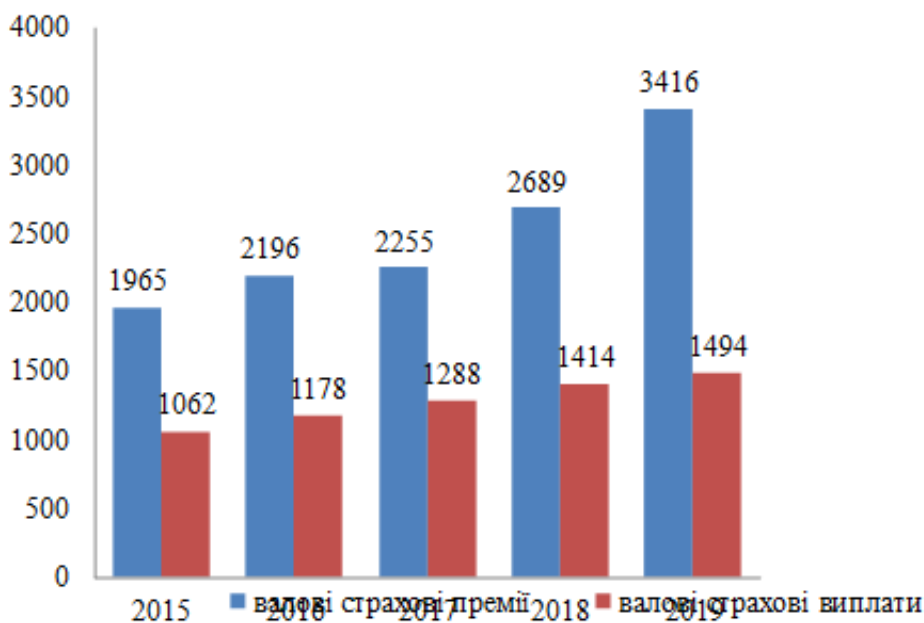

Рис. 3. Динаміка валових страхових надходжень та страхових виплат на ринку медичного страхування України у 2015-2019 рр., млн. грн.

Джерело: побудовано автором на підставі [5]

Враховуючи те, що добровільне медичне страхування здійснюється на підставі Закону України «Про страхування» [6] у формі «медичне страхування (безперервне медичне страхування)», «медичне страхування на випадок хвороби» та

«страхування медичних витрат», то давайте проаналізуємо структуру цього ринку згідно з такими видами страхування, виходячи з валових внесених премій (рис. 5).

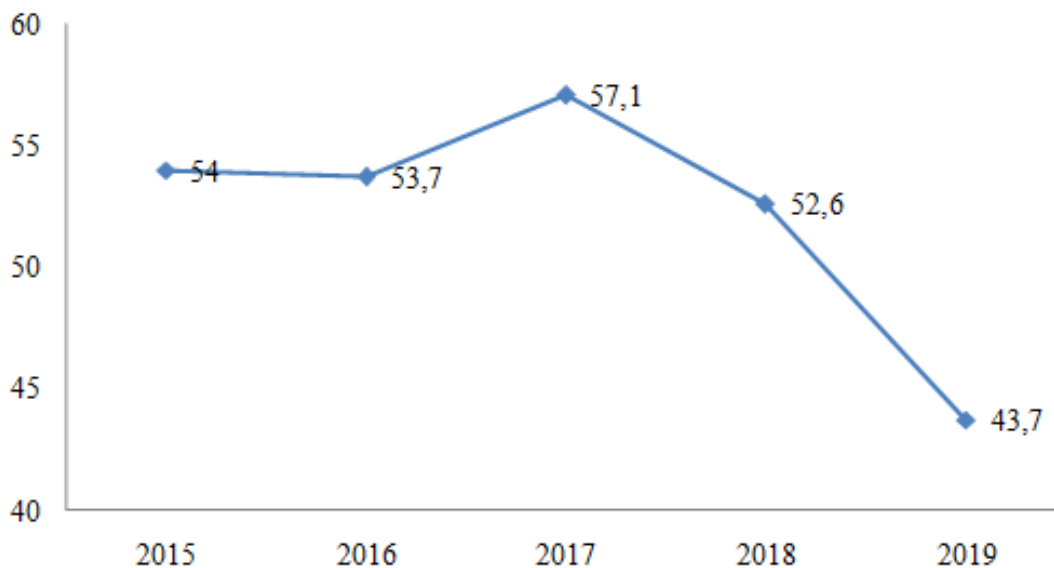

Рис. 4. Динаміка зміни коефіцієнту виплат за послугами медичного страхування по Україні у 2015-2019 рр., % [5]

Джерело: побудовано автором на підставі [5]

Рис. 5. Структура ринку медичного страхування в Україні у 2015-2019 рр., %

Джерело: побудовано автором на підставі [7]

Найбільшу частку у структурі медичного страхування у 2019 році припало на постійне медичне страхування. Отже, за 2019 рік його частка склала 70,1%. Зокрема, добровільне медичне страхування виявляється найменшою часткою ринку медичного страхування. Станом на 2019 рік його частка склала 8,2%. Але криза, пов'язана з пандемією COVID-19, та криза економічна за у 2020 році продовжували

помірно впливати на діяльність страховиків. Показники страхових премій страховиків, що звітуються до Національного банку, зберегли тенденцію до зростання, проте приріст скоротився удвічі: з +20% (2019/2018) до +12% (2020/2019). Очевидним є просідання показників діяльності страховиків, що звітують, у II кварталі 2020 року, що пов'язане із першим запровадженням

карантинних заходів та локдауну, загальним спадом ділової активності і у деяких випадках неготовністю компаній переорієнтувати свою роботу на дистанційний електронний формат без втрати якості надання послуг. Обсяги страхових премій не зменшувались під час карантинних обмежень, обсяги підписаних страхових премій у III та IV кварталах, прирісши на 15% та 4%, залишились на сталому рівні. Виплати страхових відшкодувань зросли на 9% у наростаючому підсумку 2020/2019. Проте, у II кварталі мало місце тимчасове падіння обсягів виплат (-14%), які вже у наступному кварталі відновились на рівні, вищому ніж на початку року. У IV кварталі у порівнянні з III кварталом мала місце стабілізація обсягів як страхових премій (+4%) так і страхових виплат (-2%): при цьому виплати фізичним особам зростають з кварталу у квартал (з 1,6 до 1,8 млн.грн.) [8].

Діагностуючи стан медичного страхування в нашій державі ми можемо виявити ряд проблемних питань, що заважають його формування.

Переважає більшість страхових компаній в Україні працює без чіткої стратегії розвитку та бізнес-моделі. Особливості ціноутворення призводять до формування концентрованої структури страхового портфеля, недиверсифікованості продуктів та ризиків страхування. У результаті демпінг страхових компаній ще більше поглиблює проблеми на ринку. На сьогодні через недоліки чинного законодавства та, зокрема, регуляторної політики на ринку страхові послуги використовуються з метою зниження бази оподаткування.

Аналіз діяльності деяких діючих страхових компаній дає підстави вважати, що головною бізнес-метою окремих страховиків є саме діяльність, пов'язана з виведенням капіталу, легалізацією доходів, отриманих незаконним шляхом, оптимізацією податків, у тому числі шляхом конвертації безготівкових коштів у готівку. Діяльність компаній, які надають послуги страхування життя, сьогодні спрямована на залучення клієнтів за короткостроковими договорами

страхування. Нестача продуктів для залучення довгострокових ресурсів не дає змоги бізнесу розвиватись та ставати стійкішим.

Недосконалим є і відображення фінансових результатів страхових компаній. Зокрема, значну частку страхових премій насправді становлять комісійні винагороди агентам (в середньому 30–50%). Страхові тарифи за багатьма напрямами медичного страхування не є економічно та статистично обґрунтованими (не завжди ґрунтуються на актуарних розрахунках), а тому не дають змоги покривати всі потенційні страхові виплати.

Проблеми з ліквідністю через погану якість активів стимулює страхові компанії занижувати виплати. Валовий прибуток від операцій медичного страхування переважно спрямовується на покриття досить значних операційних витрат. Тож сектор здебільшого операційно неефективний.

На сьогодні немає дієвих механізмів контролю за належним розкриттям структури власності страхових компаній, не встановлено належних стандартів та вимог щодо ділової репутації власників та осіб, які виконують ключові функції у страхових компаніях, немає структурованого підходу до побудови корпоративного управління та системи внутрішнього контролю. Це, крім іншого, робить можливою практику непрозорої діяльності та звітування. Крім того, на ринку працює багато страховиків, кінцеві бенефіціарні власники яких невідомі, що не дає можливості встановити відповідальність у разі доведення компанії до неплатоспроможності.

В Україні не існує механізму гарантування страхових виплат за договорами довгострокового страхування життя, що також є однією з причин непопулярності цього виду страхування. Чинна процедура виходу з ринку не захищає прав споживачів страхових послуг належним чином. Вона є дуже тривалою та через свою недосконалість часто дає можливість недобросовісним страховикам

вийти з ринку, не виконавши своїх зобов'язань за договорами страхування. Низький попит на медичні страхові послуги в Україні зумовлений насамперед такими факторами:

- недовіра до непрозорого ринку страхування та фінансової системи загалом;
- немає дієвої системи захисту прав споживачів страхових послуг;
- фінансова необізнаність громадян у страхових продуктах;
- низька платоспроможність населення;
- неринкова поведінка страховиків щодо споживачів;
- низький рівень кваліфікації страхових посередників.

Аналіз стану й проблем формування ринку медичного страхування в нашій країні показує, що необхідний подальший пошук для раціоналізації вартості послуг добровільного медичного страхування, що збалансували б інтереси страховиків та страхуваних та сприяли б формуванню цього соціально значущого та необхідного для сегмент страхового ринку нашої країни. Крім того, окреме дослідження потребує медичної допомоги як надійної послуги, яка допоможе страхуваним та зміцнить партнерські відносини між страховими установами та різними постачальниками медичних послуг.

У даному випадку страхова медицина розвивається недостатньо швидко, що спричинено недовірою суспільства до національних страхових компаній. На цьому етапі спостерігається недостатній рівень фінансування охорони здоров'я, нестача ліків та погане обслуговування споживачів. Взагалі, медичне страхування коштує недешево, а тому послуги страхових установ стають великою розкішшю для значних верств населення.

Стратегічною ціллю Національного банку у сфері медичного страхування є розвиток та підтримка платоспроможного, фінансово стійкого, конкурентного та стабільного ринку страхування, який забезпечуватиме належний захист прав споживачів та надаватиме страхові послуги і продукти, що відповідають потребам

громадян та економіки. Для зміни моделі регулювання та нагляду за ринком страхування Національний банк урахує основні вимоги законодавства Європейського Союзу, які Україна зобов'язана виконувати відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, а також принципи Міжнародної асоціації органів страхового нагляду (IAIS). Національний банк вживатиме заходів для набуття членства у Міжнародній асоціації органів страхового нагляду (IAIS), членами якої на сьогодні є 150 держав, з метою підвищення ефективності виконання своїх функцій як регулятора страхового ринку. Регулювання та нагляд за страховими компаніями, так само, як і нагляд за банками, здійснюватиметься за ризик-орієнтованим підходом. В основу реалізації ризик-орієнтованого підходу закладено такі принципи:

- принцип пропорційності (Proportionality) – регуляторні вимоги та інтенсивність нагляду визначаються на підставі розміру, значущості (впливу компанії на ринок та економіку в цілому), складності бізнес-моделі та профілю ризиків фінансової установи;
- принцип перспективного погляду (Forward-looking) – аналіз діяльності здійснюється з огляду на розуміння бізнес-плану, перспективи діяльності та потенційні ризики компанії;
- принцип раннього виявлення та вчасного реагування (Early warning) – оцінка потенційних ризиків та їх виявлення на ранній стадії для своєчасної подальшої комунікації чи вжиття відповідних заходів;
- принцип професійного судження (Professional judgement) – оцінка ґрунтується на вмотивованих та обґрунтованих висновках, заснованих на знаннях і досвіді, а також на комплексному та всебічному аналізі інформації;
- принцип правової визначеності – полягає у встановленні чітких та зрозумілих для дотримання вимог через систему законодавчих та нормативно-правових актів, уключно з графіками приведення діяльності фінансових установ у відповідність до нових вимог.

Особлива увага приділятиметься розвитку належної практики роботи страховиків та добросовісної поведінки стосовно страхувальників. Національний банк запровадить нагляд за ринковою поведінкою та розробляє відповідні інструменти. Загальне бачення розвитку ринку нагляду, покликані забезпечити ефективніший захист прав страхувальників. Національний банк планує взяти на себе лідерство у питаннях розвитку надійного страхового сектору та захисту прав страхувальників. Національний банк просуває належну страхову практику, відстоює важливість та переваги такої практики для страхування на мікро- та макрорівні.

Ключовим завданням нагляду за ринковою поведінкою є справедливе ставлення страховиків до страхувальників та зміцнення довіри населення до сектору страхування. Національний банк розробляє підзаконні нормативно-правові акти щодо мінімальних вимог для розвитку справедливої практики ведення бізнесу, а також наглядові інструменти та дії у разі незастосування належної практики. Ураховуючи важливу роль медичного страхування для економічного зростання, а також визначену Законом України "Про Національний банк України" функцію щодо сприяння стійкості економічного зростання і підтримки економічної політики Кабінету Міністрів України, Національний банк докладатиме зусиль для подальшого розвитку страхування за умови, що це не перешкоджатиме досягненню першочергових цілей та не ставитиме під загрозу фінансову стабільність країни.

Національний банк підтримує ініціативи ринку щодо вирішення проблем з оподаткуванням, які стримують розвиток ринку страхування в Україні, заохочуватиме страховиків долучатися до популяризації страхування і підвищення обізнаності громадськості про переваги страхування шляхом просвітництва й інформування населення про переваги страхування порівняно з компенсаційними виплатами з державного бюджету у разі

настання страхового випадку. Нормативно-правова база буде розроблена на зрозумілих, чітких та сучасних засадах, які в свою чергу створюватимуть належну основу для подальшого розвитку та зростання надійних страховиків та спеціалізованих перестраховиків, та буде привабливою для потенційних учасників, а також забезпечать умови для належного виконання страховиками своїх функцій в економічному розрізі в цілому

Побудова та впровадження нової моделі регулювання ринку медичного страхування в Україні передбачає:

- посилення стандартів ліцензування, зокрема розкриття страховими компаніями структури власності, кінцевих бенефіціарних власників, підвищення вимог до ділової репутації акціонерів та осіб, які виконують ключові функції, процедури оцінювання професійної придатності осіб, які виконують ключові функції у страхових компаніях;
- встановлення відповідальності кінцевих бенефіціарних власників за діяльність страхової компанії та спеціалізованого перестраховика;
- встановлення вимог до корпоративного управління та системи внутрішнього контролю;
- встановлення вимог до системи управління ризиками;
- посилення вимог до прийнятності активів та оцінки їхньої якості, оцінки резервів, структури капіталу та рівня його достатності;
- формування системи раннього виявлення ризиків та вчасного реагування;
- розроблення процедури відновлення діяльності страхової компанії;
- розроблення процедури реорганізації або виходу страховика чи спеціалізованого перестраховика з ринку;
- встановлення вимог щодо обліку та звітності відповідно до МСФЗ;
- відкритість та комунікацію між регулятором та суб'єктами регулювання у процесі формування регуляторної політики та здійснення нагляду за ринком страхування.

Запровадження нової моделі регулювання та нагляду здійснюватиметься поступово протягом перехідного періоду, який буде визначено після ґрунтовного аналізу стану страхового ринку. Учасники ринку медичного страхування матимуть час для побудови належної системи корпоративного управління та системи внутрішнього контролю, системи управління ризиками та кодексу ринкової поведінки, визначитись зі стратегією розвитку та бізнес-моделлю, сформуванню відповідну достатність капіталу, забезпечити необхідний рівень ліквідності та якість активів, що сприятиме фінансовій стійкості самих компаній, відновленню прозорості середовища діяльності та довіри споживачів до ринку страхових послуг загалом

Отже, національний банк очікує, що впровадження нової моделі регулювання та нагляду за ринком страхування сприятиме досягненню таких цілей:

- підвищення рівня капіталізації, ліквідності та стійкості страхових компаній;

- диверсифікація страхових продуктів та посилення конкуренції на ринку страхових послуг;

- забезпечення високих стандартів захисту прав споживачів страхових послуг та власників полісів;

- прозорість функціонування ринку страхування та підвищення його привабливості для інвесторів.

Перелічені зміни забезпечать підвищення довіри споживачів до страхового ринку та його більш глибоке проникнення на ринок фінансових послуг.

Для встановлення перспектив розбудови раціональної системи медичного страхування в Україні було досліджено вплив внутрішнього й зовнішнього оточення на формування ринку медичного страхування в цілому на основі SWOT-аналізу (табл. 1).

Таблиця 1

Матриця SWOT-аналізу розвитку системи медичного страхування в Україні

		ЗОВНІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ	
		Можливості	Загрози
ВНУТРІШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ	Сильні сторони	- розвиток обов'язкового медичного страхування та формування добровільного медичного страхування, формування страхового посередництва; - збільшення обсягу страхових операцій, входження до міжнародного страхового ринку; - зацікавленість іноземних інвесторів, партнерство з медичними установами; - створення бренду та репутації потужного страхового партнера, формування системи фінансування страхових резервів	- військово-політична, економічна нестабільність, інфляційні процеси; - скорочення інвестиційної привабливості; - формування інвестиційної діяльності страховиків; - нестача динамічно зростаючого попиту на страхові послуги; - постійне витіснення національних страховиків з ринку; - конкуренція з боку іноземних страхових компаній; - погана якість страхових послуг; - недотримання європейських стандартів.
	Слабкі сторони	- покращення законодавчої бази медичного страхування; - нерозвиненість фінансових інструментів в сфері інвестування; - незначна конкурентоспроможність національних страховиків, формування конкурентного ринку; - підвищення рівня капіталізації національних страхових компаній; - нерозвиненість єдиної інформаційної бази; - нерозвинена регіональна мережа.	- значний рівень втрати медичного страхування; - зростання страхових шахрайств на внутрішньому ринку; - втрата інтересу з боку інвесторів; - скорочення рівня фінансової безпеки; - втрата ефективного попиту страховиків; - зростання частки «псевдо страхування»; - входження на ринок рецесії.

Джерело: розроблено автором

Аналізуючи вищезазначені проблеми, ми бачимо, що головна роль у їх вирішенні відводиться державі. В Україні поєднання стратегії управління витратами на попит з конкретними обмеженими фінансовими ресурсами та стимулом для громадськості піклуватися про власне здоров'я та запобігати захворюванням буде найбільш ефективним. На наш погляд, держава має забезпечити наявність відповідного законодавства для захисту інтересів провідних суб'єктів ринку медичного страхування.

Отже, потрібно зазначити, що фінансова стійкість сфери медичного страхування залежатиме від стану економіки держави. Сповільнення економічного росту погано впливає на ступінь фінансової забезпеченості національної системи медицини, а отже, і на індикатори здоров'я громадян. Тому рекомендуємо вдосконалити механізм медичного страхування, запровадивши інтегровану схему, яка включає провідні елементи обов'язкового й добровільного страхування. У той же час, при чіткому розмежуванні між платними та безкоштовними медичними послугами, програми добровільного медичного страхування будуть більш дешевими та матимуть систему обов'язкового медичного страхування, а сектор охорони здоров'я, водночас, отримуватиме додаткове фінансування. Також ми пропонуємо запровадити заходи щодо податкових пільг у сфері медичного страхування, що вміщують чотири головні форми податкових пільг: зняття податкових пільг, пільги, зміни строку сплати податку.

Висновки. Таким чином, доцільно підтримувати ініціативи щодо впровадження провідних моделей медичного страхування, які забезпечить потрібний досвід розвитку змішаної системи медичного страхування, за якої країна, роботодавці й громадяни сплачуватимуть страхові внески, що має забезпечити рівність та доступ до високих якісних медичних послуг для всіх громадян.

Доведено, що тенденції на розвиток страхування життя зростає, і з часом

українці все більше і потужніше потрапляють під ці тренди, відповідно зростає кількість страхувань. На цей час в системі медичного страхування більш розвиненим є корпоративне, а питома вага за програмою особистого страхування складає близько 6%. На основі опитування складових ринку медичного страхування в державі слід робити висновок, що за останні декілька років частка добровільного медичного страхування, де темпи зростання склали 128,4%, показав найвищі темпи зростання. У свою чергу, зниження було зафіксовано у відповідному сегменті ринку медичного страхування як добровільне медичне страхування, де ринок зменшився на 12,3%.

Діагностика стану й проблем становлення ринку медичного страхування в нашій країні засвідчили, що потрібні подальші пошуки напрямів оптимізації вартості послуг добровільного медичного страхування, що би сформували баланс інтересів страховиків та страхувальників й сприяли розвитку даного соціально значимого й потрібного для нашої держави сегмента страхового ринку. Крім того, окремого розвитку вимагає діяльність медичного асистансу як надійної служби допомоги страхувальникам та укріплення партнерських відносин між страховими компаніями і різнопрофільними медичними установами. Проаналізувавши основні види фінансування охорони здоров'я в різних країнах світу, можна зробити висновок, що найбільш підходящою для більшості країн є змішана форма фінансування. За змішаною системою медичного страхування страхові внески сплачуватимуть держава, роботодавці та громадяни. Частка державних коштів повинна становити не менше 50% від загального внеску.

Дослідження показали, що основними світовими тенденціями формування системи медичного страхування в Україні сьогодні є такі напрямки: використання ІТ-технологій страховими компаніями при формуванні послуг медичного страхування; формування системи

допомоги страховим компаніям на ринку медичного страхування.

Доведено, що участь у обслуговуванні ринку медичного страхування компаній, що надають допомогу, та підрозділів допомоги страхових компаній є абсолютно виправданим та своєчасним, оскільки клієнт матиме швидкий та легкий доступ до всього комплексу медичних послуг та організаційне та інформаційне забезпечення в будь-якій країні світу.

Література:

1. Шевчук О. Нездорова ситуація: чи має обов'язкове медичне страхування шанси в Україні. URL : <https://voxukraine.org/uk/obovyazkove-medichne-strahuvannya-ua>.

2. Пташка К. Медичне страхування українців: чого чекати. URL : <https://uain.press/articles/medychne-strahuvannya-ukrayintsivchogo-chekaty-587997>.

3. Онишко С. В., Шевчук Ю. В. Проблеми фінансування і перспективи розвитку медичного страхування в Україні. *Інтелект XXI*. 2020. № 5. С. 158-162.

4. Підсумки діяльності страхових компаній за 2019 рік. URL : <https://forinsurer.com/files/file00642.pdf>.

5. Рожкова І. В., Солоненко Н. Д. Удосконалення державного та регіонального управління охороною громадського здоров'я в Україні. *Статистика України*. 2019. № 4. С. 90-94.

6. Про страхування : Закон України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.

7. Сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг. URL : <https://www.nfp.gov.ua>

8. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

References:

1. Shevchuk, O. (2021), "Unhealthy situation: whether compulsory health insurance has a chance in Ukraine", retrieved from : <https://voxukraine.org/uk/obovyazkove-medichne-strahuvannya-ua>.

2. Ptashka, K. (2021), "Ukrainian health insurance: what to expect", retrieved from : <https://uain.press/articles/medychne-strahuvannya-ukrayintsivchogo-chekaty-587997>.

3. Onyshko, S. V. and Shevchuk, Yu. V. (2020), "Problems of financing and prospects of health insurance development in Ukraine", *Intelekt XXI*, № 5, pp. 158-162.

4. Results of insurance companies for 2019, retrieved from : <https://forinsurer.com/files/file00642.pdf>.

5. Rozhkova, I. V. and Solonenko, N. D. (2019), "Improving state and regional public health management in Ukraine", *Statystyka Ukrainy*, № 4, pp. 90-94.

6. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), The Law of Ukraine "About insurance", retrieved from : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/85/96-вр>.

7. The official site of National Commission for State Regulation of Financial Services Markets (2021), retrieved from : <https://www.nfp.gov.ua>.

8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2000), The Law of Ukraine "About state social standards and state social guarantees", retrieved from : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2021 р.

УДК 368.914(331.28)

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-47-58

РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Петруха С.В.¹, Петруха Н.М.², Гуденко О.Д.³, Мазур А.О.⁴, Демидьонко І.А.⁵

¹ к.е.н., доцент, професор кафедри управління проектами і процесами Навчально-наукового інституту менеджменту та освіти дорослих, ВНЗ «Університету економіка та права «КРОК», м. Київ, України, e-mail: psv03051984@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8859-0724>

² к.е.н., доцент, доцент кафедри менеджменту в будівництві, Київський національний університет будівництва і архітектури, м. Київ, України, e-mail: nninna1983@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-2215>

³ аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління», м. Київ, України, e-mail: gud1970@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5651-0371>

⁴ аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління», м. Київ, України, e-mail: kisyknastena15@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3073-6134>

⁵ аспірант, ДННУ «Академія фінансового управління», м. Київ, України, e-mail: ilyakpi@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9158-8695>

REFORMING A PENSION SECURITY SYSTEM FOR RURAL POPULATION

**Petrukha Serhii¹, Petrukha Nina², Hudenko Oleksandr³, Mazur Anastasiia⁴,
Demydonok Illia⁵**

¹ PhD (Economics), associate professor, professor of project and process management department of the educational and scientific Institute of Management and Adult Education, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: psv03051984@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8859-0724>

² PhD (Economics), associate professor, associate professor of management in construction department, Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, Ukraine, e-mail: nninna1983@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3805-2215>

³ postgraduate student, State educational and scientific establishment "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine, e-mail: gud1970@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5651-0371>

⁴ postgraduate student, State educational and scientific establishment "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine, e-mail: kisyknastena15@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3073-6134>

⁵ postgraduate student, State educational and scientific establishment "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine, e-mail: ilyakpi@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9158-8695>

Анотація. Сучасна українська пенсійна система вже доволі значний час не в змозі виконувати покладену на неї основну функцію – соціальний захист населення пенсійного віку, відповідно статтю присвячено визначенню рівня пенсійного забезпечення сільського населення в Україні. Вона розкриває практичні координати головних чинників реформування національного пенсійного забезпечення, а саме структуру пенсіонерів, динаміку пенсійних виплат та заробітної плати сільського населення та в розрізі регіонів. Метою статті є дослідження проблем та можливостей реформування пенсійної системи населення у сільській місцевості. Проаналізовано існуючі проекти для впровадження накопичувальної пенсійної системи, а також джерела її фінансування у майбутньому. Визначено, що старіння населення є негативною тенденцією в демографічній ситуації в Україні, яка вже тривалий час акцентує на збільшенні частки громадян пенсійного віку і відповідно зменшення питомої ваги працездатного населення і населення молодших вікових груп. Також окрему увагу приділено оцінці можливого поліпшення пенсійних виплат сільського населення за рахунок впровадження накопичувального пенсійного рівня пенсійної системи за існуючими проектами такої системи (Міністерства соціального розвитку України та Міністерства фінансів України). Акцентовано увагу на розробленій Міністерством фінансів України «дорожньої карти» розвитку системи пенсійних накопичень, яка побудована на двох «китах» – запровадженні другого рівня пенсійного страхування (обов'язкова накопичувальна система) та розвитку добровільних пенсійних накопичень. А основні вектори змін, які передбачені реформою це: осучаснення пенсій, справедлива солідарна система, обов'язкова щорічна індексація, подолання дефіциту Пенсійного фонду України. На сьогодні проблема ефективного пенсійного забезпечення є найгострішою для всієї держави і не лише в частині сільського населення. А ситуація з світовою пандемією COVID-19 лише посилює фінансово-економічні турбулентності. Тому в статті червою ниткою відмічено, що Україна матиме постійно зростаючу проблему, пов'язану із

виплатами пенсій, у разі відсутності рішучих, а подекуди і радикальних дій щодо реформування пенсійної системи. Адже вирішення цього питання пов'язано із важливим завданням – забезпечення соціального захисту населення.

Ключові слова: пенсійна реформа; сільське населення; накопичувальний рівень; сільське господарство.
Формули: 0; **рис.:** 4; **табл.:** 5; **бібл.:** 29

Annotation. The current Ukrainian pension system has long been unable to perform the primary function laid on it – the social protection of the pension-age population, accordingly, the article is devoted to identifying a level of the pension security of the rural population in Ukraine. It reveals practical coordinates of primary factors of reforming the national pension security, namely, a structure of pensioners, dynamics of pension payments and wages of the rural population and by region. Purpose of the article is to study the problems and opportunities of reforming the pension system for the population in rural areas. Existing projects are analyzed, for implementing an accumulative pension system as well as sources of its financing in the future. It is set that ageing of the population is a negative trend in the demographic situation in Ukraine focusing for a long time on increasing a share of pension-age citizens and, accordingly, decreasing a share of the able-bodied population and younger age group population. Special attention is also paid to assessing possible improvement of pension payments of the rural population by implementing an accumulating pension tier of the pension system under existing projects for such a system (of the Ministry of Social Development of Ukraine and Ministry of Finance of Ukraine). Attention is focused on a “roadmap” of the development of the accumulative pension system, worked out by the Ministry of Finance of Ukraine, and built on “two pillars” – implementing the second tier of pension insurance (obligatory accumulative system) and developing voluntary pension accumulations. And the basic change vectors provided by the reform are modernizing pensions, a fair solidary system, obligatory annual indexation, overcoming a deficit of the Pension Fund of Ukraine. As of today, a problem of the efficient pension security is the acutest one for the whole state and not in terms of the rural population only. And a situation with the COVID-19 global pandemic only strengthens financial-economic turbulences. For this reason, it is emphasized in the article as a common thread that Ukraine will have a growing problem associated with pension payments, if there are no decisive, and sometimes also radical actions in terms of reforming the pension system. As solving this issue is associated with an important task – ensuring social protection of the population.

Key words: pension reform; rural population; accumulative tier; agriculture.
Formulas: 0; **fig.:** 4; **tabl.:** 5; **bibl.:** 29

Introduction. As of today, a lot of attention is paid to the matters of the pension reform, in general, and, of the rural population, in particular, against the background of continuous growth of the deficit of the Pension Fund as well as a failure for the current pension system to exist in its present state. In recent months, a matter of the accumulative pension system is also discussed, in particular, options for its further development are proposed by the Ministry of Social Policy of Ukraine [16], and the government established a working group on specified matters [3]. Social protection of the population, especially, of present pensioners, as well as future pensioners, is an important task for our state while the present existing system already fails to cope with its functions and provide a sufficient level of welfare of pensioners, in particular, in the rural area. Exactly this determines the topicality of the theme of this article and its practical importance.

Literature review. Pension security matters, in general, are covered in many papers, at least, over the past 20 years, and in the recent years, the matters of outlooks and necessity to

implement specifically an accumulative tier in Ukraine are also reflected in many papers of domestic scientists such as Dutchiak A. V. [6], Katsor O. V. [9], Kyrylenko O. P., Kozak H. I. [11], Kolodii A. B. [10], Libanova E. M. [12], Londar S. L., Bashko V. Yo. [13], Pavliuk K. V., Hrushko V. I., Bevzenko O. V. [17] et al. Separately, matters of the state regulation of pension security in rural areas and an impact on this from social institutions are raised in papers of Drabyk O. M. [5], Zhmurko I. V. [28], Zinchuk T. O. [29], Lytvyn Yu. O. [14] et al.

However, in view of high profile, little attention is given in the scientific literature to the matter of the opportunity of reforming the pension system for the population in rural areas.

Aims. Purpose of the article is to study the problems and opportunities of reforming the pension system for the population in rural areas.

Results. Among the matters arising today in the context of reforming the pension system of Ukraine, it is necessary to pay special attention to the matters of distribution of pensioners in

the rural area as well as a deviation of the rate of their pensions from average rates by region. This matter becomes of special significance in the context of the decentralization reform that has started back in 2015, which main objective is to increase financial autonomy of regions and grant them the right to independently dispose of respective funds going into their budget.

An interest of regions to improve the quality of life of the population in their territories for the purpose of drawing attention of the urban population to living in the countryside is expected in this sense. Further, it will also impact the life of pensioners in these territories.

If we directly consider a pensioners' structure in the urban and rural area, then, on

the average throughout the country, the distribution looks almost the same: 50.9 % of pensioners reside in the rural area while 40.1 % – in the urban area. However, if we concretize a regional analysis, then their structure considerably differs. So, western regions have a higher concentration of pensioners in the rural area, they include (Fig. 1): Zakarpattia (90.1 %), Ivano-Frankivsk (82.6 %), Chernivtsi (80.7 %), Ternopil (78.3 %), Khmelnytskyi (76.9 %), Volyn (76.8 %), Vinnytsia (76.0 %) and Rivne (73.5 %) Oblasts. Dnipropetrovsk (25.4 %), Donetsk (31.5 %), Zaporizhzhia (33.1 %) and Kharkiv (39.7 %) Oblasts can be called outsiders by the number of pensioners in the region.

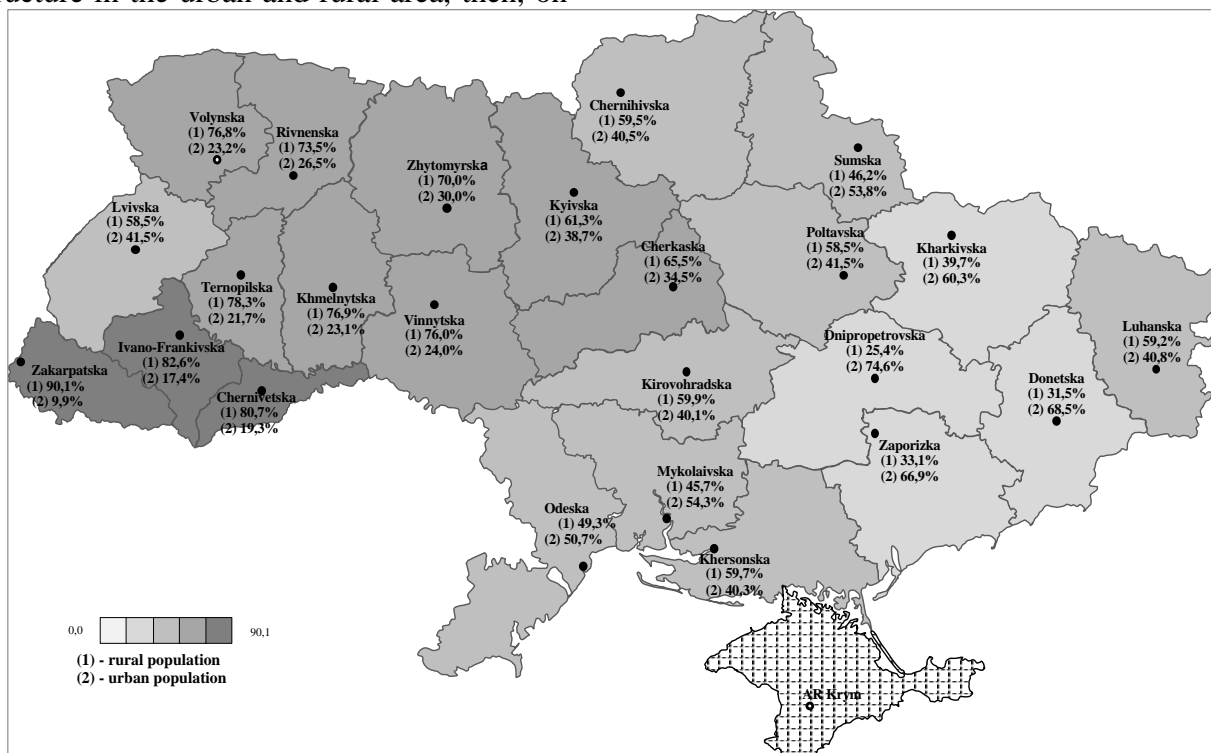

Fig. 1. Distribution of Pensioners in Urban and Rural Area in 2020

Source: Calculated by authors according to data [24].

However, despite the fact of the considerable number of pensioners in the rural area of Zakarpattia Oblast, a deviation of the pension rate of pensioners in the rural area in it is the largest from the average pension region-wide – by 745.09 hrn. It means that an inconsiderable share of pensioners residing in the rural area of the Zakarpattia Oblast has a considerably higher pension rate, which, to a large extent, varies by an average amount of

pensions region-wide. All regions of Ukraine have a considerable deviation of the pension rate in rural areas from urban areas. However, in comparison with the average pension country-wide, only Donetsk and Luhansk Oblasts have higher pension in the rural area than the average pension in Ukraine; this is associated with hard works available in these regions and, accordingly, considerably higher compensations from the budget – Fig. 2.

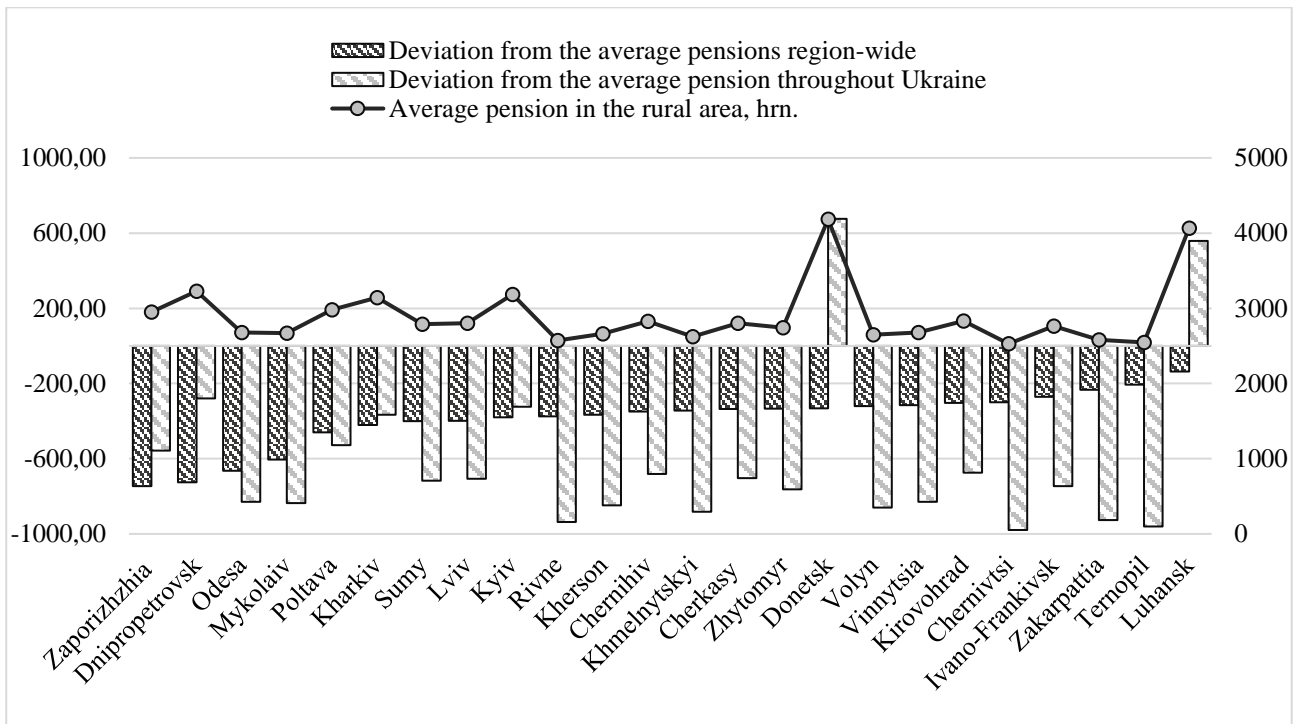

Fig. 2. Deviation of Average Pension Rate in Rural Area from Average Pension Region-Wide and Average Pension Country-Wide in 2020

Source: Calculated by authors according to data [24]

A financial aspect in reforming the pension system is of extremely great significance as pension-age citizens make up almost one third of the total population of the country. Covering needs for financial resources is one of the priority tasks of state financial institutions. One of the reasons for such a substantial amount of the deficit of the Pension Fund of Ukraine (Fig. 3), in the opinion of many experts [8; 20], is a considerable share of the shadow economy.

A number of payers of the single social contribution, according to data of the State Fiscal Service of Ukraine [22–23] as of 01.01.2019, was a bit more than 10 million persons and this creates a problem as the single social contribution payment is the primary source of financing of the solidary pension system. Bringing the production out of the shadow economy can promote reduction in the deficit of the Pension Fund of Ukraine and growth in financial receipts to its revenue part.

Considering dynamics of pensioners, in general, and pensioners in the rural area, in particular, it can be asserted that, in the recent years (2019–2021), trends towards declining in

these indicators are observed. So, the number of pensioners declines that is understandably (unfortunately) partly associated with the COVID-19 pandemic from 14.5 million persons in 2019 to 11.1 million persons in 2020, while the number of pensioners in the rural area decreased from 4.5 million to 4.2 million, accordingly (Tabl. 1). However, from 2016 to 2019, the number of pensioners in the rural area was increasing, despite the overall reduction in the number of pensioners.

In new realities, the major problem of the current solidary pension security system in Ukraine is associated with a demographic situation and negative trends intrinsic not to the Ukrainian nation only. The major one is the ageing of the population. Such disappointing demographic trends, for a long time now, say and signal of increasing a share of pension-age citizens and, accordingly, decreasing a share of the able-bodied population and the younger-age group population. The main factors, which have impacted such trends in the demographic sphere, are low fertility and growth of life expectancy.

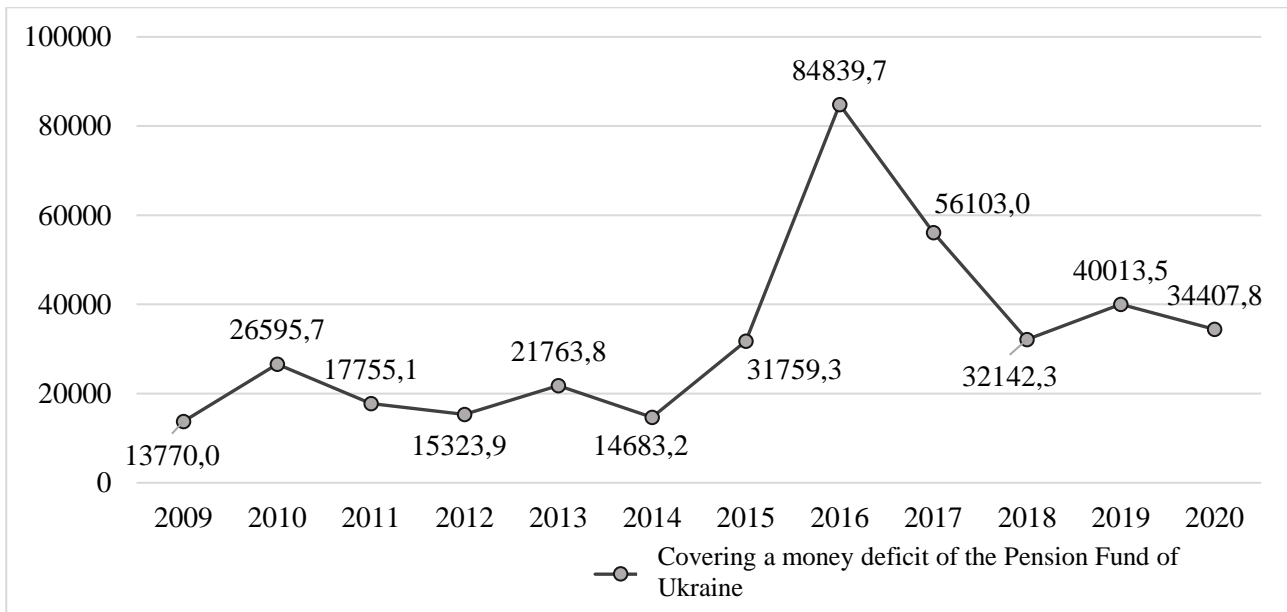

Fig. 3. Financing Deficit of Budget of the Pension Fund of Ukraine from Moneys of State Budget of Ukraine in 2009–2020, M Hrn.

Source: Calculated by authors according to data [26].

Table 1

Dynamics of Change in Number of Pensioners in Rural Areas as of 1 January of Respective Year

Indicators	Researched years									
	1999	2001	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Total number of present population, million	49.9	48.9	46	45.4	42.8	42.6	42.4	42.2	41.9	41.6
Total pensioners, million persons	14.4	14.4	14.4	13.5	12.3	12.0	11.7	14.5	11.3	11.1
Pensioners residing in rural area, million persons	5.4	5.8	4.3	4.0	3.8	3.6	3.7	4.5	4.4	4.2
Share of rural pensioners in total number of pensioners, %	37.5	40.3	29.9	29.6	30.9	30.0	31.6	31.0	38.9	37.8
Share of rural pensioners in total number of population, %	10.8	11.9	9.3	8.8	8.9	8.5	8.7	10.7	10.5	10.1

Source: Calculated by authors according to data [24]

However, it is obvious that in the present situation including the COVID-19 global pandemic, it is difficult to predict data on the total number of the population as well as pensioners, in particular, in the rural area. However, such a situation will most likely cause reduction in the population of all age groups as well as among the able-bodied

population that will also have an impact in the future on contributions to the solidary pension system [1; 7]. However, all this data confirm again that Ukraine will have ageing problem associated with pension payments, if there are no decisive, and sometimes also radical actions in terms of reforming the pension system.

Assessing the state of pension security of pension-age citizens, in general, country-wide, an additional study is required by identification and characteristics of the level of pension income of the rural population in the conditions of carrying out the pension reform. Negative demographic trends manifested in the society concern the agrarian sector as well. In the rural area, they are accompanied by low fertility, which fails to provide mere reproduction of generations now. As the result of this, an intensive process of the population ageing has started to advance, and,

accordingly, the demographic burden has been increasing. In this case, the overall trend towards increasing a pension age is under the impact of a number of demographic, economic and social factors. And global trends towards increasing life expectancy in the world are observed in Ukraine as well (Tabl. 2). Further research of the experience of European countries and successful project solutions will be useful for their use in building and reforming own pension system that will enable to avoid negative trends through socioeconomic realities of the present society.

Table 2

Average Life Expectancy at Birth and of 60+ Population Category in Ukraine in 2000–2019

Researched years	Average life expectancy					
	At birth			60+		
	Both sexes	Males	Females	Both sexes	Males	Females
2019	73.02	68.00	77.81	79.49	76.43	81.73
2015	72.20	67.21	76.96	78.93	75.93	81.12
2010	70.20	65.20	75.10	77.68	74.88	79.81
2000	67.53	62.06	73.24	76.77	74.04	78.83

Source: Formed by authors according to data [27]

Going into historiographic nuances, it is needed to emphasize that the rural population dominated in the country until the 60s of the past century. Beginning from the 70s of the 20th cent., the urban population begins to prevail in the all population structure [18]. During the past decades, a share of the rural population continues to decline. If in 1990, it made up 32.7 % of the total number of the population, then at the beginning of 2019, it decreased to 31.0 % and makes up less than one third of the total population of Ukraine. During this period, the rural population decreased by nearly 3 million persons [21].

In view of such a difficult financial position of rural pensioners in Ukraine, scientists, financial institutions and authorities face a general task concerning new sources of the financing of the pension sphere. This is impossible to do for present pensioners, however, it is now worth thinking of future pensioners as well for the purpose of using various pension programs for citizens.

For future pensioners, financial improvement is possible subject to participating in the accumulative pension

system of both voluntary and obligatory nature. However, it should be noted that a real economic effect can be achieved, if there are 15–20 years of available accumulative contributions, and, maybe, even 25 years [25]. And voluntary accumulative pension programs propose the third tier of the national pension reform. In order for the rural population to be involved in accumulative pension programs, it is important to develop such a mechanism of its use, which would enhance citizens' confidence in them, get them interested in a financial aspect and have a quite substantiated legal framework of regulation of economic relations in them. In solving these matters, an important role can be played by professionals having practical experience in working with these types of pension reforms, scientists, representatives of respective financial institutions of the state, employers and social organizations. Corporate non-state funds in the rural area can also become one of such mechanisms.

Under favorable conditions, an accumulative system can stimulate savings and investments and promote economic growth of

the country. But the amount of the 2nd tier pension payments is impacted by the following major factors:

1) a rate of wages (income), from which pension contributions of an employee are paid and a rate of their growth in the accrual period;

2) a rate of contribution (in % of wages or a wage supplement);

3) regularity of payment of contributions by professional experience (from 20 to 65 years). A real assessment of the required timespan for accumulation of pension contributions for receiving adequate pension payments, and, in this case, clear separation and understanding of the contribution rate in the hryvnia equivalent and its ratio to wages in each region;

4) return of investments into annuity accumulation in accumulation and payment periods (various experts note that this will take approximately 50–60 years);

5) a rate of commissions (fees) and payments for administration and investment management services, collected by pension funds (in percentage of pension or contribution assets);

6) an inflation rate in periods of accumulation of and making pension payments (there are examples of countries such as Chile and Kazakhstan, in which even with a considerable contribution to the accumulative pension system (10 %) [4], it fails to accumulate enough moneys to receive an adequate pension payment specifically because of the inflation);

7) life expectancy upon the attainment of the retirement age (impact on the cost of a perpetual annuity).

Now we will come back to accumulative tier ideas presented by the Ministry of Social Policy [16]: experts of this establishment provide an approximate calculation how it is possible to receive a pension payment in the amount of 7 thousand hrn. Provided that there is no inflationary effect (inflation is not accounted for in calculations to remove contradictions for its forecasting, however, we will remind that, according to data of the State Statistics Service of Ukraine [24], based on the results of 2020, Ukraine's Consumer Price Index was 5 %), the Ministry of Social Policy

published in August 2021 a constructed model for a reference person who [16]:

– receives a wage of 15,000 hryvnias a month;

– works and accumulated from 25 to 60 years (has 35 years of the length of work);

– an employee receives, onto their own pension accumulative account, on a monthly basis, during the period of work, 2 % of the wage from the amounts of the personal income tax paid by them and additionally 2 % of the wage from the amounts of the single social contribution paid for them by an employer (in aggregate 4 % – 600 hrn.);

– after the completion of the period of work, receives an accumulative pension during 15 years;

– for the whole accumulation time, the person's moneys work with a return by 0.25 % higher than the monthly inflation (approximately by 3 % higher than the annual inflation);

– receives a pension from a solidary tier at the level of the average pension as of today – 3,624 hrn. (as of 01.03.2021).

It is noted in this document that “in this example, the average pension from the accumulative system will be for a person 3,117 hrn. for 15 years. With a solidary pension, a person will receive 6,741 hrn. that will make up 45 % of the wage” [16].

However, it follows from this document that, for such a pension payment, it is necessary to accumulate funds, at least 25 years – beginning from 35 years up to 60 years as well as in case of 15-year payments.

However, we will look at the recent data of the State Statistics Service on life expectancy by sex and region in 2020 (Tabl. 3).

Only 5 western regions have the longest (almost 21 years) lifespan among females – these are Lviv, Ternopil, Invano-Frankivsk, Volyn and Khmelnytskyi regions. We will recall data of the Ministry of Social Policy on their forecast for possible payments from the accumulating pension system (Tabl. 4). If females of the specified regions should receive payments for at least 20 years, then their average pension accumulative payment is 2,536 hrn., and the first payment – 1,854 hrn.

Table 3

Life Expectancy in Ukraine by Sex and Region in 2020, years

Region	Both sexes	Males	Females	Region	Both sexes	Males	Females
Ukraine	17.89	14.68	20.34	Odesa	18.13	15.30	20.27
Vinnitsia	18.29	14.96	20.90	Poltava	17.58	14.37	20.02
Volyn	17.84	14.31	20.68	Rivne	17.67	14.38	20.32
Dnipropetrovsk	17,66	14.34	20.05	Sumy	17.89	14.67	20.38
Zhytomyr	17.43	14.02	20.09	Ternopil	18.10	14.80	20.78
Zakarpattia	16,80	14.14	19.04	Kharkiv	17.71	14.58	19.99
Zaporizhzhia	17.90	14.32	20.55	Kherson	17.52	14.23	20.00
Ivano-Frankivsk	18.17	14.96	20.76	Khmelnyskyi	18.07	14.80	20.62
Kyiv	16.66	13.39	19.19	Cherkasy	18.27	15.08	20.71
Kirovohrad	17,68	14.43	20.17	Chernivtsi	17.79	14.69	20.29
Lviv	18.22	14.96	20.90	Chernihiv	17.69	13.91	20.62
Mykolaiv	17.99	14.75	20.40	Kyiv C.	19.22	16.64	21.12

Source: Calculated by authors according to data [24]

Table 4

Calculation of Options for Pension Accumulations According to the Ministry of Social Policy of Ukraine

Accumulation period			Monthly contribution amount, hrn.	Accumulated amount, hrn.	Payments for 10 years (hrn./mos.)		Payments for 15 years (hrn./mos.)		Payments for 20 years (hrn./mos.)	
from	to	years			First	Average	First	Average	First	Average
20	60	40	600	555.636	4.630	5.392	3.087	3.893	2.315	3.167
25	60	35	600	444.938	3.708	4.318	2.472	3.117	1.854	2.536
30	60	30	600	349.642	2.914	3.393	1.942	2.449	1.457	1.993
35	60	25	600	267.605	2.230	2.597	1.487	1.875	1.115	1.525
40	60	20	600	196.981	1.642	1.912	1.094	1.380	821	1.123
45	60	15	600	136.184	1.135	1.322	757	954	567	776
50	60	10	600	83.845	699	814	466	587	349	478

Source: Calculated by authors according to data [16]

We recall that there is no inflation indicator in the terms and conditions of the project of the Ministry of Social Policy of Ukraine, so let's imagine that, we add – to current pension

payments from the solidary system of specified regions – a component – accumulated for 25 years – for payment to females for 20 years (we use average numbers) – Tabl. 5.

Table 5

Possible Level of Pension Payment Subject to Implementation of Project of the Ministry of Social Policy, Hrn.

Region	Average solidary pension region-wide	Average solidary pension for females region-wide	Average accumulative component	Aggregate payment
Lviv	3,199.25	2,827.29	2,536.00	5,363.29
Ternopil	2,753.72	2,639.43	2,536.00	5,175.43
Ivano-Frankivsk	3,032.47	2,767.65	2,536.00	5,303.65
Volyn	2,968.49	2,46.41	2,536.00	5,282.41
Khmelnyskyi	2,968.45	2,720.10	2,536.00	5,256.10

Source: Calculated by authors according to [16; 24]

However, it should be noted that pension payments for males in these regions will be much higher because of lesser life expectancy and, accordingly, a shorter payment period as well as a higher rate of the solidary component for males. Further, it should be understood that even such a rate of pension payments (5,100–

5,400 грн.), conventionally in 2055, without taking inflation into account, will be as tiny as a today's rate (2,600–2,800 грн.).

In the context of the analysis of this project, we will also look at the average wage rate by region in 2020 (Fig. 4).

Fig. 4. Average Wage Rate by Region in 2020, Hrn.

Source: Calculated by authors according to data [7; 16]

We understand from Fig. 4 that analyzing official data on official average wages by region, specifically from them, the contributions and taxes are made, and one and only Kyiv falls within conditions of the Ministry of Social Policy in terms of the rate of the wage, from which calculations were carried out – 15,000 грн. An average wage in general across Ukraine is 11,048.00 грн [16]. Of course, we understand that these are the official figures only, real wages are much higher but even an inconsiderable supplement to a pension payment in the future (at least, for a 20-25-year outlook) can motivate people and employers to show the official wage today. Contrary to the Ministry of Social Policy of Ukraine, the Ministry of Finance of Ukraine in its project (which we will analyze below) notes that “citizens will have personal accumulative accounts and will be motivated to deduct a part

of funds from wages” [15]. In our opinion, a mere availability of the personal account can hardly motivate somebody to something. The state should pay more attention to popularizing reforms, explaining the necessity of such actions, restoring confidence in banking institutions, non-state pension funds, accumulative pension funds, the system as a whole etc.

Taking into account that the government determined a significant priority to address a pension reform matter [2], the Ministry of Finance of Ukraine built a “roadmap” [15] for development of the pension accumulation system involving two stages:

1. Implementation of the second tier. The government develops the Unified Social Register, which will be the center for storing data on pension accumulations regardless of an

institution, with which a person will accumulate moneys for their pension.

2. Development of voluntary pension accumulations. At the moment, a discussion is under way, on the range of participants in the obligatory accumulating tier and sources of financing.

In so doing, the Ministry of Finance notes that “participants accepted in the accumulative system are proposed to pay the following contributions: 1 % of the wage – in 2023, 1.5 % – in 2024, 2 % – in 2025. Such financing will take place by respective redistribution through a single social contribution for the persons involved in a new system. Moreover, the state will additionally finance contributions from the state budget: in 2023 – 1 %, in 2024 – 1.5 %, in 2025 – 2 %”» [15].

The Ministry of Finance of Ukraine fails to present a calculation of approximate rates of pension payments or any more precise calculation data. However, it should be noted in terms of the first component of the future accumulative contribution: actually, it is a withdrawal of the portion of the single social contribution, while as we have already noted, specifically from it, we finance pensions for existing pensioners. If this portion is taken from the Pension Fund of Ukraine, then in the end, we will have an even larger deficit of the Fund’s resources and, therefore, an additional financing from the State Budget to cover pensions for existing pensioners [19]. So, actually, a portion of the single social contribution channeled to the accumulative contribution is the same funds of the State Budget. In the conditions of the permanent (chronic) deficit of funds of the Consolidated Budget of Ukraine, it seems extremely inefficient to establish such an accumulative pension system as the strain on the budget does not disappear, to a considerable extent.

Therefore, it can be asserted that the Ministry of Finance of Ukraine proposes to channel a contribution consisting of two components being actually the funds of the State Budget to the accumulative pension system. It should be understood that the present existing pension system fails to cope with the functions laid on it specifically because of heavy dependence on state

financing, on a situation when the Pension Fund lacks own income (actually, the amount of the single social contribution channeled to the fund) even for covering all existing pensions. Although, in the text of the document is noted that the “state will finance such contributions on a parity basis” [15].

In the scientific literature, there are quite many discussions on sources of the financing of the accumulative pension system. Although, practically, in its project of the accumulative pension system, the Ministry of Social Policy of Ukraine notes the following: “in some countries, contributions are paid only by an employee onto their own account (Chile, Kazakhstan, Romania, Ghana, Croatia), in some counties – only by an employer onto the account of an employee (Australia, Norway, Slovakia), in some countries – both by an employee and employer (Estonia, Iceland, Switzerland). A number of countries pay additional contributions from the state. For example, a one-time “welcome” contribution when connecting to the system, or a contribution transferred by the state subject to payment of a certain amount by an employee themselves (Mexico, New Zealand, Turkey, Armenia, Georgia)” [16].

There is no state as the main or partial participant in the accumulative component of the pension on the list of specified countries, however, the Ministry of Finance, speaking of a state contribution to the pension system notes that “such programs are widespread in the world and help conduct a more flexible policy for stimulation of participation in the system” [15]. As we see, there is no specific list of countries here.

Conclusions. Transformation of the pension system in Ukraine has started under an impact of many factors, the most important of which is a demographic crisis. Of course, an economic crisis, which is ongoing, has significantly exacerbated problems with financial security of pensioners including those residing in the rural area. However, even under conditions of economic growth, accelerated demographic changes caused by a significant reduction in fertility, an increase in mortality of the able-bodied population and an occurrence of the negative balance of the

external migration prevent the pension system of any country from stable operation. Therefore, a demographic problem is relevant not only to Ukraine. At the stage of development of the world community, such trends are observed in many developed countries of the world.

It is important to place emphasis on low figures of pensions in all regions of Ukraine. Despite a considerable increase in the minimum wage (from 01.01.2021 – 6,500 hrn., and a new increase is expected from 01.10.2022 in the Law On the State Budget of Ukraine), pension payments fail to increase at similar rates.

Focusing on the rural population, it is worth noting extremely low wages and, as a consequence, a mere impossibility of full participation in the future accumulative system (whatever it is) and as a next consequence – an extremely low pension payment.

None of the Ministries whose accumulative pension system projects were considered, have presented a quite substantiated calculation of future pension payments in real present conditions, on the basis of actual wages existing today rather than imaginary 15 or 20 K hrn., from which, as of today, only Kyiv pays similar contributions to the solidary pension system, not to mention villages and small settlements. Not a single word is said in the projects about economy shadowing problems, about options of the way out of this situation as one of possible factors that will, in general, positively impact public finances.

But it is also necessary to positively emphasize on the importance of the development of the pension system in Ukraine as one of the directions of social development of the country. With social development, a multi-tier pension system enables to accumulate considerable resources at various funds, both state and non-state. Funds so established are a powerful investment resource for the economy of the country and, first of all, for those branches requiring such resources such as the national agrarian sector.

So, a developed state pension system is an efficient mechanism for development of the country, but for this mechanism to start working to the full extent, it is necessary to put

a lot of effort to improve a legal system at all tiers of the pension system and state support for the reforms in some sectors, especially, in agriculture and, in particular, concerning all rural population.

References:

1. Andriyiv, N. Zacheпа, A. Petrukha, N. Shevchuk, I. Berest, I. (2021), “Information Aspects of Changes in the Labor Market of the EU and Ukraine in the Context of Ensuring Safety Through COVID-19”, *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, vol. 21 No. 12, pp. 657–663.
2. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021) *Pro utvorennia robochoi hrupy z pytan zaprovadzhennia oboviazkovoho nakopychualnoho pensiiного zabezpechennia ta rozvytku nederzhavnoho pensiiного zabezpechennia* [About formation of working group concerning introduction of obligatory accumulative pension provision and development of non-state pension provision] (Resolution No. 557-2021-p, June 02). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/557-2021-%D0%BF#Text>.
3. Cabinet of Ministers of Ukraine (2021), Resolution №557-2021-n of 02.06.2021 “On the establishment of a working group on the introduction of mandatory funded pension provision and the development of private pension provision”. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/557-2021-%D0%BF#Text>.
4. Corporate non-governmental pension fund. National Bank of Ukraine. (2021). “Pension funds in the world”, Retrieved from: https://knpf.bank.gov.ua/uchasnykam/baza_znan/pensii_ni_fondy_u_sviti.html.
5. Drabik, O. M. (2018), “State regulation of pensions in the context of social development”, *Innovatsiina ekonomika*, vol. 3–4 (74), pp. 95–102.
6. Dutchak, A. V. (2015), “Reforming the pension system as a condition of social protection of pensioners in Ukraine”, *Hlobalni ta natsionalni problemy ekonomiky. Mykolaivskiy natsionalnyi universytet imeni V. O. Sukhomlynskoho*, vol. 6, pp. 9–12.
7. Dziamulych, M., Petrukha, S., Yakubiv, V., Zhuk, O., Maiboroda, O., Tesliuk, S. & Kolosok, A. (2021), “Analysis of the Socio-Demographic State of Rural Areas in the System of their Sustainable Development: a Case Study of Ukraine”, *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, vol. 21, Issue 4, pp. 223–234.
8. Gazeta.ua (2021). “The deficit of the Pension Fund is growing: the reason was named”, retrieved from: https://gazeta.ua/articles/economics/_deficit-pensijnogo-fondu-zrostaye-nazvali-prichinu/1013402.
9. Katsor, O. V. (2018), “Pension insurance and pension reform in Ukraine”, *Naukovyi visnyk*

Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu : seriia: Pedagogika. Sotsialna robota, vol. 2 (43), pp. 107–110.

10. Kolodii, A. (2016), “Non-state pension funds as one of the system-forming components of the pension system of Ukraine”, *Ahrarna ekonomika*, vol. 3–4 (9), pp. 36–44.

11. Kyrylenko, O. P. & Kozak, G. I. (2012), “Protection of pension savings in the context of investment activities of private pension funds”, *Finansy Ukrainy*, vol. 2, pp. 38–49.

12. Libanova, E. M., Bakhmach, A. O. & Vasiliev, O. A. (2010), *Pensiina reforma v Ukraini: napriamy realizatsii* [Pension reform in Ukraine: areas of implementation], In-t demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M. V. Ptukhy NAN Ukrainy, Kyiv, Ukraine.

13. Londar, S. L., Bashko, V. Y. (2011), “The influence of the age structure of the population on the balance of the pension system in the long run”, *Finansy Ukrainy*, vol. 11, pp. 44–58.

14. Lytvyn, Yu. O. (2012), “Peculiarities of social protection of rural population in market economy”, Retrieved from: http://www.investplan.com.ua/pdf/23_2012/31.pdf.

15. Ministry of Finance of Ukraine (2021). “Minister of Finance Serhiy Marchenko’s column for Economic Truth about the transformation of the pension system”, Retrieved from: https://mof.gov.ua/uk/news/kolonka_ministra_finansiv_sergii_marchenka_dlia_ekonomichnoi_pravdi_shcho_do_transformatsii_pensiinoi_sistemi_15112021-3188.

16. Ministry of Social Policy of Ukraine (2021), “Pensions”, Retrieved from: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Pensii.html>.

17. Pavlyuk, K. V., Grushko, V. I. & Bevzenko, O. V. (2006), *Pensiina systema Ukrainy* [Pension system of Ukraine], Kondor, Kyiv, Ukraine.

18. Petrukha, S. V. (2018), *Derzhavne antykrizove rehuliuвання ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy* [State anti-crisis regulation of the agrarian sector of the economy of Ukraine], Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv, Ukraine.

19. Petrukha, S. V., Paliychuk, T. V. & Petrukha, N. M. (2020), “Local finances in the

conditions of corona crisis: new budget architectonics and financial capacity of regulation of sectoral and socio-economic processes”, *Finansy Ukrainy*, vol. 12, pp. 83–105. DOI: 10.33763/finukr2020.12.083.

20. Radiosvoboda.org (2021), “Pension trap: there is a lack of funds for reform – experts”, retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraine-pension-reform-lack-funds-experts/31079766.html>.

21. Rudyk, V. & Pechenyuk, A. (2019), “Pension provision of the rural population in the conditions of market globalization”, *Instytut bukhhalterskoho obliku, kontrol ta analiz v umovakh hlobalizatsii*, vol. 3–4, pp. 133–140.

22. State Fiscal Service of Ukraine (2021), “Key performance indicators. 2019”, retrieved from: <https://fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialne-strakhuvannya-i-pensijne-zabezpechennya/15520-pro-osnovni-pokazniki-zi-splati-edinogo-sotsialnogo-vnesku-za-2018-rik.html>.

23. State Fiscal Service of Ukraine (2021), retrieved from: <http://sfs.gov.ua>.

24. State Statistics Service of Ukraine (2021), retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

25. Svyridovska, A. A. (2021), “Standardization of the introduction of the accumulative level of the pension system of Ukraine”, *Naukovi pratsi NDFI*, vol. 2, pp. 114–130.

26. The State Treasury Service of Ukraine (2021), retrieved from: <https://www.treasury.gov.ua/ua>.

27. World Health Organization (2021), retrieved from: <https://outrightinternational.org>.

28. Zhmurko, I. V. (2014), “The essence of the pension system and its place in the system of social protection”, *Biznes-Inform*, vol. 12, pp. 303–306.

29. Zinchuk, T. O. (2006), “Social protection of the rural population in the countries of Central and Eastern Europe – members of the European Union”, *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 102–109.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2021 р.

Розділ 4. Облік, аудит та оподаткування

УДК 65.012.123

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-59-68

РОЛЬ АУДИТУ МАРКЕТИНГОВОЇ БЕЗПЕКИ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Чирва О.Г.¹, Бойко М.В.², Барвінок М.В.³

¹ д.е.н., професор, професор кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail.: chyrva81@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5246-9001>

² старший викладач кафедри економіки управління персоналом, Центральноукраїнський інститут ПрАТ ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом», м. Київ, Україна, e-mail: boyiko-max@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6649-5021>

³ старший викладач, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail.: barvinok.m@udpu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1761-3199>

THE ROLE OF MARKETING SAFETY AUDIT TO ENSURE ECONOMIC SAFETY OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Chyrva Olha¹, Boiko Maksym², Barvinok Maksym³

¹ Doctor of Science (Economics), professor, professor of marketing, management and business administration department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail.: chyrva81@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5246-9001>

² senior lecturer department of personnel management economics, Central Ukrainian Institute of PrJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, Ukraine, e-mail: boyiko-max@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6649-5021>

³ senior lecturer, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail.: barvinok.m@udpu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1761-3199>

Анотація. Трансформаційні процеси в економіці України на початку 90-тих років 20 ст., зумовлені переходом до ринкових умов господарювання, призвели до реформування земельних та майнових відносин в сільськогосподарських підприємствах, впровадження різних організаційно-правових форм господарювання суб'єктів агробізнесу. Як наслідок, відбулися суттєві зміни в економічних відносинах між сільськогосподарськими товаровиробниками та переробними підприємствами, постачальниками, посередниками: було зруйновано систему стійких зв'язків з переробною сферою, відмінили державне замовлення на сільськогосподарську продукцію. Мірою зростання конкуренції на ринку організації були змушені концентрувати увагу на зовнішніх процесах, аналізувати їх і враховувати у господарській практиці. Це обумовило виникнення маркетингової концепції і маркетингового підходу в управлінні організаціями, що сприяло появі нового наукового напрямку – маркетингового менеджменту, в якому головною діючою особою стало не внутрішнє середовище підприємства, тобто можливості товаровиробника, а споживач. рушійною силою у вирішенні всіх проблем які виникають в діяльності підприємства може стати організація ефективної маркетингової діяльності, яка би значно полегшила як виробничу, так і ринкову діяльність сільськогосподарських підприємств, дала б їм змогу значно посилити свої позиції на ринку сільськогосподарської продукції та матеріально-технічних ресурсів. Метою дослідження є встановлення ролі аудиту маркетингової безпеки для забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. У статті встановлено місце аудиту маркетингової безпеки в складі аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств. Сформовано алгоритм проведення маркетингового аудиту як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарського підприємства. Досліджено етапи та сфери проведення аудиту маркетингу. Систематизовано перелік основних питань аудиту маркетингової безпеки.

Ключові слова: аудит; маркетингова безпека; економічна безпека; сільськогосподарські підприємства, інновації.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 1, бібл.: 5

Annotation. Transformational processes in the economy of Ukraine in the early 90s of the 20th century, due to the transition to market conditions, led to the reform of land and property relations in agricultural enterprises, the introduction of various organizational and legal forms of agribusiness. As a result, there have been significant changes in economic relations between agricultural producers and processing enterprises, suppliers, intermediaries: the system of stable ties with the processing industry has been destroyed, the state order for agricultural products has been canceled. As competition in the market grew, organizations were forced to focus on external processes, analyze them and take them into account in economic practice. This led to the emergence of the marketing concept and marketing approach in the management of organizations, which contributed to the emergence of a new scientific direction - marketing management, in which the main actor was not the internal environment, ie the capabilities of the producer and consumer. The driving force in solving all problems arising in the enterprise can be the organization of effective marketing activities, which would greatly facilitate both production and market activities of agricultural enterprises, would allow them to significantly strengthen their position in the market of agricultural products and material and technical resources. The aim of the study is to establish the role of marketing security audit to ensure the economic security of agricultural enterprises. The article establishes the place of the audit of marketing security in the audit of economic security of agricultural enterprises. An algorithm for conducting a marketing audit as a component of the audit of economic security of an agricultural enterprise has been formed. The stages and areas of marketing audit are studied. The list of the basic questions of audit of marketing safety is systematized.

Key words: role; marketing safety; economic safety; agricultural enterprises; innovation.
Formulas: 0; *fig.:* 3; *tabl.:* 1; *bibl.:* 5

Постановка проблеми. Успіх сільськогосподарських підприємств визначається не лише налагодженням внутрішньогосподарської діяльності, а й їх здатністю пристосуватись до швидкозмінного зовнішнього середовища, яке, враховуючи економічні та природні особливості в Україні, є надзвичайно нестабільним. Економічне зростання сільськогосподарських підприємств детермінується формуванням та імплементацією дієвої маркетингової політики, яка, в свою чергу, є важливим інструментом забезпечення їх економічного інтересу, прогнозних передбачень рівня стратегічного розвитку та формування конкурентних переваг.

Попри наявні позитивні тенденції, соціально-економічний потенціал сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах господарювання є недостатньо реалізованим, що призводить до послаблення їх економічної безпеки та зумовлює необхідність впровадження дієвих інструментів, здатних забезпечити підвищення ефективності використання фінансового, кадрового, техніко-технологічного та ресурсного потенціалу у сільському господарстві, задля зниження імпортозалежності країни у сегменті продуктів харчування та підвищення економічної безпеки держави в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи формування маркетингової політики

сільськогосподарських підприємств є полем наукових досліджень багатьох вітчизняних учених, серед яких: І. Андрощук, Л. Балабанова, О. Буднік, О. Величко, С. Гаркавенко, І. Гришова, В. Гросул, Ю. Данько, Л. Євчук, О. Єранкін, О. Жилиякова, С. Ілляшенко, І. Кириленко, І. Кравчук та ін.

Дослідження процесу вдосконалення забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств інструментами маркетингової політики знайшли своє відображення в працях таких науковців, як: Н. Безугла, Т. Дядик, Т. Іванюта, М. Іващенко, Н. Селюченко, Г. Козаченко, В. Климаш, О. Ляшенко, С. Маламедов та ін.

Відаючи належне авторам наукових доробків, результати яких сприяли процесу становлення ролі аудиту маркетингової безпеки для забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств недостатньо глибоко та потребує подальшого всебічного вивчення.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є встановлення ролі аудиту маркетингової безпеки для забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств.

Викладення основного матеріалу дослідження. Одним із таких інструментів, на наш погляд, є аудит системи економічної безпеки в цілому та аудит окремих її функціональних складових. Враховуючи запропоновані перелік функціональних

складових, однією з яких є маркетингова безпека, вважаємо за необхідне запропонувати використання аудиту маркетингової безпеки, що дозволить оцінити дієвість маркетингової політики.

Пропонуємо аудит маркетингової безпеки розглядати як складову аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств, що в свою чергу, є інструментом забезпечення економічної безпеки (рис. 1).

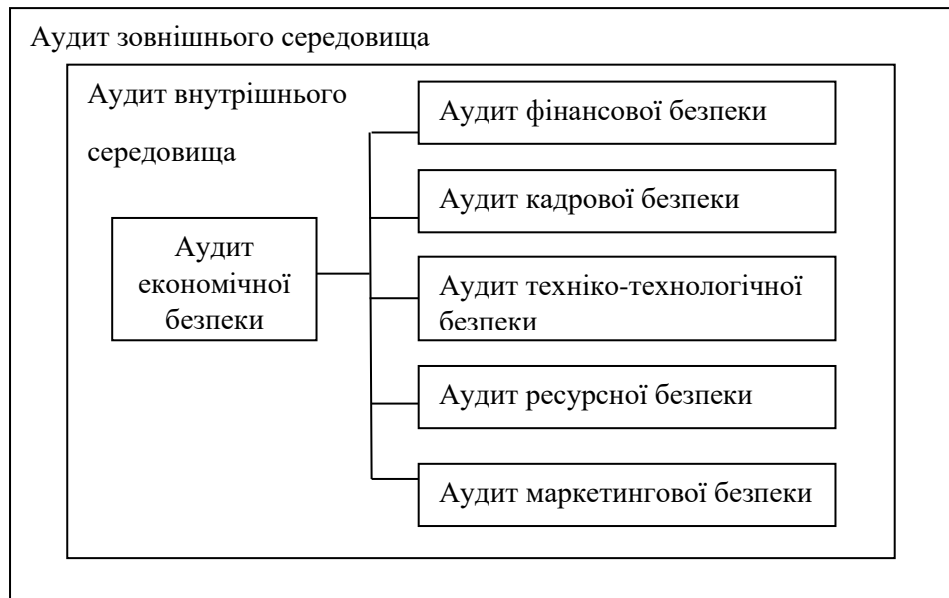

Рис. 1. Місце аудиту маркетингової безпеки в складі аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств

Джерело: розроблено автором

Саме такий підхід дозволить дослідити вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на діяльність сільськогосподарського підприємства в цілому, та його маркетингову діяльність зокрема.

Вивчення міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та аудиту, а також чинного законодавства України, дозволяє стверджувати про відсутність нормативно-правових актів, які регламентують як проведення аудиту економічної безпеки, так і маркетингового аудиту.

Критичний огляд літературних джерел та нормативних актів, підтвердив відсутність єдиного підходу до трактування поняття «маркетинговий аудит» та «аудиту маркетингу», що дозволило запропонувати авторське поняття «аудит маркетингової безпеки».

Так, під поняттям «аудит маркетингової безпеки», слід розуміти оцінювання стану задоволення потреб споживачів під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників на діяльність сільськогосподарських підприємств.

Особливістю авторського підходу до проведення аудиту економічної безпеки є аудит окремих складових та оцінювання організаційного, інформаційного та фінансового забезпечення діяльності підприємств, контролю за виконанням планів, а також розробка заходів щодо забезпечення належного стану економічної безпеки сільськогосподарського підприємства в цілому.

Метою проведення аудиту маркетингової безпеки є оцінювання ефективності маркетингової політики сільськогосподарського підприємства.

Основними завданнями аудиту є:

- збір достовірної інформації про об'єкт аудиту та формування на її основі аудиторського висновку;
- встановлення відповідності об'єкту аудиту вимогам законодавства;
- оцінка впливу діяльності об'єкта аудиту на стан економічної безпеки сільськогосподарського підприємства;

– оцінка ефективності маркетингової політики сільськогосподарського підприємства [1].

Конкретні завдання аудиту маркетингової безпеки в кожному окремому випадку визначаються замовником, виходячи з його потреб та характеру діяльності об'єкта аудиту.

Основними напрямками аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарського підприємства є наступні:

1) аналіз бренду сільськогосподарського підприємства шляхом:

а) визначення ставлення до нього цільової аудиторії, (споживачів, партнерів і клієнтів компанії, співробітників);

б) brand Health Tracking (дослідження здоров'я бренду) - виявлення в динаміці взаємодію з цільовою аудиторією;

в) порівняння первинної задачі бренду, провівши маркетингові дослідження бренду і визначення її поточного становища;

г) вивчення взаємодії конкурентів з сільськогосподарським підприємством з наступною розробкою стратегії;

д) виявлення оптимальних каналів монетизації, а також накопичення.

2) Інтернет-маркетинг (Digital marketing), збір і аналіз інформації про активність сільськогосподарського підприємства:

а) соціальні мережі;

б) сайт компанії;

в) авторитетні інтернет-ресурси.

3) аналіз інформації про сільськогосподарське підприємство у засобах масової інформації:

а) друковані видання;

б) телебачення;

в) радіостанції.

4) статистика і аналіз проведених сільськогосподарським підприємством активностей (акцій) в напрямку Outdoor реклами:

а) очікуваний і реальний результат;

б) розгляд аналогічних пропозицій конкурентів.

5) Аудит Indoor реклами з можливим корегуванням і приведення у відповідність брендбуку:

а) подача інформації (якість носія - використання матеріалів);

б) навігація (вказівники, постери і т.д.)

Основними функціями аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є:

– *контролююча* – передбачає перевірку всіх напрямів забезпечення економічної безпеки на сільськогосподарських підприємствах на їх відповідність законодавчо встановленим нормам;

– *консультаційна* – надає поради щодо підвищення ефективності маркетингової політики сільськогосподарських підприємств;

– *запобіжна* – дозволяє виявити та виправити недоліки у маркетинговій політиці сільськогосподарських підприємств [2].

Аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств притаманні такі *характерні риси*:

- добровільність;

- незалежність;

- документальне оформлення результатів;

- оцінювання ефективності маркетингової політики.

Основними принципами аудиту маркетингової безпеки є: незалежність, законність, обґрунтованість, об'єктивність, неупередженість, достовірність, документованість, професійна компетентність, персональна (індивідуальна) відповідальність виконавця аудиту за складання аудиторського висновку.

Основними суб'єктами аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є: замовник та виконавець. Зазвичай, замовником виступає власник сільськогосподарського підприємства або його керівництво. Виконавцем може бути

як працівники відділу маркетингу, так і маркетингове агентство на умовах аутсорсингу.

Основними об'єктами аудиту маркетингової безпеки як складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств є:

- сільськогосподарські підприємства різних форм власності;

- маркетингова політика сільськогосподарського підприємства [3].

Проведення аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств пропонуємо здійснювати згідно з рис. 2.

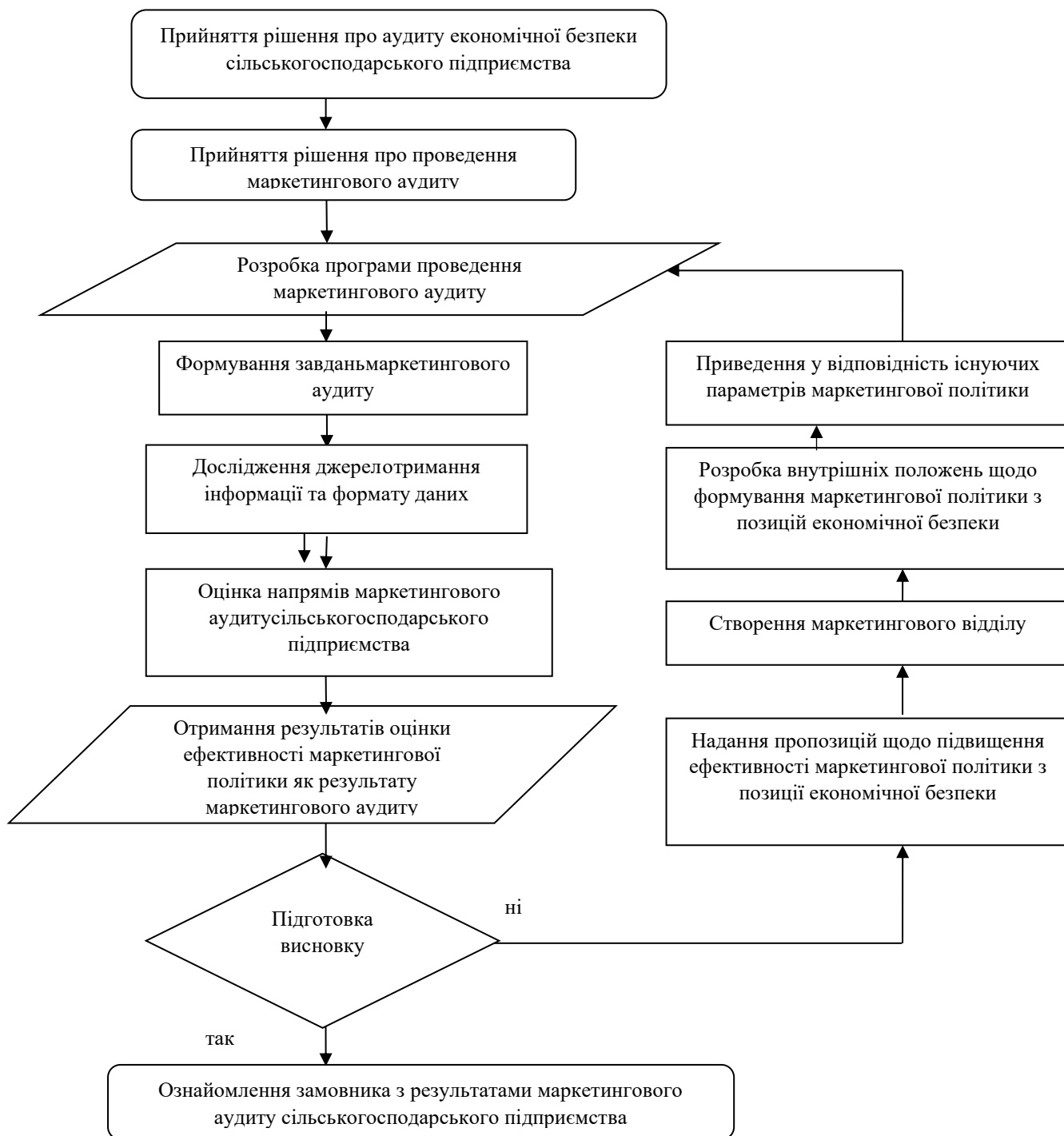

Рис. 2. Алгоритм проведення маркетингового аудиту як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарського підприємства

Складено особисто автором

Пропонуємо аудит маркетингової безпеки проводити на підставі договору між замовником та виконавцем, укладеному відповідно до вимог законодавства України, згідно з яким виконавець несе визначену законом та договором відповідальність перед замовником за виконання визначених договором зобов'язань та достовірність висновків аудиту.

Відносини у сфері аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарського підприємства регулюються Конституцією України, Господарським кодексом, Законом України «Про рекламу» та іншими нормативно-правовими актами України.

Виконавець розробляє та погоджує з замовником Програму аудиту, яка має містити основні об'єкти аудиту та терміни їх перевірки.

На нашу думку, аудит маркетингової безпеки сільськогосподарського підприємства рекомендується проводити:

- 1) під час структурних змін всередині сільськогосподарського підприємства або на ринку;
- 2) при появі перших ознак зниження рівня продажів, не пов'язаних з ринковою кон'юнктурою;
- 3) при введенні нової продукції у виробництво або на ринок, перед початком роботи нового напрямку [4].

На стадії підготовки аудитор повинні насамперед зібрати й проаналізувати внутрішні документи замовника, в тому числі маркетингову політику сільськогосподарського підприємства.

Перевірка наявності маркетингової політики є початковою стадією аудиту, й одержані дані можуть фіксуватися в опитувальному листі. Необхідно переконатися, що вся документація актуалізована, врахована й ідентифікована. В іншому випадку може бути зафіксована невідповідність.

При цьому виконавці аудиту маркетингової безпеки можуть проконсультуватися з колективом сільськогосподарського підприємства й запитати необхідну інформацію. Зокрема,

вони повинні одержати точні дані про кадровий склад робітників підрозділу, який перевіряється, а також про його організаційну структуру, підлеглість та розподіл повноважень. За необхідності аудитор уточнюють у керівництва підприємством, хто із співробітників братиме участь у перевірці.

Основні етапи та сфери проведення аудиту маркетингової безпеки сільськогосподарського підприємства представлено у табл. 1.

В процесі вказаного аналізу, аудитор визначає теми і блоки питань, враховуючи особливості розробки маркетингової політики з позиції економічної безпеки сільськогосподарського підприємства, притаманні саме цьому підрозділу.

Головна мета, яку повинен ставити перед собою аудитор, полягає в тому, щоб у результаті проведення перевірки одержати достатній обсяг інформації і даних, який дозволяє чітко встановити ефективність маркетингової політики шляхом вивчення таких напрямів (рис. 3).

Наведений перелік питань має відкритий характер, і може змінюватись. Вважаємо за потрібне доповнити його таким пунктом як «аудит маркетингової інформації», що відповідає сучасним вимогам до просування продукції, оскільки просування інформації про сільськогосподарську продукцію через інтернет та соціальні мережі практично не використовується.

Потрібно також відзначити, що частина питань, враховуючи їх диференціювання, вимагає відповіді в описовій формі, інші натомість вимагають подання відповідних числових значень. Велике значення в багатьох випадках може мати графічна презентація результатів у формі графіків.

Аудит маркетингової безпеки не є звичайним оцінюванням ефективності реалізації маркетингової політики, оскільки звичайне оцінювання зводиться загалом до ізольованого аналізу різних складових (наприклад, ефективності персоналу продажу), а також контролювання виконання заходів, то в результаті маркетингового аудиту використовується комплексний підхід.

Етапи та сфери проведення аудиту маркетингу

Етапи проведення аудиту маркетингової безпеки	Особливості аудиту маркетингової безпеки на кожному з етапів
1. Формування завдань аудиту маркетингової безпеки	<ul style="list-style-type: none"> - формування цілей і завдань МА; - розробка проекту аудиту інструментів маркетингу; - призначення виконавчих осіб; - визначення формату звіту і кола питань, на які необхідно знайти відповіді; - визначення термінів проведення МА.
2. Дослідження джерел отримання інформації та формату даних	<ul style="list-style-type: none"> - формування переліку необхідної інформації для аудиту, визначення формату представлення даних; - дослідження джерел інформації.
3. Оцінка напрямів аудиту маркетингової безпеки, в т.ч.:	
3.1. Аналіз компетентності персоналу	<ul style="list-style-type: none"> - оцінка наявності та повноти нормативних документів, що визначають функції та зони відповідальності працівників, а також відповідності до наявних завдань по всіх посадах; - оцінка системи найму та мотивації працівників.
3.2. Аналіз ринкової позиції підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - дослідження галузі, ринків, сегментів, оцінка показників та факторів росту галузі; - дослідження цільових сегментів та можливостей їх розширення; - дослідження позиції підприємства у відповідності до 5 сил конкуренції
3.3. Аудит товарної політики підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - аналіз асортименту продукції підприємства, товарних марок; - аналіз структури реалізованої продукції по асортиментних групах, ринкових позиціях, рівнях доходності.
3.4. Аудит цінової політики підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - аналіз існуючої на підприємстві цінової політики; - дослідження рівня цін на продукції конкурентів з урахуванням їх якості; - аналіз еластичності попиту.
3.5. Аудит дистрибуційної політики підприємства	<ul style="list-style-type: none"> - оцінка існуючих каналів збуту в організаційному та географічному аспектах; - аналіз рівня доходності каналів збуту; - оцінка напрацьованої клієнтської бази, системи їх мотивації; - оцінка рівня сервісного обслуговування; - аналіз динаміки дебіторської заборгованості; - оцінка логістичної системи.
3.6. Аудит політики комунікацій	<ul style="list-style-type: none"> - оцінка обраних заходів комунікативної політики, критеріїв обґрунтування їх доцільності, рівня відповідності до маркетингових цілей та обраних стратегій; - оцінка іміджу підприємства;
4. Написання звітів та презентація результатів	<ul style="list-style-type: none"> - написання звітів; - розробка планів удосконалень рекомендаційного характеру на основі результатів маркетингового аудиту, в градації по їх терміновості (актуальності), рівню витрат, простоті реалізації; - графічна презентація результатів МА.

Джерело: сформовано автором

Об'єктом перевірки виступає не тільки оцінювання заходів і контролювання їх реалізації, а й актуальність та послідовність маркетингової політики підприємства. Він дозволяє оцінити позиції цієї господарської одиниці на ринку, природу сегментів, наяких вона діє; перевіряє її довгострокові та короткострокові цілі в сфері ринкової діяльності; аналізує як минуле, так і майбутнє; охоплює багатовимірний аналіз результативності, а також ефективності маркетингу; визначає наявні та потенційні загрози, дозволяє раціонально використати наявні можливості.

Аудит маркетингової безпеки є часомістким і трудомістким процесом та обумовлює необхідність функціонування на підприємстві оптимально організованої маркетингової інформаційної системи. Нерідко перший аудит, що проводиться в підприємстві, спричиняє створення або реорганізацію такої інформаційної системи. Оптимальна частота проведення аудиту – щорічно (або частіше, якщо ситуація або специфіка діяльності підприємства цього вимагає) [5].

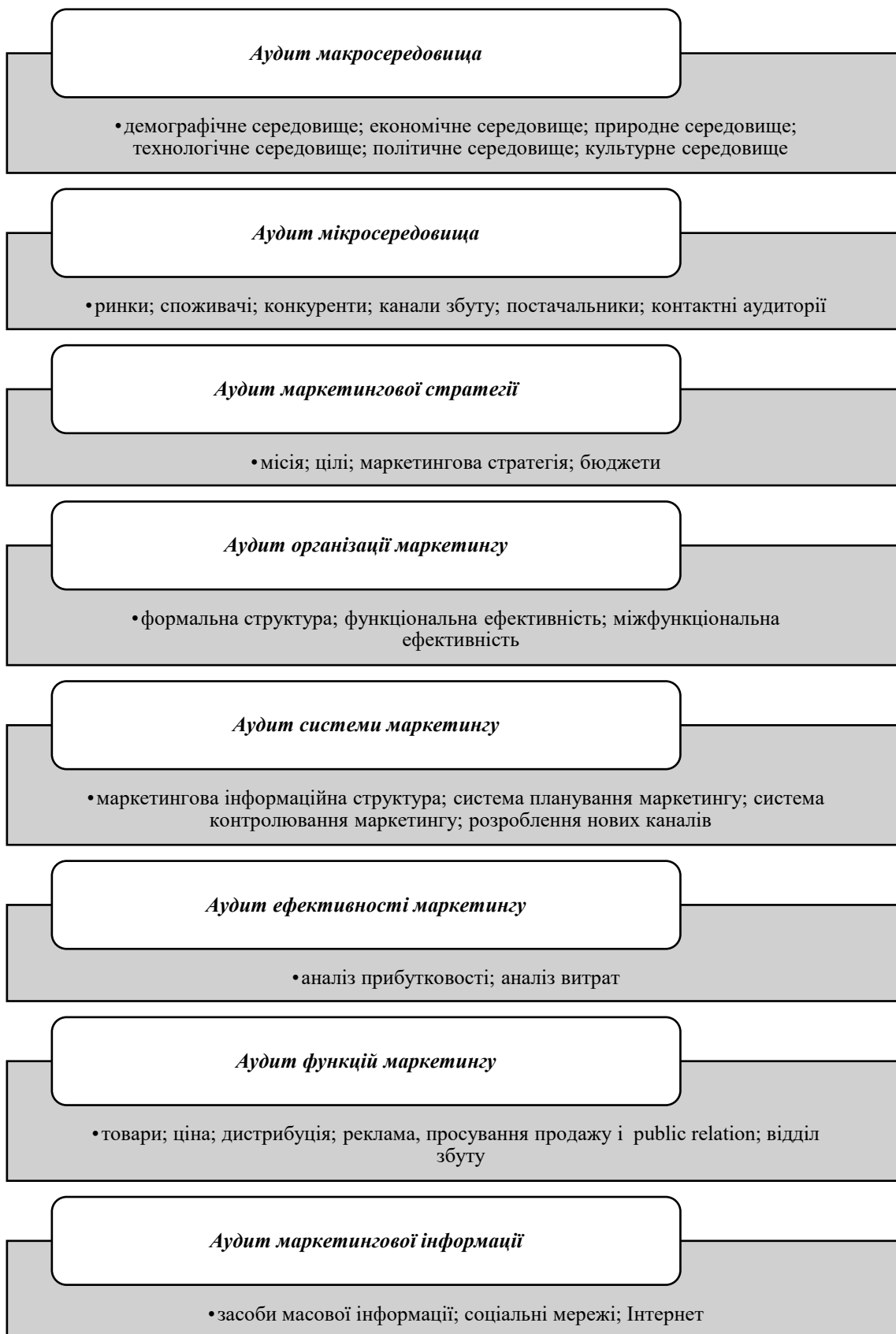

Рис. 3. Перелік основних питань аудиту маркетингової безпеки

Джерело: систематизовано автором

На основі вивчення вказаних документів аудитор складає список базових запитань, які заносить до «Опитувального листа аудиту». Кількість питань не регламентується. До запитань ставиться головна вимога, щоб вони охоплювали в цілому всі теми і види діяльності, які належить перевірити, виходячи з поставленої мети й завдань аудиту. Склад запитань аудиту маркетингової безпеки є комбінацією:

- запитань про наявність організаційно-методичних документів, регламентуючих порядок здійснення робочих процесів;
- запитань для з'ясування, чи ознайомлені працівники із вказаними документами, чи знають вони їх зміст;
- запитань для підтвердження, що виконавці дотримуються поставлених вимог та виконують роботи згідно з методичними вказівками;
- запитань, які дозволяють переконатися, що результати виконуваних виконавцями робіт документуються належним чином.

В процесі проведення аудиту маркетингової безпеки, як правило, виникає необхідність ставити додаткові, що відображають специфіку роботи, конкретизуючі запитання, які аудитор дописує в опитувальний лист у міру виникнення.

Базові опитувальні листи можуть бути заздалегідь передані замовнику для полегшення підготовки до аудиту співробітників сільськогосподарського підприємства.

Результати проведення аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарського підприємства оформлюються у вигляді «висновку аудиту», який містить інформацію про ефективність маркетингової політики та її впливу на економічну безпеку підприємства.

Результати аудиту маркетингової безпеки як складової аудиту економічної безпеки сільськогосподарських підприємств пропонуємо подавати у формі висновку, який має містити:

- загальні відомості про об'єкт та замовника аудиту;
- підстави для проведення аудиту, його мету, завдання, програму та обсяг виконаних робіт;
- відомості про виконавця аудиту;
- перелік основних законодавчих актів та інших нормативних документів, на підставі яких та для перевірки на відповідність яким проводився аудит;
- характеристику фактичного стану об'єкта аудиту;
- висновки щодо ефективності чи неефективності маркетингової політики сільськогосподарського підприємства;
- відомості щодо замовника аудиту.

Висновок про проведення аудиту маркетингової безпеки може містити рекомендації щодо заходів, які необхідно вжити для усунення виявлених невідповідностей.

Спираючись на результати аудиту маркетингової безпеки, сільськогосподарському підприємству можуть бути запропоновані кілька варіантів рішень щодо поліпшення слабких місць маркетингової політики.

Висновки. Таким чином, в ході дослідження в статті удосконалено інструментарій забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств шляхом доповнення існуючих складових аудиту економічної безпеки такою складовою, як аудит маркетингової безпеки, що ґрунтується на оцінюванні дієвості маркетингової політики зазначених підприємств.

Література:

1. Корнієнко Т. М., Чвортко Л. А., Вінницька О. А., Бойко М. В. Визначення інструментів та факторів впливу на формування стану економічної безпеки в сільськогосподарських підприємствах. *Економічні горизонти*. 2018. №4(7). С. 118-127.
2. Гбур З. Методологія оцінювання забезпечення економічної безпеки України. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4(35). С. 56-61.
3. Бойко М. В. Тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств та їх фінансове забезпечення. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2020. №4(60). С. 178-186. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-178-186>.

4. Яшина І. М. Вибір стратегій формування комплексу маркетингу сільськогосподарського підприємства малого бізнесу. *Вісник Одеського національного університету. Економіка*. 2016. Випуск 6(48). Том 21. С. 121–125.

5. Бойко М. В. Види маркетингової політики сільськогосподарських підприємств. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: II Міжнародна конференція*. (Київ, 20 листопада 2020 р.). ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК». Київ, Україна, 2020. URL : <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE2020/schedConf/presentations>.

References:

1. Korniienko, T. M. Chvertko, L. A. Vinnytska, O. A. and Boiko, M. V. (2018), "Identification of tools and factors influencing the formation of the state of economic security in agricultural enterprises", *Ekonomichni horyzonty*, №4(7), pp. 118-127.

2. Hbur, Z. (2017), "Methodology for assessing the economic security of Ukraine", *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*, vol. 4(35), pp. 56-61.

3. Boiko, M. V. (2020), "Trends in the development of agricultural enterprises and their financial support", *Vcheni zapysky Universytetu*

«KROK», №4(60), pp. 178-186. DOI: <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2020-60-178-186>.

4. Iashyna, I. M. (2016), "Choice of strategies of formation of a complex of marketing of the agricultural enterprise of small business", *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomika*, vol. 6(48), part 21, pp. 121–125.

5. Boiko, M. V. (2020), "Types of marketing policy of agricultural enterprises", *Derzhava, rehiony, pidpryemnytstvo: informatsiini, suspilno-pravovi, sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku* [State, regions, entrepreneurship: information, socio-legal, socio-economic aspects of development], II Mizhnarodna konferentsiia [II International Conference], "KROK" University, Kyiv, Ukraine, retrieved from : <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE2020/schedConf/presentations>.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2021 р.

Розділ 5. Публічне управління та адміністрування

УДК 340.134(477)

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-69-75

ПІДВИЩЕННЯ ЯКОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЧЕРЕЗ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЇХ СТРУКТУРИ

Адамовська В.С.¹, Шепелиук В.А.², Семеняка Т.В.³

¹ к.е.н., доцент, доцент кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування, Криворізького національного університету, м. Кривий Ріг, Україна, e-mail: adamovska@knu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8911-1388>

² к.е.н., доцент, доцент, кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування Криворізький національний університет, м. Кривий Ріг, Україна, e-mail: shepeliuk@knu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6270-5936>

³ асистент кафедри обліку, оподаткування, публічного управління та адміністрування, Криворізький національний університет, м. Кривий Ріг, Україна, e-mail: semenyaka@knu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8318-4578>

IMPROVING THE QUALITY OF REGULATORY LEGAL ACTS BY IMPROVING THEIR STRUCTURE

Adamovska Victoria¹, Shepeliuk Vira², Semenyaka Tetiana³

¹ PhD (Economics), Associative Professor of the department of Accounting, Taxation, Public Government and Administration Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, Ukraine, e-mail: adamovska@knu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8911-1388>

² PhD (Economics), associative professor of accounting, taxation, public government and administration of the department, Kryvyi Rih National University, Kryvyi Rih, Ukraine, e-mail: shepeliuk@knu.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6270-5936>

³ Assistant of Department of Accounting, Taxation, Public Administration, Krivyi Rih National University, Kryvyi Rih, Ukraine, e-mail: semenyaka@knu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8318-4578>

Анотація. Ефективне публічне управління неможливе без тісної взаємодії держави і суспільства, а одним із способів такої взаємодії виступає правотворча діяльність, основна мета якої полягає у підготовці та прийнятті органами публічної влади системи нормативно-правових актів. Система нормативно-правового забезпечення буде ефективною тільки у випадку, коли усі її складові будуть якісними. На жаль, на сьогодні спостерігається ситуація, коли при існуючій кількісно значній нормативній базі, спостерігається втрата її якості. Зокрема, досить часто у діючому законодавстві можна зустріти дублювання та колізії правових норм. На нашу думку, якість нормативно-правових актів забезпечує не лише їх зміст, але й структура, яка повинна бути унормована, регламентована, зрозуміла та єдина. Саме удосконаленню існуючої структури нормативно-правових актів та уточненню змісту її елементів і присвячена дана стаття. Метою статті є удосконалення структури нормативно-правового акту та уточнення змісту його структурних елементів. У статті розглянуто визначення нормативно-правих актів, їх ієрархія залежно від юридичної сили. Встановлено, що, починаючи з часів незалежності, в Україні так і залишається неприйнятним Закон України «Про нормативно-правові акти», що є значною прогалиною у всій нормативно-правовій системі нашої держави. Наразі цей Закон існує тільки у вигляді проекту в редакції 2010 року. Огляд даного проекту, дав зрозуміти, що і структура, і зміст елементів нормативно-правового акту потребують уточнення. Тому нами була запропонована наступна удосконалена структура нормативно-правового акту. По перше, нормативно-правовий акт повинен складатися з трьох частин: вступної, до якої належать назва, преамбула, загальні положення; основної частини, яка складається із розділів, книг, статей, пунктів, підпунктів, абзаців тощо та заключної частини, яка включає прикінцеві положення, перехідні положення (при необхідності), додатки. По-друге, кожен елемент вступної, основної та заключної частин нормативно-правового акту повинен відповідати визначеним вимогам щодо змісту. Зміст цих вимог був також розкритий і уточнений у проведеному дослідженні. Вважаємо, що запропонована нами структура нормативно-правового акту та уточнення змісту її елементів сприятиме підвищенню якості нормотворення в нашій державі.

Ключові слова: нормативно-правовий акт; нормотворення; структура нормативно-правового акту; закон; кодекс; підзаконні нормативно-правові акти.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 0; бібл.: 4

Annotation. *Effective public administration is impossible without close interaction between the state and society, and one of the ways of such interaction is law-making activities, the main purpose of which is to prepare and adopt a system of normative legal acts by public authorities. The regulatory support system will be effective only if all its components are of high quality. Unfortunately, today there is a situation where, with the existing quantitatively significant regulatory framework, there is a loss of its quality. In particular, quite often in the current legislation you can find duplication and conflicts of legal norms. In our opinion, the quality of normative legal acts is ensured not only by their content, but also by the structure, which should be normalized, regulated, clear and unified. The purpose of the article is to improve the structure of the legal act and clarify the content of its structural elements. This article is devoted to improving the existing structure of normative legal acts and clarifying the content of its elements. The article considers the definition of normative legal acts, their hierarchy depending on their legal force. It is established that since the time of independence, the law of Ukraine "on normative legal acts" has remained rejected in Ukraine, which is a significant gap in the entire normative legal system of our state. Currently, this law exists only in the form of a draft as amended in 2010. The review of this project made it clear that both the structure and content of the elements of the Regulatory Act need to be clarified. Therefore, we have proposed the following improved structure of the normative legal act. First, a normative legal act should consist of three parts: the introductory part, which includes the title, preamble, general provisions; the main part, which consists of sections, books, articles, paragraphs, sub-paragraphs, paragraphs, etc. and the final part, which includes final provisions, transitional provisions (if necessary), appendices. Secondly, each element of the introductory, main and final parts of a normative legal act must meet certain content requirements. The content of these requirements was also disclosed and clarified in the study. We believe that our proposed structure of the normative legal act and clarification of the content of its elements will contribute to improving the quality of rule-making in our country.*

Keywords: normative legal act; rulemaking; structure of a normative legal ACT; Law; Code; bylaws.

Formulas: 0; fig.: 2; tabl.: 0; bibl.: 4

Постановка проблеми. З набуттям незалежності Україна ствердилась як демократична, суверенна, правова держава, у якій суспільство повинно неухильно дотримуватись правових норм. Абсолютно усі сфери політичного, економічного, соціального та суспільного життя країни регламентуються нормативно-правовими актами, в рамках яких і існує суспільство.

Слід відзначити, що на сьогодні в Україні склалася ситуація, коли затверджені закони не відповідають, ні за якістю, ні за структурою потребам українського суспільства. Значний обсяг, важкість сприйняття, дублювання положень один одного або, ще гірше, колізія правових норм притаманні частині вже затверджених законодавчих актів.

Тому підвищення якості нормативно-правових актів, яку, на нашу думку, забезпечує не лише їх зміст, а і упорядкована, єдина та зрозуміла структура є першочерговою задачею ефективної розбудови правової держави. Треба відзначити, що структура нормативно-правових актів досі залишається нерегламентованою, що актуалізує питання її удосконалення та уточнення змісту кожного з її елементів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам нормотворення, змісту та ієрархії нормативно-правових актів присвятили свої праці багато вітчизняних вчених: Дідич Т.О., Косович В.М., Розказов А.Г., Мельник О.М., Риндюк В.І., Подорожна Т.С., Барабаш Г.О., Луценко Т.О., Копиленко О.Л., Шемшученко Ю.С., Ющик О. І., Оніщенко Н.М. та інші.

Аналіз публікацій, присвячених проблемам нормотворення в нашій державі показав, що вони залишаються недостатньо дослідженими як у теоретичному, так і у практичному аспектах. Звідси, виникає необхідність у ґрунтовному дослідженні існуючої структури нормативно-правових актів, вивчені змісту її елементів, виявлені недоліків в них та їх усуненні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є удосконалення структури нормативно-правового акту та уточнення змісту його структурних елементів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Нормативно-правова база, яка діє нині в Україні не є досконалою. Кількість законодавчих актів щороку збільшується, але, на жаль їх якість при цьому не зростає. На нашу думку, однією із

причин недостатньої якості нормативно-правових актів є відсутність чітких затверджених рекомендацій до їх структури та змісту компонентів.

Протягом років незалежності України були неодноразові спроби розробити і прийняти Закон України «Про нормативно-правові акти», які не увінчалися успіхом. Даний нормативний акт мав на меті регулювання суспільних відносин, пов'язаних з розробленням нормативно-правових актів, їх прийняттям, набранням ними чинності, державною реєстрацією та обліком, визначення системи, видів, ієрархії нормативно-правових актів та встановлення єдиних вимог до нормопроектувальної техніки для всіх суб'єктів нормотворення [1]. Наразі Закон України «Про нормативно-правові акти» існує лише у вигляді проекту.

Відповідно до вищезазначеного проекту нормативно-правовий акт (далі НПА) – це офіційний документ, прийнятий (виданий) уповноваженим на це суб'єктом у визначених законом формі та порядку, що встановлює норми права. Якщо у тексті такого офіційного документа одночасно містяться норми права та організаційно-розпорядчі норми, він вважається нормативно-правовим [1];

У діючому нині «Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації» затвердженому наказом Міністерства Юстиції України від 12.04.2005 р. № 34/5 (зі змінами) НПА розглядається як офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин, що містить норми права, має неперсоніфікований характер і розрахований на неодноразове застосування [2].

Як видно, визначення викладене у Порядку є набагато точнішим та ширшим за змістом, ніж те, що розглядається у проекті, хоча останній, у разі набуття

чинності, матиме вищу юридичну силу.

Загалом розрізняють наступну ієрархію НПА залежно від їх юридичної сили: Конституція України; Закони України та Кодекси; підзаконні нормативно-правові акти (постанови, укази, розпорядження, рішення, накази, положення, інструкції).

У проекті Закону «Про нормативно-правові акти» пропонується затвердити єдину структуру для усіх законів, кодексів, інших підзаконних нормативних актів. Запропонована у проекті структура даних НПА наведена на рис. 1.

Як, видно із рис. 1 запропонована у проекті структура НПА не є досконалою і потребує доопрацювання. Зокрема, вважаємо, за доцільне удосконалити не стільки структуру НПА, скільки уточнити зміст кожного із її елементів. Перший елемент структури НПА «Назва нормативно-правового акту» повинен бути лаконічним і повністю відбивати сутність усього НПА.

Другий елемент структури НПА «Преамбула» потребує значного уточнення і розкриття змісту. Так, у проекті Закону «Про нормативно-правові акти» існують значні протиріччя стосовно цього елементу. Спочатку сказано, що «нормативно-правовий акт *може* містити преамбулу», а потім «преамбула нормативно-правового акта *є його невід'ємною частиною*».

Отже, стає не зрозумілим даний структурний елемент є обов'язковим в структурі НПА чи ні? Про його зміст в проекті взагалі не йдеться. Ми вважаємо, що даний елемент повинен стати не тільки обов'язковим в структурі НПА, а й містити коротку характеристику даного НПА за встановленою структурою, стати своєрідною анотацією для даного нормативного документу.

У словнику російської мови надано таке визначення преамбули: преамбула (фр. Preamble, від піздньолат. Praeambulus – йде попереду чого або кого-небудь, що передує; сер. лат. Preambulo – передують) в праві – вступна частина нормативного акта, в якій в концентрованій формі викладаються цілі, завдання та принципи

нормативного акта, вказуються умови, обставини, мотиви та інші вихідні установки, що послужили приводом для його створення. Преамбула є важливою

частиною нормативних актів. У преамбулі також може вказуватися сфера поширення нормативного акта [3].

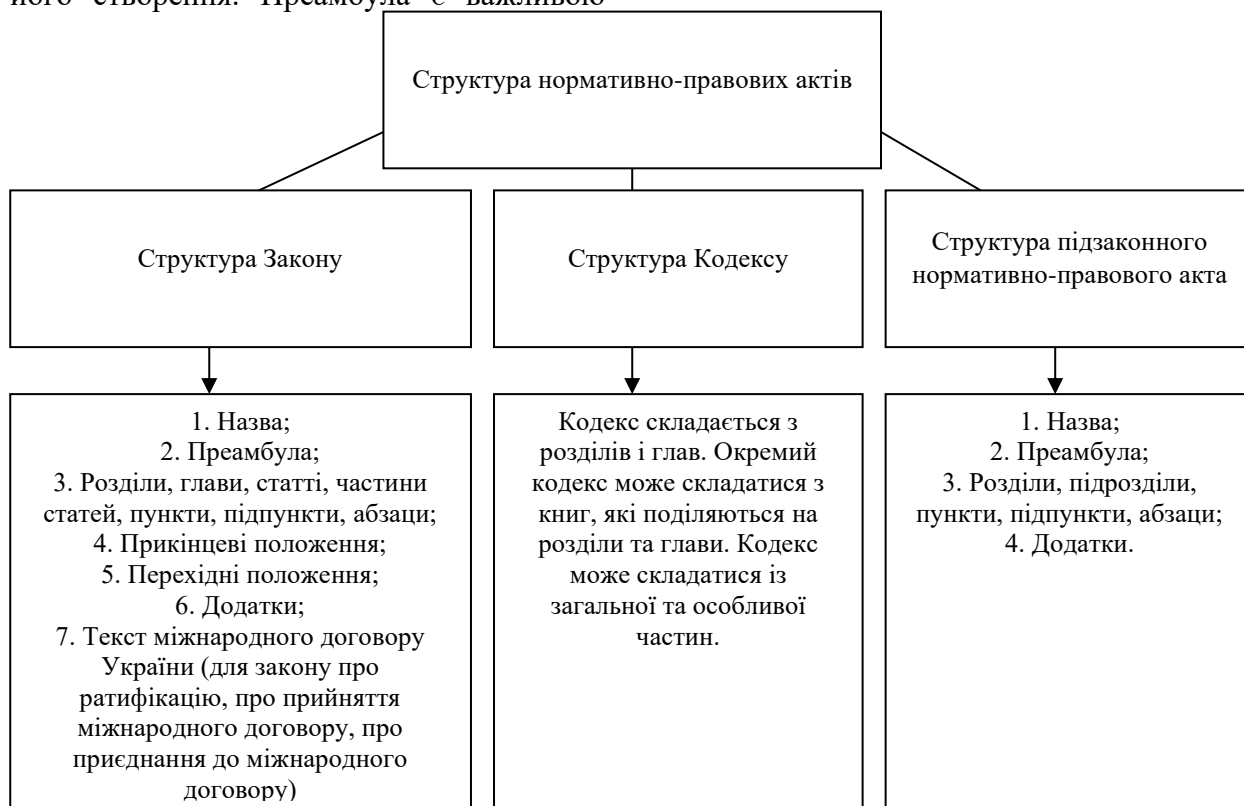

Рис. 1. Структура НПА відповідно до проекту Закону України «Про нормативно-правові акти»

Джерело: [1]

Ми повністю погоджуємося з таким тлумаченням та розкриттям змісту елемента НПА «Преамбула» та пропонуємо наступну його структуру. Отже, преамбула, як обов'язковий елемент НМА повинна містити:

1) короткий огляд та оцінку сучасного стану предмета правового регулювання, якому присвячений НПА, дослідження умов, обставин, мотивів, що послужили приводом для його створення. Тобто, якщо це ЗУ «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні», то необхідно дослідити сучасний стан обліку в Україні, виділити його недоліки або невирішені, на сьогодні, питання та навести переконання того, чим впровадження даного Закону покращить його в майбутньому;

2) перелік та короткий аналіз НПА, які на сьогодні регламентують предмет правового

дослідження. Це необхідно для того, щоб уникнути дубляжу в нормативно-правових актах.

3) мету НПА, тобто розкриття необхідності його запровадження у сучасних реаліях;

4) ресурси, тобто доцільно виділити, які ресурси необхідно задіяти, щоб даний НПА запрацював на благо суспільства;

5) гарантії, тобто доцільно прописати, які гарантії існують при виконанні норм даного НПА;

6) оцінку можливих результатів від впровадження НПА. Кожен НПА є ефективним, тільки у разі коли від його запровадження був отриманий певний позитивний результат, тобто відбулося поліпшення у тій сфері, яку регламентує даний НПА. У науковій літературі ефективність закону (законодавства) розглядається як співвідношення

фактичного результату дії законодавства й тих соціальних цілей, для досягнення яких це законодавство було прийнято [4, с. 85]. Тому у преамбулі обов'язково необхідно описати усі можливі результати від впровадження даного НПА, а по можливості, навіть, розрахувати їх.

Третім елементом НПА повинні стати «Загальні положення». У діючих НПА «Загальні положення» вже є розділом нормативного документу і окремо в структурі не виділяються. Але ми вважаємо, що вони є окремим обов'язковим елементом будь-якого НПА, зокрема у Загальних положеннях необхідно розкрити сутність усіх термінів та понять, які застосовуються у НПА.

Все вищезазначене по суті є вступною частиною НПА, далі йде основна частина, яка розкриває зміст нормативного документу. Тобто наступним обов'язковим елементом НПА є книги, частини, розділи, глави, статті, частини статей, пункти, підпункти, абзаци, які мають чітку лаконічну назву.

Після розділів розміщуються «Прикінцеві положення», які містять порядок набрання чинності таким актом або його окремими нормами; перелік нормативно-правових актів, що втрачають чинність; зміни, що вносяться до інших нормативно-правових актів. У разі потреби прикінцеві положення можуть містити доручення, пов'язані з набранням чинності нормативно-правовим актом [1].

Наступним структурним елементом НПА є «Перехідні положення». Даний елемент не є обов'язковим, оскільки має місце бути тільки у разі, якщо акт має зворотну дію в часі або акт виконуватиметься поетапно чи містить інші обставини, які потребують розкриття.

Останнім обов'язковим структурним елементом НПА є «Додатки». Стосовно змісту даного елемента у проекті Закону «Про нормативно-правові акти» теж є неточності. Зокрема, у проекті вказано, що Додатки мають містити «зміни до нормативно-правових актів або перелік

нормативно-правових актів, які втрачають чинність у зв'язку з прийняттям (виданням) такого акта», але ж ця норма вже розривається у такому елементі НПА, як «Прикінцеві положення».

Тому пропонуємо цю норму залишити у «Прикінцевих положеннях», а у додатках розміщувати інформацію про строк виконання, перелік суб'єктів, об'єктів, форми та зразки документів тощо, а також тексти міжнародних договорів України в оригінальному варіанті та у перекладі (для спеціального законодавства). Отже удосконалену структуру нормативно-правового акту представимо на рис. 2.

Як видно із рисунку, запропонована структура НПА є ускладненою, адже тепер перш, ніж перейти до викладення основної частини НПА, треба чітко визначити проблематику у тій сфері, якої стосується нормативний документ та обґрунтувати доцільність його розробки і запровадження. Вважаємо, що це є позитивним моментом у законотворчості, оскільки дана структура дозволить уникнути дубляжу в нормативно-правових актах та значно скоротить їх чисельність, а також сприятиме зменшенню поправок та змін до них. Запропонована структура НПА має на меті добитися від законотворців більш серйозного і виваженого підходу до створення НПА.

Висновки. Аналіз структури діючих нормативно-правових актів показав, що вона, на сьогодні, є нерегламентованою, оскільки досі залишається неприйнятним проект ЗУ «Про нормативно-правові акти». Дослідивши запропоновану у проекті структуру НПА та зміст його елементів, були виявлені недоліки та неточності. Тому у роботі була запропонована удосконалена структура НПА, яка на відміну від існуючої, більш деталізована, а також уточнено зміст кожного із структурних елементів НПА. Адже відповідальна держава має розробляти і приймати якісні закони та гарантувати надійний контроль за їх безумовним дотриманням.

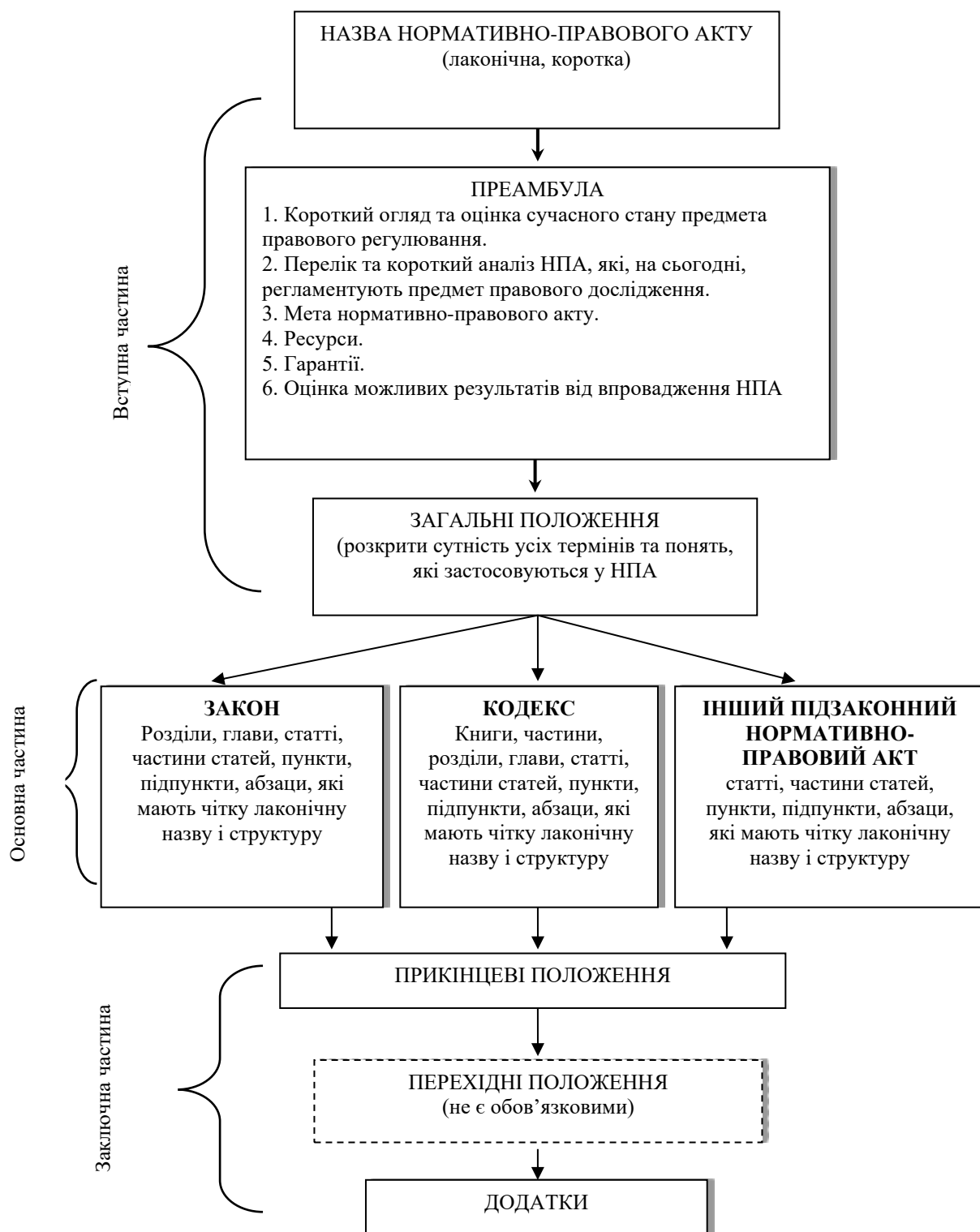

Рис. 2. Удосконалена структура нормативно-правового акту

Джерело: (розроблено авторами)

Література

1. Про нормативно-правові акти : Проект Закону від 30.11.2010 р. № 1655-VII. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0922&sk1=8.

2. Про затвердження Порядку подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації : наказ Міністерства Юстиції

України № 34/5 від 12.04.2005 р. URL: <http://ddr.minjust.gov.ua/uk/c7ae49431c625008764d1b12dd2fe566>.

3. Словарь русского языка: В 4-х т. РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. Москва : Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999

4. Оніщенко Н. М. Проблеми ефективності законодавства та сучасний розвиток. *Віче*. 2007. № 12. С. 3–6.

References:

1. The Verkhovna rada of Ukraine (2010), The Law of Ukraine “About normative legal acts”, retrieved from :
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=0922&sk1=8.

2. The Verkhovna rada of Ukraine (2005), The Law of Ukraine “About the statement of the Procedure for submission of regulatory legal acts for the state registration to the Ministry of Justice of Ukraine and carrying out their state registration, retrieved from :

<http://ddr.minjust.gov.ua/uk/c7ae49431c625008764d1b12dd2fe566>.

3. *Slovar russkogo yazyika* (1999), “Dictionary of the Russian language”, 4th ed.

4. Onishchenko, N. (2007), “Problems of effectiveness of legislation and modern development”, *Viche*, № 12, pp. 3–6.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2021 р.

УДК: 351:328.185

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-76-84

ПОНЯТТЯ КОРУПЦІЇ ЯК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ФЕНОМЕНУ

Гура В.В.

аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: v.legioner41@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4722-5448>

THE CONCEPT OF CORRUPTION AS AN ECONOMIC AND LEGAL PHENOMENON

Gura Vadim

postgraduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: v.legioner41@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4722-5448>

Анотація. У статті розглянуто поняття корупції, морфологічне походження терміну, точки зору науковців на суть цього явища. Мета даного дослідження полягає у детальнішому вивченні підходів до розуміння суті поняття «корупція». У роботі охарактеризовано основні підходи до трактування поняття «корупція», які доповнюють один одного. До них належать підходи: традиційний або нормативно-ціннісний, який визначає корупцію як порушення норм права, моралі та етики; модерністський або класичний, що розглядає корупцію як протиправну дію або продажність посадової особи; економічний або ринково-центристський, за якого корупція постає як тіньовий політико-економічний ринок; ревізійністський або функціональний, представники якого характеризують корупцію як позитивне явище для транзитивної економіки; політологічний або політичний, що представляє корупцію як окремий інститут в процесі реалізації суспільних відносин щодо використання влади її суб'єктами з метою впливу на політичні процеси; біхевіористичний або соціально-психологічний, котрий вбачає в корупції соціально-психологічний феномен в усіх її проявах; інституційний або державно-управлінський, що характеризує корупцію як особливу форму державно-владних відносин, що передбачає протиправний обмін службових повноважень посадової особи владної структури на особисті преференції. Наведено характерні для кожного підходу визначення «корупції». Вивчено також офіційний або легальний підхід (законодавчий або юридичний) до трактування «корупції», що ґрунтується на вітчизняних та міжнародних юридичних документах. Зазначено, що, зважаючи на усе різноманіття підходів доктринальних та юридичних до трактування поняття «корупція», досить складно сформулювати її універсальне визначення, яке б враховувало усі аспекти її прояву: правові, політичні, економічні, морально-етичні тощо. Тому, для уточнення дефініції поняття «корупція» також проаналізовано мету корупційних діянь та їх об'єкти, охарактеризовано суб'єктів корупційних взаємовідносин, вивчено форми прояву корупційних правопорушень, розкрито способи реалізації та сфери поширення корупції, а також вивчено функції корупції в суспільних відносинах. Охарактеризовано специфічні, ідентифікуючі ознаки корупції, які повинні відобразитись у дефініції. За результатами проведеного дослідження наведено авторське трактування поняття «корупція».

Ключові слова: корупція; корупційні діяння; підходи; дефініція; ознаки; суб'єкти; об'єкти; мета; сфери поширення; форми прояву.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 1; бібл.: 27

Annotation. The article considers the concept of corruption, morphological origin of the term, the views of scientists on the essence of this phenomenon. The purpose of this study is to examine in more detail the approaches to understanding the essence of the concept of "corruption". The main approaches to the interpretation of the concept of "corruption", which complement each other, are described. These include approaches: traditional or normative-valuable, which defines corruption as a violation of the law, morality and ethics; modernist or classic approach, which considers corruption as an illegal act or bribery of the functionary; economic or market-centric, in which corruption appears as a shadow political and economic market; revisionist or functional, whose representatives characterize corruption as a positive phenomenon for the transition economy; politological or political, which represents corruption as a separate institution in process of realization of the public relations in the context of the power usage by its subjects in order to influence on the political processes; behavioral or socio-psychological, which sees corruption as a socio-psychological phenomenon in all its manifestations; institutional or public-administrative, which characterizes corruption as a special form of public-government relations, which supposes the illegal exchange of official powers of the functionary of the power structure for personal preferences. The characteristics of the definitions of "corruption" for each approach are given. The official or in other words legal approach (legislative or legal) to the interpretation of "corruption" based on national and international legal documents has also been studied. It is noted that, in the light of the variety of doctrinal and legal approaches to the interpretation of the concept of "corruption" it is difficult to form a universal definition that would

include all the aspects of its manifestation: legal, political, economic, moral and ethical. Therefore, to clarify the definition of "corruption" the purpose of corruption and their objects have been analyzed, the subjects of corruption have been characterized, the forms of the corruption manifestation have been studied, ways to implement and spread corruption have been unfolded, and the functions of corruption in public relations have been studied. Specific, identifying features of the corruption that should be reflected in the definition have been defined. On the basis of the undertaken study the author's interpretation of the concept of "corruption" is given.

Key words: corruption; acts of corruption; approaches; definition; features; subjects; objects; purpose; spheres of distribution; forms of manifestation.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 1; бібл.: 27

Постановка проблеми. Корупція, як всеосяжне негативне явище, поглинає усі сфери життя суспільства, перетворюючись на системне явище, та загрожує державності у її конституційно заявлених параметрах.

Вона виникає там, де є державна влада та поблажливе ставлення громадян до корупційних проявів. Корупція здатна знищити економіку любої країни. Вона також виступає своєрідним індикатором здоров'я нації.

Корупція руйнує підвалини державності, забезпечуючи пріоритетність особистих інтересів окремих держслужбовців над суспільними та державними інтересами; стає причиною зниження економічного розвитку країни, породжуючи ділову пасивність та погіршення інвестиційного клімату; знижує довіру громадян та представників бізнесу до держави; збільшує розрив між різними верствами населення, поглиблюючи соціальну нерівність тощо. Як зазначають М. та І. Нинюк «в Україні корупція – один із найважливіших факторів, що загрожує національній безпеці держави, негативно впливаючи на ефективність управління державних органів, підриваючи довіру народу до влади...адже... якщо корупційні способи вирішення державних справ стають домінуючими, тоді держава стає приреченою» [1, с. 71]. І ні про який вступ країни до європейського чи світового співтовариства не може бути і мови. Про це заявляв і Джеффри Пайетт, экс-посол США в Україні: «корупція в Україні страшніша російських танків» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню теоретичних аспектів проблеми протидії корупції присвячували свої праці у свій час О. Банчук, І. Бачинська, З. Буркалецька,

З. Варналій, А. Волошенко, О. Голота, М. Кінаш, Р. Клітгард, Г. Кохан, А. Левчук, К. Лейєс, Н. Лефф, М. Луценко, Д. Мартинов, А. Михненко, Д. Най, Ю. Несевич, І. Нинюк, М. Нинюк, Н. Обушина, Дж. Пайетт, Н. Пірен, С. П'ясецька-Устич, В. Ребкало, О. Саєнко, С. Серьогін, В. Соловійов, О. Стогова, В. Трепак, К. Фрідріх, С. Хантінгтон, О. Шостко, Л. Щербина та інші.

Проте, однак, у з'ясуванні суті поняття «корупція» серед дослідників цього феномену досі немає, тому дане питання потребує детальнішого вивчення.

Формулювання цілей статті. Мета даного дослідження полягає у детальнішому вивченні підходів до розуміння суті поняття «корупція».

Викладення основного матеріалу дослідження. Корупція виступає, свого роду, індикатором здоров'я нації. Факти прояву корупції в Україні беззаперечно вимагають негайної розробки та впровадження заходів для її подолання.

За Індексом сприйняття корупції (CPI) у 2020 році Україна посіла 117 місце з 180 країн, отримавши 33 бали з 100 можливих. Порівняно з 2019 роком цей показник зріс на 3 бали, а у порівнянні з 2018 роком – лише на 1 бал, що не може свідчити про суттєві результати країни у подоланні корупції [3].

Удосконалення заходів подолання корупції потребує уточнення теоретичного базису зазначеної проблеми. Першочерговим завданням, при цьому, є окреслення суті ключового поняття – «корупція». Така потреба обумовлена необхідністю, по-перше, чіткої ідентифікації даного явища, виділення його з-поміж інших злочинів; по-друге, розробки системи заходів попередження та покарання за корупційні дії.

Як зазначає О.П. Голота, «корупція» (лат. *corruptio*) – «підкуп, продажність; псування, розкладання; розтління»; «корумпованість» (лат. *corruptere*) – «розтлівати». Відповідно, термін «корупція» тлумачать як «підкуп, продажність громадських та політичних діячів, посадових осіб»... Корупцію можна розглядати як різновид соціальної корозії, яка роз'їдає і руйнує органи влади, державу і суспільство в цілому. В її основі лежать такі традиції взаємодії в суспільстві, як «послуга за послугу», «do ut des» («даю, щоб ти дав»)» [4, с. 8].

Корупція – це складне різностороннє явище, яке охоплює більшість населення по всьому світу. Вона існує на межі права та економіки, зачіпає політику, соціологію, мораль та етику. Корупція – це порушення законодавства (правий аспект); також це отримання відчуття влади, переваги над іншими людьми (політичний аспект); це злочин, незаконні дії (криміналістика); це збагачення окремих людей (економічна складова); це використання службового положення для збагачення за рахунок інших людей (соціальний аспект); це свого роду приниження, використання «больових точок» осіб, в яких вимагають ті чи інші вигоди (морально-етичний аспект).

Тому науковці розглядають її з різних точок зору, кожен зосереджується на окремих аспектах корупції. Налічується сім основних підходів до трактування поняття «корупція», які не суперечать, а доповнюють один одного: традиційний або нормативно-ціннісний; модерністський або класичний; економічний або ринково-центристський; ревізійністський або функціональний; політологічний або політичний; біхевіористичний або соціально-психологічний; інституційний або державно-управлінський (табл. 1). Також, доцільно розглядати, так звані, офіційний або легальний підхід (законодавчий або юридичний) до трактування «корупції», що ґрунтується на вітчизняних та міжнародних юридичних документах.

Зважаючи на усе різноманіття підходів доктринальних та юридичних до

трактування поняття «корупція», досить складно сформулювати її універсальне визначення, яке б враховувало усі аспекти її прояву: правові, політичні, економічні, морально-етичні тощо.

Загалом, не існує «правильних» чи «неправильних» визначень «корупції». При уточненні її дефініції доцільно враховувати ряд положень: це складне багатоаспектне явище; його суть розкривається на підставі аналізу її мети, суб'єктів та об'єктів, способу реалізації, сфери поширення, форм прояву тощо.

Метою корупційних діянь виступає задоволення особистих інтересів за рахунок інтересів держави чи суспільства. Результатом корупційних посягань можуть виступати як грошові кошти чи матеріальні активи, так і нематеріальні вигоди, як от: отримання певних преференцій, моральна сатисфакція, отримання секретної інформації, певних послуг тощо. Вона реалізується через використання службових владних повноважень, певного авторитету чи статусу.

Суб'єкти корупції – це ті особи, що здійснюють корупційне діяння. Суб'єктами корупційних діянь можуть виступати державні службовці, приватні особи, що мають владні повноваження, певний статус, авторитет чи монополію на діяльність, що дає можливість збагачення чи отримання нематеріальних вигод за рахунок держави чи суспільства.

Об'єктом корупційних діянь виступають суспільні відносини, внаслідок яких виникають корупційні правопорушення.

Корупційні правопорушення можуть проявлятися у формі хабара; підкупу грошовими коштами, майном, наданням певних переваг, пільг, послуг нематеріального характеру; здійснення тиску (залякування, погрози рідним та близьким людям тощо); здирництва; незаконного лобізму; непотизму (кумівство, тобто просування по службі на «вигідні» посади родичів та друзів), а також блату; відкатів, розтрата тощо.

Підходи до трактування поняття «корупція»*

№ з/п	Підхід	Автори	Визначення
Основні підходи			
1	Традиційний або нормативно-ціннісний (корупція визначається як порушення норм права, моралі та етики)	Кінаш М.М.	Корупція... наслідок корисливо-егоїстичних мотивів [5, с. 458].
		Несневич Ю.А.	Корупція... порушення норм службової поведінки й етики, а також неформалізованих соцієтальних норм поведінки, етики й моралі [6, с. 65].
		Най Д.	Корупція... поведінка, що відхиляється від офіційно визначених державою обов'язків під впливом приватних інтересів [7, с. 8].
2	Модерністський або класичний (корупція розглядається як протиправна дія або продажність посадової особи)	Соловійов В.М.	Корупція – корисливе використання посадовою особою державних органів влади свого службового становища для власного збагачення [8, с. 47].
		Шостко О.Ю.	Корупцію можна визначити як зловживання службовими і посадовими особами своїми правами і повноваженнями з метою одержання неправомірної вигоди та особистого збагачення, а також активні дії щодо підкупу таких осіб з боку громадян [9, с. 69].
3	Економічний або ринково-центристський (корупція постає як, свого роду, тіньовий політико-економічний ринок, який характеризується надмірним державним регулюванням економічних процесів з метою максимізації корисності за допомогою маніпуляції ресурсами посадовими особами)	Бачинська І.С.	«Інвестуючи» кошти в одержання посади, чиновник стає приреченим на корупцію, оскільки, згідно з основними постулатами економічної теорії, будь-який інвестор має відшкодувати витрати, яких зазнав, та отримати максимальний прибуток [10, с. 379].
		Волошенко А.В.	З використанням корупційних схем розкрадаються або витрачаються за нецільовим призначенням кошти державного бюджету, знищуються державні підприємства і ліквідуються цілі галузі, що мають стратегічне значення для розвитку національного господарства [11, с. 9].
		Серьогін С.	Корупція... – це реалізація власних корисливих інтересів чиновників, форма незаконного «соціального податку», що стягується корумпованим державним апаратом із суспільства [12].
4	Ревізіоністський або функціональний (корупція постає як позитивне явище	Хантінгтон С.	Корупція вища там, де вищі темпи соціально-економічної модернізації. Її основною задачею виступає збалансування низки дестабілізуючих факторів та чинників, які виникають на фоні стрімких змін [13].

	<i>для транзитивної економіки, яке допомагає досягти балансу між дестабілізуючими чинниками, між старими правовими нормами та новими умовами розвитку)</i>	Лейс К., Лефф Н.	Корупція в транзитивних надміру бюрократичних державах здатна подолати бюрократичні бар'єри [14].
5	<i>Політологічний або політичний (корупція розглядається як окремий інститут в процесі реалізації суспільних відносин щодо використання влади її суб'єктами з метою впливу на політичні процеси)</i>	Стогова О. В.	Корупція фактично є неформальним інституційним середовищем економічних, адміністративних і інформаційних ресурсів, у якому владні еліти взаємодіють між собою та іншими структурами суспільства [15, с. 169].
		Пірен М., Ребкало В.	Феномен корупції є проблемою політико-владних відносин, розв'язання якої для багатьох країн є надзвичайно актуальною справою [16, с. 191].
		Фрідріх К.	Корупція виступає надзвичайно негативним явищем – певною «патологією політики», за якої «псується» вся політична система суспільства – і політичні інститути, і державні високопосадовці, і місцеві чиновники [17].
6	<i>Біхевіористичний або соціально-психологічний (корупція вивчається як соціально-психологічний феномен в усіх її проявах)</i>	Луценко М.М., Щербина Л.І.	Корупцію варто розглядати як різновид соціальної корозії, яка роз'їдає й руйнує насамперед органи державної влади та державу й суспільство в цілому [18, с. 143].
		Нинюк М., Нинюк І.	Під корупцією слід розуміти аморальне явище, яке охоплює цілеспрямоване здійснення або нездійснення будь-якої дії при виконанні службових обов'язків, вимагаючи та приймаючи при цьому, насамперед, незаконні матеріальні стимули [1, с. 73].
		Левчук А. О.	Корупція – соціальне явище, яке має соціальну зумовленість, соціальні закономірності розвитку, вона чинить негативний вплив на соціальні процеси. Будучи породженням суспільних відносин, корупція пронизує різноманітні сфери суспільства, по-різному деформуючи суспільні відносини [19, с. 173].
7	<i>Інституційний або державно-управлінський (корупція постає як особлива форма державно-владних відносин, що передбачає</i>	Трепак В.М.	Корупцію можна визначити як соціальне, системне явище, що полягає в неправомірному використанні особами, які мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу, авторитету в особистих або корпоративних інтересах, що призводить до розкладання, деградації влади та соціального управління [20, с. 192].

	<i>протиправний обмін службових повноважень посадової особи владної структури на особисті преференції)</i>	Мартинов Д.Ю., Обушна Н.І.	Корупція ... як загальний результат негативних проявів у сфері публічної влади [21].
Офіційний або легальний підхід			
8	Законодавчий або юридичний («корупція» трактується у відповідності до вітчизняних та міжнародних юридичних документів)	Резолюція VIII Конгресу ООН «Практичні заходи боротьби з корупцією», Гавана, 1990 р.	Порушення етичного (морального), дисциплінарного, адміністративного, кримінального характеру, що проявилися в протизаконному використанні свого службового становища суб'єктом корупційної діяльності [22, с. 65-68].
		Довідковий документ ООН про міжнародну боротьбу з корупцією	Корупція – це зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях [23].
		Закон України «Про запобігання корупції»	Корупція – використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону (суб'єкти, на яких поширюється дія цього Закону), наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [24].

*проаналізовано та складено автором

Корупційні прояви можуть носити разовий (непостійний) характер, або можуть повторюватись, переходячи в певну систему. Те, як використовуються службові повноваження, авторитет можновладця чи його статус, визначає спосіб реалізації корупції.

Сфери поширення корупції дуже різноманітні. Вона проникає в усі сектори життя суспільства: державний, громадський та приватний. Це може бути парламентський лобізм, виконання бюджету та розподіл бюджетних коштів, судова система, силові структури, правоохоронні органи, сфера приватизації, техогляд, призов на військову службу, збір усіх видів штрафів, видача дозволів різного роду, контроль бізнесу з боку державних служб: пожежний, санепідеміологічний тощо, бізнес, банківська система, освіта і медицина, торгівля, система соціального забезпечення і т.д.

Як зазначає В.М. Трепак: «специфічними, ідентифікуючими ознаками корупції..., що має бути відображено в дефініції, ...є: системність, дисфункція процесів соціального управління в усіх сферах життя суспільства як наслідок корупції; прояв як множинність корисливих зловживань службовими повноваженнями в державному, муніципальному та приватному секторах, різних форм підкупу-продажності службовців» [20, с. 191]. До цього переліку ознак корупції доцільно додати глобальність корупційних проявів; їх глибоке історичне походження; взаємно вигідну угоду між суб'єктами обох сторін корупційних відносин, встановлення взаємних зобов'язань між ними і намагання приховати це; перевага особистої вигоди над суспільними інтересами; слід також зробити наголос на порушенні закону та морально-етичних норм, на властивості корупції пристосовуватись до реалій життя, еволюціонувати.

За результатами багатолітніх досліджень американський науковець Роберт Клітгаард [25] встановив, що корупційні прояви виникають за наявності трьох ключових складових: низький рівень ризику, значна

вигода і незначне покарання (можливість його уникнення). У результаті він вивів формулу причин корупції, відому сьогодні як «формула корупції Р. Клітгаарда»:

Корупція = Монополії + Свобода дій – Підзвітність

Дослідники також відмічають наявність «тісного взаємозв'язку між високим рівнем корупції в суспільстві і непропорційно високими доходами незначної групи осіб та одночасно зростаючою бідністю більшості населення країни [26, с. 21].

Як зазначають З. Варналій, З. Буркалецька та О. Сасенко: «визначення поняття «корупція» потребує чіткої відповіді щонайменше на чотири ключових питання стосовно: сфери поширення корупції; сутності діянь, які утворюють це явище; суб'єкта корупції; мотивації і мети корупційної поведінки» [27, с. 86].

Виходячи з вище викладеного, пропонуємо під «корупцією» розуміти складне багатоаспектне системне явище, що полягає в неправомірному аморальному використанні особами, що мають владні чи управлінські повноваження, власного становища, статусу чи авторитету в особистих корисливо-еґоїстичних інтересах з метою збагачення чи отримання іншого роду преференції для себе чи інших осіб за рахунок держави або її громадян.

Висновки. Зважаючи на багатогранність даного явища та його динаміку, слід зазначити, що наукові розвідки щодо суті корупції доцільно продовжувати і поглиблювати, адже вони не втрачають своєї актуальності з часом. Це і стане предметом подальших досліджень автора. Формування єдиного понятійного апарату сприятиме окресленню правових меж корупції, її видів, суб'єктів корупційних правовідносин та встановлення відповідальності.

Література:

1. Нинюк М., Нинюк І. Корупція як фактор загрози національній безпеці та суспільному ладу України. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 2. С. 71-76.

2. Пайєтт Д. Українська корупція страшніше російських танків. UkrMedia інтернет-газета. URL: <https://ukr.media/politics/238369/>.

3. Індекс сприйняття корупції – 2020 : результати України. URL: <https://nabu.gov.ua/en/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-2020-rezultati-ukrayini>.

4. Виховання доброчесності та зниження ризиків корупції. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. 252 с.

5. Кінаш М. М. Корупція як соціальне негативне явище. *Форум права*. 2012. № 4. С. 458-463.

6. Несневич Ю. А. Проблема концептуалізації феномена корупції. *Євразійський Союз: Проблеми міжнародних відносин*. 2016. Вип. 1(15). С. 106-119.

7. Nye J. Corruption and political development: a cost-benefit analysis. *American Political Science*. 1967. № 12(61). Р. 417-427.

8. Михненко А. М., Руснак О. В., Мудров А. М. та ін Запобігання та протидія корупції: навч. посібник / за ред. А. М. Михненка. Київ: ДННУ «Акад. фін. управління», 2013. 667 с.

9. Шостко О. Ю. Кримінологічна характеристика корупційної злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 69-78.

10. Бачинська І. С. Детермінанти корупції в Україні, або чому державні службовці залучені до корупційного процесу. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 32. С. 377-382.

11. Волошенко А. В. Корупція: історичні витоки та сучасні прояви. *Економічна теорія та історія економічної думки*. 2015. № 3(165). С. 8-16.

12. Серьогін С. Соціальна сутність корупції в органах державної влади. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. Вип. 2. С. 130-132. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_2_39

13. Huntington S. Modernization and Corruption. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn: Yale University Press, 1968. 488 p.

14. Leyes C. What is the Problem About Corruption? *Journal of Modern African Studies*. 1965. Vol. 3. № 2. Р. 215-230.

15. Стогова О. В. Люстрація як передумова ефективно боротьби з корупцією. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2016. Вип. 1(13). С. 167-178.

16. Пірен М., Ребало В. Запобігання корупції в системі політико-владних відносин сучасного українського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011/2. № 4. С. 191-200.

17. Friedrich C. J. The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda. N.Y.: Harper & Row, 1972. 287 p.

18. Луценко М. М., Щербина Л. І. Корупція в Україні: сучасний стан і проблеми протидії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 15(2). С. 142-145.

19. Левчук А. О. Поняття, сутність корупції та корупційних правопорушень. *Юридичний бюлетень*. 2019. Вип. 9. С. 171-177.

20. Трепак В.М. Особливості дефініції поняття «корупція». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 181-194.

21. Мартинов Д. Ю., Обушна Н. І. Феномен корупції в системі публічного управління: теоретичні аспекти наукового дискурсу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1720>

22. Права человека : Международный сборник договоров. Нью-Йорк: ООН, 1989. 474 с.

23. Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією : підготовлений Секретаріатом ООН, № 169/14. Каїр : ООН, 1995. 47 с.

24. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014. №1700-VII. Чинний зі змінами. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25>

25. Klitgaard R., Maclean-Abaroa R., Lindsey Parris H. *Corrupt Cities: A Practical Guide to Cure and Prevention*. ICS Press and World Bank Institute, 2000. 162 p.

26. П'ясецька-Устич С. В. Теоретичні аспекти аналізу корупції як системного явища в сучасній українській економіці. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 28-1. С. 19-26.

27. Варналій З. С., Буркалецька З. С., Саєнко О. С. *Економічна безпека України : проблеми та пріоритети зміцнення* : монографія. Київ : Знання України, 2011. 299 с.

References:

1. Ninyuk, M. and Ninyuk, I. (2015), "Corruption as a factor of threat to national security and social order of Ukraine", *Istoryko-pravovyi chasopys*, № 2, pp. 71-76.

2. Payette, D. (2019), "Ukrainian corruption is worse than Russian tanks", *UkrMedia internet-hazeta*, retrieved from: <https://ukr.media/politics/238369/>

3. Corruption Perceptions Index - 2020: Ukraine's results, retrieved from: <https://nabu.gov.ua/en/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-2020-rezultati-ukrayini>.

4. *Vykhovannia dobrochesnosti ta znyzhennia ryzykiv koruptsii* [Educating integrity and reducing the risks of corruption], Kyiv, Ukraine, 252 p.

5. Kinash, M. M. (2012), "Corruption as a social negative phenomenon", *Forum prava*, № 4, pp. 458-463.

6. Nesnevich, Yu. A. (2016), "The problem of conceptualization of the phenomenon of corruption", *Evrasyiskyi Soiuz: Voprosi mezhdunarodnikh otноsheni*, № 1(15), pp. 106-119.

7. Nye, J. (1967), Corruption and political development: a cost-benefit analysis, *American Political Science*, № 12(61), pp. 417-427.

8. Mikhnenko, A. M., Rusnak, O. V., Mudrov, A. M. and others (2013), *Zapobihannia ta protydiia koruptsii* [Preventing and combating corruption], DNNU "Acad. Finn. Management", Kyiv, Ukraine, 667 p.

9. Shostko, O. Y. (2014), "Criminological characteristics of corruption crime in Ukraine", *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*, V. 28, pp. 69-78.
10. Bachynska, I. S. (2012), "Determinants of corruption in Ukraine, or why civil servants are involved in the corruption process". *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*, V. 32, pp. 377-382.
11. Voloshenko, A. V. (2015), "Corruption: historical origins and modern manifestations", *Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky*, № 3(165), pp. 8-16.
12. Seryogin, S. (2010), "The social essence of corruption in public authorities", *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*, V. 2, pp. 130-132, retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2010_2_39
13. Huntington, S. (1968), *Modernization and Corruption. Political Order in Changing Societies*. New Haven, Conn: Yale University Press, 488 p.
14. Leyes, C. (1965), What is the Problem About Corruption? *Journal of Modern African Studies*, Vol. 3, № 2, pp. 215-230.
15. Stogova, O. V. (2016), Lustration as a prerequisite for effective fight against corruption, *Suchasne suspilstvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kulturolohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats*, KhNPU named after G.S. Frying pans, Kharkiv, Ukraine, V. 1(13), p. 167-178.
16. Piren, M. and Rebkalo, V. (2011/2), "Prevention of corruption in the system of political-power relations of modern Ukrainian society", *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, № 4, pp. 191-200.
17. Friedrich, C. J. (1972), *The Pathology of Politics: Violence, Betrayal, Corruption, Secrecy, and Propaganda*. N.Y.: Harper & Row, 287 p.
18. Lutsenko, M. M. and Shcherbina L. I. (2015), "Corruption in Ukraine: current state and problems of counteraction", *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Yurysprudentsiia*, V. 15(2), pp. 142-145.
19. Levchuk, A. A. (2019), "The concept, essence of corruption and corruption offenses", *Yurydychnyi biuleten*, V. 9, pp. 171-177.
20. Trepak, V. M. (2015), "Features of the definition of "corruption"", *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*, № 4, pp. 181-194.
21. Martinov, D. Yu. and Obushna, N. I. (2020), "The phenomenon of corruption in the system of public administration: theoretical aspects of scientific discourse", *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, № 8, retrieved from: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1720>.
22. Human rights (1989), *Mezhdunarodnii sbornyk dohovorov*. UN, New York, USA, 474 p.
23. Background Paper on the International Anti-Corruption (1995), Prepared by the United Nations Secretariat, № 169/14, UN, Cairo.
24. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021), Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n25>.
25. Klitgaard, R., Maclean-Abaroa, R. and Lindsey Parris H. (2000), *Corrupt Cities: A Practical Guide to Cure and Prevention*. ICS Press and World Bank Institute, 162 p.
26. Piasetska-Ustych, S. V. (2018), "Theoretical aspects of the analysis of corruption as a systemic phenomenon in the modern Ukrainian economy", *Prychornomorski ekonomichni studii*, V. 28-1, pp. 19-26.
27. Varnaliy, Z. S., Burkaletska, Z. S., and Saenko, O. S. (2011), *Ekonomichna bezpeka Ukrainy : problemy ta priorytety zmitsnennia* [Economic security of Ukraine: problems and priorities of strengthening], Kyiv, Ukraine, 299 p.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2021 р.

Розділ 6. Менеджмент та маркетинг

УДК 331.08

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-85-95

УПРАВЛІНСЬКИЙ АНАЛІЗ КАДРОВИХ РИЗИКІВ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ В БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВАХ

Алькема В.Г.¹, Денис В.А.²

¹ д.е.н., професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: Alkema@krok.udu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

² студентка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: victoriia.denys@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-1912>

MANAGEMENT ANALYSIS OF PERSONNEL RISKS OF THE PERSONNEL MANAGEMENT SYSTEM IN BANKING INSTITUTIONS

Alkema Viktor², Denys Viktoriia²

¹ Doctor of Science (Economics), professor, head of the management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: alkema@krok.udu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5997-7076>

² student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: victoriia.denys@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-1912>

Анотація. У статті розглянуто підходи різних науковців до поняття «кадрового ризику» та здійснено їх узагальнення. Наведено результати аналізу кадрових ризиків системи управління персоналом банківської установи за допомогою інтегрального підходу. Запропонований методичний підхід щодо аналізу кадрових ризиків відповідає сучасним тенденціям розвитку системи управління персоналом та чинним вимогам до управління ризиками у вітчизняних банківських установах. Даний підхід допомагає вчасно виявити та оцінити кадрові ризики, які виникають в процесі діяльності банківських установ та оперативно прийняти відповідні управлінські рішення для реагування на конкретні ризики. Цей підхід дозволяє оцінити вплив кадрових ризиків системи управління персоналом комплексно, і тому в аналізі запропоновані такі її підсистеми: підбір та найм персоналу, адаптація персоналу, навчання та розвиток персоналу, оцінка персоналу, мотивація персоналу, контроль персоналу, вивільнення персоналу та неефективне використання персоналу. Визначений в процесі аналізу рівень кадрового ризику дає можливість оцінити критичність ситуації в системі управління персоналом банківської установи та необхідність прийняття управлінських рішень щодо їх усунення. Таким чином, метою статті є удосконалення методичного підходу до комплексного оцінювання кадрових ризиків, які виникають на різних етапах процесу управління персоналом банківської установи за допомогою розрахунку інтегрального рівня ризику та інтерпретації отриманих оцінок з використанням шкали Харрінгтона. У результаті аналізу кадрових ризиків в сучасних умовах господарювання банківської установи визначено підсистеми, які становлять найбільші чинники ризиків, що впливають на систему управління персоналом, а саме: адаптації персоналу, навчання та розвитку персоналу, оцінки персоналу та мотивації персоналу. Також на основі проведеного аналізу можуть бути прийняті відповідні управлінські рішення щодо впливу на виявлені кадрові ризики та їх усунення з метою підвищення ефективності діяльності банківської установи.

Ключові слова: кадрові ризики; система управління персоналом; рівень ризику; оцінка ризику; управлінське рішення.

Формули: 3; рис.: 0; табл.: 5; бібл.: 32

Annotation. The article considers the approaches of different scientists to the concept of "personnel risk" and their generalization. The results of the analysis of personnel risks of the personnel management system of a banking institution using an integral approach are also presented. The proposed approach to the analysis of personnel risks corresponds to current trends in the development of personnel management system and current requirements for risk management in domestic

banking institutions. This approach helps to identify and assess staff risks that arise in the process of banking institutions and to make appropriate management decisions in a timely manner to respond to relevant risks. This approach allows to assess the impact of personnel risks of the personnel management system comprehensively, so the analysis offers the following subsystems: recruitment and hiring, staff adaptation, staff training and development, staff appraisal, staff motivation, staff control, staff dismissal and inefficient staff use. The level of personnel risk determined in the process of analysis makes it possible to assess the criticality of the situation in the personnel management system of the banking sector and the need to make management decisions to eliminate them. Thus, the aim of the article is to improve the methodological approach to comprehensive assessment of personnel risks that arise at different stages of the management process of the banking institution by calculating the integrated level of risk and interpretation of estimates using the Harrington scale. As a result of the analysis of personnel risks in the current economic conditions of the banking institution established subsystems that are the biggest risk factors affecting the personnel management system, namely: staff adaptation, staff training and development, staff evaluation and staff motivation. Also, based on the analysis, solutions are proposed to influence the identified personnel risks and their elimination in order to increase the efficiency of the banking institution.

Key words: personnel risks; personnel management system; level of risk; risk assessment; management decision.

Formulas: 3; **fig.:** 0; **tabl.:** 5; **bibl.:** 32

Постановка проблеми: В сучасних умовах інтенсифікації та стрімкого збільшення і урізноманітнення характеру фінансових операцій банківські установи піддаються впливу різноманітних ризиків. Наявність цих деструктивних чинників вимагають від менеджерів банку прийняття результативних управлінських рішень щодо своєчасного їх виявлення. Вибору засобів ефективного реагування з метою мінімізації та нівелювання впливу ризиків. Важливою групою таких ризиків, які чинять вплив на діяльність і розвиток банківської установи є кадрові. Вони виникають в системі управління персоналом банківської установи.

Основною причиною їх виникнення є суб'єктивна, інституційна та організаційно-технологічна невизначеність, яка наявна в цій системі та альтернативність щодо прийняття та реалізації кадрових рішень. Проблема управління кадровими ризиками полягає в складності їх своєчасного виявлення. Неочевидності деструктивного впливу окремих кадрових ризиків на поточну діяльність банку. Відсутності надійних інструментів їх аналізу та оцінки. Недостатньої кваліфікації менеджерів щодо ідентифікації джерел і причин виникнення, форм та характеру прояву і усвідомлення наслідків впливу ризиків. Це дослідження пов'язано з вирішенням частини проблеми управління кадровими ризиками, а саме

розробкою надійних методик їх аналізу та оцінки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню проблематики управління кадровими ризиками у системі управління персоналом організацій присвятили свої дослідження такі вітчизняні вчені як Ю. П. Воржакова [1], Ю. Є. Дуднева [4], В. В. Кривошеїн [8], С. В. Мішина, О. Ю. Мішин [10], О. В. Хитра, Л. М. Андрушко [22] та зарубіжні вчені А. В. Алавердов [23], А. Г. Бадаловата та К. П. Москвітін [24], А. Є. Митрофанова [30] та ін. Питанням розробки методик оцінки кадрових ризиків присвятили свої публікації вітчизняні вчені Н. Ю. Ляшок [9], М. О. Романенко [12], О. Пахлова [14], В. Ф. Проскура [15] та зарубіжні вчені М. М. Гайфулліна [26], О. А. Метельська і В. В. Ломакін [29] та ін. В роботах цих вчених в цілому розкрито сутність кадрових ризиків та підходи до їх оцінювання у системі управління персоналом.

Крім вчених питанням удосконалення інструментарію ризик-менеджменту в банках приділяють увагу міжнародні асоціації та комітети [21, 31, 32], що спонукає також на державному рівні регулювати діяльність з управління ризиками у вітчизняних банках [5, 7, 16, 17, 18, 19, 20].

Поряд із прийнятими для банків України нормами управління ризиками постає важливе питання щодо їх ефективного практичного застосування, адже стандарти та норми, які пропонуються є дещо

узагальненими і не надають рекомендацій щодо оцінки кадрових ризиків. Чинні нормативно-правові акти з питань регулювання ризиків в банках та банківських групах визнають ризики, пов'язані із діяльністю персоналу, процесом управління персоналом та відносин з ним.

Актуальним є питання щодо запровадження методики практичної оцінки кадрових ризиків, яка б стала підґрунтям для обґрунтування прийняття ефективних управлінських рішень щодо управління персоналом та взаємодії з ним. Такі рішення дозволяють запобігати нематеріальним та матеріальним втратам, та здійснювати постійний моніторинг для своєчасного запобігання виникненню нових ризиків.

Кадрові рішення, які приймаються з урахуванням повної або часткової невизначеності, можуть призводити до настання ризиків різного рівня. Ці ризики можуть впливати на діяльність та розвиток будь-якої установи як позитивно, так і негативно. Варто враховувати, що кадрові ризики та їх виникнення пов'язані не лише із ризиками управління персоналом, але і з

людським фактором, а саме – із самим персоналом, поведінку якого часто неможливо передбачити. Так на думку С. В. Мішиної та О. Ю. Мішина «невизначеність в середовищі функціонування підприємства може спричинити виникнення кадрових ризиків» [10].

На думку О. В. Пахлової при визначенні кадрових ризиків суб'єктами ризику потрібно розглядати не лише персонал, але і підприємство. Це зумовлено тим, що прийняття неправильних управлінських рішень щодо персоналу може спричинити виникнення кадрового ризику [14].

На підставі аналізу наукових праць було визначено та систематизовано існуючі альтернативи розуміння поняття «кадрового ризику», які наведено в табл. 1. Отже, кадрові ризики – це ймовірність настання негативних чи позитивних результатів внаслідок дій чи бездіяльності персоналу, прийнятих управлінських рішень в процесі управління персоналом, які можуть призвести до матеріальних та нематеріальних збитків.

Таблиця 1

Сучасні альтернативи розуміння поняття «кадрового ризику»

Автор	Визначення
Воржаква Ю. П. [1]	«Кадрові ризики як ризики пов'язані із використанням трудових ресурсів, вплив яких має негативні чи позитивні наслідки на діяльність підприємства, що зумовлено рядом чинників»
Дуднева Ю. Є. [4]	«Кадрові ризики – ймовірність настання негативних чи позитивних матеріальних і нематеріальних результатів функціонування організації внаслідок діяльності (бездіяльності) персоналу, що зумовлена сукупністю чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру»
Кривошеїн В. В. [9]	«Ризики - це міри небезпек, тобто ризики виникають у зв'язку з небажаним, небезпечним для людини розвитком подій і усвідомленням цих загроз, а виходячи з цього, за своїми наслідками будь-який ризик фактично є соціальним, незалежно від джерела його продукування»
Бадаловата А. Г. Москвітін К. П. [24]	«Кадровий ризик – ймовірність втрат різних активів підприємства через дії чи бездіяльність персоналу».
Хитра О. В. та Андрушко Л. М. [22]	«Кадрові ризики – це ймовірність настання негативних чи позитивних наслідків діяльності підприємства, як матеріальних, так і нематеріальних, внаслідок діяльності (бездіяльності) персоналу, що зумовлена рядом чинників...»

Джерело: систематизовано авторами [1, 4, 9, 22, 24]

Розглядаючи підходи щодо оцінки кадрових ризиків М. М. Гайфулліна пропонує розділяти їх за можливістю

виникнення на п'ять основних груп: «ризики, які пов'язані з наймом персоналу; ризики, пов'язані з поведінкою персоналу; ризики,

пов'язані з діяльністю персоналу; ризики, пов'язані із кваліфікацією персоналу; ризики, пов'язані зі звільненням персоналу» [26].

На думку М. О. Романенко «... комплексне (поєднання експертного та статистичного підходів) оцінювання рівня ризику діяльності персоналу підприємства дає змогу: обрати адекватні методи зниження ризику; ідентифікувати ризики діяльності персоналу; визначити основні проблеми в управлінні підприємством; упорядкувати відносини в середині підприємства через єдність системи оцінювання ризику діяльності персоналу; стимулювати інтенсивність діяльності персоналу через зміну рівня ризиків, які оцінювались; чітко визначити основу для винагородження і оцінювання діяльності, ротації всередині підприємства, покращення соціально-психологічного клімату та формування кадрових резервів; удосконалити розроблений соціальний пакет; виявити психологічні особливості працівників» [12].

Формулювання цілей статті. Метою статті є удосконалення методичного підходу до комплексного оцінювання кадрових ризиків, які виникають на різних етапах процесу управління персоналом банківської установи за допомогою розрахунку інтегрального рівня ризику та інтерпретації отриманих оцінок з використанням шкали Харрінгтона.

Викладення основного матеріалу дослідження. Кадрові ризики банку призводять не лише до прямих збитків але і суттєво впливають на імідж та репутацію установи, що неминуче впливає на її конкурентоспроможність. Тому важливим є забезпечення ефективності управління цими ризиками.

Сучасна система ризик-менеджменту банку спрямована на визначення та формалізацію ризиків, вчасну їх ідентифікацію, оцінку рівня ймовірної загрози наслідків впливу ризиків та розробку заходів щодо усунення та запобігання їх виникнення у майбутньому. Існує багато

стандартів та норм щодо управління ризиками, в тому числі в банках та банківських групах. Серед них можна виділити основні: ISO 31000:2018 Risk management — Guidelines [31]; ISO/TR 31004:2013 Risk management — Guidance for the implementation of ISO 31000 [32]; BASEL II та BASEL III International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Revised Framework [21], ДСТУ ISO/IEC 31010:2013 Національний стандарт України. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику [3] та ін.

Аналізуючи сучасні стандарти та норми управління ризиками, в тому числі, законодавчу базу щодо управління ризиками в банках України, можна стверджувати, що вони націлені на постійний аналіз та моніторинг ризиків в процесі діяльності, з метою їх контролю. Часто на виникнення ризиків в процесі діяльності банків впливають безпосередньо його співробітники. Тому все більше уваги сучасні підходи ризик-менеджменту націлені на врахування та оцінку впливу людського фактору.

В нормативних документах йдеться про: важливість призначення на посаду персоналу відповідних кваліфікації та досвіду; навчання та підвищення кваліфікації персоналу; ознайомлення співробітників із процесами управління та запобігання виникнення ризиків; важливість дотримання чинного законодавства про працю персоналу та дотримання норм етики; дотримання норм охорони праці персоналу та інше [5, 7, 16, 17, 18, 19, 20].

Вказані нормативні положення мають достатньо узагальнений характер і є недостатніми для ризик-менеджерів банків при вирішенні питань організації оцінки та контролю ризиків, пов'язаних саме із діяльністю персоналу. Світовий та вітчизняний науковий доробок та успішна практика пропонують багато методів оцінки економічних ризиків, які пов'язані із системою управління персоналом. Серед запропонованих науковцями методів, на

нашу точку зору, найбільш ефективним та практично обґрунтованим для вітчизняних банківських установ є інтегральний підхід. Він дозволяє комплексно оцінити рівень кадрових ризиків системи управління персоналом банківської установи.

Для оцінки ризику системи управління персоналом банківської установи скористаємось методом зваженої суми за формулою середньоарифметичної зваженої. Таким чином інтегральний рівень ризику ($I_{кр}$) системи управління персоналом за даним методом визначимо за формулою 1:

$$I_{кр} = \sum S_i / 50, \quad (1)$$

де, S_i – значущість впливу i -го кадрового ризику підприємства;

i – номер групи кадрового ризику;

50 – максимальне значення сили впливу ризику.

Зважаючи на загальноприйняту класифікацію кадрових ризиків, пропонується здійснювати їх оцінку на етапах набору персоналу, його адаптації, навчання та розвитку, оцінки, мотивації, контролю, вивільнення та визначення неефективності використання персоналу. Характеристики таких кадрових ризиків наведені в табл. 2. Значимість впливу i -го кадрового ризику будемо визначати шляхом множення вагового коефіцієнта значущості кадрового ризику на силу впливу кадрового ризику за формулою 2:

$$S_i = p_i \cdot N_i, \quad (2)$$

де p_i – ваговий коефіцієнта значущості i -го кадрового ризику підприємства;

N_i – сила впливу i -го кадрового ризику на діяльність підприємства.

На наступному етапі здійснювали оцінку значущості впливу кадрових ризиків. Ідентифіковані кадрові ризики на кожному із етапів управління персоналом та характеристика їх прояву в системі управління персоналом представлено в

таблиці 2. Для оцінки значущості визначених в табл. 2 кадрових ризиків використовували метод попарного порівняння шляхом розрахунку вагових коефіцієнтів значущості чинників впливу на ці ризики. Значення коефіцієнтів переваги при оцінці значущості ризиків на підставі експертного оцінювання приймали рівними:

$a_{ij} = 1/5$ (0,2) – оцінка ризику, що має меншу значущість для банку;

$a_{ij} = 1,0$ – рівна значущість ризиків;

$a_{ij} = 5$ – оцінка ризику, що має найбільшу значущість.

Силу впливу кадрового ризику оцінювали за бальною шкалою в інтервалі від 0 до 50 із кроком 10 при цьому для окремих діапазонів її характеризували наступним чином:

0 балів – нейтральний вплив ризику системи управління персоналом;

10 балів – слабка сила впливу ризиків;

20 балів – середня сила впливу;

30 балів – значна сила впливу;

40 балів – сильний вплив;

50 балів – критичний або руйнівний вплив.

Інтерпретацію інтегрального рівня кадрових ризиків системи управління персоналом, яка базується на шкалі Харрінгтона, подано в таблиці 3. Як видно з цієї таблиці сутність рекомендацій менеджменту підприємства та їх невідкладна реалізація визначається діапазоном значень інтегрального рівня ризику.

Результати впливу факторів кадрового ризику, які виникають на різних етапах системи управління персоналом, на діяльність банківської установи наведено в табл. 4. Розрахунок абсолютних та відносних пріоритетів здійснювали за допомогою кількісного методу. Абсолютні пріоритети розраховували шляхом множення кожного рядка матриці на вектор-стовпець за системою формул 3.

$$\left. \begin{aligned} P_1 &= a_{11}\Sigma a_{1i} + a_{12}\Sigma a_{2i} + \dots + a_{1n}\Sigma a_{ni}, \\ P_2 &= a_{21}\Sigma a_{1i} + a_{22}\Sigma a_{2i} + \dots + a_{2n}\Sigma a_{ni}, \\ &\dots \\ P_n &= a_{n1}\Sigma a_{1i} + a_{n2}\Sigma a_{2i} + \dots + a_{nn}\Sigma a_{ni} \end{aligned} \right\} (3)$$

$$p_i = P_1 / \Sigma P_1, \quad (4)$$

де P_1, P_2, P_n – абсолютні пріоритети,
 Σa_{in} – вектор-стовпчик.
 Відносні пріоритети p_i обчислювались шляхом нормування (в частках одиниці) за формулою 4.

де, P_1, P_2, P_n – абсолютні пріоритети,
 ΣP_1 – сума абсолютних пріоритетів за всіма чинниками.

На завершальному етапі дослідження детально аналізували результати оцінювання кадрових ризиків різних етапів системи управління персоналом. Результати їх оцінювання наведено в табл. 5.

Таблиця 2

Кадрові ризики, що виникають в процесі управління персоналом

Етап процесу управління персоналом	Характеристика кадрового ризику системи управління персоналом
Підбір та найм персоналу	Неправильні/неефективні методи пошуку, відбору та оцінки кандидатів; невідповідний або відсутній профіль кандидата; відсутня перевірка кандидатів службою безпеки; неточне донесення умов роботи кандидатам; низька кваліфікація спеціалістів з підбору персоналу; відсутність затвердженого порядку підбору та найму персоналу тощо
Адаптація персоналу	Відсутність наставника на період адаптації або його низька кваліфікація; відсутність програми адаптації для нових співробітників; відсутність постановки чітких завдань новому співробітнику на період адаптації; відсутність або недосконалість затвердженої системи адаптації тощо
Навчання та розвиток персоналу	Відсутність або неефективність програми навчання та розвитку персоналу; недостатнє фінансування цієї програми; перенавантаження персоналу в період навчання без відриву від виробництва; ризик зростання мобільності працівників після навчання тощо
Оцінка персоналу	Відсутність або неефективність системи оцінювання персоналу; невідповідність цілі оцінки корпоративним цілям банку; низькі результати оцінювання співробітників; значні витрати ресурсів на проведення оцінювання тощо.
Мотивація персоналу	Відсутність результативної системи мотивації; незадоволеність персоналу рівнем моральної та матеріальної компенсації зусиль тощо.
Контроль персоналу	Відсутність прийнятої системи та методів контролю персоналу; супротив персоналу процедурам контролю; неефективність обраних методів контролю персоналу тощо
Вивільнення персоналу	Перехід персоналу, що звільняється до конкурентів; неправомірне звільнення співробітників; нерозуміння банком причин звільнення співробітників; ризик витоку баз даних, клієнтів, ноу-хау, розголошення конфіденційної інформації звільненими співробітниками; невдоволеність співробітників при звільненні, скарги до Профспілок та Трудової інспекції; незадоволеність співробітників, які залишились працювати тощо
Неефективне використання персоналу	Неефективна організація праці; відсутність належних умов праці; низький рівень трудової дисципліни; відсутність та низький рівень корпоративної культури; відсутність планування діяльності персоналу тощо

Джерело: систематизовано авторами [2 – 4, 6, 10, 14 – 16]

Таблиця 3

Інтерпретація інтегрального рівня кадрового ризику системи управління персоналом

Інтервал I _{кр}	Рівень ризику	Характеристика рівня ризику	Рекомендації щодо усунення ризику
0,8 – 1,0	Критичний (дуже високий)	Дуже висока ймовірність прояву ризиків; руйнівні наслідки ризиків	Необхідно терміново розробити комплекс заходів для мінімізації або усунення кадрових ризиків та компенсуючих заходів щодо їх наслідків з урахуванням чинників зовнішнього та внутрішнього середовища
0,63 – 0,8	Високий	Висока ймовірність прояву ризиків; значні наслідки ризиків	Слід розробити та провести комплекс заходів щодо ослаблення кадрових ризиків і швидкого реагування на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища
0,37 – 0,63	Середній	Середня ймовірність прояву ризиків; незначні наслідки ризиків	Визначення чинників ризику від найбільш до найменш значних та оцінка їх впливу та наслідків
0,2 – 0,37	Низький	Низька ймовірність прояву ризиків; малі наслідки ризиків	Виявлені ризики потрібно усунути, або принаймні утримувати на тому ж рівні; варто використовувати та підсилювати сильні сторони персоналу
0,0 – 0,2	Дуже низький	Малоймовірний прояв ризиків; наслідки від прояву ризиків мінімальні	Проведення заходів щодо моніторингу виникнення найбільш вірогідних та небезпечних кадрових ризиків

Джерело: систематизовано авторами [9, 12, 14, 15, 17 – 20]

Таблиця 4

Оцінка кадрових ризиків системи управління персоналом банківської установи за 2020 рік

Кадрові ризики	Коефіцієнт переваги значущості фактору кадрового ризику								Сума	Пріоритет		Оцінки складових	Оцінка ризику
	1	2	3	4	5	6	7	8		Абсолютний	Відносний		
1. Підбір та найм персоналу	1	1	1	0,2	1	5	1	1	11,2	125,6	0,103	0,64	0,07
2. Адаптація персоналу	1	1	1	1	1	0,2	0,2	1	6,4	80,8	0,067	0,75	0,05
3. Навчання та розвиток персоналу	1	1	1	0,2	0,2	5	1	1	10,4	110,24	0,091	0,73	0,07
4. Оцінка персоналу	5	1	5	1	1	1	1	1	16	189,6	0,156	0,76	0,12
5. Мотивація персоналу	1	1	5	5	1	5	0,2	1	19,2	228,64	0,188	0,68	0,13
6. Контроль персоналу	0,2	5	0,2	1	0,2	1	0,2	1	8,8	80,8	0,067	0,61	0,04
7. Вивільнення персоналу	1	5	1	5	1	5	1	0,2	19,2	218,4	0,180	0,51	0,09
8. Неefективне використання персоналу	1	1	1	1	1	1	5	1	12	180	0,148	0,6	0,09
Всього									103,2	1214,08	1,000	5,28	0,65

Джерело: розраховано авторами на основі [3, 9, 12, 14, 15, 22, 26]

Оцінка кадрових ризиків, що виникають в процесі управління персоналу

Кадрові ризики	Оцінка ризику
Підбору та найму персоналу	0,64
Адаптація персоналу	0,75
Навчання та розвиток персоналу	0,73
Оцінка персоналу	0,76
Мотивація персоналу	0,68
Контроль персоналу	0,61
Вивільнення персоналу	0,51
Неефективне використання персоналу	0,6

Джерело: сформовано авторами

Як видно з табл. 5 запропонований удосконалений методичний підхід дозволяє оцінити рівень ризику на кожному етапі функціонування системи управління персоналом. Для банку, ризики якого оцінювались, встановлено, що найбільші рівні ризиків характерні для процесів: адаптації персоналу, навчання та розвитку персоналу, оцінки персоналу та мотивації персоналу.

Перевагою даного підходу є можливість визначення рівня ризику кожного окремо деструктивного чинника, який впливає на систему управління персоналом, а також постійно діагностувати зміну його значення в часі. Особливо це важливо в періоди запровадження організаційно-функціональних змін у системі управління персоналом, при реорганізації банку, змінах законодавства, реалізації стратегії тощо.

Методичний підхід може бути особливо корисним для державних банків, регулювання діяльності яких носить більш жорсткий характер. Даний підхід оцінки кадрових ризиків, в якості експериментального, знаходить своє практичне застосування серед вітчизняних комерційних банків. Він дозволяє службам управління персоналом будь-якого банку здійснювати аналіз власної кадрової політики, оцінити ефективність прийнятих рішень та методів управління персоналом. Підхід може стати важливим інструментом планування та формування бюджету на персонал.

Висновки. Таким чином, в цьому дослідженні запропоновано удосконалений методичний підхід до

комплексного оцінювання кадрових ризиків, які виникають на різних етапах процесу управління персоналом банківської установи за допомогою розрахунку інтегрального рівня ризику та інтерпретації отриманих оцінок з використанням шкали Харрінгтона.

Методичний підхід адаптований до існуючої нормативно-правової бази державного регулювання діяльності вітчизняних банківських установ, враховує вимоги міжнародних та вітчизняних стандартів ризик-менеджменту, а також приклади успішної вітчизняної практики оцінювання ризиків ризик-менеджерами банків. Цей підхід, на відміну від існуючих є більш комплексним та конкретизованим інструментом неперервного оцінювання різних деструктивних чинників системи управління персоналом банку на усіх етапах та напрямках її функціонування, який дозволяє вчасно реагувати та приймати ефективні управлінські рішення щодо усунення кадрових ризиків.

Література:

1. Воржакова Ю. П. Становлення та еволюція наукових поглядів щодо поняття «кадрові ризики». *Підприємництво та інновації*. 2018. Вип. 5. С. 76-81.
2. Демчук Н. І., Абахтімова А. А. Управління банківськими ризиками. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Вип. 24. Ч.1. С. 117-119.
3. ДСТУ ISO/IEC 31010:2013 Національний стандарт України. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику : чинний від 2013-12-11. Київ, 2013. URL : <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf>.
4. Дуднева Ю. Е. Сутність та класифікація кадрових ризиків організацій. *Економіка і*

суспільство, 2017. № 8. С. 245-249. URL : https://economyandsociety.in.ua/journals/8_ukr/43.pdf.

5. Про запобігання та протидію (легалізації) відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06 грудня 2019 року № 361-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.

6. Коваленко В. В. Системи ризик-менеджменту в банках: теоретичні та методологічні аспекти: монографія / за ред. В. В. Коваленко. Одеса: ОНЕУ, 2017. 304 с.

7. Кодекс законів про працю України від 10 жовтня 1971 року № 322-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

8. Кривошеїн В. В. Соціальні ризики постсучасності: сутність та класифікація. *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2018. Vol. 1. No 1-2. С. 16-28. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/epstphsps_2018_1_1-2_5.

9. Ляшок Н. Ю. Використання кластерного аналізу для оцінки кадрових ризиків. *Актуальні проблеми економічного і соціального розвитку регіону* : збірник матеріалів регіональної науково-практичної конференції / Красноармійський індустріальний інститут ДонНТУ (25 грудня 2008 року). Донецьк: Світ книги, 2008. С. 91- 96. URL : <http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/18967>.

10. Мішина С. В., Мішин О. Ю. Класифікація кадрових ризиків підприємства. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2016. Вип. 53. С. 87-92. URL : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/11803>.

11. Назарчук Т. В., Косіюк О. М. Менеджмент організацій : навчальний посібник. Київ : «Центр учбової літератури», 2016. 560 с.

12. Романенко М. О. Кількісний аналіз ризику діяльності персоналу. *Економічний часопис – XXI*. 2011. № 1-2. С. 66-69. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32031>.

13. Романенко М. О. Управління ризиками діяльності персоналу підприємства: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами (за видами діяльності)». Львів, 2012.

14. Пахлова О. Оцінка ризиків персоналу в умовах виробничого підприємства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 9. Ч. 1. С. 136–140.

15. Проскура В. Ф. Методологічні підходи до управління ризиками. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. 9. С. 599-607.

16. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України : Постанова Правління Національного банку України від 02 серпня 2004 року № 361. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0361500-04#Text>.

17. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо планування в банках України заходів на випадок виникнення непередбачуваних обставин:

Постанова Правління Національного банку України від 08 вересня 2008 року № 271. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0271500-08#Text>.

18. Про затвердження Положення про організацію заходів із забезпечення інформаційної безпеки в банківській системі України: Постанова Правління Національного банку України від 28 вересня 2017 року № 95. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0095500-17#Text>.

19. Про затвердження Положення про організацію системи внутрішнього контролю в банках України та банківських групах: Постанова Правління Національного банку України від 02 липня 2019 року № 88. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0088500-19#Text>.

20. Про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах: Постанова Правління Національного банку України від 11 червня 2018 року № 64. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#Text>.

21. Хаб'юк О. Банківське регулювання та нагляд через призму рекомендацій Базельського комітету: монографія. Івано-Франківськ: ОШПО; Снятин: ПрутПринт, 2008. 260 с.

22. Хитра О. В., Андрушко Л. М. Поняття, фактори і наслідки кадрових ризиків на підприємстві. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2013. Вип. 1 (48). С. 163–167. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsed_2013_1_27.

23. Алавердов А. Р. Организация управления персоналом современного российского банка: учеб. пособие. Москва : «БДЦ-пресс», 2011. 320 с.

24. Бадалова А. Г., Москвитин К. П. Управление кадровыми рисками предприятия. *Российское предпринимательство*. 2005. №7. С. 92–98.

25. Бадалова А. Г. Управление рисками производственных систем: теория, методология, механизмы реализации. Москва : Станкин, ЯНУС-К, 2006. 328 с.

26. Гайфуллина М. М. Интегральный подход к оценке кадрового потенциала предприятия. *Вестник ВЭГУ*. 2015. № 4. С. 22–33.

27. Метельская, Е. А., Дьяченко О. Н. Кадровые риски современного предприятия. *Инновационный Центр Развития Образования и Науки*, 2014. URL : https://otherreferats.allbest.ru/management/01192307_1.html.

28. Метельская Е. А., Дьяченко О. Н. Анализ подходов и методов управления рисками в современных условиях хозяйствования и ведения бизнеса. *Социально-экономические проблемы развития Южного макрорегиона*. 2013. С. 132–139.

29. Метельская Е. А., Ломакин В. В., Трудовая мотивация персонала как фактор и инструмент управления кадровыми рисками организации. *Вестникакадемии знаний*. 2018. №26(3). С. 174-177. URL : <http://academiyadt.ru/wp->

content/uploads/vaz/zhurnal-vestnik-akademii-znanij-vaz-n-26-3-maj-ijun-2018.pdf.

30. Митрофанова А. Е. Концепция управления кадровыми рисками в работе с персоналом организации. *Компетентность*. 2013. № 3. С. 40-45.

31. ISO 31000:2018 Risk management — Guidelines. 2018.

32. MISO/TR 31004:2013 Risk management — Guidance for the implementation of ISO 31000.

References:

1. Vorzhakova, Yu. P. (2018), “Formation and evolution of scientific views on the concept of “personnel risks””, *Pidpriemnytstvo ta innovatsii*, № 5. Pp. 76-81.

2. Demchuk, N. I. and Abakhtimova A. A. (2017), “Banking risk management”, *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. № 24. Ch.1. Pp. 117-119.

3. DSTU ISO / IEC 31010: 2013 National standard of Ukraine. Risk management. Methods of general risk assessment: effective from 2013-12-11, Kyiv, Ukraine, retrieved from : <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf>.

4. Dudnieva, Yu. E. (2017), “The essence and classification of personnel risks of organizations”, *Ekonomika i suspilstvo*, № 8, pp. 245-249, retrieved from : https://economyandsociety.in.ua/journals/8_ukr/43.pdf.

5. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “On prevention and counteraction (legalization) of money laundering, terrorist financing and financing of proliferation of weapons of mass destruction” from 06.12.2019 № 361-IX, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.

6. Kovalenko, V. V. (2017), *Systemy ryzyk-menedzhmentu v bankakh: teoretychni ta metodolohichni aspekty* [Risk management systems in banks: theoretical and methodological aspects], ONEU, Odesa, Ukraine, 304 p.

7. Labor Code of Ukraine (1971), retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

8. Kryvoshein, V. V. (2018), “Social risks of postmodernity: essence and classification”, *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. Vol. 1. №1-2. Pp. 16-28. retrieved from : http://nbuv.gov.ua/UJRN/epstphsps_2018_1_1_2_5.

9. Liashok, N. Iu. (2008), “Using cluster analysis to assess personnel risks”, *Aktualni problemy ekonomichnoho i sotsialnoho rozvytku rehionu* [Current issues of economic and social development of the region], Zbirnyk materialiv rehionalnoinukovo-praktychnoi konferentsii [collection of materials of the regional scientific-practical conference], Svit knyhy, Donetsk, Ukraine, retrieved from : <http://ea.donntu.edu.ua/handle/123456789/18967>.

10. Mishyna, S. V. and Mishyn, O. Iu. (2016), “Classification of personnel risks of the enterprise”, *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*. № 53. Pp.

87-92, retrieved from : <http://repository.hneu.edu.ua/handle/123456789/11803>.

11. Nazarchuk, T. V. and Kosiuk O. M. (2016), *Menedzhment orhanizatsii* [Management of organizations], Tsentr uchbovoi literatury, Kyiv, Ukraine, 560 p.

12. Romanenko, M. O. (2011), “Quantitative risk analysis of staff activities”, *Ekonomichni chasopys – XXI*. 2011. № 1-2. Pp. 66-69, retrieved from : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32031>.

13. Romanenko, M. O. (2012), “Risk management of enterprise personnel”, Ph.D. Thesis, Economics, Lviv, Ukraine.

14. Pakhlova, O. (2014), “Assessment of personnel risks in the production enterprise”, *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*, № 9, vol. 1, pp. 136–140.

15. Proskura, V. F. (2017), “Methodological approaches to risk management”, *Ekonomika i suspilstvo*, № 9, pp. 599-607.

16. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine (2004), “On approval of Methodical recommendations on the organization and functioning of risk management systems in banks of Ukraine”, from 02.08.2004, № 361, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0361500-04#Text>.

17. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine (2008), “About approval of Methodical recommendations on planning in banks of Ukraine of actions in case of occurrence of unforeseen circumstances”, from 08.09.2008, № 271, retrived from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0271500-08#Text>.

18. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine (2017), “On approval of the Regulations on the organization of measures to ensure information security in the banking system of Ukraine”, from 28.09.2017, № 95, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0095500-17#Text>.

19. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine (2019), “On approval of the Regulations on the organization of the internal control system in banks of Ukraine and banking groups”, from 02.07.2019, № 88, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0088500-19#Text>.

20. Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine (2018), “On approval of the Regulations on the organization of the risk management system in banks of Ukraine and banking groups”, from 11.06.2018, № 64, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#Text>.

21. Khabiuk, O. (2008), *Bankivske rehuliuвання ta nahliad cherez pryzmu re- komendatsii Bazelskoho komitetu* [Banking regulation and supervision through the prism of the Basel Committee's recommendations], OIPPO; Sniatyn: PrutPrynt, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 260 p.

22. Khytra, O. V. and Andrushko, L. M. (2013), “The concept, factors and consequences of personnel risks in the enterprise”, *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*, № 1 (48), pp. 163–167, retrieved from : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vsed_2013_1_27.

23. Alaverdov, A. R. (2011), *Organizatsiya upravleniya personalom sovremennogo rossiyskogo banka* [Organization of personnel management of a modern Russian bank], BDTs-press», Moscow, Russia, 320 p.

24. Badalova, A. G. and Moskvitin, K. P. (2005), “Personnel risk management of the enterprise”, *Rossiyskoye predprinimatelstvo*, №7, pp. 92–98.

25. Badalova, A. G. (2006), *Upravleniye riskami proizvodstvennykh sistem: teoriya. metodologiya. mekhanizmy realizatsii* [Risk management of production systems: theory, methodology, implementation mechanisms], Stankin. YaNUS-K, Moscow, Russia, 328 p.

26. Gayfullina, M. M. (2015), “An integral approach to assessing the personnel potential of an enterprise”, *Vestnik VEGU*, № 4, Pp. 22–33.

27. Metelskaya, E. A. and Diachenko O. N. (2014), “Personnel risks of a modern enterprise”, *Innovatsionnyy Tsentr Razvitiya Obrazovaniya i Nauki*, retrived from :

https://otherreferats.allbest.ru/management/01192307_1.html.

28. Metelskaya, E. A. and Diachenko, O. N. (2013), “Analysis of approaches and methods of risk management in modern conditions of managing and doing business”, *Sotsialno-ekonomicheskiye problemy razvitiya Yuzhnogo makroregiona*, vol. 27, pp. 132–139.

29. Metelskaya, E. A. and Lomakin, V. V. (2018), “Labor motivation of personnel as a factor and tool for managing personnel risks of an organization”, *Vesnik akademii znaniy*, №26(3), pp. 174-177, retrieved from : <http://academiyadt.ru/wp-content/uploads/vaz/zhurnal-vestnik-akademii-znaniy-vaz-n-26-3-maj-ijun-2018.pdf>.

30. Mitrofanova, A. E. (2013), “The concept of personnel risk management in work with the personnel of the organization”, *Kompetentnost*, № 3, pp. 40-45.

31. ISO 31000:2018 Risk management — Guidelines.

32. MISO/TR 31004:2013 Risk management — Guidance for the implementation of ISO 31000.

Стаття надійшла до редакції 02.11.2021 р.

УДК 364.3:341

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-96-105

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Бондар М.І.¹, Цятковська О.В.², Цятковська А.М.³

¹ д.е.н., професор, декан факультету обліку та податкового менеджменту,

ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ, Україна,

e-mail: oefbondar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1904-1211>

² к.е.н., доцент, доцент кафедри податкового менеджменту та фінансового моніторингу, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ, Україна,

e-mail: tsiatkovska.elena@kneu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8825-9778>

³ к.ю.н., старший викладач кафедри міжнародного та європейського права, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», м. Київ, Україна,

e-mail: tsiatkovska.albina@kneu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4621-1594>

SOCIAL SECURITY: THE INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

Bondar Mykola¹, Tsiatkovska Olena², Tsiatkovska Albina³

¹ Doctor of science (Economics), professor, dean of accounting and management taxation faculty, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, e-mail: oefbondar@gmail.com,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1904-1211>

² PhD (Economics), associate professor, associate professor of tax management and financial monitoring department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine,

e-mail: tsiatkovska.elena@kneu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8825-9778>

³ PhD (Law), assistant professor, assistant professor of international and european law department, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, e-mail: tsiatkovska.albina@kneu.edu.ua,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4621-1594>

Анотація. У статті розглянуто соціальне забезпечення крізь призму міжнародного права. Розкрито сутність соціального забезпечення, закріплення права на соціальне забезпечення та міжнародних стандартів соціального забезпечення в документах Організації Об'єднаних Націй (у Загальній декларації прав людини 1948 року, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року), Міжнародної організації праці (Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року, Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики 1962 року, Рекомендацію №202 щодо мінімальних рівнів соціального захисту), Європейського Союзу (Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 року), Ради Європи (Європейська соціальна хартія, Європейський кодекс соціального забезпечення 1964 року). Метою даної статті є дослідження міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення, міжнародного співробітництва у цій сфері, а також взаємозв'язку соціального забезпечення та економічного розвитку. Досліджено взаємозв'язок функціонування ефективних систем соціального забезпечення із досягненням Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року, які прийшли на заміну Цілям розвитку тисячоліття, які були визначені на період 2000-2015 рр. Розкрито основні ідеї Рекомендації №202 МОП щодо мінімальних рівнів соціального захисту полягають у наступному. Для набуття членства в Європейському Союзі Україна має відповідати всім критеріям членства, у тому числі й у соціальній сфері. Розглянуто мету та діяльність Міжнародної асоціації соціального забезпечення (ISSA) – організації у сфері соціального забезпечення, яка була заснована в 1927 році під егідою Міжнародної організації праці, і сьогодні налічує понад 320 установ-членів з більш ніж 160 країн. Розкрито тезу про те, що система соціального забезпечення є національною і розробляється з урахуванням національного контексту, водночас її базові аспекти мають відповідати міжнародним стандартам соціального забезпечення, які гарантують кожній людині право на гідне життя у випадку настання соціальних випадків (ризиків).

Ключові слова: соціальне забезпечення; соціальна політика; соціальна держава; міжнародні стандарти; міжнародне співробітництво.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 27

Annotation. The article considers social security through the prism of international law. The essence of social security, enshrining the right to social security and international social security standards in the documents of the United Nations (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966), the International Labor Organization Social Security (Minimum Standards) Convention, 1952, Social Policy (Basic Aims and Standards) Convention, 1962, Recommendation №202 on Minimum Levels of Social Protection), the European Union (Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers 1989), the Council

of Europe (European Social Charter, European Social Security Code of 1964). The purpose of this article is to study the international legal regulation of social security, international cooperation in this area, as well as the relationship between social security and economic development. The relationship between the functioning of effective social security systems and the achievement of the UN Sustainable Development Goals by 2030, which replaced the Millennium Development Goals set for the period 2000-2015, has been studied. The main ideas of ILO Recommendation 2202 on minimum levels of social protection were mentioned. To become a member of the European Union, Ukraine must meet all the criteria for membership, including in the social sphere. The authors studied purpose and activities of the International Social Security Association (ISSA) - an organization in the field of social security, which was founded in 1927 under the auspices of the International Labor Organization, and today has more than 320 member institutions from more than 160 countries. The authors have revealed the thesis that social security system is national and is developed taking into account the national context, while its basic aspects must meet international social security standards, which guarantee everyone the right to a dignified life in case of social events (risks).

Key words: social policy; social policy; welfare; international standards; international cooperation.
Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 27

Постановка проблеми. Конституція України утврдила її як правову, демократичну, соціальну державу. Соціальна держава орієнтована на створення умов, які забезпечують гідне життя і вільний розвиток особистості, на добробут як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини. Положення соціальної держави реалізуються через соціальну політику, нормативне забезпечення якої має відповідати міжнародним стандартам. Соціальна політика в свою чергу спирається на соціальне забезпечення, соціальне управління та соціальну роботу.

Соціальне забезпечення є потужним інструментом, за допомогою якого громадськість відчуває присутність держави. Якість соціального забезпечення є важливим показником задоволеності населення державною владою і політичним керівництвом, а також безпосередньо впливає на економічний розвиток держави. Розробка програм і систем соціального забезпечення є одним із найважливіших досягнень соціальної політики ХХ століття. Тим не менш, підвищення та розширення соціального забезпечення залишатиметься серйозною проблемою на наступні десятиліття.

На сьогодні питання соціального забезпечення стоїть на порядку денному міжнародної спільноти. Держави об'єднують свої зусилля задля окреслення існуючих проблем та вироблення загальних підходів до їх вирішення. До глобальних проблем бідності, подолання наслідків збройних конфліктів та стихійних лих додалась пандемія covid-19, яка в котрій

раз підкреслила важливість та необхідність функціонування ефективної системи соціального забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціального забезпечення, у тому числі кризь призму міжнародного права є предметом дослідження таких науковців як: В. М. Андріїв [1], Н. Б. Болотіна [2], С. Верланов [3], А. Л. Клименко [4], О. Я. Мельник [5], О. В. Москаленко [6], О. М. Ярошенко [7] та ін.

Формування цілей статті. Метою даної статті є дослідження міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення, міжнародного співробітництва у цій сфері, а також взаємозв'язку соціального забезпечення та економічного розвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Світова фінансово-економічна криза 2009 року підкреслила важливу роль систем соціального забезпечення як автоматичних соціально-економічних стабілізаторів. Країни з різним рівнем розвитку, які мали ефективну систему соціального забезпечення, показали набагато кращі результати вирішення соціальних наслідків кризи. Пандемія, яка розпочалась у 2019 році і триває до сьогодні, щодня випробовує системи соціального забезпечення країн всього світу на міцність.

Перші програми соціального забезпечення на основі обов'язкового страхування були створені в Європі наприкінці 19 століття. Однак у 20 столітті національні програми соціального забезпечення розвивалися ширше по

всьому світу, не в останню чергу в результаті деколонізації та створення нових незалежних держав після Другої світової війни. Розвиток соціального забезпечення також підтримувався різними міжнародними конвенціями та інструментами, а визнання соціального забезпечення як основного права людини було закріплено у Загальній декларації прав людини 1948 року.

У деяких країнах, наприклад у Німеччині та Бразилії, соціальне забезпечення є правом, гарантованим Конституцією. Сьогодні більшість країн мають певний тип системи соціального забезпечення. У всьому світі найбільш поширеним типом програм є пенсійне забезпечення у зв'язку зі старістю, інвалідністю та втратою годувальника, а також програми виплати допомоги у разі виробничих травм та професійних захворювань, хвороби та материнства, сімейної допомоги та безробіття.

За наявними оцінками, близько 50% населення планети мають доступ до певної форми соціального забезпечення, тоді як лише 20% користуються достатнім соціальним забезпеченням. Тому необхідність розширення охоплення є ключовою проблемою для організацій соціального захисту в усіх регіонах. Однак це можна зробити лише при вирішенні ширших політичних проблем, включаючи демографічне старіння населення, розвиток сімейних структур, вплив економічної глобалізації, зростання неформальних ринків праці та епідеміологічні та екологічні зміни [8].

Соціальне забезпечення – це право людини, яке відповідає універсальній потребі захисту від певних ризиків для життя та соціальних потреб. Ефективні системи соціального забезпечення гарантують безпеку доходів і охорону здоров'я, сприяючи, таким чином, запобіганню та зменшенню бідності та нерівності, а також сприяючи соціальному залученню та людській гідності. У різних країнах це здійснюється шляхом надання пільг у грошовій чи натуральній формі, призначених для забезпечення доступу до

медичної допомоги та медичних послуг, а також гарантії доходу протягом усього життя, зокрема у разі хвороби, безробіття, трудового каліцтва, материнства, інших сімейних обов'язків, інвалідності, втрати годувальника сім'ї, а також під час виходу на пенсію та похилого віку.

Таким чином, системи соціального забезпечення є важливою інвестицією в добробут працівників і суспільства в цілому, а також полегшують доступ до освіти та професійної підготовки, харчування та основних товарів і послуг. У зв'язку з іншими політиками, соціальне забезпечення сприяє підвищенню продуктивності та можливостей працевлаштування, а також економічному розвитку.

Для роботодавців і підприємств соціальне забезпечення допомагає підтримувати стабільну робочу силу, яка може адаптуватися до змін. Нарешті, це зміцнює соціальну згуртованість і, отже, сприяє розбудові соціального миру, інклюзивного суспільства та справедливої глобалізації, забезпечуючи гідні умови життя для всіх [9].

Міжнародно-правове регулювання соціального забезпечення є універсальним за своєю сутністю. Воно встановлює загальні та мінімальні стандарти, яким мають відповідати національні правові системи. У цьому контексті доцільно звернути увагу на ключові міжнародні організації та документи, прийняті ними. Однією з цілей Організації Об'єднаних Націй є «здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та у заохоченні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії» [10].

Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, закріплює право кожної людини на «соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній,

соціальної і культурної галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави» [11].

Крім того, право кожної людини на соціальне забезпечення визнається в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, відповідно до якого (стаття 9) «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування» [12].

У вересні 2015 року в межах 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку відбувся Саміт ООН зі сталого розвитку. Підсумковий документ Саміту під назвою: «Перетворення нашого світу: порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року» встановив 17 Цілей Сталого Розвитку та 169 завдань.

Серед інших, цілями, які безпосередньо пов'язані з соціальним забезпеченням, є такі: подолання бідності; подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства; забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці; забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх; сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх; скорочення нерівності [13].

Досягнення цих цілей в глобальній перспективі потребує функціонування ефективної системи соціального забезпечення на рівні окремої держави.

Україна, як і інші країни-члени ООН, приєдналася до глобального процесу забезпечення сталого розвитку. Протягом 2016–2017 років тривав широкомасштабний та всеосяжний процес адаптації Цілей сталого розвитку з урахуванням українського контексту. Кожна глобальна ціль була переглянута,

беручи до уваги специфіку національного розвитку [14]. Результати цієї роботи викладені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [15].

Протягом 2016 року інклюзивний процес визначення завдань Цілей Сталого Розвитку в Україні відбувався за чотирма напрямками: справедливий соціальний розвиток; стале економічне зростання та зайнятість; ефективне управління; екологічна рівновага та розбудова стійкості.

Вплив нерозв'язаних соціальних проблем на рівень життя населення було посилено наслідками збройного конфлікту на сході України. У цілому такі чинники, як небезпека для життя та здоров'я людей, поширення насильства, зокрема щодо жінок, прояви нерівності та дискримінації, збільшення масштабів крайньої бідності та соціального відторгнення, зростання чисельності соціально вразливих груп населення негативно впливають на людський потенціал країни.

Суттєву загрозу становить поширення відчуття соціальної несправедливості та недовіри суспільства до більшості державних інституцій. Відновлення економічного зростання та забезпечення рівного доступу всіх жінок та чоловіків до участі в економічному, соціальному та політичному житті, а також до основних соціальних послуг (особливо у сфері освіти та охорони здоров'я) є нагальними завданнями для забезпечення сталого розвитку [15]. У цьому контексті соціальне забезпечення вразливих груп населення набуває високого значення.

Однією з ефективних систем міжнародного контролю за додержанням норм міжнародного права на соціальне забезпечення є Міжнародна організація праці (далі – МОП). МОП приймає конвенції, рекомендації та декларації, зокрема, у сфері соціального забезпечення, встановлює тим самим соціальні стандарти та сприяє інтернаціоналізації законодавства про соціальне забезпечення та перспективи його розвитку [16, с. 83]. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення 1952 року (ратифікована Україною

16.03.2016) [17] встановлює мінімальні стандарти для рівня пільг із соціального страхування та умов, за яких вони надаються. Вона охоплює дев'ять основних галузей соціального забезпечення, а саме: медичне обслуговування, хворобу, безробіття, старість, виробничий травматизм, сім'ю, материнство, інвалідність та допомогу у зв'язку з втратою годувальника.

Для того, щоб забезпечити можливість її застосування в усіх національних обставинах, Конвенція встановлює обов'язок держави-члена, щодо якої ця Конвенція є чинною, визначити у своїй ратифікаційній грамоті принаймні три з Розділів від II до X, щодо яких вона бере на себе зобов'язання за Конвенцією. При цьому держава-член, яка ратифікувала цю Конвенцію, може згодом повідомити Генеральному директору Міжнародного бюро праці, що вона бере на себе зобов'язання за Конвенцією стосовно одного чи більше Розділів від II до X, які не були раніше зазначені в її ратифікаційній грамоті [17].

Рівень мінімальних пільг можна визначити з урахуванням рівня заробітної плати у відповідній країні. Тимчасові винятки також можуть передбачатися для країн, чия економіка та медичні заклади недостатньо розвинені, що дасть їм змогу обмежити сферу дії конвенції та охоплення наданих пільг [9].

Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117 1962 року (ратифікована Україною у 2016 році) є результатом перегляду Конвенції 1947 року про соціальну політику (на територіях поза метрополіями), з метою зробити можливими для незалежних держав її подальше застосування та ратифікацію. Зазначена Конвенція закріпила тезу про те, що «економічний розвиток повинен слугувати основою для соціального прогресу» [18]. У цьому аспекті доцільно звернути увагу на прямий зв'язок між економічним зростанням та системою соціального забезпечення. Багато європейських країн запровадили програми соціального забезпечення на ранньому

етапі свого розвитку, що до того як вони стали багатими суспільствами. Європейська історія також показує, що ефективна економіка та ефективні системи соціального забезпечення можуть розвиватися пліч о пліч, і що останнє не є гальмом для першого.

Очевидно, що всі країни повинні розвивати свої системи соціального забезпечення відповідно до власних соціально-економічних потреб і обставин. Тим не менш, на основі європейського досвіду, для країн, що розвиваються, є однозначним: ефективні системи соціального забезпечення є ключовими для довгострокового соціального та економічного розвитку [19].

У 2012 році МОП виклала свою стратегію вирішення проблеми розширення сфери охоплення соціального забезпечення і подальшого розвитку та підтримання всеосяжних систем соціального забезпечення у Резолюції та Висновках, прийнятих Міжнародною конференцією праці на її 100-ій сесії у червні 2011 року. На своїй 101-ій сесії у червні 2012 року Конференція прийняла нову міжнародну норму в галузі соціального забезпечення – Рекомендацію №202 щодо мінімальних рівнів соціального захисту, яка стала завершальним компонентом стратегії МОП щодо соціального забезпечення [20].

Основні ідеї Рекомендації полягають у наступному:

– Соціальне забезпечення є правом людини, і всім людям, незалежно від того, де вони живуть, має бути гарантований принаймні мінімальний рівень базового соціального захисту.

– Соціальне забезпечення – це соціальна і економічна необхідність у боротьбі з бідністю та соціальним виключенням, сприяння розвитку, рівності та рівним можливостям.

– Мінімальний рівень соціального захисту є економічно доступним і може бути впроваджений, забезпечений або підтриманий будь-де, відповідно до національних умов.

– Мінімальний рівень соціального захисту складається принаймні з чотирьох

базових гарантій у галузі соціального забезпечення: основних видів медичних послуг та основних гарантованих доходів у період дитинства, дорослого та похилого віку для всіх мешканців і всіх дітей.

– Усі суспільства повинні також розробити стратегії підвищення встановлених у них рівнів соціального забезпечення, керуючись нормами МОП у галузі соціального забезпечення, з урахуванням зрілості економіки країн та розширення фіскального простору [20, с. v-vi].

Як зазначив Генеральний директор Міжнародного бюро праці Гай Райдер, «ця Рекомендація є вагомим внеском Міжнародної організації праці у виконання завдань, передбачених Цілями розвитку тисячоліття (ЦРТ), і у дебати з формування порядку денного на період після досягнення ЦРТ» [20, с. vi]. Як відомо Цілі сталого розвитку, згадані вище, прийшли на заміну Цілям розвитку тисячоліття, які були визначені на період 2000-2015 рр.

Двовимірна стратегія розширення соціального забезпечення, визначена у Резолюції та Висновках 2011 року та підкріплена Рекомендацією № 202, включає наступні елементи:

– встановлення і підтримування мінімальних рівнів соціального захисту як основоположний елемент національних систем соціального забезпечення (горизонтальний вимір);

– реалізацію стратегій розширення соціального забезпечення, які поступово забезпечують підвищення рівнів соціального захисту якомога більшої кількості людей, на основі норм МОП у галузі соціального забезпечення (вертикальний вимір).

Ця двовимірна стратегія розширення соціального забезпечення повинна бути націлена на побудову всеосяжних систем соціального забезпечення згідно з національними пріоритетами, ресурсами і обставинами [20, с. 3].

Україна підписала Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони у 2014 році та закріпила у 2019 році на конституційному рівні стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі [21].

Для досягнення цієї мети Україна має відповідати всім критеріям членства, у тому числі й у соціальній сфері. Угода про асоціацію присвячує питанням співробітництва у галузі зайнятості, соціальної політики та рівних можливостей окрему главу (Глава 21, Розділ V «Економічне і галузеве співробітництво»). У статті 419 Угоди зазначається, що «Сторони посилюють діалог та співробітництво щодо забезпечення гідної праці, політики зайнятості, безпечних та здорових умов праці, соціального діалогу, соціального захисту, соціального залучення, гендерної рівності та недискримінації» [22].

Європейські стандарти соціального забезпечення закріплені в різноманітних документах Європейського Союзу та Ради Європи. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників 1989 року встановлює «згідно з положеннями, що застосовуються в кожній країні» право кожного працівника Європейського Співтовариства «на адекватний соціальний захист і незалежно від статусу і розміру підприємства, на якому працює, користуватися адекватним рівнем допомоги з соціального забезпечення» [23].

У 1964 році держави-члени Ради Європи підписали Європейський кодекс соціального забезпечення враховуючи, що одним із завдань соціальної програми Ради Європи є заохочення всіх її членів до розвитку їхніх систем соціального забезпечення, визнаючи доцільність узгодження відрахувань на соціальне забезпечення в країнах-членах та будучи переконаними у доцільності піднесення Європейського кодексу соціального забезпечення на більш високий рівень, ніж мінімальні норми, що визначені у Конвенції про мінімальні норми соціального забезпечення (МОП, № 102) [24].

Європейський кодекс соціального забезпечення встановлює мінімальні соціальні стандарти, які мають бути забезпеченими з боку держави у зв'язку з такими соціальними ризиками як: стан здоров'я, який вимагає медичної допомоги профілактичного чи лікувального характеру, хвороба, безробіття, старість, трудове каліцтво, професійна хвороба, материнство, інвалідність, втрата годувальника, утримання дітей.

Основна частина стандартів соціального забезпечення закріплена в Європейській соціальній хартії 1996 р. Переглянута Хартія розширила перелік прав з 19 до 31 в порівнянні з Хартією 1961 р. Такі зміни і доповнення суттєво підвищили ефективність дії Хартії як основоположного документу в галузі захисту соціальних та економічних прав людини в Європі. Право на соціальне забезпечення передбачене статтями 12 як Переглянутої хартії, так і Хартії 1961 р. Обидві Хартії покладають на держави обов'язок започаткувати систему соціального забезпечення або підтримувати її функціонування. Європейська соціальна хартія 1961 р. містить зобов'язання держав підтримувати систему соціального забезпечення на такому задовільному рівні, який принаймні необхідний для ратифікації Конвенції МОП №102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», тоді як Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 р. – підтримувати систему соціального забезпечення на задовільному рівні, принаймні на такому, який дорівнює рівню, необхідному для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення. Різниця між Конвенцією і Кодексом полягає у мінімальних вимогах щодо їх ратифікації (у випадку першого документу необхідно прийняти принаймні 3 частини, у випадку другого – 6) [25, с. 134].

Ще однією організацією у сфері соціального забезпечення є Міжнародна асоціація соціального забезпечення (ISSA). Це провідна міжнародна організація для установ соціального забезпечення, урядових відомств та агентств. ISSA сприяє

досконалості в управлінні соціальним забезпеченням шляхом надання професійних рекомендацій, експертних знань, послуг та підтримки, з тим щоб допомогти своїм членам розробляти динамічні системи та політику соціального забезпечення в усьому світі. ISSA була заснована в 1927 році під егідою Міжнародної організації праці, і сьогодні налічує понад 320 установ-членів з більш ніж 160 країн [26].

Як глобальне співтовариство, ISSA зміцнює свою присутність і потенціал для сприяння соціальному забезпеченню. Переслідуючи цю мету ISSA діє як глобально, так і локально. На місцевому рівні, це відбувається шляхом адаптації знань та послуг до потреб установ-членів організації. У глобальному масштабі – завдяки унікальній доданій вартості, яку вносить організація у виявлення та поширення практичних знань про те, як досягти досконалості в управлінні соціальним забезпеченням. ISSA збирає, аналізує та поширює досвід країн у вирішенні проблем, пов'язаних із соціальним забезпеченням. ISSA прагне до подальшого розширення соціального захисту відповідно до Цілей сталого розвитку ООН.

Позитивні зміни потребують високого рівня знань та аналізу існуючих викликів та можливих відповідей. У 2019 році був опублікований звіт «10 глобальних викликів для соціального забезпечення. Розвиток та інновації». Були визначені такі виклики: охорона здоров'я та довгостроковий догляд; ліквідація розриву в охопленні соціальним забезпеченням; старіння населення; технологічні зміни; підвищення суспільних очікувань; зайнятість молодих працівників; ринки праці та цифрова економіка; нерівність протягом усього життя; нові ризики, потрясіння та екстремальні події; захист трудових мігрантів [27].

Висновки. Соціальне забезпечення є одним із інструментів досягнення Цілей сталого розвитку ООН до 2030 року. Нагальною є потреба в збільшенні частки

населення, охопленого соціальним забезпеченням.

Однак це можна зробити лише при вирішенні ширших політичних проблем, включаючи демографічне старіння населення, розвиток сімейних структур, вплив економічної глобалізації, зростання неформальних ринків праці та епідеміологічні та екологічні зміни. Соціальна важливість систем соціального забезпечення для держави і суспільства на сьогодні є широко визнаною. У той же час наявна менша однотайність щодо економічної важливості систем соціального забезпечення. Незважаючи на це, ідея про те, що системи соціального забезпечення повинні розглядатися як продуктивний фактор економічного розвитку, отримує все більше визнання.

Національна система соціального забезпечення має формуватися та розвиватися із залученням міжнародного досвіду. Важливим є орієнтація національного законодавства на міжнародні стандарти із врахуванням національних особливостей, менталітету, культурної та політичної спадщини, власних соціально-економічних потреб. Ефективні системи соціального забезпечення є ключовими для довгострокового соціального та економічного розвитку.

Для сприяння прогресу у сфері соціального забезпечення слід вживати всіх можливих заходів на міжнародному, регіональному та національному рівнях. Об'єднання держав у міжнародні організації, консолідація як позитивного так і негативного досвіду, вироблення універсальних підходів до вирішення існуючих проблем із можливістю їх адаптації до національного контексту, розробка мінімальних стандартів соціального забезпечення – усе це є надзвичайно актуальним в мінливих умовах сьогодення.

Нові загрози, викликані пандемією, збройними конфліктами, стихійними лихами потребують швидкого та адекватної реакції, і ті країни, які мають добре розвинуту та ефективно функціонуючу

систему соціального забезпечення демонструють кращі результати у подоланні наслідків цих викликів.

Література:

1. Андріїв В. М. Місце соціальних прав у системі прав людини: міжнародно-правовий досвід і законодавство України. *Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародне законодавство та досвід України*. матеріали Наук.-практ. конф. (м. Київ, 12 берез. 2004 р.). Київ, 2004. Ч.2. С. 7–10.
2. Болотіна Н. Б. Міжнародні стандарти соціальних прав та напрямки їх упровадження в юридичну практику України. *Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України*: матеріали наук.-практ. конф. (12 берез. 2004. м. Київ) Київ : КІОІ МВС України, 2004. Ч.2. С. 9–16.
3. Верланов С. Стандарти соціально-економічних прав людини у інтерпретації Європейського комітету соціальних прав. *Право України*. 2007. № 10. С. 23–27.
4. Клименко А. Л. Стандарти і гарантії соціального забезпечення: міжнародно-правовий і вітчизняний контекст : монографія. Харків: Юрайт, 2019. 176 с.
5. Міжнародно-правові акти ООН як джерела права соціального забезпечення. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2017. № 2(16). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n2/17moypsz.pdf>.
6. Москаленко О. В. Міжнародні стандарти у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. 2012. Вип. 18. С. 61–67.
7. Ярошенко І. С. Право соціального забезпечення : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2005. 232 с.
8. Social security: A fundamental human right. URL: <https://ww1.issa.int/about/socialsecurity>
9. International Labour Standards on Social security. URL: <https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/social-security/lang-en/index.htm>
10. Статут ООН. URL: <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-1>
11. Загальна декларація прав людини. ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
12. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#top
13. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року. Указ Президента України від

30.09.2019 № 722/2019 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

14. Цілі сталого розвитку та Україна. URL:
<https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina>.

15. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь. URL:
<https://mepr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦСР%20України%20липень%202017%20ukr.pdf>

16. Лутовинова Н. В., Овсянникова А. А. Международно-правовые стандарты социального обеспечения. *Социально-политические науки*, 2017, №2: с. 82-86.

17. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення. Міжнародна організація праці; Конвенція, Міжнародний документ, Класифікація від 28.06.1952 URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.

18. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117 Міжнародна організація праці; Конвенція, Міжнародний документ від 22.06.1962 № 117. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#Text

19. Social security is key to long term social and economic development. URL:
<https://ww1.issa.int/about/socialsecurity>.

20. Стратегія Міжнародної організації праці. Соціальне забезпечення для всіх: розбудова мінімальних рівнів соціального захисту та всеосяжних систем соціального забезпечення: узагальнений виклад / Міжнародна організація праці, Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. Будапешт: МОП, 2013 р. URL:
<http://komspir.rada.gov.ua/uploads/documents/30080.pdf>.

21. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 № 2680-VIII. Офіційний вісник України від 05.03.2019. 2019 р., № 18.

22. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

23. Хартія Співтовариства про основні соціальні права працівників ЄС; Хартія, Міжнародний документ від 09.12.1989. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044#Text.

24. Європейський кодекс соціального забезпечення. Багатостороння угода, Кодекс від 16.04.1964 № ETS N 048 URL:
https://ips.ligazakon.net/document/view/mu64011?an=46&ed=1964_04_16.

25. Москаленко О. В. Загальновизнані європейські вимоги до соціального страхування населення. *Право та інновації*. 2014. № 4 (8) С. 132-141.

26. The ISSA at a glance. URL:
<https://ww1.issa.int/about/the-issa>.

27. Global Challenges for Social Security Developments and innovation. URL:
<https://ww1.issa.int/sites/default/files/documents/publications/2-10-challenges-Global-2019-WEB-263629.pdf>

References:

1. Andrijiv, V. M. (2004), “The place of social rights in the human rights system: international legal experience and legislation of Ukraine”, *Zakhyst socialjnykh ta ekonomichnykh prav ljudy ny* [Protection of social and economic human rights]. materialy Nauk.-pr akt. konf. [international legislation and experience of Ukraine. materials Scientific-practical. conf.], Kyiv, Ukraine, part. 2, pp. 7–10.

2. Bolotina, N. B. (2004), “International standards of social rights and directions of their implementation in the legal practice of Ukraine”, *Zakhyst socialjnykh ta ekonomichnykh prav ljudy ny* [International standards of social rights and directions of their implementation in the legal practice of Ukraine international standards and legislation of Ukraine], materialy Nauk.-prakt. konf. [materials of scientific-practical. conf.], part 2, pp. 9–16.

3. Verlanov, S. (2007), “Standards of socio-economic human rights in the interpretation of the European Committee of Social Rights. Law of Ukraine”, *Pravo Ukrajin y*, №10, pp. 23–27.

4. Klymenko, A. L. (2019), *Standarty i gharantiji socialjnogho zabezpechennja: mizhnarodno-pravovyj i vitchyznjan yj kontekst* [Standards and guarantees of social security: international law and domestic context], Jurajt, Kharkiv, Ukraine, 176 p.

5. “UN international law as a source of social security law” (2017), *Chasopys Nacionaljnogho universytetu «Ostrozjka akademija»*. Serija «Pravo», №2(16), URL:
<http://lj.oa.edu.ua/articles/2017/n2/17moypsz.pdf>.

6. Moskalenko, O. V. (2012), “International standards in the field of compulsory state social insurance”, *Zbirnyk naukovykh pracj Kharkivskogho nacionaljnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Gh. S. Skovorody*. «Pravo», Vol. 18, pp. 61–67.

7. Jaroshenko, I. S. (2005), *Pravo socialjnogho zabezpechennja* [Social security law], KNEU, Kyiv, Ukraine, 232 p.

8. Social security: A fundamental human right, retrieved from :
<https://ww1.issa.int/about/socialsecurity>.

9. International Labour Standards on Social security, retrieved from :
[https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/social-security/lang--en/index.htm](https://www.ilo.org/global/standards/subjects-covered-by-international-labour-standards/social-security/lang-en/index.htm).

10. Charter of the United Nations, retrieved from :
<https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/chapter-1>

11. International document Universal Declaration of Human Rights, OON, retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

12. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. OON; retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#top.

13. Decree of the President of Ukraine (2019), “on the Goals of Sustainable Development of Ukraine until

- 2030”, retrieved from :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>.
14. Sustainable Development Goals and Ukraine (2021), retrieved from :
<https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/cili-stalogo-rozvitku-ta-ukrayina>.
15. “Sustainable Development Goals: Ukraine”, *Nacionaljna dopovidj*, retrieved from :
https://mepr.gov.ua/files/docs/Nacionaljna%20dopovidj%20CSR%20Ukrainy_typen%202017%20ukr.pdf.
16. Lutovynova, N. V. and Ovsjannykova, A. A. (2017), “International legal standards of social security”, *Socjaljno-polytycheskye nauky*, №2, pp. 82-86
17. *Konvencija pro minimaljni normy socialjnogho zabezpechennja* [Convention on Minimum Standards of Social Security. International Labor Organization]. Mizhnarodna orghanizacija praci; Konvencija, Mizhnarodnyj dokument, Klasyfikacija, retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.
18. *Konvencija pro osnovni cili ta normy socialjnoji polityky* [Convention on the Basic Objectives and Norms of Social Policy], № 117 Mizhnarodna orghanizacija praci; Konvencija, Mizhnarodnyj dokument, retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#Text.
19. Social security is key to long term social and economic development (2021), retrieved from :
<https://ww1.issa.int/about/socialsecurity>.
20. “Strategy of the International Labor Organization. Social security for all: building minimum levels of social protection and comprehensive social security systems”, Budapesht: MOP, retrieved from :
<http://komspip.rada.gov.ua/uploads/documents/30080.pdf>.
21. The Verkhovna Rada of Ukraine (2019), The Law of Ukraine “On Amendments to the Constitution of Ukraine (Regarding the Strategic Course of the State for Ukraine's Full Membership in the European Union and the North Atlantic Treaty Organization)” from 07.02.2019 №2680-VIII.
22. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011.
23. Community Charter of the Fundamental Social Rights of EU Workers (1989), international document from 09.12.1989, retrieved from :
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_044#Text.
24. European Social Security Code (1964), retrieved from :
https://ips.ligazakon.net/document/view/mu64011?an=46&ed=1964_04_16.
25. Moskalenko, O. V. (2014), “Well-known European requirements for social insurance”, *Pravo ta innovatsii*, № 4 (8), pp. 132-141.
26. The ISSA at a glance (2021), retrieved from :
<https://ww1.issa.int/about/the-issa>.
27. Global Challenges for Social Security Developments and innovation (2021), retrieved from :
<https://ww1.issa.int/sites/default/files/documents/publications/2-10-challenges-Global-2019-WEB-263629.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 07.11.2021 р.

УДК 338.24

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-106-113

ІНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ ТА DIGITAL-СТРАТЕГІЇ. ПРИНЦИПИ ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ

Дьячук І.В.

к.е.н., доцент кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: Diachuk@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7032-9379>

INTERNET MARKETING AND DIGITAL STRATEGIES. PRINCIPLES OF EFFECTIVE USE

Diachuk Iryna

PhD (Economics), associate professor of marketing and behavioural economics department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: Diachuk@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7032-9379>

Анотація. Демократизація суспільного життя та вплив процесів глобалізації на конкурентне бізнес-середовище вимагають сучасного розуміння та використання нових підходів до задоволення потреб споживачів як основної місії маркетингу. Усі підприємства протягом тривалого періоду часу вживали різноманітних заходів для просування своїх товарів та послуг. Грамотне просування товарів і послуг підприємства може забезпечити їх стабільне положення на ринку, фінансову стабільність і конкурентоспроможність у сучасному бізнес-середовищі. Проте сьогоднішні реалії змінили форму просування товарів і послуг, яка була загальноприйнятною, недостатньо відтворюють факти економічної ефективності та економічного зростання суб'єктів господарювання, а, навпаки, свідчать про необхідність зміни парадигми розвитку економіки. Сучасні засоби просування товарів і послуг. У зв'язку з цим сучасне розуміння потреб споживачів дозволяє трактувати маркетинг з позицій цифрових технологій, які спрямовані не на суспільство загалом і на кожну особу зокрема, а на природу їх єдності як рушійної сили задоволення потреб споживачів. потреб кожного через форми та засоби цифрового маркетингу. Метою статті є вивчення актуальних трендів просування товарів та послуг в Інтернет середовищі, порівняння традиційного та Інтернет-маркетингу, розробка принципів побудови ефективних digital-стратегій та розроблення рекомендацій щодо грамотного просування товарів та послуг в мережі Інтернет. У статті визначено особливості інтернет-маркетингу та його відмінності від традиційного маркетингу. Сучасні інформаційні технології створюють потенційні ефекти при застосуванні в маркетинговій діяльності. Наочність, швидкість повідомлень, а також надійність створюють абсолютно нові можливості для отримання та поширення інформації. Автором запропоновано етапи побудови ефективної цифрової стратегії та основні показники, за якими будується стратегія, а саме трафік за місяць, розподіл трафіку за каналами, бюджети, витрачені на канали, конверсія тощо. Доведено, що ефективність просування товарів і послуг суб'єктів господарювання сприяє задоволенню потреб споживачів, відповідно, прийняттю грамотних управлінських рішень під час формування маркетингового плану.

Ключові слова: інтернет-маркетинг; digital-стратегія; конверсія; лід; таргетинг; KPI; omni-channel – підхід.

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 0; бібл.: 11

Annotation. The democratization of public life and the impact of globalization processes on the competitive business environment require modern understanding and use of new approaches to meeting consumer needs as the main mission of marketing. All businesses have taken various measures to promote their goods and services over a long period of time. Competent promotion of goods and services of the enterprise can ensure their stable position in the market, financial stability and competitiveness in today's business environment. However, today's realities have changed the form of promotion of goods and services, which was generally accepted, do not sufficiently reproduce the facts of economic efficiency and economic growth of economic entities, but, on the contrary, indicate the need to change the paradigm of modern means of promoting goods and services. In this regard, the modern understanding of consumer needs allows us to interpret marketing from the standpoint of digital technology, which is not aimed at society in general and each individual in particular, but at the nature of their unity as a driving force to meet the needs of each through forms and means of digital marketing. The aim of the article is to study current trends in the promotion of goods and services on the Internet, compare traditional and Internet marketing, develop principles for building effective digital strategies and develop recommendations for competent promotion of goods and services on the Internet. The article identifies the features of Internet marketing and its differences from traditional marketing. Modern information technologies create potential effects when applied in marketing activities. Visibility, speed of messages, as well as reliability create completely

new opportunities for receiving and distributing information. The author proposes the stages of building an effective digital strategy and the main indicators on which the strategy is built, namely the traffic for the month, the distribution of traffic by channels, budgets spent on channels, conversion etc. It is proved that the effectiveness of the promotion of goods and services of economic entities contributes to meeting the needs of consumers, respectively, the adoption of competent management decisions during the formation of the marketing plan.

Key words: *internet marketing; digital – strategy; conversion; ice; targeting; KRI; omni-channel–approach.*
Formulas: 0; **fig.:** 2; **tabl.:** 0; **bibl.:** 11

Постановка проблеми. Демократизація суспільного життя та вплив глобалізаційних процесів на конкурентне бізнес-середовище вимагають сучасного осмислення й використання нових підходів до задоволення потреб споживача як основної місії маркетингу. Всі суб'єкти господарювання протягом довгого періоду часу вживали різних заходів просування своїх товарів та послуг.

Грамотне просування товарів та послуг підприємства здатне забезпечити їх стійку позицію на ринку, фінансову стабільність та конкурентоздатність у сучасному бізнес-середовищі. Проте реалії сьогодення змінили форму просування товарів та послуг, яка була загальноприйнятою, не відтворюють достатньою мірою факти підвищення ефективності господарювання та економічного зростання суб'єктів господарювання, а, навпаки, засвідчують необхідність зміни парадигми сучасних засобів просування товарів та послуг на ринку.

У зв'язку з цим сучасне розуміння потреб споживачів дає змогу трактувати маркетинг з позиції впровадження цифрових технологій, що спрямовується не на суспільство загалом і кожного індивіда зокрема, а на характер їх єдності як рушійної сили задоволення потреб кожного за допомогою форм і засобів digital-маркетингу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вищезначені проблеми перебували в центрі уваги представників різних галузей науки. Сучасний погляд на проблему використання інтернет-маркетингу для просування товарів та послуг започаткували й продовжують розвивати в різних ракурсах такі вчені, як М. Гапчук, Е. Єнж, С. Круг, А. Кураков, П. Маршалл, О. Печалов, М. Портер, М. Райцин, С. Спенсер, Д. Стрикчіола, Б. Тодд, Р. Фікшин.

Формулювання цілей статті. Метою статті є вивчення актуальних трендів просування товарів та послуг в Інтернет середовищі, порівняння традиційного та Інтернет-маркетингу, розробка принципів побудови ефективних digital-стратегій та розроблення рекомендацій щодо грамотного просування товарів та послуг в мережі Інтернет.

Викладення основного матеріалу дослідження. Інтернет-маркетинг з'явився на стику маркетингу та інформаційних технологій та має певні особливості.

По-перше, маркетинг в Інтернеті володіє високим ступенем *персоналізації*. Якщо традиційний маркетинг направлений на масового споживача, то в Інтернет враховується думка кожного (в деякій мірі) і з кожним відбувається взаємодія. Інакше кажучи, просування в Інтернеті направлено на завоювання поодиноких клієнтів. Також наявність персональної інформації дозволяє здійснювати чіткий таргетинг в рекламних кампаніях.

По-друге, інтернет-маркетинг є *інтерактивним*. Клієнти активно залучаються у велику кількість бізнес-процесів, а саме: участь в опитуваннях, формування репутації фірми, залучення нових клієнтів тощо. Крім цього, клієнти завдяки створеному компанією інтернет-сервісу можуть виконувати частину важливих завдань, таких як формування замовлень, замовлення дзвінків, звернення до он-лайн консультантів.

Інтернет-маркетинг відрізняє *велика кількість інформації*, яка є недоступною в оф-лайн. До прикладу, в Інтернеті можливо з високою часткою точності оцінити ефективність реклами, кількість відвідувачів, інтереси, які привели на сайт, отримати більш обширний зворотні зв'язок, успішно здійснювати конкурентну розвідку тощо. А саме, маркетингові експерименти (наприклад, апробація нової рекламної

кампанії або товару) в Інтернеті потребують менших витрат і засобів, і часу, ніж в оф-лайн.

Вихід компанії в Інтернет дозволяє скоротити виробничі трансакційні, трансформаційні та рекламні витрати. При цьому компанія повинна бути готовою до швидкого стиснення або розширення бізнес-процесів, котрі можуть бути затребувані внаслідок мінливої природи Інтернету. Дійсно, на притік споживачів здійснюють істотний вплив сторонні сили: пошукові системи, рекламні площадки, хостингові компанії тощо.

Для успішного використання інструментів інтернет-маркетингу компанія зобов'язана сформувати позитивний образ, який викликатиме довіру у потенційного клієнта. Західні споживачі вже давно ретельно відносяться до благонадійності інтернет-компаній і приділяють увагу перевірці і вивченню сертифікатів, дозволів, систем захисту. Вплив здійснює і зовнішнє оформлення сайту компанії, його працездатність, оперативність менеджерів при обробці звернень на сайті і багато іншого. Ці тенденції поступово набирають обертів в Україні, так як інтернет-спільнота розвивається і вчиться протистояти шахраям і спамерам.

Оскільки споживачі переважно спілкуються з компанією завдяки інтернет-представництву (наприклад, сайт або група в соціальній мережі) необхідно, щоб воно працювало в режимі 24 години 7 днів на тиждень. Всі клієнти очікують швидкого відгуку від компанії.

Традиційний і Інтернет-маркетинг відрізняються і за способом доставки повідомлень. В традиційних ЗМІ використовується *push-модель*, в якій користувач отримує інформацію у відповідь на запит. Активна роль споживачів дозволяє їм контролювати процес пошуку інформації. Це створює між фірмами-конкурентами жорстке суперництво за увагу споживача.

Інтернет дає більш широкі можливості для підтримки довгострокових відносин зі споживачами, що є економічно більш

вигідним, ніж залучення нових споживачів. Принцип Парето стверджує, що приблизно 80% доходу компанії забезпечує 20% її клієнтів. Для продажу одиниці товару торговельному представникові в середньому необхідно 2-3 звернення до вже існуючих клієнтів, у порівнянні з десятком аналогічних до нових потенційних споживачів. Заключити угоду з вже наявним клієнтом дешевше в 5-10 разів, ніж добитися цієї ж угоди з новими споживачами. Збільшення частки постійних споживачів на 5% виражається в загальному збільшенні обсягів продажу більш ніж на 25%.

Інтернет-маркетинг крокує разом с офлайн-бізнесом і офлайн-маркетингом. Інтернет – це ще один із способів розширити бізнес і збільшити прибуток, при цьому він не є окремим напрямком або дочірньою гілкою. Говорячи про синергію онлайн і офлайн, часто використовують термін *omni-channel* – підхід, принципами якого є цільність і узгодженість досвіду користувача.

Omni-channel забезпечує інтегрованість продаж – не важливо, яким чином споживач збирається здійснити купівлю, важливо, щоб він мав змогу здійснити це у будь-який спосіб, котрий він обирає, будь то офлайн магазин, інтернет-магазин, продажі за допомогою мобільному пристрою, продажі у соціальних мережах або телефоном. При цьому споживач не повинен відчувати різниці в каналах, купуючи товари у тій спосіб, який йому більш зручний на даний момент, отримуючи і повертаючи за необхідністю товар там, де йому більш комфортно.

Онлайн відіграє в omni-channel значну роль. В першу чергу це пов'язано зі способом життя сучасного суспільства. Люди використовують Інтернет в роботі і для розваг. Частка Інтернет-користувачів постійно зростає, і багато речей, такі як покупка і продаж онлайн, стали звичними.

За рік карантину, пов'язаного з пандемією коронавірусу COVID-19, з початку 2020-го до початку 2021 року українська аудиторія соцмереж збільшилася на 7 млн осіб [14].

На початку 2020 року в Україні було 19 млн користувачів (соцмереж - ІФ), у 2021 році цифра досягла 26 млн. Водночас проникнення соцмереж зросло наполовину: наразі у них зареєстровані 60% населення країни, тоді як у січні 2020 року було трохи більше ніж 40%.

З 2019 року кількість українців в Instagram зросла на 22%, а у Facebook - на 7%. Наразі ними користуються 14 і 16 млн українців відповідно.

За останній рік нова соціальна мережа TikTok досягла 16% користувачів з України, її зростання становило 500%. Найпопулярнішою соцмережею залишається YouTube з охопленням 96% користувачів в Україні. У середньому на сайті вони проводять майже 40 хвилин на день.

Кількість українських інтернет-користувачів також зросла на 2 млн, що на 33% більше, ніж у 2019 році, і на початку 2021-го становила майже 30 млн, тобто приблизно 67% населення країни [14].

Digital-маркетинг використовує всі інструменти інтернет-маркетингу та має деякі відмінності [3]. Digital-просування вдало використовують в інтернет-магазинах, онлайн-курсах, продажі послуг та продуктів, агентствах нерухомості, а також для просування бренду крупних компаній та стартапів [1].

Перед розробкою *digital strategy* необхідно розуміти поточну ситуацію, отримавши дані за звітний період. Основні показники, за якими вибудовується стратегія:

- ✓ Трафік за місяць;
- ✓ Розподіл трафіку за каналами;
- ✓ Бюджети, які витрачаються на канали;
- ✓ Конверсія CV1 за каналами і середня;
- ✓ Вартість ліду за каналами і середня;
- ✓ Конверсія CV2;
- ✓ Вартість продажу;
- ✓ L3 (відповідно маржа, середній чек);
- ✓ Обіг;
- ✓ Прибуток;
- ✓ LTV (загальний обсяг продажу або сумарний прибуток, котрий приносить

клієнт та час, за який він купує продукт або послугу компанії).

У випадку, коли бізнес тільки виходить в Інтернет, значення можуть бути нульовими. Переважна кількість компаній, які починають просування в Інтернеті не мають чіткої стратегії. В такому випадку при складанні стратегії вже буде визначена точка обліку: як мінімум вже готовий сайт з деяким обсягом трафіку, замовлень та продажів.

Аналіз поточної ситуації показує найбільш слабкі місця, на яких слід зосередити увагу. Це дозволить отримати швидкий та потужний ефект (за правилом Парето 80-20).

Наступний етап після аналізу поточної ситуації – визначення стратегічних цілей бізнесу. Виходячи із поставленої мети розробляється маркетингова стратегія, цілі і завдання котрої слугують для формулювання цілей і завдань інтернет-маркетингу.

Зазвичай бізнес-цілі звучать так: досягнення рівня обігу; досягнення рівня прибутку, вихід на беззбитковість.

При цьому для маркетингу цілі можуть бути наступними: отримання нових клієнтів; зниження вартості заявки; збільшення середнього чеку.

Здебільшого мета інтернет-маркетингу формулюється у визначеннях: «необхідно отримати N лідів вартістю не вище L3 гривень».

Перед початком роботи необхідно провести верифікацію цілей інтернет-маркетингу на відповідність бізнес-моделі. Наприклад, при поточному рівні маржинальності, середнього чеку або ж конверсії заявок в продажу розрахункові значення L3 та N виявляться недосяжними. Або отримаємо мало лідів, або ліди будуть коштувати дорого.

Також, слід відмітити, що розрахункове значення L3 - середнє за часом і товарам, що реалізується. В процесі розвитку компанії і втілення стратегії інтернет-маркетингу значення L3 буде корегуватись, можливо, як в більшу, так і меншу сторону. У випадку, якщо компанія просуває товари або послуги, дуже відрізняється за маржою

або середньому чеку, має сенс виокремлювати декілька напрямків, схожих за цими показниками. Однак не варто забувати, що в деяких випадках маркетингова стратегія має на увазі продаж дешевих товарів «в мінус», щоб отримати значний прибуток на додатковому продажу більш вартісних.

Така стратегія часто використовується офлайнними торговельними мережами, які вимірюють доходність не в визначенні маржинальності окремого товару, а в визначенні доходності з 1 метру простору на полицях.

Досягнення цілі можливо розподілити на декілька стратегічних етапів: запуск проекту, підвищення ефективності реклами, масштабування, підтримка.

На першому етапі проекту відбувається аналіз цільової аудиторії в Інтернеті, аналіз інтернет-конкурентів, вибудовується позиціонування товару в Інтернеті, визначається «точка відліку» - поточний стан бізнесу.

Другий етап націлений на зниження вартості ціни ліда або підвищення L3. Стратегія актуальна для тих компаній, які отримують ліди, які вартісно перевищують L3. Це означає, що на даний момент реклама є затратною. Якщо при цьому ліди за вартістю перевищують L3, що відповідає окупності у 100%, то компанія потерпає від збитків. Заходи, які застосовуються на даному етапі:

1) Підвищення конверсії за рахунок покращення юзабіліті веб-ресурсу, а також впровадження маркетингових зачіпок, орієнтованих на цільову аудиторію;

2) Зниження вартості переходу на сайт за рахунок оптимізації рекламної кампанії (наприклад, зміни стратегії в контекстній рекламі і оптимізації ставок, виключення з пошукового просування неефективних ключових фраз, переходу від просування по позиціях до просування за трафіком);

3) Відключення неефективних каналів або зниження бюджету;

4) Підвищення середнього чеку за рахунок змін асортиментного фокусу рекламних кампаній або фокуса сайту.

Третій етап «масштабування» є актуальним для компаній, готових до розширення. Мається на увазі збільшення бюджетів, які можуть бути задіяні у таких напрямках:

1) Просування нових продуктів (за якими до цього не проводились рекламні кампанії або продукти, продаж яких не здійснювався);

2) Вихід на нові регіони;

3) Пошук нових каналів збуту (опт-роздріб, юридичні або фізичні особи, партнери, дилери, реселери);

4) Розширення рекламних кампаній з «гарячої» на «теплу» аудиторію, не готову здійснити купівлю на даний час, з наступним «дожимом» завдяки e-mail маркетингу та ретаргетингу;

5) Активне залучення повторних покупців, в тому числі за рахунок проведення цікавих акцій, розробки програми лояльності для інтернет аудиторії.

При масштабуванні можливе повернення на попередній етап «Підвищення ефективності реклами», оскільки при підвищенні кількості трафіку закономірно зростає і вартість переходу, особливо явно це видно в контекстній рекламі. Схема проведення робіт на етапах «Підвищення ефективності реклами» і «Масштабування» показана на рис. 1.

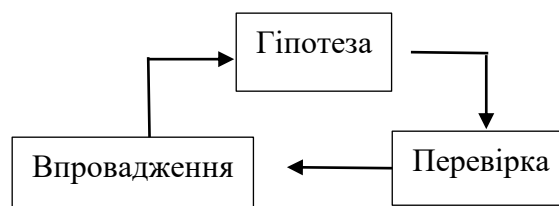

Рис. 1. Схема робіт над проектом

Кожна зміна починається з гіпотези – який фактор впливає на КРІ (наприклад, що впливає на конверсію, який канал дає ліди в рамках L3), потім здійснюється тестування гіпотези з обмеженням по трафіку (тестування змін на сайті або в рекламному зверненні) або по бюджету (тестування каналу).

На основі даних аналітики за підсумками тесту приймається рішення, впроваджувати зміни чи ні.

Четвертий етап підтримки – перехідний етап, очікування готовності офлайн-ових складових бізнесу до зростання кількості замовлень або до заявок по новим продуктам.

В цей період здійснюється набір та навчання додаткового персоналу, розширення виробничих потужностей, відкриття нових філіалів та інші дії з розширення бізнесу. В Інтернет-маркетингу необхідно дотримуватись досягнутого результату, продовжувати оптимізацію рекламних кампаній, здійснювати маркетингові експерименти.

Стратегія Інтернет-маркетингу (рис.2) представляє собою помісячний план, який включає:

- 1) Бюджет на рекламу;
- 2) Розподіл бюджету за задіяними рекламними каналами;
- 3) Планові значення KPI: кількість лідів, вартість лідів, конверсія CV1, конверсія CV2, кількість продажів, обіг;
- 4) Підключення і тестування нових рекламних каналів або певних інструментів (наприклад створення лендінгу).

Добре прогнозованими рекламними каналами є: контекстна реклама і пошукове просування, оскільки пошукові системи надають статистику накопичування запитів, на основі яких здійснюється оцінка відвідуваності в тематиці, а сервіси контекстної реклами мають власні інструменти прогнозування, однак слід враховувати, що похибка оцінки може сягати 50%.

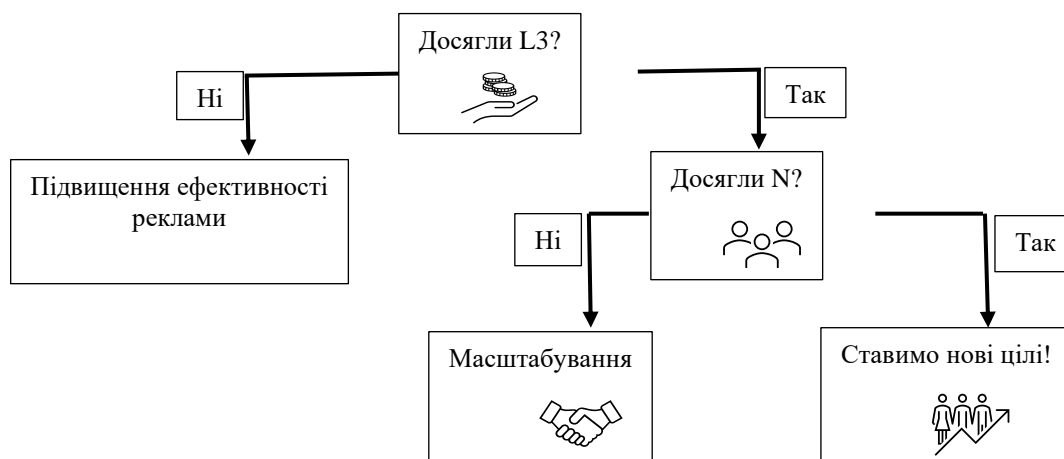

Рис. 2. Стратегія побудови Інтернет-маркетингу

Інші канали можуть бути оцінені тільки після проведення тестування. Однак ще на етапі побудови стратегії можливо передбачити ефективність того чи іншого каналу в залежності від тематики. Наприклад, в тематиці «Мікрофінансування» популярним каналом залучення трафіку є партнерські програми с сайтами - агрегаторами. Це пов'язано з тим, що основний пошуковий трафік збирає саме такі сайти.

В цілому при розподілі маркетингового бюджету між каналами хороші результати

показує використання підходу 70/20/10. Даний підхід був запропонований у 1980 -х роках для використання у галузі інноваційних досліджень. Стосовно інтернет-маркетингу цей принцип можливо сформулювати наступним чином:

- 70% бюджету слід використовувати на традиційний підхід в рекламі, прийнятий в даній тематиці: традиційні рекламні канали, традиційний підхід до рекламного звернення. В рамках цих 70% цілі рекламної кампанії повинні бути досягнуті;

- 20% бюджету слід виділити на нові для тематики рекламні канали, які себе зарекомендували раніше;

- 10% бюджету використовують для експерименту – як з рекламними оголошеннями, так і з інноваційними рекламними каналами. Ставиться мета зрозуміти, чи працює це взагалі. Іноді саме ці експерименти призводять до успіху рекламної кампанії.

Даний принцип знаходить широке застосування і формування зв'язки між товарною і рекламною стратегіями: 70% рекламного бюджету використовують на рекламу базового асортименту, 20% на супутні товари і 10% - на нові продукти.

При побудові інтернет-маркетингової стратегії рекомендується користуватись наступними принципами: стратегія будуватиметься мінімум на рік вперед; початковий стан – поточне; кінцевий стан – поставлена мета; досягнення довгострокової мети розбивається на етапи виду «досягнути конверсії», «освоїти бюджет».

Висновки. Одержані в ході дослідження результати свідчать про те, що впровадження Digital стратегій стало можливим через велику аудиторію Інтернету, відносно дешеве просування та можливість налаштування рекламних кампаній, комфортних та менш витратних для бізнесу. Зміни, які відбуваються в процесі впровадження Інтернет-маркетингу, слід сприймати як індикатор формування основної складової задоволення потреб споживачів на ринку товарів та послуг.

За грамотного використання digital-маркетингу суб'єктом господарювання можна забезпечити його стійкі конкурентні позиції, фінансову стабільність і загалом підвищення його конкурентоспроможності на ринку товарів та послуг.

Література:

1. Barden, P. (2013), *Decoded: The science behind why we buy*. New York: Wiley.
2. Digital 2020 Global Digital Overview (January 2020) v01. URL : slideshare.net.
3. Kozhusko O., Khaminich S., Aliksieieva S. Information system protection as a factor in maintaining

the leading positions in the enterprise development / *Proceedings of the 3rd International Conference on Social, Economic, and Academic Leadership (ICSEAL 2019)*, Series: Advances in Social Science, Education and Humanities Research, pp. 428–432. DOI: <https://doi.org/10.2991/icseal-20.08.2021> URL: <https://www.atlantis-pess.com/proceedings/icseal-19/articles>.

4. Спенсер С., Єнж Е., Фікшин Р., Стрикчіола Д. SEO – мистецтво розкрутки сайтів : монографія. Санкт-Петербург: БХВ, 2016. 239 с.

5. Круг С. Як зробити сайт зручним: монографія. СанктПетербург: Пітер, 2014. 147 с.

6. Кураков А., Райцин М. Ефективне просування сайтів: монографія. Москва: Саміздат, 2011. 102 с.

7. Маршалл П., Тодд Б. Контекстна реклама, що працює. Біблія Google AdWords: монографія. Москва : Манн, 2015. 357 с.

8. Печалов О. 24 Помилки при просуванні в Інтернеті. 2019. URL: <https://webpromoexperts.net/blog/23-osibkipri-prodvizenii-v-internete>.

9. Портер М. Міжнародна конкуренція: монографія. Москва: Альпіна Паблішер, 2016. 128 с.

10. Якісне створення рекламних кампаній в Google Adwords. URL: <https://support.google.com/google-ads/answer/3455481?co=DWORDS.IsAWNCustomer%3Dfalse&hl=uk>.

11. За рік карантину кількість українських користувачів у соцімережах зросла на 7 млн. та становить 60% населення. Available at: [GlobalLogic https://ua.interfax.com.ua/news/telecom/730770.html](https://ua.interfax.com.ua/news/telecom/730770.html)

References:

1. Barden, P. (2013), *Decoded: The science behind why we buy*. New York: Wiley.
2. Digital 2020 Global Digital Overview (January 2020) v01, retrieved from : slideshare.net
3. Kozhusko, O., Khaminich, S., Aliksieieva, S. (2019), Information system protection as a factor in maintaining the leading positions in the enterprise development. *Proceedings of the 3rd International Conference on Social, Economic, and Academic Leadership* (electronic journal), vol. 3, pp. 428–432. DOI: <https://doi.org/10.2991/icseal-19.2019.67>, retrieved from : <https://www.atlantis-pess.com/proceedings/icseal-19/articles>.
4. Spenser, S., Yenzh, E., Fikshyn, R., Strykchiola, D. (2016), *SEO – mystetstvo rozkrutky saitiv* [SEO - the skill of website promotion], BKhV, St. Petersburg, Russia.
5. Kruh, S. (2014) *Yak zrobyty sait zruchnym* [How to make a website convenient]. St. Petersburg: Piter, Russia.
6. Kurakov, A., Raitsyn, M. (2011) *Efektivne prosuvannia saitiv* [Effective website promotion], SamYzdat, Moscow, Russian.
7. Marshall, P., Todd, B. M. (2014), *Kontekstna reklama, shcho pratsiuie. Bibliia Google AdWords* [Contextual advertising that works. Bible Google

AdWords], Mann, Moscow, Russian, retrieved from:
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=6688116.

8. Pechalov, A. (2021), “24 mistakes when promoting on the Internet”, retrieved from:
<https://webpromoexperts.net/blog/23-osibki-pri-prodvizhenii-v-internete>.

9. Porter, M. (2016), *Mizhnarodna konkurentsia* [International competition], Alpina Publisher, Moscow, Russia.

10. “High-quality creation of advertising campaigns at GoogleAdwords”, retrieved from:
<https://support.google.com/google-ads/answer/3455481?co=DWORDS.IsAWNCustomer%3Dfalse&hl=uk>.

11. “During the year of quarantine, the number of Ukrainian users on social networks increased by 7 million and reached 60% of the population”, retrieved from :
<https://ua.interfax.com.ua/news/telecom/730770.html>

Стаття надійшла до редакції 05.12.2021 р.

УДК 339.138 : 330.34.014.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-114-119

ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ТА ТЕХНІК ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ ДЛЯ СТАЛОГО БІЗНЕСУ

Кравченко Т.І.¹, Оладокун О.С.²

¹ к.е.н., доцент, Бізнес Школи КРОК, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: tetyanakt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3157-2813>

² студент програми «Глобальний Бізнес Менеджмент», Бізнес Школа КРОК, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: oladokun@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7001-8909>

ADOPTION OF DIGITAL MARKETING TOOLS AND TECHNIQUES FOR SUSTAINABLE BUSINESSES

Kravchenko Tetiana¹, Oladokun Olajide Solomon²

¹ PhD (Economics), associate professor, KROK Business School, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: tetyanakt@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3157-2813>

² student of Global Business Management Program, KROK Business School, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: oladokun@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7001-8909>

Анотація. Цифровий маркетинг відноситься до маркетингових методів, що здійснюються за допомогою різних електронних пристроїв, у тому числі маркетингові дії в Інтернеті [1]. Щоб привернути увагу клієнтів, компанії можуть використовувати веб-сайти, пошукові системи, блоги, соціальні медіа, відео, електронну пошту та інші канали. Завдяки використанню методів цифрового маркетингу залучення цільових клієнтів є набагато ефективнішим у порівнянні з використанням традиційних методів, за умови використання яких власники бізнесу можуть лише сподіватися, що цільова аудиторія побачить їхні маркетингові дії. Останніми роками кількість користувачів Інтернету постійно зростає. Це означає, що користувачі послуг або споживачі продукції знаходяться в Інтернеті, що підкреслює важливість застосування інструментів цифрового маркетингу. Цифровий маркетинг використовує переваги цієї реальності, просуваючи продукцію та послуги в Інтернеті. На відміну від традиційного маркетингу, який є статичним і часто називають «одностороннім» спілкуванням, цифровий маркетинг є постійно мінливим, динамічним процесом. Іншими словами, клієнти не можуть взаємодіяти з бізнесом за допомогою рекламних банерів або друкованої реклами, тоді як цифровий маркетинг забезпечує двосторонній зв'язок між виробником та його реальними й потенційними клієнтами. На реальних прикладах цифрової трансформації у статті досліджено концепцію цифрового маркетингу в епоху Інтернету з метою допомоги нігерійським власникам бізнесу зрозуміти ефективність інструментів цифрового маркетингу для побудови сталого бізнесу. Цифровий маркетинг набуває переваги у маркетингових стратегіях по всьому світу, оскільки цифровізація стає присутньою у бізнесі, а реальні соціальні відносини переміщуються у віртуальний світ, що призвело до створення онлайн-спільнот, які об'єднують людей з усього світу [2]. Це дослідження має на меті отримати доступ до ефективності інструментів цифрового маркетингу для побудови стабільного бізнесу в усьому світі. У цій статті використовуються якісні та кількісні методи збору та аналізу даних [3], щоб дати розуміння потенціалу цифрового маркетингу та його різних інструментів для ефективного впливу на сталий бізнес.

Ключові слова: цифровий маркетинг; маркетингові інструменти; стратегія цифрового маркетингу; сталий бізнес; інноваційні технології.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 2; бібл.: 10

Annotation. Digital marketing refers to any marketing methods conducted through electronic devices, which utilize some form of a computer [1]. This includes online marketing efforts conducted on the internet. In the process of conducting digital marketing, a business might leverage websites, search engines, blogs, social media, video, email and similar channels to reach customers in targeted demographics. With digital marketing, engaging target customers stands a better chance than traditional methods, where business owners can only hope that target audience will see their marketing efforts. In recent years, there has been an ever-increasing rise in the number of internet users. The implications are that service users or product consumers are online, which emphasizes the importance of digital marketing. Digital marketing takes advantage of this reality, promoting business products and services across the internet. In this way, businesses ensure that their marketing efforts are more likely to reach customers, by targeting them where they spend most of their time. Unlike traditional marketing which is static and often referred to as "one-way" communication digital marketing is an ever-changing, dynamic process. Stated otherwise, customers cannot interact with business through a

billboard or print advertisement, whereas digital marketing provides an avenue for two-way communication between a business and its actual or prospective customers. Using, real-world digital transformation cases, this article explores the concept of digital marketing in this internet age and seeks to help Nigerian business owners understand the efficiency of digital marketing tools in building sustainable businesses. Digital marketing is gaining predominance in marketing strategies across the globe as digitization is becoming present in business and real-world social relationships have been transitioned to the virtual world, resulting in online communities that bring people together from across the globe [2]. This study aims to assess the efficiency of digital marketing tools in building sustainable businesses globally. This article uses qualitative and quantitative methods of data collection and analysis [3] to offer insights into the potential of digital marketing and its various tools in efficiently influencing sustainable business.

Key words: digital marketing, marketing tools, digital marketing strategy; sustainable business, innovative technology.

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 2; bibl.: 10

Introduction. With how accessible the internet is today [4]; would you believe me if I told you the number of people who go online every day is *still* increasing?

It is in fact, "constant" internet usage among adults increased by 5% in just the last three years, according to Pew Research. And although we say it a lot, the way people shop and buy really has changed along with it — meaning offline marketing isn't as effective as it used to be.

Marketing has always been about connecting with your audience in the right place and at the right time [5]. Today, that means you need to meet them where they are already spending time: on the internet.

If you place an advertisement on TV, in a magazine, or on a billboard, you have limited control over who sees the advertisement. Of course, you can measure certain demographics, including the magazine's typical readership, or the demographic of a certain neighborhood, but it's still largely a shot in the dark.

Digital marketing, on the other hand, allows you to identify and target a highly specific audience, and send that audience personalized, high-converting marketing messages.

Ultimately, digital marketing enables you to conduct the research necessary to identify your buyer persona, and lets you refine your marketing strategy over time to ensure you're reaching prospects most likely to buy. Best of all, digital marketing helps you market to sub-groups within your larger target audience. If you sell multiple products or services to different buyer personas, this is especially helpful.

These days, screen time is at an all-time high for many people. Digital marketing takes advantage of this reality, promoting business

products and services across the internet [6]. In this way, businesses ensure that their marketing efforts are more likely to reach customers, by targeting them where they spend most of their time.

Digital marketing is a broad term that encompasses many different channels for promoting business interests to prospective customers. Depending on the business needs and goals, there are many ways to conduct digital marketing [7]. It is not a cookie-cutter exercise.

Literature review. Digital Marketing is the use of technologies to help marketing activities in order to improve customer knowledge by matching their needs (Chaffey, 2013) [8]. The internet is the most powerful tool for businesses (Yannopoulos, 2011).

Digital marketing is the use of technologies to help marketing activities in order to improve customer knowledge by matching their needs (Chaffey, 2013). In the developed world, companies have realized the importance of digital marketing. For businesses to be successful they will have to merge online with traditional methods for meeting the needs of customers more precisely (Parsons, Zeisser, Waitman 1996).

Digital marketing is the use of technologies to help marketing activities in order to improve customer knowledge by matching their needs (Chaffey, 2013) [9]. In the developed world, companies have realized the importance of digital marketing. For businesses to be successful they will have to merge online with traditional methods for meeting the needs of customers more precisely (Parsons, Zeisser, Waitman, 1996).

Aim. This study aims to access the efficiency of digital marketing tools in building sustainable businesses globally.

Results. Digital marketing is a broad term that encompasses many different channels for promoting business interests to prospective customers. Depending on the business needs and goals, there are many ways to conduct digital marketing. It is not a cookie-cutter exercise.

There are several common methods for conducting digital marketing (Table 1).

As the list above indicates, there are numerous ways to execute a digital marketing strategy. For most businesses, successful inbound marketing involves the use and application of multiple digital marketing methods.

Table 1

Methods for conducting digital marketing

Name of methods	Description
Search Engine Optimization (SEO)	is the practice of improving ranking within major search engines to proliferate online traffic
Search Engine Marketing (SEM)	SEM makes use of paid online advertising to increase website visibility within search engines. SEM is often used in conjunction with SEO
Pay-Per-Click (PPC)	PPC is an online method for advertising where a business only pays for its adverts when a person clicks on them
Social Media Marketing (SMM)	SMM is the practice of using social media channels to promote business products or services
Email Marketing	Email marketing is an enablement to businesses to send branded, promotional content directly to prospective customers via email
Affiliate Marketing	Affiliate marketing is a performance-based exercise that enables revenue sharing and pay-per-sale (PPS) compensation within a common network
Content Marketing	Content marketing refers to the publishing and distribution of text, video or audio materials to customers online. Blogs, videos and podcasts are common ways for businesses to engage in content marketing
Native Advertising	Native advertising involves blending marketing materials into a medium, making the underlying message and marketing purposes equally important. Sponsored content, in which one business posts its own content on a different website, is a common method of native advertising

Table 2

Benefits of digital marketing

Global Reach	The internet is available to customers across the globe. This allows businesses to market and sell to customers who live in a different state or country, removing many traditional barriers to entry
Low Cost of Entry	To achieve the global reach of digital marketing through traditional channels, there would be a serious price tag attached. On the other hand, certain aspects of digital marketing can be achieved with a small investment of time and resources.
Measurable ROI	In order to maximize profits, businesses must carefully evaluate return on investment (ROI). Digital marketing provides real-time visibility into the effectiveness of each campaign, enabling business leaders to make well-informed decisions to drive revenue and increase profit.
Improved Targeting	Digital marketing allows businesses to target very specific demographics of potential customers. By engaging customers in a particular geography, industry or social channel, businesses have a much better chance of reaching their target demographic.
Dynamic Adaptability	Digital marketing strategies are extremely malleable and flexible, enabling businesses to adjust course when needed. Unlike long-term, traditional marketing campaigns, businesses can adjust their digital efforts on the fly, enabling quick pivots when necessary to realize commercial opportunity.
Immediate Connection	Before making a purchase, modern customers generally conduct online research and evaluate reviews. The first step in this process typically starts with a search engine. In this way, businesses with developed SEO, SEM and PPC strategies can connect immediately with customers.
Relationship Building	The rise of social media has turned it into a dominant communications platform for many customer demographics.

Overall, businesses of every shape and size can achieve powerful benefits through effective use of digital marketing methods. Furthermore, the cost of digital marketing can be tailored to each specific business, stripping many barriers to entry of traditional methods.

The creation and implementation of a digital marketing strategy will change from business to business. But in common practice, many businesses employ a similar process for creating and implementing a digital marketing strategy [10].

Figure 1. Digital Marketing Strategies

Digital transformation success cases (subjects)

Thriving in the digital age is proximally related to innovation and digital transformation strategies. While many companies are still struggling with how to channel their digital marketing ambition, there are others whose strategies stand out and who thanks to embracing new technologies have enhanced their empire. Below are examples of real-World digital transformation cases we are going to take a look at the success cases from different industries [11]:

1. Automobile (VOLKSWAGEN)

German automaker Volkswagen (VW) will invest \$4 billion by 2025 to reinforce its digital ecosystem. The huge investment won't just enable Volkswagen to appeal to consumers as the auto industry undergoes a digital transformation, it will also help the firm take on competitors who are launching comparable strategies.

As a result of the investments, from 2020 onwards, five million new Volkswagen brand vehicles per year will be connected to the Internet of Things. Various mobility solutions will also be introduced to the consumers in the hope that soon they will become integrated into their daily lives. For example, a solution that enables car owners to have packages delivered to their car rather than a specific address is currently being developed. As also a parking app with integrated billing, and real-time personalized recommendations based on location.

VW has stated that it expects to make around \$1.1 billion in sales by 2025 from new digital services, such as the above-mentioned car-sharing, parking, and parcel delivery services.

2. Fast Moving Consumer Goods

DOMINO'S PIZZA. Listening to clients' feedback and embracing digital permitted Domino's to be crowned the largest pizza

company in the world and to finally pass its old rival Pizza Hut. Therefore, there is no surprise that today four-fifths of Domino's sales come from digital channels.

To arrive where they are today, Domino changed the company's entire ethos, transforming it from a fast food business into a company instilled with programming hires, digital marketers, and other tech personnel. The entire corporate structure was also revised and the focus shifted towards digital sales and advertising. It was crucial that everyone at the top, from the Board of Directors to the CEO, was on board. As a result, Domino's is an "e-commerce company that happens to sell pizza." Thanks to Dom the Pizza bot, customers can now order from whatever channel they choose (Slack, Facebook Messenger, the Company's mobile app, on Twitter with the use of emojis, Google Assistant & Alexa, Smart TVs). These practices help to make the user experience more fun and less frictionless.

Dominos has also taken an interest in self-driving cars and delivery robots to develop an automatic delivery system.

IKEA. Swedish furniture giant is also taking steps to stay relevant and competitive in the future. By providing innovative and highly valuable experiences for both online and offline customers, IKEA has taken the first steps on the path of transforming into a tech company.

In 2017, the IKEA Place app, an augmented reality tool that allows users to visualize how furniture will look in their own home, was launched. This helps the customers to try out different options beforehand and decide on what to purchase. This app has been downloaded 2 million times and been widely used.

Ikea has also entered the smart home market and is offering speakers and smart plugs. The development of this kind of products, services, and strategies will allow IKEA to compete better in the future.

Other technology-driven campaigns (such as its virtual reality experiment) and its recent sustainability-focused content series

have contributed to its status as a digitally innovative brand.

3. E-Commerce

STARBUCKS. Starbucks' digital strategy, and its innovative use of data analytics, in particular, remain at the forefront of its growth and continue to pay off.

For example, since 2008 Starbucks has taken a much more analytical approach when it comes to placing their stores. They are now using data like population density, average incomes, and traffic patterns to identify target areas for a new store.

Starbucks also uses data to help align its menu and product lines with consumer preferences. Meanwhile, they have started testing digital menu boards, which will allow Starbucks to change the featured products to drive and increase sales strategically depending on the time of the day.

LEGO. Through movies, mobile applications and mobile games, LEGO has managed to appeal to today's digitally savvy consumer groups. An updated digital strategy helped the company to escape the brink of bankruptcy and to start to thrive.

LEGO's online community allows fans to submit their own ideas for new sets and vote on the suggestions that they like the most. If a project gets 10,000 votes, LEGO reviews the idea, picks a winner, and creates a new LEGO set that is sold worldwide. This means that LEGO has recognized that its customers are its greatest source for new ideas and innovations. This approach has helped the company to keep releasing new product ranges that its fans love and helped to maintain a close relationship with its customers around the world.

LEGO has also launched other initiatives such as LEGO Boost – an app that teaches children to code – as well as LEGO Life to encourage social networking and brand advocacy.

Conclusions. Digital marketing has become an essential marketing strategy for many companies globally and the article explored its potentials in helping to build sustainable businesses. It explored the different methods

and strategies used in digital marketing and also explained the need for the application of multiple methods for successful marketing results in businesses.

The article identified the benefits of digital marketing over traditional marketing. It identified its benefits in driving better decision making for business owners and in reaching and improving customer targets. It also identified that digital marketing helps in establishing a better connection with customers and provides a global reach for businesses.

The article has also analyzed the stories of companies and industries who have embraced digital marketing as a part of their marketing strategy and have thrived on its wings.

In conclusion, Digital marketing has no boundaries, though it will succeed more if it considers user needs as a top priority. Just like “Rome was not built in a day,” so also, digital marketing results will not come without attempt, without trial (and error). The watchwords “test, learn and evolve” should be at the heart of all digital marketing initiatives. Companies should create innovative customer experiences and specific strategies for media to identify the best path for driving up digital marketing performance.

References:

1. The official website of American Marketing Association (2021), “What is Digital Marketing?”, retrieved from : <https://www.ama.org/pages/what-is-digital-marketing/>.

2. Tiwari, A. (2021), “The secrets of Zoom’s growth strategy”, retrieved from : <https://medium.com/thoughtlytics/the-secrets-of-zooms-growth-strategy-1b2486ee8e76>.

3. The official website of Zigurat (2021), “5 Companies With The Most Remarkable Digital Transformation Strategies”, retrieved from : <https://www.e-zigurat.com/innovation-school/blog/companies-digital-transformation-strategies/>.

4. The official website of Hubspot (2021), “The Who, What, How and Why of Digital Marketing”, retrieved from : <https://blog.hubspot.com/marketing/what-is-digital-marketing>.

5. Yasmin, A., Tasneem, S., Fatema, K. (2015), “Effectiveness of Digital Marketing in the Challenging Age: An Empirical Study”, retrieved from : <https://researchleap.com/effectiveness-of-digital-marketing-in-the-challenging-age-an-empirical-study/>.

6. Bala, M., Verma, D. (2018), “A critical review of digital marketing”, retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/328253026_A_Critical_Review_of_Digital_Marketing.

7. Mahoney, M. (2021), “31 Best Digital Marketing Campaigns You Can Swipe”, retrieved from : <https://www.singlegrain.com/digital-marketing/best-online-marketing-companies/>.

8. Panchal, H. (2018), “A Study on Digital Marketing and Its Impact”, retrieved from : http://ijariie.com/AdminUploadPdf/A_STUDY_ON_DIGITAL_MARKETING_AND_ITS_IMPACT_ijariie_9004.pdf.

9. Rooke, M. (2020), “6 digital marketing technologies to help you raise your game”, retrieved from : <https://www.fiftyfiveandfive.com/6-digital-marketing-technologies/>.

10. The official website of Zigurat (2021), “5 Companies With The Most Remarkable Digital Transformation Strategies”, retrieved from : <https://www.e-zigurat.com/innovation-school/blog/companies-digital-transformation-strategies/>.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2021 р.

УДК 330.341.1:338.2:338.45:330.3
DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-120-128

ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМНОГО-ПРОЕКТНОГО ПІДХОДУ ДО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Кириченко О.С.

*д.е.н., доцент, доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, Україна, e-mail: OK872@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>*

IMPLEMENTATION OF A PROGRAM-PROJECT APPROACH TO ENTERPRISE DEVELOPMENT MANAGEMENT IN MODERN CONDITIONS

Kyrychenko Oksana

*Doctor of science (Economics), associate professor, associate professor of management technologies department,
«KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OK872@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>*

Анотація. У статті досліджено перспективи впровадження програмно-проектного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах. Метою статті є дослідження перспектив впровадження програмно-проектного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах. Узагальнено доцільність та необхідність впровадження програмно-проектного підходу до забезпечення ефективного функціонування та розвитку підприємств. Виявлено, що використання та впровадження механізмів та моделей реалізації програмно-проектного підходу здійснюється з врахуванням світового економічного досвіду, досвіду та технологій програмно-орієнтованих підприємств. Визначено, що застосування в управлінні підприємствами проектного та програмного підходів в тому числі і підходу на основі формування цінності P2M є важливими кроками до впровадження нових сучасних систем управління. Виявлено, що впровадження проектного та програмного підходів дає змогу суб'єктам господарювання швидко адаптуватися до зовнішніх ринкових змін, ефективно планувати діяльність та значно зменшити витрати на операційну діяльність як у впровадженні нових інноваційних процесів з реалізацією інвестиційно-інноваційних проектів так і в стабільних процесах безпосередньо під час здійснення виробничої діяльності. Виявлено, що застосування в системі управління підприємствами програмно-проектного підходу спрямоване на формування ефективної цілісно-орієнтованої моделі управління яка здатна забезпечити ефективне функціонування та адаптування, інноваційний розвиток підприємств в умовах високого рівня економічної невизначеності та значних ринкових турбулентних змін. Виявлено, що розробка та впровадження стратегії планування сучасними підприємствами здійснюється із застосуванням різних підходів таких як системний, структурний, процесний, функціональний, комплексний, динамічний підходи які ефективно забезпечують розбудову та впровадження управлінських механізмів та використання інструментарію менеджменту на різних рівнях управління суб'єктами господарювання всіх форм власності та видів економічної діяльності. Визначено, що впровадження програмно-проектного підходу дає можливість привести управлінські процеси до міжнародних стандартів управління, оптимізувати та зменшити як інноваційні так і операційні витрати, знайти нові можливості для подальшого розвитку та досягти зростання конкурентоспроможності та відповідності продукції підприємства сучасному технологічному рівню та ринковим потребам, забезпечити нові можливості для подальшого ефективного розвитку.

Ключові слова: програмно-проектний підхід; проектний менеджмент; інноваційно-інвестиційні проекти; управління підприємствами; розвиток.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 12

Annotation. The article explores the prospects for the implementation of a program-project approach to managing the development of enterprises in modern conditions. The aim of the article is to study the prospects of implementing a software and project approach to enterprise development management in modern conditions. The expediency and necessity of implementing a software-project approach to ensuring the effective functioning and development of enterprises are summarized. It was found that the use and implementation of mechanisms and models for the implementation of the program-project approach is carried out taking into account the world economic experience, experience and technologies of design-oriented enterprises. It is determined that the application of project and program approaches to enterprise management, including the approach based on the formation of the value of P2M, are important steps towards the introduction of new modern management systems. It was found that the implementation of design and program approaches allows business entities to quickly adapt to external market changes, effectively plan activities and

significantly reduce the cost of operating activities both in the implementation of new innovative processes with the implementation of investment and innovation projects and in stable processes directly during the implementation of production activities. It was found that the use of a program-project approach in the enterprise management system is aimed at forming an effective holistically oriented management model that can ensure the effective functioning and adaptation and innovative development of enterprises in conditions of high level of economic uncertainty and significant market turbulent changes. It was found that the development and implementation of planning strategies by modern enterprises is carried out using different approaches such as systemic, structural, process, functional integrated, dynamic approaches that effectively ensure the development and implementation of management mechanisms and the implementation of management tools at different levels of management of business entities of all forms of ownership and types of economic activity. It is determined that the implementation of the program-project approach makes it possible to bring management processes to international management standards, optimize and reduce costs of both innovative and operational costs, find new opportunities for further development and achieve an increase in competitiveness and compliance of the company's products with the modern technological level and market needs, provide new opportunities for further effective development.

Key words: *program-project approach; project management; innovation and investment projects; enterprise management; development.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 12

Постановка проблеми. Зростання міжнародної економічної конкуренції, негативний вплив кризових явищ в економіці та висока динаміка створення та впровадження нових інформаційних цифрових технологій вимагають від сучасних керівників підприємств застосування сучасних наукових та науково-практичних підходів до управління здатних забезпечити швидку адаптацію та розвиток підприємств внаслідок впровадження нових інноваційних продуктів та процесів спрямованих на зростання конкурентоспроможності, інноваційності, технологічності підприємств та їх продукції як на внутрішніх та і в їх експортній діяльності на зовнішніх економічних ринках.

В сучасних умовах турбулентного зовнішнього середовища та недостатності ресурсного забезпечення самих підприємств ефективно управління і забезпечення зростання конкурентоспроможності та розвитку підприємств значною мірою залежить від здатності та готовності керівників використовувати нові підходи та розбудовувати нові механізми управління які знатні забезпечити значні, а іноді і революційні зміни в діяльності підприємств та забезпечити перехід їх економічних систем на новий, більш потужний і продуктивний рівень економічного розвитку.

Якість менеджменту визначається здатністю управлінців здійснити планування та забезпечити успішну реалізацію стратегії розвитку підприємства в динамічних умовах високого рівня ризиків та невизначеності.

Проектний та програмний підхід до управління є тими сучасними базовими підходами які забезпечують можливість здійснення значних радикальних змін в короткий визначений період часу, а проектне управління є методологією яка забезпечує можливість для розбудови та реалізації механізмів впровадження на підприємстві інвестиційно-інноваційних проектів та досягнення рівня їх ефективної реалізації забезпечуючи цим не лише розвиток підприємств, але й отримання загального соціально-економічного ефекту.

Розробка та впровадження стратегії планування сучасними підприємствами здійснюється із застосуванням різних підходів таких як системний, структурний, процесний, функціональний, комплексний, динамічний підходи які ефективно забезпечують розбудову та провадження управлінських механізмів та виконання інструментарію менеджменту на різних рівнях управління суб'єктами господарювання всіх форм власності та видів економічної діяльності.

Проте, в аспекті забезпечення інвестиційного інноваційного розвитку, що реалізується із розробкою та впровадженням інноваційно-інвестиційних проектів та програм,

найбільш ефективними та відповідними поставленим перед підприємствами завданнями є застосування програмного та проектного підходів до планування та впровадження інноваційних змін.

В сьогоденних умовах сучасної економіки України вагому частину валового національного продукту та внеску до державного бюджету країни складають невеликі підприємства товаровиробники. На відміну від потужних промислових підприємств вони належать до класу середнього бізнесу, не маючи значних власних ресурсів, і не маючи достатнього забезпечення інвестиційними ресурсами, вони забезпечують населення країни товарами харчової промисловості та народного споживання.

Економічна криза та її негативні наслідки показали неготовність вітчизняних підприємств до роботи у нестабільному економічному середовищі, в умовах жорсткої конкуренції за ринки збуту що постійно звужуються та зменшуються, відсутність на переважній більшості підприємств знань та впровадження інноваційних технологій, що базуються на системній методології та концептуальній основі знань проектного менеджменту, а також характеризуються частковим, хаотично вихопленим впровадженням технологій бенчмаркінгу, що є недостатнім для ефективного управління підприємствами в сучасних умовах та впровадження необхідних змін.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання перспектив впровадження програмно-проектного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах досліджували у своїх працях провідні вітчизняні та зарубіжні науковці: Березін В. [1], Бушуєва Н. [2], Бушуєв С. [3, 4], Голубков Е. [5], Гонорська А. [6], Ентоні Е.Боардмен [7], Макконнел К. [8], Мартин П.[9], Морозов В. [3], Тейт К. [9], Рассел Д. Арчибальд [13] та інші.

Аналіз наукових досліджень та публікацій дав можливість дослідити існуючі концептуальні та методичні засади формування та впровадження програмного

та проектного управління, проектного менеджменту в розробці та реалізації інноваційно-інвестиційних проектів.

Науковцями ґрунтовно досліджено методологічні засади та практичні аспекти управління проектами, проектного менеджменту проте питання впровадження програмно-проектного підходу до управління розвитком підприємств як комплексу методів, механізмів та практичних інструментів є недостатньо сформованим і тому потребує подальших досліджень.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження перспектив впровадження програмно-проектного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Як зазначають науковці проектний підхід це підхід до управління який оперує значним обсягом інструментів, технологій та знань з застосуванням яких здійснюється управління проектами та проектний менеджмент та і досягаються найкращі результати планування та провадження проектів.

Поняття впровадження програмно-проектного підходу до управління та забезпечення розвитку підприємств невід'ємно пов'язано з поняттями проектного менеджменту як комплексу базових управлінських знань, концепцій та технологій управління проектами, що досліджено в працях провідних науковців [1, 2].

Вагоме значення в розумінні проектного менеджменту посідають безпосередньо методологія, технології та інструментарій проектного управління і в першу чергу сітьове планування, методологія планування та управління ресурсами, управління часом, вартістю, якістю, ризиками проектів. З впровадженням цих технологій та інструментів проектного управління на підприємстві відбуваються інноваційні зміни, впроваджуються нові види продукції та послуг, нові технології та процеси виробництва. Це є особливо актуальним в наш час, час глобальних

технологічних змін, коли переважна більшість вітчизняних підприємств знаходиться в стані зтяжної кризи та значного техніко-технологічного відставання від своїх провідних конкурентів і цей технологічний розрив збільшує ризики діяльності та унеможливорює подальшу конкурентоспроможність та ефективний розвиток.

Подолання технічного, технологічного відставання підприємств потребує впровадження в управління підходів здатних по новому планувати та здійснювати власну виробничу комерційну та загальноуправлінську діяльність. Відтак, програмно-проектний підхід до управління стає не лише підходом до впровадження проектів на підприємствах, а має розглядатися як новий інноваційний підхід до управління підприємством загалом, в тому числі і його операційною діяльністю, управління його життєвим циклом та циклічністю оновлення продукції та управління всіма ключовими підсистемами підприємства такими як постачання, виробництво, збут.

За визначенням С. Д. Бушуєва проектний менеджмент є використанням знань, навичок, методів і засобів до управління, виконання робіт проекту для задоволення потреб і бажань зацікавлених осіб [3]. Загалом, проектний менеджмент не обмежується рамками конкретного проекту, а виступає сукупністю управлінських завдань, організаційних дій, методів і засобів, спрямованих на досягнення поставленої мети усієї проектної діяльності.

В історичному контексті перший досвід використання спеціальних проектів для досягнення поставлених цілей розвитку був набутий ще у 30-ті роки минулого століття в США у розробці та впровадженні компаніями Exxon у нафтогазовій сфері та USAir Corporation у авіаційній сфері масштабних інвестиційно-інноваційних проектів [1]. Набутий досвід був узагальнений та підтриманий науковцями і з цього періоду розпочалося формування управління проектами як одного із

грунтовних нових напрямів менеджменту. Базові принципи управління проектами які лягли в основу проектного підходу було сформовані економістом Роландом В. Гутчем у 50-роки та прийняті за стандарт першою міжнародною асоціацією управління проектами [4].

Поряд з визначенням проектів та проектного управління в американській та японській школах управління проектами прийшло розуміння доцільності та важливості планування проектів в рамках реалізації комплексних програм, що забезпечуватиме значно більший ефект та більшу цінність впровадження нововведень для забезпечення загального розвитку.

На даний час, базис знань проектного менеджменту та застосування програмно-проектного підходу активно використовується в різних сферах галузях та напрямках виробничої, комерційної, фінансової, інвестиційної діяльності, державного управління, розробці та впровадження державних цільових програм розвитку і ознаменував визначення та застосування програмно-цільового підходу до розвитку на макrorівні управління економічними процесами.

В сучасних економічних умовах українські підприємства потребують системних змін, які мають базуватися на фундаментальній науковій основі. При цьому мова йде не тільки про створення нових підприємств чи продуктів, реконструкцію чи модернізацію підприємств, чи роботу проектно-орієнтованих організацій чи компаній по розробці ІТ технологій, мова йде про можливість створення механізму системного розвитку який може бути запровадженим на вже працюючих підприємствах з однією чи декількома стратегічними зонами господарювання чи інвестиційної діяльності.

Проектизація бізнесів та перехід до проектно-керуючих організацій є глобальною тенденцією розвитку світового співтовариства [5].

Проектизація бізнесу ініціюється глобальним ринковим трендом внаслідок

того, що технічна та технологічна складність нової продукції значно зростає, вимоги до життєвих циклів підвищуються, а очікувана вартість повинна зберігатися. Така тенденція актуалізує застосування нових науково-практичних підходів до управління здатних вирішити поставлені завдання. Програмний та проектний підходи є тими новими креативними, теоретико-практичними підходами, що є особливо актуальними. Ця актуальність визначається та підкреслюється в працях провідних науковців [2, 4].

Світовий досвід показує, що дієвим універсальним методом до вирішення таких завдань розвитку виробництва є проекти та управління ними [6]. Так, впровадження одного чи декількох проектів з модернізації, реконструкції виробництва, чи випуску нової продукції на підприємствах, лише на деякий час (час виконання проекту та його реалізації) вирішують проблему розвитку підприємства [7].

Після закінчення проекту, за 2-3 роки оточуюче середовище підприємств змінюється, ринок видозмінюється, технології рухаються вперед, і процес зменшення темпів росту, втрата конкурентних переваг на ринках та закінчення життєвого циклу товарів та послуг є незмінним та невідворотним [8]. Єдиним об'єктивним засобом сталого постійного розвитку підприємств є комплексний підхід до роботи всього підприємства, а не окремих підсистем, базуючись на кон'юнктурі оточуючого ринкового середовища та фінансово-інвестиційних та виробничих можливостях самого підприємства [9].

Такою основою може бути програма розвитку, що складається з переліку проектів поєднаних єдиною стратегією, цінностями, місією та метою, сформована на засадах проектного та програмного підходів.

За визначенням провідних науковців «Програма - це діяльність, в якій органічно об'єднані група проектів для досягнення місії програми. Зараз програмою називають складну групу проектів життєві цикли яких

вписані в життєвий цикл програми. З позицій P2M управління програмою визначається як це додаткові дії, метою яких є створення цінностей [10, с.77].

Так, наковці зазначають, що існує певний набір функцій операційної діяльності, що повинен оновлюватися для створення чи вдосконалення нових систем з новою метою кожні декілька років через постійні зміни в вимогах до операційної діяльності [11, с. 79].

Науковою, методологічною основою, що дає можливість застосування програмного та проектного наукових підходів та розробки прикладних методик впровадження, моделювання проектів розвитку підприємств, є моделі та методи планування проектів та програм, матричні технології проактивного управління [12] збалансована матрична технологія та дослідження технологічної зрілості підприємств [12].

Відповідно до їх концептуальної сутності проактивне управління є управлінням на основі передбачення розвитку організацій, що базується на системних організаційних підходах. [11, с.227].

Збалансована матрична технологія є технологією управління проектами та програмами організаційного розвитку, яка здійснюється в управлінських організаційних структурах та забезпечує одночасне досягнення мети портфелів проектів (програм) та мети організації [12, с. 68].

За економічною теорією, в основі процесів виробництва є попит з одного боку та бажання примножити отримані цінності чи капітал з іншого боку. Таким чином, починаючи з натурального господарства та процесів обміну та закінчуючи сучасним виробництвом, рушійними силами що рухали економічний розвиток суспільства були і є попит та пропозиція. Результатом втілення будь якого проекту чи програми є створення не тільки додаткової вартості, але й додаткової цінності на яку очікує ринок (оточення, зовнішнє середовище проекту), що являє

собою попит на продукт, чи результат реалізації проекту.

Тому розглядаючи перспективи розвитку підприємств можна визначити, що як результат проекту діє на оточуюче середовище, так і середовище в свою чергу формує доцільність випуску продукту чи реалізації проекту, за певний час, певну вартість та з певною якістю та цінністю.

Кожне підприємство знаходиться на певному етапі свого життєвого циклу, при цьому товари, що випускає підприємство знаходяться на етапах власних життєвих циклів, що мають різну довжину в часі та фази.

Суть програмного розвитку підприємств посягає у доцільності планування та управління циклічністю економічного розвитку та здійснення інноваційної діяльності, що полягає у можливості розробити та втілити на підприємствах які випускають продукцію 3-х, 5-ти річних програм планового розвитку сформованих з групи окремих проектів абсолютно послідовних та взаємопов'язаних в умовах економіки виробничого підприємства, взявши за основу абсолютно визначені економічні закономірності виробничого характеру.

Економічна циклічність полягає у послідовності та повторюваності, вирішення завдань розвитку підприємств, що виникають в процесі його виробничо-комерційної діяльності. Цикл виробництва та відтворення на підприємстві, при впровадженні на підприємстві програм економічного розвитку, включає перелік проектів, послідовне впровадження яких забезпечить сталий, системний розвиток.

Програмний підхід передбачає застосування комплексу взаємопов'язаних проектів і відповідно застосування проектного підходу, що разом формують комплекс взаємопов'язаних системних дій. Одним із перших завдань, в межах застосування проектного підходу є дослідження стану та розвитку ринку з подальшою розробкою стратегії росту.

Таке дослідження являє собою глибинне дослідження ринку на якому планує працювати підприємство, а також аналіз

існуючих умов та розробка і підготовка до прийняття стратегій розвитку підприємства, що будуть формувати подальшу політику підприємства на ринку, під час та після реалізації програми. Результатом реалізації цього завдання є план стратегічного розвитку підприємства з урахуванням проведених досліджень, сегментація ринку, позиціонування товару, визначення попиту на найближчий програмний період, об'єми очікуваного попиту та об'єму потенційного ринку.

Наступним важливим завданням є технологічна розробка нового товару, чи вдосконалення існуючих видів продукції, що випускає підприємство відповідно до проведених досліджень та існуючому та прогнозованому попиту споживачів. Результатом вирішення цього завдання є розроблені опротестовані товари готові до запуску в серійне виробництво.

Наступним завданням для впровадження проектного розвитку є підготовка виробництва та розробка карти виробничого процесу, відповідно до визначених товарів, та їх процентному відношенні до потужностей виробництва визначених проведеним дослідженням та попитом споживачів, проведені підготовки основних фондів, приміщень, складів, обладнання, проведення необхідних закупівель по проекту. Результатом реалізації цього завдання є підготовка до початку виробництва продукції.

В межах впровадження програмно-проектного підходу функціонування та розвитку підприємства розглядаються як програма яка включає комплекс інноваційно-інвестиційних проектів розробки та впровадження нових інноваційних проектів, проектів модернізації виробництва, проектів впровадження інформаційних-інтегрованих систем, впровадження систем управління якістю та інших проектів. Кожний проект в межах програми дає можливість акумулювати та спрямувати фінансові, матеріальні, кадрові та інші ресурси забезпечити надання та спрямування інвестиційних ресурсів. Таким чином, програмно-проектний підхід

та програмно-цільовий підхід є провідними підходами в управлінні та забезпеченні розвитку підприємств.

Важливими завданнями необхідними для подібного запровадження програмно-проектного підходу та забезпечення сталого ефективного розвитку є; планування та реалізація діяльності підбір, навчання, підготовка персоналу; виведення товару на ринок; розвиток системи збуту; комплекс маркетингових заходів; введення стандартів якості; підвищення кваліфікаційного рівня персоналу; введення інтегрованої інформаційної системи управління. Водночас, система програмного управління підприємством потребує єдиної системи управління інформацією, адміністрування і документообігу підприємства, створення оперативного механізму отримання інформації, їх обробки та управління змінами, створення системи інтегрованого інформаційного управління підприємством як основної складової ланки підготовки до прийняття програмного розвитку на наступний період.

На етапах переходу до програмного розвитку підприємство має пройти ряд послідовних кроків включаючи відпрацювання та підписання ряду необхідних рішень та узгоджень:

- визначення мети діяльності підприємства;
- здійснення аналізу стану підприємства та етапу його життєвого циклу на поточний період;
- визначення наявних ресурсів та інвестиційних можливостей; визначення послідовності етапів в досягненні мети за визначний період часу;
- прийняття рішення про розробку програми розвитку підприємства;
- формування команди по розробці та впровадженню програми;
- розробка програми розвитку; впровадження програми розвитку.

Таке бачення програми розвитку відповідає визначенню збалансованості, оскільки сама програма і створюється для

досягнення мети підприємства прийнятої за основу розвитку на певний час.

Проактивність запропонованого бачення програмного розвитку на основі економічних циклів полягає в плановості та визначеності прийнятих дій та заходів по розвитку підприємства не тільки з точки зору програми чи проектів, що входять до її складу. В певному розумінні, в моделі економічних циклів програма як така, повною мірою інтегрована з виробничою діяльністю підприємства, тому повністю реагує на будь які зміни в середовищах та в той же час дозволяє на основі отриманих даних абсолютно чітко прогнозувати та планувати наступну діяльність з урахуванням своєчасно внесених змін.

Системний характер економічних циклів програм розвитку полягає в тому, що підприємство самостійно, послідовно може інвестувати ресурси в програми та проекти розвитку підприємства, на наступних за першим рівнях економічного циклу.

В баченні проактивного розвитку на основі економічних циклів визначається можливість переходу роботи підприємства до системи взаємодіючих взаємодоповнюючих циклічно пов'язаних проектів забезпечення сталого динамічного розвитку підприємства з максимальною економією в часі, фінансових та кадрових ресурсах.

Основна відмінність проактивного розвитку полягає у мобільності, гнучкості системного розвитку підприємства, оперативного реагування проектів до змін навколишнього середовища, що дозволяє забезпечити виконання програми з повним доступом до інформації і можливості проводити своєчасні та доцільні зміни.

В програмах збалансованого розвитку підприємства на основі програмно-проектного підходу після планового прийняття програми основною функцією, окрім впровадження цієї програми стає управління змінами в впровадженні програми.

Висновки. Узагальнюючи доцільність та необхідність впровадження програмно-проектного підходу до забезпечення

ефективного функціонування та розвитку підприємств слід зазначити, що таке використання та впровадження механізмів та моделей реалізація програмно-проектного підходу здійснюється з врахуванням світового економічного досвіду, досвіду та технологій проектно-орієнтованих підприємств. Зазначимо, що застосування в управлінні підприємствами проектного та програмного підходів в тому числі і підходу на основі формування цінності Р2М є важливими кроками до впровадження нових сучасних систем управління. Впровадження проектного та програмного підходів дає змогу суб'єктам господарювання швидко адаптуватися до зовнішніх ринкових змін, ефективно планувати діяльність та значно зменшити витрати на операційну діяльність як у впровадженні нових інноваційних процесів з реалізацією інвестиційно-інноваційних проектів так і в стабільних процесах, безпосередньо під час здійснення виробничої діяльності. Таким чином, застосування в системі управління підприємствами програмно-проектного підходу спрямоване на формування ефективної цілісно-орієнтованої моделі управління яка здатна забезпечити ефективне функціонування та адаптування та інноваційний розвиток підприємств в умовах високого рівня економічної невизначеності та значних ринкових турбулентних змін.

Впровадження програмно-проектного підходу дає можливість привести управлінські процеси до міжнародних стандартів управління, оптимізувати та зменшити як інноваційні так і операційні витрати, знайти нові можливості для подальшого розвитку та досягти зростання конкурентоспроможності та відповідності продукції підприємства сучасному технологічному рівню та ринковим потребам, забезпечити нові можливості для подальшого ефективного розвитку.

Література:

1. Березін В. В. Современные тенденции применения проектного менеджмента в управлении организациями. *Компьютерное обозрение*. 2009. Вып. 36. С. 25-32.

2. Бушуєва Н. С. Модели и методы проактивного управления программами организационного развития: монографія. Київ : Наук. Світ, 2007. 199 с.

3. Бушуєв С. Д. Морозов В.В. Динамічне лідерство в управлінні проектами: монографія. Київ : Ділова Україна, 2000. 312 с.

4. Бушуєв С. Д. Руководство по управлению инновационными проектами и программами. Київ : Науковий світ, 2009. 173 с.

5. Голубков Е. П. Маркетинговые исследования: теория методология и практика. Москва : Издательство Финпресс, 2003, 496 с.

6. Гонорська А. В. Використання проектно-програмного менеджменту у міжнародному бізнесі. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. №4. С. 28-32 С.

7. Ентоні Е. Боардмен. Аналіз вигід і витрат. Концепції і практика. Київ : АртЕк, 2003. 568 с.

8. Макконнел К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Москва : ИНФРА-М, 1999. 974 с.

9. Мартин П., Тейт К. Управление проектами. СПб.: Питер, 2006. 224 с.

10. Р2М. Керівництво з управління інноваційними проектами і програмами організації. К.: Новий друк, 2010. 160 с.

11. Бушуєв С.Д. Креативные технологии управления проектами и программами: монографія. Київ : Саммит-Книга, 2010. 768 с.

12. Рассел Д. Арчибальд. Управление высокотехнологичными программами и проектами Москва : Академия АйТи, 2004. 472 с.

References:

1. Berezin, V. V. (2009), "Modern trends in the application of project management in the management of organizations", *Kompiuternoe obozrenye*, №36, pp. 25-32

2. Bushuieva, N. S. (2007), *Modeli i metodi proaktyvnoho upravleniya prohramamy orhanyzatsyonnoho razvytyia: monohrafiia* [Models and methods of proactive management of programs of organization razvitya: monograph], Nauk. Svit, Kyiv, Ukraine.

3. Bushuiev, S. D. and Morozov, V. V. (2000), *Dynamichne liderstvo v upravlinni proektamy: Monohrafiia*. [Dynamic leadership in project management: Monograph], Dilova Ukraina, Kyiv, Ukraine.

4. Bushuiev, S. D. (2009), *Rukovodstvo po upravleniyu ynnovatsyonimy proektamy y prohramamy* [Handicrafts for the management of innovative projects and programs], Naukovyi svit, Kyiv, Ukraine.

5. Holubkov, E. P. (2003), *Marketynhovie yssledovaniya: teoryia metodolohyia y praktyka* [Marketing research: theory of methodology and practice], Yzdatelstvo Fynpress, Moscow, Russia.

6. Honorska, A. V. (2012), "The use of project and software management in international business", *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*, №4, pp.28-32

7. Entoni E. Boardmen, (2003), *Analiz vyhid i vytrat. Kontseptsii i praktyka* [Analysis of benefits and costs. Concepts and practice], ArtEk, Kyiv, Ukraine.

8. Makkonnel, K. R. and Briu, S. L. (1999) *Экономыкс: прыntsypi, problemi y polytyka* [Ekonomix: principles, problems and politika], YNFRA-M Moscow, Russia. ∴ (in Russian)

9. Martyn, P. and Teit, K. (2006), *Upravlenye proektamy* [Project management], Pyter, SPb, Russia.

10. R2M, (2010), *Kerivnytstvo z upravlinnia innovatsiinymy proektamy i prohramamy orhanizatsii* [Management of new projects and programs of the organization], Novyi druk, Kyiv, Ukraine.

11. Bushuiev, S. D. (2010), *Kreatyvnie tekhnolohyy upravlenyia proektamy y prohramamy* [Creative technologies of project and program management], Sammyt-Knyha, Kyiv, Ukraine.

12. Rassel D. Archybald, (2004), *Upravlenye visokotekhnolohychnimy prohramamy y proektamy* [Management of high-tech programs and projects], Akademyia AiTi, Moscow, Russia.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2021 р.

УДК 330.14:01

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-129-134

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ЯК НАВІГАТОР УЗГОДЖЕННЯ ІНТЕРЕСІВ СТЕЙКХОЛДЕРІВ АГРОБІЗНЕСУ

Ляшенко О.М.¹, Марков Р.В.²

¹ д.е.н., професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: lan911@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7114-4501>

² к.е.н., доцент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail.: Markov_R@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8150-8249>

ECOLOGIZATION AS A NAVIGATOR FOR COORDINATION OF INTERESTS AGRICULTURAL STAKEHOLDERS

Liashenko Oleksandra¹, Markov Ruslan²

¹ Doctor of science (Economics), professor, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: lan911@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7114-4501>

² PhD (Economics), associate professor, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: Markov_R@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8150-8249>

Анотація. Діяльність стейкхолдерів в агробізнесі перебуває під впливом численних екзогенних і ендогенних загроз, конвергенція яких в умовах нової реальності доводить, що з числа відомих підходів до зміцнення економічної безпеки дедалі найбільш затребуваним стає гармонізаційний підхід, концепт якого передбачає екологічне узгодження інтересів, тому задовольняє вимогам концепту екологізації і навпаки. Концепт «захист» спирається на усунення та витіснення шкідливих відносин, які виникають у процесі діяльності та взаємодії зі стейкхолдерами, шляхом застосування правових, економічних, соціальних організаційних, етичних тощо методів. Таким чином, актуалізація наукового пошуку навігаційної ролі екологізації в узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу є очевидною. Домінування еколого-орієнтованого бачення економічної безпеки агробізнесу потребує відповідного методологічного підґрунтя, опертям якого може/має бути синтетичне поняття екологізації, роль якої у зазначеному контексті є вивченою недостатньо. Навігаційна роль екологізації як поліаспектної та крос-дисциплінарної категорії стає очевидною, втім наразі мало вивченою. Метою дослідження є поглиблення теоретичних засад безпекознавства шляхом застосування гармонізаційного підходу до екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу. Методи дослідження - структурно-логічного моделювання, моніторинговий, аналітичний. Взаємоузгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу є складним процесом, який може бути як конструктивними, так і деструктивними, і тому потребує використання спеціального інструментарію. Для екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу необхідні системність, прогнозованість, обґрунтованість та результативність. Отримані результати потребують проведення подальших наукових розвідок щодо впливу екологізації на економічну безпеку стейкхолдерів агробізнесу. Подальші наукові розвідки можуть перебувати у площині оцінювання наслідків системної екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу.

Ключові слова: екологізація; гармонізація; інтереси; стейкхолдери; агробізнес.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 4

Annotation. The activities of stakeholders in agribusiness are influenced by numerous exogenous and endogenous threats, the convergence of which in the new reality proves that among the known approaches to strengthening economic security is increasingly in demand harmonization approach, the concept of which involves environmental harmonization. vice versa. The concept of "protection" is based on the elimination and displacement of harmful relationships that arise in the process of activity and interaction with stakeholders through the use of legal, economic, social, organizational, ethical, etc. methods. Thus, the actualization of the scientific search for the navigational role of greening in reconciling the interests of agribusiness stakeholders is obvious. The dominance of ecologically oriented vision of economic security of agribusiness requires an appropriate methodological basis, based on which can / should be a synthetic concept of greening, the role of which in this context is insufficiently studied. The navigational role of greening as a field of aspect and cross-disciplinary category is becoming obvious, but so far little studied. The aim to deepen the theoretical foundations of safety by applying a harmonization approach to the greening of the coordination of the interests of agribusiness stakeholders. Research methods: structural-logical modeling, monitoring, analytical. Results: Reconciling the interests of agribusiness stakeholders is a complex process that can be both constructive and destructive, and therefore requires the use of special tools. Systematic, predictable, validity and efficiency are necessary for the greening of the

coordination of the interests of agribusiness stakeholders. The obtained results require further scientific research on the impact of greening on the economic security of agribusiness stakeholders. Further scientific research may be in the field of assessing the consequences of systemic greening of the coordination of the interests of agribusiness stakeholders.

Key words: *ecologization; harmonization; interests; stakeholders; agrobusiness.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 4

Постановка проблеми. Формування екологічного мислення і світосприйняття у сучасних умовах відбувається доволі швидко, але здебільшого вимушено. Головними причинами є потужність і масштаб токсикації, який від "in vitro" потрапив практично до усіх сфер життя. Одним з доказів цього є існування Індексу екологічної ефективності (Environmental Performance Index) [1], за даними якого у 2020 році Україна посіла 60 місце серед 180 аналізованих країн світу. Попри те, що порівняно з 2012 роком цей показник суттєво покращився, про що свідчить також оцінка окремих складових цього індексу, суттєве занепокоєння викликає низьке значення критерію сервісу екосистеми (108 місце), яке протягом десятиліття занепало на 1,2 пункти.

На тлі загалом позитивної динаміки цього індексу, врахування поведінки зазначеного критерію є важливим, оскільки демонструє здатність і спроможність екосистеми тягити до сталого розвитку. Однак не лише екологічні чинники прямого впливу формують правила взаємодії в агробізнесі. Поле таких правил включає взаємовідносини між стейкхолдерами в агробізнесі, інституційну поведінку, безпекотворчі процеси тощо. Відтак, навігаційна роль екологізації як поліаспектної та крос-дисциплінарної категорії стає очевидною, втім наразі мало вивченою.

Актуальність і важливість саме такого погляду на екологізації зумовлена тим, що діяльність стейкхолдерів в агробізнесі перебуває під впливом численних екзогенних і ендегенних загроз, конвергенція яких в умовах нової реальності доводить, що з числа відомих підходів до зміцнення економічної безпеки дедалі найбільш затребуваним стає гармонізаційний підхід, концепт якого передбачає екологічне узгодження інтересів, тому задовольняє вимогам

концепту екологізації і навпаки. Таким чином, актуалізація наукового пошуку навігаційної ролі екологізації в узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу є очевидною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тезаурус терміна «екологізації» належить до найновішої історії багатьох наукових сфер і галузей знань, що зумовлює багатогранність його вживання. Зокрема, цей термін можна зустріти у таких словосполучках, як-от: екологізація науки та освіти, екологізація природокористування, екологізація виробництва, екологізація суспільного розвитку, екологізація економічного, соціального та духовного розвитку, екологізація економіки, екологізація світової економіки, екологізація виробництва, сільського господарства; екологізація ринкової економіки, екологізація суспільного виробництва, екологізація продукції, екологізація ціноутворення тощо [2].

У нормативно-правових актах, зокрема в Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р., поняття екологізація трапляється в таких словосполученнях: екологізація транспорту, екологізація енергетики, екологізація промисловості, екологізація агропромислового комплексу, екологізація господарської діяльності, екологізація суспільного виробництва.

Таким чином, можна стверджувати, що сам процес формування поняття «екологізація» феномен екологічного мислення. Відтак, ідея наскрізної екологізації перетворюється на соціально-економічну концепцію, яка відіграє роль провайдера міжнародних, економічних, суспільних, політичних та інших відносин.

Не менш важливою є трансформаційна, інструментальна і просвітницька роль екологізації, що спирається на діяльнісну парадигму. У свою чергу, домінування

еколого-орієнтованого бачення економічної безпеки агробізнесу потребує відповідного методологічного підґрунтя, опертям якого може/має бути синтетичне поняття екологізації, роль якої у зазначеному контексті є вивченою недостатньо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є поглиблення теоретичних засад безпекознавства шляхом застосування гармонізаційного підходу до екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Домінування екологоорієнтованого бачення сталого розвитку АПК потребує відповідного методологічного підґрунтя, опертям якого може/має бути синтетичне поняття екологізації. Таке поняття є універсальним і являє собою комплекс вимог до будь-якої діяльності, скерованої на недопущення несприятливих та/або негативних миттєвих, поточних та майбутніх наслідків, спричинених такою діяльністю. У свою чергу, сутнісне наповнення екологізації утворюється тріадою концептів: аксіологія-захист-просвіта. Концепт "аксіологія" послуговується принципами спонукання кожного суб'єкта екологізувати свою діяльність, тобто дотримуватися цінностей не завдання шкоди у теперішньому та майбутньому часі.

Концепт «захист» спирається на усунення та витіснення шкідливих відносин, які виникають у процесі діяльності та взаємодії зі стейкхолдерами, шляхом застосування правових, економічних, соціальних організаційних, етичних тощо методів. Основу концепту "просвіта" становлять роз'яснювальні дії щодо пояснення мотивів і переконань доцільності формування екологізаційного світогляду та необхідності дотримання його провідного постулату анти-токсичності результатів і прямих та побічних наслідків будь-якої діяльності [3].

У свою чергу, під економічною безпекою агробізнесу будемо розуміти міру його економічної свободи, межі якої визначають наявні екзогенні та ендогенні

загрози сталому розвитку, а можливості - зумовлені параметрами узгодження інтересів стейкхолдерів та ресурсного забезпечення, необхідного як для протидії загарзам, так і для узгодження інтересів.

Гене́за інтересу полягає у свідомому відборі суб'єктом найважливіших для його потреб, що підлягають задоволенню, та визначенні способів їх реалізації. В психології, наприклад, зміст і характер інтересу пов'язані як із будовою і динамікою мотивів і потреб людини, так і з характером форм і засобів освоєння дійсності, якими людина володіє. Інколи поєднання об'єктивної та суб'єктивної складових сутності поняття інтерес вважають еkleктичним, проте таке поєднання можна визнати таким, що відбиває сутність закону діалектики про єдність протиріч [4].

Економічні інтереси з багатьох причин заслуговують на детальне вивчення, однією з яких є започаткована у даному дослідженні ідеологія економічної безпеки підприємства як міри його економічної свободи, що досягається шляхом взаємозаемоузгодження економічних інтересів.

Сучасне управління підприємством, зважаючи на його високу динамічність, вимушене мати випереджальний характер. Появі такої властивості управління підприємством зобов'язане, з одного боку, чисельним загарзам, які перешкоджають його діяльності та дислокуються як у зовнішньому, так і у внутрішньому середовищі, а з іншого боку – розмаїтістю інтересів його стейкхолдерів.

Стейкхолдером вважається будь-яка особа або група осіб, що впливає на діяльність організації або відчуває на собі вплив такої діяльності. До числа стейкхолдерів можуть належати менеджери, споживачі, постачальники, місцеві громади, інвестори та ін. Існує звужене розуміння стейкхолдерів – осіб, що є причетними до діяльності певного венчурного підприємства, у такому сенсі стейкхолдери асоціюються з депозитаріями спірного майна.

Інколи існує неприпустима лінгвістична плутанина між стейкхолдерами (stakeholders) в останньому розумінні та стокхолдерами (від англ. stockholders - акціонери) як тими, хто може безпосередньо впливати на прийняття тих чи інших управлінських рішень. В основних положеннях та словнику ДСТУ ISO 9000-2001 Системи управління якістю, стейкхолдерів ототожнюють із заінтересованими (або причетними) сторонами (від англ. interested party), якими є фізичні особи або групи осіб, що можуть складатися з організації, її частини або з декількох організацій, зацікавлених в роботі або успіху організації.

Економічні інтереси – це усвідомлені потреби різних суб'єктів, до числа яких за традиційною для економічної науки ієрархією належать держава, регіон, підприємство, людина. Будь-який економічний інтерес являє собою складну систему економічних потреб суб'єктів господарської діяльності. При цьому є зрозумілим, що такі системи можуть істотно відрізнятися одна від іншої, але важливим є не це, а інше.

Віддзеркалюючи потреби, економічні інтереси мають суттєві відмінності: так, якщо потреби завжди є зорієнтованими на конкретні та зафіксовані у часі й просторі цілі, то економічні інтереси – спрямовані на економічні відносини та умови господарювання підприємств в цілому, через що їх формалізація нерідко є дуже ускладненою. Специфіка економічних інтересів в агробізнесі зумовлена ще й тим, що, з одного боку, такі інтереси є об'єктивними умовами виробництва, з іншого – мірою усвідомлення суб'єктом господарювання його потреб.

Стосовно стейкхолдерів економічні інтереси можна класифікувати в такий спосіб:

- за природою виникнення інтересу – природні та штучні (вимушені);
- за об'єктом – майнові та немайнові (фінансові, інвестиційні, інтелектуальні, інформаційні, тощо);
- за суб'єктом – особисті, групові, колективні;

- за персоніфікацією – інтереси власників, менеджерів, персоналу;
- за характером – унікальні, інноваційні, адаптаційні, традиційні, рутинні;
- за цілеспрямованістю – багатоцільові та одноцільові;
- за рівнем структуризації – структуровані, слабо структуровані, неструктуровані;
- за управлінською ієрархією – стратегічні, поточні, оперативні;
- за значущістю – першочергові та другорядні;
- за змінюваністю – постійні та змінні;
- за локалізацією у структурі зовнішнього середовища – мегарівневі, макрорівневі, мезорівневі, мікрорівневі;
- за формою існування у часі – безперервні, проектні (тимчасові), періодично повторювані, неповторні (одноразові);
- за формою існування у просторі – комплексні та точечні;
- за часовим горизонтом – довгострокові та короткострокові;
- за ступенем усвідомлення - дійсні та помилкові;
- за можливістю вимірювання – вимірювані, важко вимірювані, невимірні;
- за способом вимірювання – визначені, імовірнісні, невизначені;
- за можливістю взаємоузгодження – узгоджувані, важко узгоджувані, не узгоджувані;
- за способом взаємоузгодження – стандартні та нестандартні (такі, що потребують творчих рішень);
- за альтернативністю при узгодженні – безальтернативні (інваріантні) та альтернативні (варіантні).

Отже, стейкхолдерам притаманна сукупність різноманітних взаємозв'язаних і взаємодіючих економічних інтересів, які утворюють єдину систему. Проте система економічних інтересів стейкхолдерів агробізнесу завжди є суперечливою. Реалізація економічних інтересів здійснюється через досягнення їхніми суб'єктами конкретних економічних цілей. У реальній діяльності підприємств

взаємоузгодження економічних інтересів їх стейкхолдерів здійснюється шляхом принаймні часткового задоволення кожного з інтересів. Процес задоволення інтересів є достатньо складним з багатьох причин: великої кількості внутрішніх економічних інтересів стейкхолдерів, які мають бути взаємоузгоджені між собою; чисельних економічних інтересів стейкхолдерів зовнішнього середовища, що підлягають взаємоузгодженню у процесі взаємодії як з підприємством, так і між собою; складності та суперечливості обох груп економічних інтересів та можливостей і способів їх взаємоузгодження тощо.

У найбільш узагальненому вигляді взаємоузгодження інтересів підприємства можна визначити як багатовимірне, а саме: горизонтальне й вертикальне взаємоузгодження інтересів внутрішніх стейкхолдерів, що має протікати на тлі перманентного взаємозв'язку економічних інтересів підприємства з актуальними для нього інтересами зовнішніх стейкхолдерів.

Питання актуалізації інтересів як зовнішніх, так і внутрішніх стейкхолдерів (як, власне, й у зворотному порядку) є вкрай важливими й, загалом, можуть заслуговувати на самостійне дослідження, проте слід ще раз наголосити, що в управлінні економічною безпекою підприємства, вивчення інтересів стейкхолдерів має виключне значення і тому, щонайменше, має включати ідентифікацію і систематизацію їх дій та оцінку цілей.

Як бачимо, така послідовність вивчення інтересів стейкхолдерів має зворотній характер, тобто вивчення інтересів ґрунтується на так би мовити «проявлених» діях і з'ясованих цілях, за результатами ідентифікації яких пропонується виокремлювати ті чи інші інтереси. Такий підхід до вивчення інтересів стейкхолдерів, звісно, не позбавлений недоліків, проте подолання неузгодженості інтересів навряд чи можна здійснити, не застосовуючи спеціальний інструментарій, до якого зокрема належить екологізація.

Виходячи з тріади концептів: аксіологія-захист-просвіта, узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу має спиратися на принципи спонукання кожного суб'єкта екологізувати свою діяльність, тобто дотримуватися цінностей не завдання шкоди у теперішньому та майбутньому часі. Мова йде, перед усе, про дотримання принципів та цілей сталого розвитку. Сучасним тригером напруги інтересів стейкхолдерів агробізнесу, звісно, є відкриття ринку землі, у питанні якого екологізація починає бути багатомірною: у сенсі екології, економічної війни, екологічних взаємовідносин.

Усунення та витіснення шкідливих відносин, які виникають у процесі діяльності та взаємодії зі стейкхолдерами агробізнесу, як-от екологічний тероризм, агро-рейдерство, недобросовісні практики тощо, шляхом застосування правових, економічних, соціальних організаційних, етичних тощо методів. Інтегрально поєднання цих методів може бути поєднане в екологізації управління, що має на меті здійснення екологоорієнтованих трансформацій керованих підсистем. У цьому контексті важливим є дослідження аксіології стейкхолдерів, а також управлінського і емоційного інтелекту.

Особливу роль посідає формування екологізаційного світогляду та необхідності дотримання його провідного постулату анти-токсичності результатів і прямих та побічних наслідків будь-якої діяльності. І це площина формальної, неформальної та інформальної освіти.

Наразі екологічна домінанта стає основою сучасної освіти, оскільки концепція сталого розвитку передбачає соціально бажаний, економічно життєздатний і екологічно безпечний формат існування суспільства. Однак освіта, у свою чергу, потребує екологізації у широкому сенсі. Таким чином, екологізація стає своєрідним навігатором узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу.

Висновки. В сучасних умовах природний конфлікт інтересів, іманентно властивий стейкхолдерам агробізнесу,

загострюється. Взаємоузгодження таких інтересів, будучи вкрай складним процесом, може бути як конструктивними, так і деструктивними, і тому потребує використання спеціального інструментарію у вигляді екологізації. Для екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу необхідні системність, прогнозованість, обґрунтованість та результативність.

Отримані результати потребують проведення подальших наукових розвідок щодо впливу екологізації на економічну безпеку стейкхолдерів агробізнесу. Подальші наукові розвідки можуть перебувати у площині оцінювання наслідків системної екологізації узгодження інтересів стейкхолдерів агробізнесу.

Література:

1. The official site of Environmental performance index. URL : <https://epi.yale.edu/epi-results/2020/country/ukr>.
2. Гобела В. В. Теоретичний аналіз екологізації як суспільно-економічного феномену. *Ефективна економіка*. 2019. № 6. URL : http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/6_2019/44.pdf.
3. Ляшенко О. М. Реалізація принципів сталого розвитку у забезпеченні економічної безпеки АПК. *Сталий розвиток - XXI століття. Дискусії 2021 (наукові читання імені Ігоря Недіна):*

збірка наукових доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції (2-3 грудня 2021 р.). Національний університет "Києво-Могилянська академія"; за ред. проф. Є.В. Хлобистова. Київ, 2021. С. 513-518.

4. Ляшенко О. М. Концептуалізація управління економічною безпекою підприємства: монографія. 2-ге вид., переробл. Київ : НІСД, 2015. 348 с.

References:

1. The official site of Environmental performance index (2021), retrieved from : <https://epi.yale.edu/epi-results/2020/country/ukr>.
2. Hobela, V. V. (2019), "Theoretical analysis of greening as a socio-economic phenomenon", *Efektivna ekonomika*, № 6, retrieved from : http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/6_2019/44.pdf.
3. Liashenko, O. M. (2021), "Implementation of the principles of sustainable development in ensuring the economic security of agriculture", *Stalyi rozvytok - KhKhI stolittia. Dyskusii 2021 (naukovi chytannia imeni Ihoria Nedina)* [Sustainable development - the XXI century. Discussions 2021 (scientific readings named after Igor Nedin)], zbirka naukovykh dopovidei VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii [collection of scientific reports of the VII International scientific-practical conference], National University "Kyiv-Mohyla Academy", Kyiv, Ukraine, pp. 513-518.
4. Liashenko, O. M. (2015), *Kontseptualizatsiia upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu pidpriemstva* [Conceptualization of enterprise economic security management], NISD, Kyiv, Ukraine, 348 p.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2021 р.

УДК 339.138;338.2

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-135-142

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ МАРКЕТИНГОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ ПІДПРИЄМСТВА

Лойко Є.М.

¹ магістрант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: LoykoEM@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3266-8286>

DIGITALIZATION OF THE MARKETING COMMUNICATIVE STRATEGY OF THE ENTERPRISE

Loiko Yelyzaveta¹

¹ student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: LoykoEM@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3266-8286>

Анотація. В статті розглянуто питання розвитку діджиталізації маркетингової комунікативної стратегії підприємства. З'ясована сутність понять «Інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг», «діджитал-маркетинг». Метою статті є виявлення сучасних тенденцій прояву процесу діджиталізації у маркетингових комунікативних стратегіях підприємств. Зроблено висновок, що ці поняття не є тотожними, вони відрізняються маркетинговими інструментами, які можна застосувати, та широтою охоплення аудиторії. Визначено, що найбільш повне охоплення за цільовою аудиторією, комунікаційними каналами та маркетинговими інструментами має діджитал-маркетинг. Виявлено, що не кожне промислове підприємство має окремий відділ маркетингу (особливо малі підприємства) або, навіть, фахівця з маркетингу. Запропоновано найбільш популярні та ефективні маркетингові інструменти, які можна застосовувати промисловим підприємствам у формуванні їхньої маркетингової комунікативної стратегії. Визначено, що сайт підприємства є невід'ємною частиною формування його маркетингової комунікаційної стратегії. Доведено, що для швейних підприємств маркетингові комунікаційні стратегії з використанням інструментів Інтернет-маркетингу, цифрового маркетингу або діджитал-маркетингу не є звичними та широко вживаними, тому потребують теоретико-методичного обґрунтування та розробки практичних маркетингових інструментів. Обґрунтовані «точки фокусу» маркетингової комунікаційної стратегії для різних каналів комунікації. Проведено аналіз динаміки індексів виробництва та обсягів реалізації продукції підприємств міста Києва легкої промисловості за період 2016-2020 рр. На основі проведеного аналізу сайтів п'яти швейних підприємств міста Києва виділено найбільш характерні переваги та недоліки цих сайтів. Запропоновано удосконалити сайти швейних підприємств, які було обрано для дослідження, запровадити таргетовану рекламу в соціальній мережі Facebook, запровадити web- та смс-розсилку повідомлень для споживачів, які зробили покупку моделей одягу через сайт підприємства.

Ключові слова: підприємство; ринкова економіка; маркетингова стратегія; комунікації; діджиталізація; сайт; таргетована реклама; ефективність.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 5; бібл.: 10

Annotation. The article considers the development of digitalization of marketing communication strategy of the enterprise. The essence of the concepts "Internet marketing", "digital marketing", "digital marketing" is clarified. It is concluded that these concepts are not identical, they differ in marketing tools that can be used and the breadth of audience coverage. The aim of the article is to identify current trends in the process of digitalization in marketing communication strategies of enterprises. It is determined that digital marketing has the most complete coverage by target audience, communication channels and marketing tools. It was found that not every industrial enterprise has a separate marketing department (especially small enterprises) or even a marketing specialist. The most popular and effective marketing tools that can be used by industrial enterprises in the formation of their marketing communication strategy are proposed. It is determined that the site of the enterprise is an integral part of the formation of its marketing communication strategy. It is proved that for communication companies marketing communication strategies using the tools of Internet marketing, digital marketing or digital marketing are not common and widely used, so they need theoretical and methodological justification and development of practical marketing tools. The "focus points" of the marketing communication strategy for different communication channels are substantiated. An analysis of the dynamics of production indices and sales of light industry enterprises in Kyiv for the period 2016-2020. Based on the analysis of the sites of five garment enterprises in Kyiv identified the most significant advantages and disadvantages of these sites. It is proposed to improve the sites of

garment companies selected for the study, to introduce targeted advertising on the social network Facebook, to introduce SMS-mailing for consumers who have purchased clothing models through the company's website.

Key words: enterprise; market economy; marketing strategy; communications; digitalization; website; targeted advertising; efficiency.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 5; bibl.: 10

Постановка проблеми. Спілкування в он-лайн форматі, завдяки впровадженню у багатьох країнах карантинних обмежень внаслідок пандемії на COVID – 19, стало для багатьох людей звичною нормою життя та роботи. Маркетингові стратегії підприємств почали швидко адаптуватися до он-лайн формату. Для багатьох промислових підприємств, для яких був більш звичний формат безпосереднього спілкування з клієнтами або формат виставкової діяльності, важче перейти на повний формат он-лайн спілкування.

Сучасні інформаційні технології розвиваються дуже швидко і надають можливість широкого вибору для підприємств у формуванні їх маркетингової комунікативної стратегії. Зміна умов господарювання, розвиток технічних та технологічних інновацій в інформаційних технологіях викликають необхідність розробки та впровадження нових, креативних та ефективних інструментів реалізації маркетингових стратегій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання діджиталізації маркетингових комунікативних стратегій підприємств тільки починає цікавити науковців, тому дослідженню цього питання присвячена обмежена кількість наукових праць. У науковій праці Пономаренко І.В., Віннікової І.І. надано обґрунтування теоретико-методологічних основ дослідження цифрового маркетингу [1].

У статті В. Карп розглянуто питання розвитку діджитал-маркетингу або е-маркетингу [2]. Наукова праця Ярош-Дмитренко Л.О. присвячена проблемі діджиталізації маркетингу в умовах пандемії COVID – 19 [3]. У науковій статті Андрушкевич З.М., Нянько В.М., Сітарчук О.В. діджиталізація розглянута як дієвий інструмент комунікативної політики підприємства в період пандемії COVID – 19 [4].

У науковій праці Забаштанської Т. розглянуто питання діджиталізації маркетингових інструментів підприємств спортивно-оздоровчої сфери [5]. Враховуючи те, що наукові дослідження, результати яких є вже опублікованими у науковій літературі, стосувалися в більшій мірі сутності діджиталізації маркетингу, то доцільно приділити увагу більш вузькій області дослідження, а саме діджиталізації маркетингової комунікативної стратегії підприємства.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення сучасних тенденцій прояву процесу діджиталізації у маркетингових комунікативних стратегіях підприємств.

Викладення основного матеріалу дослідження. Динамічні зміни в усіх сферах життя людей та доступ до інновацій в інформаційних технологіях сприяли швидкому поширенню діджиталізації як нового явища в житті суспільства в цілому і кожної людини окремо. Люди швидко звикли до зручності купувати все, що потрібно он-лайн.

Діджитал-технології розвиваються дуже стрімко, пропонуючи своїм споживачам нові сервісні послуги. Карантинні обмеження внаслідок поширення пандемії на COVID – 19 сприяли поширенню та удосконаленню діджитал-технологій.

В маркетинговій діяльності розвиток діджитал-маркетингу почав прискорюватися в останні роки. Безумовно, що карантинні обмеження та дистанційна робота багатьох працівників також виступили каталізаторами прискорення розвитку діджитал-маркетингу.

В науковій літературі немає чіткого розмежування сутності понять «Інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг» та «діджитал-маркетинг». Доцільно розглянути спільні та відмінні риси цих понять в наукових роботах різних авторів (табл. 1).

Таблиця 1

Результати узагальнення існуючих підходів до визначення сутності термінів «Інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг» та «діджитал-маркетинг» в працях вчених

Автор	Сутність поняття «інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг», «діджитал-маркетинг»
Пономаренко І.В., Віннікова І.І.	<i>Інтернет-маркетинг</i> є більш вузьким за своїми можливостями та охоптом цільової аудиторії, оскільки функціонує лише в межах глобальної мережі та є однією з компонент цифрового маркетингу. Інфраструктура <i>цифрового маркетингу</i> представлена широким спектром технологій, які передбачають комбінацію спеціалізованого програмного забезпечення та відповідного обладнання [1, С. 175].
Карп В.	<i>Діджитал або е-маркетинг</i> — це комплекс маркетингових активностей для просування продукту, що обов'язково характеризується використанням цифрових технологій, причому як через онлайн, так і через оффлайн канали. Він включає в себе унікальний клієнтський досвід, а також розвиток відносин між клієнтом і компанією [2]. <i>Інтернет-маркетинг</i> можна визначити як структурну частину діджитал-маркетингу [2].
Каліна І.І.	« <i>Цифровий маркетинг</i> », що функціонує з урахуванням певної сукупності факторів, які пов'язані з активізаційною системою поширення та продажу товарів (послуг) [6, С. 189]. Найголовнішим інноваційним інструментом маркетингу є Інтернет, який розгалужується по всьому світі дуже стрімко та за допомогою якого можна здійснити різні е-операції [6, С. 193].
Матвійв М.	<i>Цифровий маркетинг (digital marketing)</i> – це використання всіх можливих форм цифрових каналів для просування підприємства та його товару [7].
Красовська О.Ю.	<i>Інтернет-маркетинг</i> – це новий вид маркетингу, що включає традиційні елементи (товар, розподіл, просування, маркетингові дослідження), реалізовані за допомогою інструментів мережі Інтернет у дистанційному, інтерактивному режимі, тому забезпечує можливість прискорення, здешевлення та більш якісного здійснення всіх маркетингових процесів [8, с. 68].

Джерело: складено автором

За проведеним аналізом сутності понять «Інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг» та «діджитал-маркетинг» можна зробити наступні висновки. Спільним в цих поняттях є те, що всі ці поняття пов'язують використання маркетингових інструментів з можливостями Інтернет-технологій. Автори відмічають, що Інтернет-маркетинг є «більш вузьким за своїми можливостями та охоптом цільової аудиторії» та що це «новий вид маркетингу... за допомогою інструментів мережі Інтернет».

Цифровий маркетинг автори вбачають, як більш широке поняття, так як це поняття охоплює не тільки маркетингові інструменти, які можна застосовувати за допомогою мережі Інтернет, а і інструменти, які можна застосовувати за допомогою всіх каналів цифрової комунікації. Треба зауважити, що сам термін «цифровий маркетинг» у перекладі

англійською звучить як «діджитал-маркетинг», проте вчені розрізняють ці поняття як окремі види маркетингу. Діджитал маркетинг – ще більш широке поняття, яке охоплює просування продукту або послуг підприємств з використанням можливостей як каналів он-лайн просування так і каналів офф-лайн просування, тобто представляє собою комбіновану форму сучасного маркетингу.

У науковій літературі виділяють п'ять основних цифрових каналів: мережа Інтернет, локальні мережі, цифрове телебачення, інтерактивні екрани, мобільні пристрої, POS-термінали [4].

Відмінності між «Інтернет-маркетингом», «Цифровим маркетингом» та «діджитал маркетингом» проявляються не тільки у тлумаченні цих понять, а й у інструментах, які ці види маркетингу застосовують (табл. 2).

Основні відмінності між Інтернет-маркетингом, цифровим маркетингом та діджитал-маркетингом

Назва показника	Інтернет-маркетинг	Цифровий маркетинг	Діджитал-маркетинг
Сфера застосування	Мережа Інтернет	Всі цифрові канали он-лайн комунікацій	Всі цифрові канали он-лайн комунікацій плюс канали оффлайн комунікацій
Цільова аудиторія	Користувачі мережі Інтернет	Користувачі мережі Інтернет та користувачі цифрових маркетингових продуктів	Найбільше коло охоплення користувачів маркетингових продуктів
Комунікаційні канали	Інтернет-канали	Інтернет-канали та спеціалізовані додатки для цифрових пристроїв	Інтернет-канали, додатки для цифрових пристроїв, офф-лайн канали
Маркетингові інструменти	Інтернет-сайти, просування в блогах і соціальних мережах, SEO, SMM, он-лайн реклама, таргетинг, лідогенерація, web-аналітика.	Інтернет-сайти, пошукова оптимізація, маркетинг у соціальних мережах, додаткова реальність, віртуальна реальність, вірусна реклама, контекстна реклама, QR-коди, web-посилання, соціальний маркетинг, таргетинг, лідогенерація, e-mail маркетинг	Інтернет-сайти, просування в блогах і соціальних мережах, додаткова реальність, віртуальна реальність, контент-маркетинг, івент-маркетинг, нейромаркетинг, емоційний маркетинг.

Джерело: складено автором

Використання широкого спектру сучасних маркетингових інструментів може бути застосовано спеціалізованою маркетинговою фірмою, до якої промислові підприємства можуть звернутися за послугами. Проте кожного дня підприємство функціонує і продає свою продукцію та послуги і не кожне промислове підприємство має окремий відділ маркетингу (особливо малі підприємства) або, навіть, фахівця з маркетингу. Доцільно розглянуті найбільш популярні та ефективні маркетингові інструменти, які можна застосовувати промисловим підприємствам у формуванні їхньої маркетингової стратегії.

Для сучасних підприємств, особливо промислових, існування та правильне налаштування власного сайту є невід'ємною частиною формування маркетингової комунікаційної стратегії. Сайт підприємства повинен бути зручним для користувача, комунікації зі споживачами повинні створювати інформаційні цінності саме для споживача, бути простими, зрозумілими і доступними. Інформація на сайті підприємства повинна транслюватися «мовою клієнта».

Так як контингент клієнтів може бути різний, то підприємству доречно

орієнтуватися на найбільш зацікавлену аудиторію споживачів. Сайт підприємства потребує своєчасного оновлення та налаштування під запити споживачів. Сайт підприємства, навіть коректно налаштований, не є єдиною можливістю комунікацій з клієнтом. Широкі можливості для комунікацій надають соціальні мережі.

Найбільш важливі моменти для формування маркетингових комунікативних стратегій або «точки фокусу» для різних інструментів комунікацій є різними (табл. 3).

Сайт підприємства є зараз головним джерелом для отримання первісної інформації про підприємство споживачами продукції. За прогнозами фахівців у 2022 р. буде зберігатися тенденція щодо того, що обсяг відео контенту на сайті повинен бути не менше, ніж 80 % від загального інформаційного обсягу.

Візуалізація основної частини інформації на сайті є важливим елементом маркетингових комунікативних комунікацій, так як за спостереженнями психологів, людина краще запам'ятовує інформацію, яка надана в картинках, а не текстову інформацію [9].

Таблиця 3

«Точки фокусу» маркетингових комунікативних стратегій

Інструмент комунікації	Зміст «точки фокусу» маркетингової комунікативної стратегії	Результат налаштування інструменту комунікації
Сайт підприємства	Візуальний контент, емоційний дизайн. Навігація сайту. Можливість швидкого зв'язку з менеджером підприємства.	Зручність та зрозумілість для клієнта, залучення найбільш широкої аудиторії до комунікації.
Соціальні мережі	Візуальна та емоційна складові контенту.	Залучення аудиторії та побудова довірливих відносин з клієнтом.
Вайбер-розсилка, смс-розсилка	Лаконічність та доступність контент-повідомлень.	Інформування клієнтів, виклик зацікавленості до подальшої комунікації через інші інструменти комунікації.

Джерело: складено автором

В умовах поглиблення процесу діджиталізації підприємства частину послуг автоматизують, наприклад, застосовують чат-бот служби підтримки або автоматичного заповнення частини заявки при повторному зверненні, що створює додаткові зручності для споживачів.

З метою проведення аналізу формування ефективних маркетингових комунікативних стратегій було обрано швейні підприємства міста Києва. Підприємства легкої промисловості України, і швейні підприємства зокрема, упродовж багатьох років знаходиться у

стані затяжної системної кризи. Такому стану підприємств сприяла ціла низка факторів: старіння основних фондів підприємств, повний імпорт обладнання для таких підприємств, імпорт значного обсягу матеріалів та фурнітури для виготовлення моделей одягу та взуття. Значна частка імпорту обладнання і сировини впливає на ціни готової продукції та робить швейні підприємства імпортозалежними. Аналіз динаміки розвитку підприємств легкої промисловості міста Києва надав можливість зробити наступні висновки (табл. 4).

Таблиця 4

Основні техніко-економічні показники роботи підприємств виду діяльності «Текстильне виробництво, виробництво шкіри, одягу зі шкіри та інших матеріалів» міста Києва за період 2016 -2020 рр., %

Вид діяльності	Роки					Абсолютне відхилення даних 2020 р. від даних 2016 р., + -
	2016	2017	2018	2019	2020	
Індекси виробництва промислової продукції підприємств - всього	89,6	127,9	88,5	99,0	95,0	5,4
Обсяги реалізованої продукції, млн. грн.	2253,1	2937,4	4394,1	4794,2	5896,8	Зросло у 2,62 рази
Обсяги реалізованої продукції підприємствами даного виду діяльності у підсумку до всіх підприємств міста Києва, %	0,6	0,6	0,9	0,9	0,8	33,33

Джерело: складено автором за даними Головного управління статистики Міста Києва [10]

За наведеною динамікою індексів виробництва промислової продукції підприємств легкої промисловості можна констатувати, що перевищення цього індексу відбулось тільки у 2017 р., коли він склав 127,9 %, в інші роки індекс

промислової продукції не досягав рівня 100,0 %. Підприємства виду діяльності «Текстильне виробництво, виробництво шкіри, одягу зі шкіри та інших матеріалів», до яких відносяться і швейні підприємства, працювали в нестабільному режимі і третя

частина із загальної кількості цих підприємств отримали збитки як результат своєї господарської діяльності. Однією із причин незадовільного фінансового результату роботи швейних підприємств є зниження обсягів реалізації продукції, що є

наслідком неефективної маркетингової комунікативної стратегії.

Проведений аналіз сайтів п'яти швейних підприємств міста Києва надав можливість виділити найбільш характерні переваги та недоліки сайтів обраних для дослідження швейних підприємств (табл. 5).

Таблиця 5

Переваги та недоліки сайтів швейних підприємств

Сильні сторони сайтів	Слабкі сторони сайтів
1. При заданому пошуку в Інтернеті назв швейних підприємств сайт цього підприємства є першим або другим у видачі Google на запитання. Сайти налаштовані фахово.	1. Основним недоліком сайтів швейних підприємств є відсутність пропозиції широко вибору моделей одягу. Моделі одягу, які представлені на сайтах, є однотипними, обмеженими за кольоровою гамою та застарілими за фасонами.
2. На сайтах налаштований зворотний зв'язок із споживачами моделей одягу. Налаштований сервіс доставки та оплати товарів. Костум-сервіси налаштовані зрозуміло.	2. Зображення моделей одягу представлені на сайті у вигляді одного фото в одному розмірі. Часто на сайтах інформація щодо наявності на складі підприємства необхідних розмірів вноситься не вчасно, що додає додаткову роботу менеджерів по зв'язку з клієнтами та створює незручності споживачам із-за необхідності обрати іншу модель одягу.
3. На більшості сайтів є перехід до соціальних мереж.	3. Більшість сайтів швейних підприємств не мають відгуки споживачів про якість продукції та якість обслуговування.

Джерело: складено автором

Проведений аналіз контентного змісту сайтів швейних підприємств показав, що візуалізація інформації на сайтах здійснена на 50-60 %, що для підприємств, які пропонують до продажу моделі одягу, є недостатнім. Жодне із досліджуваних швейних підприємств не мало таргетованої реклами, розміщеної у соціальних мережах, що значно знижувало рівень продажів моделей одягу. Швейним підприємствам, які було обрано для дослідження, надано наступні рекомендації щодо удосконалення маркетингової комунікативної стратегії.

Провести реорганізацію сайтів підприємств: збільшити обсяг візуалізації інформації, вчасно вносити актуальну інформацію, збільшити обсяг моделей одягу, які пропонуються для продажу, надати можливість споживачам залишати свої відгуки на сайті. Збільшити обсяг продажів моделей одягу за рахунок розміщення таргетованої реклами у соціальних мережах.

Так як основними покупцями моделей одягу є жінки, то для розміщення таргетованої реклами доцільно обрати соціальну мережу Facebook. Рекомендовано розмістити таргетовану

рекламу в соціальній мережі протягом 30 днів з сумою витрат на рекламу (денним бюджетом) не менше, ніж еквівалент 30 дол. США.

Рекламну компанію доцільно розраховувати як на жінок, так і на чоловіків, віком від 18 до 65+ років. Запропонований вид рекламної кампанії є найбільш доцільним саме для промислових підприємств. Для споживачів, які здійснили покупку через сайт підприємства, доцільно впровадити смс-розсилку повідомлень, або розсилку повідомлень через Viber, Telegram, WhatsApp.

Для підвищення ефективності маркетингової комунікативної стратегії підприємству доцільно змінювати формати спілкування та розробляти і впроваджувати креативні ідеї при спілкуванні із своїми реальними та потенційними споживачами.

Висновки. На основі проведеного дослідження сутності понять «Інтернет-маркетинг», «цифровий маркетинг» та «діджитал-маркетинг» зроблено висновок, що за сферою застосування, цільовою аудиторією, комунікаційними каналами та маркетинговими інструментами найбільш повним є «діджитал-маркетинг».

Промислові підприємства дуже часто не мають в своїй організаційній структурі відділу маркетингу або, навіть, одного маркетолога, тому програють при формуванні маркетингової комунікативної стратегії. Маркетингові комунікативні стратегії промислових підприємств будуються за допомогою сучасних маркетингових інструментів на основі діджиталізації маркетингу. «Точками фокусу» маркетингових комунікативних стратегій промислових підприємств є сайти підприємств, розміщення таргетованої реклами у соціальних мережах, застосування veb-смс-розсилки повідомлень своїм споживачам.

Проведений аналіз динаміки індексів виробництва та обсягів реалізації продукції підприємств міста Києва виду діяльності «Текстильне виробництво, виробництво шкіри, одягу зі шкіри та інших матеріалів» за період 2016-2020 рр. дозволив зробити висновок, щодо зниження індексів виробництва та обсягів реалізації продукції та зниження ефективності результатів господарської діяльності підприємств (третья частина із загальної кількості цих підприємств отримали збитки як результат своєї господарської діяльності). Зроблено висновок про неефективність маркетингової комунікативної стратегії цих підприємств.

На основі проведеного аналізу сайтів швейних підприємств міста Києва, які було обрано для дослідження, запропоновано збільшити візуальний контент цих сайтів, запровадити зворотній зв'язок із споживачами через сайт підприємства, впровадити таргетовану рекламу продукції і послуг підприємства через соціальні мережі, зокрема, через мережу Facebook, впровадити veb-смс-розсилки повідомлень своїм споживачам.

Література:

1. Пономаренко І. В., Віннікова І. І. Теоретико-методологічні основи дослідження цифрового маркетингу. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 17. С. 174–180.
2. Карп В. Маркетинг і діджиталізація. Два нюанси. *НВ Бізнес*. 2019. URL: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/marketing-i-didzhitalizaciya-50056028.html>

3. Ярош-Дмитренко Л. О. Діджиталізація маркетингу в умовах пандемії COVID – 19. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Економіка і менеджмент*. 2020. № 45. С. 147–152.

4. Андрушкевич З. М., Нянько В. М., Сітарчук О. В. Діджиталізація – дієвий інструмент комунікативної політики підприємства в період пандемії COVID–19. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія Економічні науки*. 2020. № 5. С. 15–18.

5. Забаштанська Т. Діджиталізація маркетингових інструментів підприємств спортивно-оздоровчої сфери. *Проблеми та перспективи економіки та управління*. 2021. № 2(6). С.115 – 123.

6. Каліна І. І. Інноваційні інструменти маркетингу в епоху цифровізації. *Бізнес-навігатор*. 2019. Вип. 6.1 – 1 (56). С. 188 – 194.

7. Матвій М. Формування цифрового маркетингу підприємств. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 41. С. 252–261.

8. Красовська О.Ю. Інтернет-маркетинг як сучасний інструмент комунікацій підприємства. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2018. № 1(63). С. 67–71.

9. Нові акценти маркетингу: що означає digital сьогодні? URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/novi-akcenti-marketingu-shho-oznachaye-digital-sogodni/>

10. Офіційний веб-сайт. Головне управління статистики м. Києва. URL: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=255&lang=1>.

References:

1. Ponomarenko, I. V., Vinnikova, I. I. (2018), “Theoretical and methodological foundations of digital marketing research”, *Infrastruktura rynku*, vol. 17, pp. 174–180.
2. Carp, V. (2021), “Marketing and digitalization. Two nuances.”, *NV Biznes*, retrieved from: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/marketing-i-didzhitalizaciya-50056028.html>.
3. Yarosh-Dmitrenko, L. O. (2020), “Digitalization of marketing in the context of the COVID pandemic-19.”, *Naukovyj visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriya Ekonomika i menedzhment*, № 45, pp. 147–152.
4. Andrushkevich, Z. M., Nyanko, V. M., Sitarchuk, O. V. (2020), “Digitalization is an effective tool of enterprise communication policy during the COVID-19 pandemic.”, *Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu. Seriya Ekonomichni nauky*, № 5, pp. 15–18.
5. Zabashtanska, T. (2021), “Digitalization of marketing tools of enterprises of sports and health sphere.”, *Problemy ta perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia*, № 2(6), pp.115 – 123.
6. Kalina, I. I. (2019), “Innovative marketing tools in the age of digitalization.”, *Biznes-navihator*, issue 6.1–1 (56), pp. 188–194.

7. Matviyiv, M. (2014), “Formation of digital marketing of enterprises.”, *Zbirnyk naukovykh prats'. Efektyvnist' derzhavnoho upravlinnia*, issue 41, pp. 252–261.

8. Krasovskaya, O. Yu. (2018), “Internet marketing as a modern communication tool of the enterprise.”, *Problemy systemnoho pidkhodu v ekonomitsi*, № 1(63), pp. 67–71.

9. New marketing highlights: what does digital mean today?, retrieved from: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/novi-akcenti-marketingu-shho-oznachaye-digital-sogodni/>.

10. The official website of the Main Statistics Department of Kyiv (2022), retrieved from: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=445&lang=1>.

Стаття надійшла до редакції 04.12.2021 р.

Розділ 7. Підприємництво, торгівля та біржова діяльність

УДК 351

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-143-152

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ТА СПРИЯННЯ СТАНОВЛЕННЮ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ У СКЛАДІ ОПЕРАТИВНИХ ЦІЛЕЙ СТРАТЕГІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: ІНСТИТУЦІЙНІ ПАСТКИ ТА НАГАЛЬНІ ПРІОРИТЕТИ

Мельничук Д.П.¹, Зачосова Н.В.²

¹ д.е.н., доцент, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», м. Житомир, Україна, e-mail: melndp@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

² д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту та економічної безпеки, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна, e-mail: natazachosova@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8469-3681>

FORMING OF HUMAN CAPITAL AND ASSISTANCE TO BECOMING OF MIDDLE CLASS IN COMPOSITION OF OPERATIVE AIMS OF HUMAN DEVELOPMENT STRATEGY: INSTITUTIONAL TRAPS AND URGENT PRIORITIES

Melnychuk Dmytro¹, Zachosova Nataliia²

¹ Doctor of sciences (Economics), associate professor, professor of psychology and social welfare department, Zhytomyr Polytechnic State University, Zhytomyr, Ukraine, e-mail: melndp@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9918-0608>

² Doctor of sciences (Economics), professor, professor of management and economic security department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, e-mail: natazachosova@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8469-3681>

Анотація. У статті викладено результати дослідження закономірностей функціонування людського капіталу у системі економічних відносин, його місця та ролі у комплексному механізмі формування вагомого прошарку середнього класу населення як пріоритету Стратегії людського розвитку. Основною ціллю статті є висвітлення ролі людського капіталу у комплексі заходів щодо прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування середнього класу як ознаки позитивних тенденцій у сфері людського розвитку, передумови економічної стійкості, політичної стабільності та соціальної безпеки сучасної держави. В межах наукового дискурсу щодо природи та змісту інституційних чинників обґрунтовано важливість й необхідність прогресивних змін у соціальній структурі суспільства, адже саме середній клас, сформований інструментами людського капіталу, є тим прошарком населення, що репрезентує інноваційні судження та цінності економічної та політичної культури, є запорукою економічного та соціального розвитку сучасної держави. Аргументовано, що проблематика середнього класу та його впливу на систему суспільних відносин безпосередньо пов'язана із концептом людського капіталу, можливістю використання професійних знань, умінь та практичних навичок у формі економічного активу, що приносить дохід та передує імплементації прогресивних принципів розподілу та перерозподілу у системі соціально-економічних відносин. Новизною проведеного дослідження є те, що авторами отримано та інтерпретовано принципово нові дані щодо відмінностей в оцінках сегменту середнього класу за монетарним та соціологічним підходами в Україні. Методологічною базою дослідження виступило теоретичне узагальнення наукових суджень, застосування методів статистичного аналізу та соціологічного опитування, що дало змогу проаналізувати перебіг трансформаційних процесів у структурі суспільства, визначити їх причини та наслідки. Застосовані методи дослідження забезпечили різнобічність та достовірність отриманої інформації, дали змогу уточнити наразі існуючі уявлення щодо тенденцій у сегменті середнього класу. Такий підхід забезпечив комплексне теоретичне обґрунтування авторської позиції, дав змогу отримати, інтерпретувати та коректно зіставити статистичні

й соціологічні дані, сформулювати висновки та рекомендації, спрямовані на створення умов, сприятливих для становлення потужного прошарку середнього класу в Україні.

Ключові слова: стратегія; людський розвиток; людський капітал; середній клас; структура населення; якість життя; економічна безпека; політична стабільність.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 10

Annotation. The results of research of specifics of human capital functioning in the system of economic relations, its place and role in the complex mechanism of forming of significant stratum of middle class of population as a priority of the Human Development Strategy are presented in the article. The main purpose of the article is to highlight the role of human capital in a set of measures for the progressive transformation of social structure and the formation of the middle class as signs of positive trends in human development, prerequisites for economic stability, political stability and social security. The importance and necessity of progressive changes in the social structure of society are substantiated within the scientific discourse on the nature and content of institutional factors. It is determined, that exactly the middle class, formed by the instruments of human capital, is the stratum of population, that presents innovative judgments and values of economic and political culture, is the precondition of economic and social development of the modern state. It is argued, that the issues of the middle class and its influence on the system of public relations are directly related to the concept of human capital, the ability to use of professional knowledge, skills and practical skills in the form of an economic asset that generate incomes and precedes to implementation of progressive principles of distribution and redistribution in the system of socio-economic relations. The novelty of the study is that the authors obtained and interpreted fundamentally new data in relation to differences in the estimates of the middle class segment on monetary and sociological approaches in Ukraine. Theoretical generalization of scientific judgments, application of methods of statistical analysis and sociological questioning came forward as a methodological base of research. It gave an opportunity to analyse the course of transformation processes in the structure of society, to define their reasons and consequences. The applied methods of research provided versatility and reliability of the received information; they made it possible to clarify the current ideas about the tendencies in the middle class segment. Such approach provided the complex theoretical ground of authorial position, allowed to obtain, interpret and correctly compare statistical and sociological data, formulate conclusions and recommendations, aimed to create conditions favourable to becoming of powerful middle class in Ukraine.

Key words: strategy; human development; human capital; middle class; structure of population; quality of life; economic security; political stability.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 10

Постановка проблеми. Протягом останніх століть людство здійснило рішучий крок від примітивних до прогресивних знань, перейшло від пріоритету професійної майстерності, яка формувалася шляхом самонавчання та тривалого повторення однотипних виробничих функцій, до пріоритету професійної компетентності – результату тривалого навчання та значних інвестицій в освіту.

Високі запити наукоємних виробництв призвели до сприйняття знань людини, її практичних навичок та професійних вмінь з позицій пріоритетного об'єкта інвестування, зумовили високу концентрацію грошових коштів у сфері освіти і науки, обумовили необхідність зміни пануючої донедавна парадигми суспільного розвитку. Це ознаменувало виникнення та засвідчило домінанту принципово нової форми капіталу – людського капіталу.

Під людським капіталом правомірно розуміти економічний актив, який формується в результаті інвестицій, спрямованих у сферу освіти, охорони здоров'я та професійної підготовки. Людський капітал створюється шляхом набуття знань, умінь, професійних навичок та є формою їх представлення в процесі трудової діяльності, яка забезпечує певний дохід усім учасникам інвестиційно-виробничого процесу.

Разом з тим, важливо, що людський капітал є не лише специфічною формою вираження продуктивних спроможностей людини чи суспільства загалом, яка за певних умов актуалізується у соціально-трудої сфері. Одночасно з цим, він є фактором, який зумовлює зміну закономірностей розподілу та перерозподілу новоствореної вартості у системі соціально-економічних відносин і тим самим спричиняє суттєвий вплив на трансформацію соціальної структури суспільства, яка в результаті набуває нових,

прогресивних рис. Її домінуючою складовою стає середній клас.

Подібні структурні зміни прискорюють розвиток постіндустріальної економіки, забезпечують стійкість економічних систем, підвищують гарантії соціальної безпеки, убезпечують від політичної нестабільності та її негативних наслідків. І навпаки, відсутність позитивних тенденцій щодо середнього класу призводить до кардинально протилежних змін: зниження рівня та якості життя усіх верств населення, дестабілізації політичної ситуації, неможливості практичної реалізації принципів соціальної безпеки та людського розвитку.

Складність та гострота відповідних соціально-економічних викликів аргументують важливість та актуальність дослідження закономірностей, які простежуються у сфері створення умов для застосування знань у формі капіталу – економічного активу, що є потужним фактором позитивної динаміки у сегменті середнього класу, а відтак і детермінантою раціоналізації впливу останнього на економічну стійкість, соціальну безпеку та політичну стабільність в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надважливим етапом державотворення слід вважати введення у дію Президентом України рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. «Про Стратегію людського розвитку». Затверджена 2 червня 2021 р. Указом Президента України Стратегія людського розвитку містить перелік нагальних пріоритетів, серед яких – оперативна ціль 4.1 «Сприяння становленню середнього класу», досягнення якої передбачає реалізацію таких завдань, як поетапне підвищення стандартів і гарантій оплати праці, зокрема, у бюджетній сфері; створення умов для погашення заборгованості з виплати заробітної плати та запобігання подальшому виникненню такої заборгованості; полегшення умов ведення малого бізнесу та мікробізнесу; усунення непрозорих схем перевірок та звітування, мінімізація особистих контактів з

організаціями, які здійснюють контроль; узгодження національного трудового законодавства з міжнародними принципами державного захисту трудових прав населення; створення умов для підвищення рівня оплати праці; формування державних стимулів до відмови населення та підприємств від незадекларованої праці; популяризація системи цінностей, які об'єднують серединну групу суспільства та асоціюються зі способом життя середнього класу [1].

Такі завдання є вкрай важливими, а пріоритети – неабияк очікуваними українським суспільством, втім як запобігти виникненню та негативному впливу інституційних пасток в процесі досягнення означених цілей та визначених у Стратегії людського розвитку завдань? Відповідь на це запитання лежить у площині сучасного розуміння змісту концепту середнього класу та ролі людського капіталу у його формуванні.

Складність та багатогранність піднятої у статті проблеми зумовлює високий рівень дослідницької уваги, зокрема, щодо моделей та механізмів структурної трансформації суспільства, її причин та наслідків. Так, характерні риси та суспільна роль середнього класу стали об'єктом дослідження таких вчених, як В. Бобков, Д. Верже, І. Єлісеєва, Л. Ерхард, В. Жеребін, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Макарова, В. Мандибура, В. Новіков, А. Пігу, Д. Пірс, А. Сен, Дж. Стиглиц, Л. Черенько.

Проблемам людського капіталу, його впливу на формування постіндустріального суспільства, визначальною ознакою якого є вагомий прошарок середнього класу з притаманними йому функціями, присвячено наукові праці таких зарубіжних дослідників, як Г. Бартельс, Г. Беккер, М. Блауг, М. Боуен, Дж. Вейзі, М. Вудхолл, Е. Денісон, Ф. Махлуп, Дж. А. Мінсер, Л. Туроу, Б. Чизвік, Т. Шульц.

Значний внесок у розробку положень теорії людського капіталу та вирішення гострих проблем становлення середнього класу зробили й українські науковці:

О. Амоша, В. Антонюк, О. Грішнова, Т. Заяць, А. Колот, П. Леоненко, Г. Назарова, І. Петрова, В. Петюх, А. Чухно, П. Юхименко. Цими та іншими вченими визначено зміст, форми та рівневі характеристики людського капіталу, охарактеризовано його місце в системі соціально-економічних відносин та роль в процесі прогресивної трансформації суспільства. Разом з тим, попри вагомий науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, проблематика впливу людського капіталу на перспективи формування середнього класу заслуговує на подальшу наукову розробку.

Формування цілей статті.

Основною ціллю статті є висвітлення ролі людського капіталу у комплексі заходів щодо прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування середнього класу як ознаки позитивних тенденцій у сфері людського розвитку, передумови економічної стійкості, політичної стабільності та соціальної безпеки сучасної держави.

Викладення основного матеріалу дослідження. В умовах ринкової економіки людський капітал є найвагомим фактором влади та впливу як у національних, так і у геополітичних масштабах. Так, в результаті дослідження проблематики людського капіталу, Т. Шульц дійшов таких висновків:

- між людським та речовим капіталом не існує принципових відмінностей – як один, так і інший приносить дохід;
- інвестиції у людський капітал випереджають вкладення у речовий капітал, тому власність на речовий капітал набуває вторинного значення;
- зростання інвестицій у людину суттєво змінює структуру заробітної плати: основна її частина – дохід від людського капіталу;
- суспільство, вкладаючи більше у людину, може досягти не лише зростання продукту, а й більш рівномірного його розподілу [2; 3].

У розрізі теми дослідження на окрему увагу заслуговують останні з наведених тез, адже, в результаті соціальних інвестицій,

функціонування продуктивних спроможностей людини у формі капіталу спричиняє збільшення питомої ваги населення із середнім рівнем доходів, що засвідчує заміну консервативної моделі соціальної структури суспільства на іншу – прогресивну. Консервативна соціальна структура характеризується існуванням, з одного боку, нечисленних вищих кіл, представники яких мають високі доходи та користуються різноманітними владними привілеями, а з іншого – наявністю великої частки населення, яке отримує мізерні доходи, має низьку купівельну спроможність, є відстороненим від справедливого розподілу результатів виробництва.

Натомість, особливістю прогресивної соціальної структури є превалювання середнього класу, який формує ту верству населення, що обслуговує власне життя, виходячи з пріоритету права приватної власності, а також продуктивної, творчої, інтелектуальної праці. Не приватна власність на матеріальні засоби виробництва, а індивідуальна власність особи, яка є безпосереднім носієм знань та інформації, стає функціонально домінуючою в економіці XXI століття.

Саме на цій основі коригується соціальна структура суспільства, у якій провідну роль починає перебирати на себе клас, що є носієм знань. Домінування цього класу – принципова відмінність сучасного, постіндустріального, інформаційного суспільства від суспільства класичного капіталізму.

Який же зв'язок між концептом людського капіталу, соціальною структурою суспільства та формуванням середнього класу? В результаті проведеного теоретичного дослідження авторами встановлено, що людський капітал, як і будь-яка форма капіталу, змушує зацікавлені сторони рахуватися зі своєю вагомою роллю в процесі суспільного виробництва.

Як засвідчила історія суспільного розвитку, стрімкий науково-технічний прогрес останніх десятиліть виявився найбільш дієвим важелем підвищення рівня

та поліпшення якості життя працюючих та їх сімей. Натепер у цивілізованому світі, унаслідок черги науково-технічних революцій й ускладнення виробничих технологій, знання й професійні навички почали відігравати настільки важливу роль, що змогли виступити дієвим інструментом кардинального оновлення моделі взаємовідносин між капіталом та найманою працею.

Факт набуття пересічним працівником прогресивних знань та професійних навичок обумовив зміну самого принципу розподілу додаткової вартості між дійовими особами на сцені капіталістичного виробництва. І якщо раніше приріст вартості беззаперечно присвоювався власником засобів виробництва, то нині останній вимушений ділитися частиною новоствореної вартості зі своїм «партнером» – з власником капіталу іншого роду, який поряд із промисловим капіталом бере активну участь у виробничому процесі – з власником людського капіталу [4].

У ХХІ столітті саме характеристики людського капіталу безпосередньо визначають переговорну позицію найманого працівника, адже останній, як його власник, з одного боку, має право на частину новоствореної вартості, а з іншого, що є набагато важливішим, через посилення індивідуальної переговорної позиції набуває можливостей впливу на характер розподілу такої вартості між усіма учасниками капіталістичного виробництва. Це безпосередньо стосується й сучасних моделей соціально орієнтованих ринкових економік, які, так чи інакше, за своєю сутністю залишаються капіталістичними. І саме наявність умов для виявлення феномену людського капіталу, а відтак і збільшення частки середнього класу, наразі відрізняє успішні країни світу від тих, стійкість економічних систем та політична стабільність яких перебуває під перманентним сумнівом.

Зважаючи на це, перед тим як оперувати терміном «людський капітал» та розмірковувати про перспективи людського розвитку за поточних умов

всеохоплюючих інституційних трансформацій, варто замислитись, а чи дійсно у тому чи іншому соціумі знання та трудові навички відіграють роль економічного активу? Чи здатні вони виступити в якості капіталу, який урівноважить у правах найманого працівника та власника засобів виробництва як суб'єктів розподілу й привласнення певної частини новоствореної вартості? Важливо, що у тих країнах, де знання та різноманітні продуктивні здібності людини є розвиненими настільки, що й дійсно функціонують у формі капіталу, громадяни у цілому живуть краще. Вони отримують заробітну плату, яка не тільки покриває витрати, пов'язані із необхідністю відтворення робочої сили, а й містить певний надлишок, завдяки якому примножуються статки та формуються банківські депозити, купуються туристичні тури та відвідуються екзотичні країни світу, постійно поліпшуються умови побуту працівників та їх сімей.

Натомість там, де знання внаслідок ряду причин не спроможні набути ознак капіталу, спостерігається пригніченість переважної більшості найманих працівників: «...страждає не лише матеріальна, а й духовна сфера, так як коштів не вистачає саме на ті речі, які й перетворюють існування на справжнє життя – на освіту, мандрівки, підтримку здоров'я, відпочинок та добродійність, не кажучи вже про тепло, їжу та дах над головою» [5].

І справа тут зовсім не у помилковості теорії людського капіталу, що намагаються довести критики останньої, а у тому, що на сьогодні далеко не кожна держава еволюціонувала до того рівня, на якому знання стають капіталом і тим самим сприяють прогресивній трансформації соціальної структури суспільства. Переважна більшість країн усе ще перебуває у полоні застарілих стереотипів організації ринкового простору та нерозуміння справжньої ролі конкурентоспроможних знань у досягненні пріоритетів людського розвитку.

Людський капітал слід вважати основним економічним атрибутом сучасної держави, у якій динамічно збільшується частка населення, яке спроможне уособити риси власника цього активу, адже сам зміст та характер праці спонукає до оволодіння унікальними, глибокими, вузькоспеціалізованими знаннями, ринкова цінність яких є надзвичайно високою.

Останнє, в свою чергу, гарантуватиме й швидку окупність інвестованих в освітній процес коштів. І якщо індустріальне суспільство ідентифікується через кількість товарів, які визначають рівень життя, то постіндустріальне суспільство характеризується якістю життя та рівнем людського розвитку, що знаходить вираження у послугах та різних зручностях у сфері охорони здоров'я, освіти, відпочинку та культури, які стають доступними та доводять успіхи на шляху досягнення високого рівня соціальної безпеки. На цьому етапі стає помітним вплив нового типу свідомості, який, насамперед, репрезентується представниками середнього класу.

Постіндустріальна ера настає в результаті довгого ланцюга технологічних змін; не усі країни, а лише деякі вступили або готові до вступу у неї. Д. Белл (D. Bell) влучно зазначав, що інформаційне суспільство – це таке суспільство, у якому існує науковий потенціал та здатність трансформувати наукові знання у кінцевий продукт [6]. Те саме стосується й людського капіталу, адже лише невелика кількість країн може пишатися виявленням цього соціально-економічного феномену, а відтак і його раціональним впливом на структуру населення, зумовлюючи прогресивну трансформацію останньої.

Аналізуючи проблему прогресивної трансформації соціальної структури суспільства та формування потужного прошарку середнього класу, а також зв'язок цих процесів з ідеями теорії людського капіталу та очікуваними позитивними тенденціями у сфері людського розвитку, необхідно звернути увагу на те, що:

- у постіндустріальному суспільстві, яке поповнюється усе більшою кількістю

країн, лідируючі позиції займає саме середній клас; водночас він структурується, набуває чіткої форми, виробляє власні правила й методи боротьби за свої інтереси;

- середній клас – не просто соціальна верства населення, яка визначається кількісними ознаками залежно від рівня доходів, він є носієм певної ідеології та цінностей;

- середній клас є основою соціальної, економічної та політичної стабільності у державі, запорукою її динамічного розвитку, а його активна участь у громадському житті визначає успіх демократичних перетворень [7].

Варто зазначити, що існує два основних підходи щодо виокремлення середнього класу: монетарний та соціологічний. Відповідно до першого з них, середній клас, як верству, досліджують з позицій параметру доходів, застосовуючи медіанний інструментарій економічного аналізу. У такому випадку, середньодоходною групою є та, що розташована у межах 75–200 % медіани доходів населення.

Згідно з другим підходом, середній клас диференціюють відповідно до тих функцій, що притаманні цьому прошарку суспільства у розвинутому соціумі, співвідносячи його, насамперед, з представниками традиційних професій середнього класу. На думку авторів, саме монетарний підхід був і має залишатися методологічним базисом виокремлення досліджуваної групи, адже виключно рівень доходів і характер витрат може свідчити про наявність або відсутність середнього класу. Втім, з позицій монетарного підходу, аналіз структури доходів населення багатьох країн світу, у тому числі й України, не дає підстав для позитивних висновків щодо наявності середнього класу як такого.

Так, щодо ситуації в Україні, з позицій аналізу за монетарним чинником, можна констатувати, що українське суспільство зазнало різних багатообіцяючих інституційних трансформацій, втім неефективна політика розподілу доходів стримала формування середньодоходної

групи, яка б мала стати основою середнього класу, і це не залишило шансів для прогресивних змін у соціальній структурі суспільства. За даними 2019 р. 56 % населення України займає позицію між бідною та середньодоходною групами і переважно саме до цієї когорти потрапляють представники традиційних професій середнього класу. Середньодоходна ж група у 2019 р. становила лише 13%, зменшившись по відношенню до 2000 р. на 3% [8, с. 81], що наочно демонструє відсутність позитивних тенденцій щодо формування вагомого прошарку середнього класу в Україні.

Натепер відбувається мінімізація чисельності середньодоходної групи як основи середнього класу, з його специфічними ознаками у споживчій та інвестиційній поведінці. Вектор доходів й надалі зміщується у площину бідності, а відтак сумнівним є те, що український середній клас у найближчій перспективі зможе трансформуватися у потужну суспільну групу з притаманними їй ознаками. При цьому, як зазначається у [1], у 2021 р. очікується звуження групи населення із середніми доходами: якщо у 2019 р. ця група, об'єднана із групою населення з найвищими доходами, становила 18 %, то у 2021 р. вона може зменшитися до 15 %. Причому сама група населення з найвищими доходами зменшиться з 5 % до 4 %.

Обмеженість можливостей для становлення середнього класу за монетарним чинником в Україні є вкрай складною проблемою, адже традиційно середній клас виконує у суспільстві такі надважливі функції, як забезпечення інклюзивного економічного розвитку, інвестування у розвиток сфери послуг, сплата податків, котрі надалі перерозподіляються на користь осіб, які потребують соціального захисту чи підтримки. Разом з тим нівелюється й неекономічна функція середнього класу: участь у громадських та політичних інститутах, забезпечення контролю за діями влади, гарантування демократичних

свобод, формування громадянського суспільства тощо [9; 10].

Як наслідок, відбувається часткове переймання функцій середнього класу іншими групами населення, які здебільшого не здатні до суспільної імплементації ідеологічних засад концепції людського розвитку. Насторожує та непокоїть й те, що, навіть за умови проведення виваженої політики щодо змін у сфері розподілу в Україні, потрібно немало десятиліть для зміни ситуації на краще.

Емпіричне дослідження, проведене авторами із застосуванням інструментарію соціологічного опитування, підтвердило теоретично обґрунтовані висновки щодо суттєвих розбіжностей у показниках прошарку середнього класу, розрахованих за монетарним та соціологічним підходами. Причиною цього є відсутність достатніх можливостей, необхідних для використання знань, умінь та професійних навичок у формі доходного економічного активу в Україні.

В опитуванні прийняли участь представники традиційних професій середнього класу різних вікових груп. Дослідження торкнулося усіх регіонів України, а частка опитаних, що мають науковий ступінь та вчене звання, тобто тих, чії професійні компетенції сформовані в результаті суттєвих соціальних інвестицій, склала 74,6 %. У розрізі проблеми дослідження, такий підхід аргументував репрезентативність вибірки, а статистична похибка склала не більше 2,3 %.

Процес проведення соціологічного дослідження з проблем становлення середнього класу включав теоретичний, методичний та організаційний етапи, в ході яких було сформульовано гіпотезу та наукову проблему, обґрунтовано вибірку, методи збору, обробки та аналізу даних, розроблено план соціологічного дослідження. У підсумку встановлено, що переважна більшість опитаних вважають себе належними до когорти середнього класу (71,4 %), ще більшою виявилася така частка респондентів у групі осіб, що мають

науковий ступінь та вчене звання (83,7 %). Натомість, на запитання стосовно сукупних доходів, як монетарного критерію виокремлення середнього класу, отримано вдвічі менше позитивних відповідей. Лише 36,7 % респондентів зазначили, що вважають свій рівень доходів таким, що відповідає їх уявленням про доходи середнього класу.

Така ситуація засвідчує той факт, що переважна частка представників професій середнього класу в Україні вважає себе належною до відповідного прошарку суспільства не за монетарними, а за соціологічними ознаками. Цей висновок аргументується й відповідями респондентів на запитання щодо того, чи можна охарактеризувати їх спосіб життя, включаючи характер витрат та інвестиційну поведінку, як такий, що властивий середньому класу? Так, лише 41,7 % вважають, що їх спосіб життя відповідає способу життя, що є притаманним досліджуваній соціальній групі. При цьому, спостерігається й відчайдушне прагнення представників традиційних професій середнього класу до належності до відповідного соціального прошарку на тлі переважного розуміння ними марності таких очікувань найближчим часом, насамперед, через обмеженість умов, необхідних для застосування знань, умінь та професійних навичок у формі людського капіталу.

В Україні має місце парадоксальна ситуація, коли з соціологічних позицій представники середнього класу не є такими зважаючи на методологію монетарного підходу, а відтак і не здатні виконати свою стабілізуючу функцію в процесі соціально-економічного розвитку держави, і навпаки – група населення, що має доходи близькі до або й дещо вищі медіанного рівня, не репрезентує традиційні професії середнього класу, а тому навряд здатна виступити гарантом прогресивних соціально-економічних перетворень як у коротко-, так і у довгостроковій перспективі. На превеликий жаль, свого часу Україна вдалася до заробітчанської моделі соціально-економічного розвитку, а

відтак наразі середньодоходна група населення значною мірою представлена тими, хто обрав альтернативу трудової міграції: «...недостатня кількість робочих місць, значна асиметрія попиту і пропозиції робочої сили за професійно-кваліфікаційними ознаками (розмір оплати праці, види економічної діяльності, захищеність зайнятості на робочих місцях, безпека умов праці) спонукає населення до трудової та незворотної міграції» [1].

Доходи трудових мігрантів виступають певною передумовою розвитку фінансово-комерційної діяльності та частково сфери послуг. Але, зважаючи на те, що справжні доходи відповідних осіб перебувають, переважно, поза сферою оподаткування, страждають бюджети усіх рівнів держави і, як наслідок, формується загроза її соціальній безпеці, економічній стійкості та політичній стабільності.

Простежується й розмивання кола професій середнього класу та занепад праці інтелектуального змісту. У такому випадку, вченим та практикам державної політики не залишається нічого іншого як стверджувати про ймовірність багат шаровості середнього класу. Втім, на глибоке переконання авторів, це хибна позиція, адже такий «багат шаровий» середній клас не є і не може бути носієм спільних поглядів та переконань, а навпаки – знаходиться у стані загострення внутрішніх суперечностей, що негативно позначається на загальних перспективах державотворення.

Важливою є констатація наявності прошарку середнього класу за обома критеріями одночасно: і монетарним, і соціологічним, за пріоритетного домінування першого з них. В іншому випадку, ситуація буде свідчити про внутрішню економічну та соціальну сегрегацію середнього класу, деформацію його функцій та ролі у суспільстві. Такі висновки засвідчують наявність ряду інституційних пасток, що формують реальні загрози успішній реалізації Стратегії людського розвитку в Україні.

Висновки. В процесі дослідження авторами проаналізовано функції

середнього класу та закономірності його формування інструментами людського капіталу. Узагальнення теоретичних джерел та аналіз існуючого методологічного інструментарію дали змогу виокремити два основні підходи щодо констатації факту наявності середнього класу з притаманними йому стабілізуючими функціями: монетарний та соціологічний. Це сприяло підтвердженню основної гіпотези дослідження: лише наявність позитивних висновків – як у площині монетарного, так і соціологічного підходу – даватиме змогу стверджувати про сформованість прошарку середнього класу як пріоритету людського розвитку.

Встановлено, що середній клас є не абстрактною, багаточисловою, штучно об'єднаною групою людей, а реальним соціальним утворенням, прошарком, якому властиві специфічні інтереси, прагнення та норми поведінки, світогляд й переконання щодо пріоритетних напрямів та прийнятних методів реорганізації суспільних взаємовідносин.

У такому контексті досить суперечливими виглядають висновки тих вчених, які стверджують про динамічне становлення середнього класу. Як продемонстрували результати дослідження, якщо з певними обмовками й погодитись з тим, що в Україні середній клас має місце, очевидно, що відповідний прошарок населення є незначним. Крім того, він може вважатися «середнім» лише умовно – за ознакою сукупних доходів, виключаючи зі свого складу представників традиційних професій середнього класу, тобто тих, хто за усіх часів були і залишаються носіями прогресивних суджень, ідей, мотивів, демократичних цінностей.

Ідеологічною основою такого «середнього класу» переважно є прагнення до грошової вигоди, тоді як ті, хто за покликанням могли б формувати – і у розвинутих державах безпосередньо формують – ядро середнього класу, у країнах, що розвиваються, такими не є, насамперед, через мізерність своїх доходів. При цьому, і впливу на перебіг

трансформаційних економічних процесів вони, як правило, не мають. В Україні соціальні верстви, які мали б репрезентувати цінності та спосіб життя середнього класу, перебувають у досить складному становищі, що перешкоджає реалізації ними функцій, аналогічних функціям середнього класу у розвинутих країнах світу.

Середній клас в Україні перебуває не на стадії свого формування, а навпаки – сегментарного зменшення. Основна проблема полягає у тому, що більшість з тих, хто сприймає себе як представників середнього класу, не є такими з монетарних позицій, а ті, хто можуть бути віднесені до середнього класу за фактором доходів, здебільшого, не є носіями прогресивних суджень стосовно розвитку держави. Це зумовлює вкрай негативні наслідки щодо соціальної згуртованості суспільства; загострюються проблеми соціальної справедливості та мотивації осередку середнього класу до вирішення нагальних проблем у площині досягнення пріоритетів людського розвитку в Україні. Виходом з такої ситуації слід вважати створення умов, необхідних для застосування професійних знань, умінь та практичних навичок працездатного населення у формі доходного економічного активу – людського капіталу, що стане передумовою реалізації Стратегії людського розвитку та подолання деструктивного впливу пасток інституційного характеру.

Література:

1. Стратегія людського розвитку. URL : https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073?fbclid=IwAR0Te2ng-W2kLYEE4bUOXwWg6OrxBQAugKDWVgiXDuetTW9z46_glvA_tBc.
2. Shultz T. Investment in Human Capital. N.Y.; L., 1971.
3. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки : монографія. Київ: Т-во «Знання», 2001. 254 с.
4. Мельничук Д. П. Людський капітал: пріоритети модернізації суспільства у контексті поліпшення якості життя населення : монографія. URL : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Melnichuk.pdf.

5. Самуельсон П. Экономика : в 2 т., Т. 1. М.: НПО «АЛГОН», ВНИИСИ, 1992. 333 с.

6. Daniel B. The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973.

7. Становлення середнього класу: домінанта національної стратегії України / В. В. Баліцька, В. В. Близнюк, О. І. Крикун, Л. А. Мусіна, М. І. Скрипниченко та ін. Київ: Четверта хвиля, 2009. 640 с.

8. Cherenko, L. M. Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects. *Demography and Social Economy*. 2020. №4 (42), С. 71-92. URL : <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>

9. Симончук О. Середній клас України: теорія та сучасні тенденції становлення. Київ: «Корпорація», 2004. 582 с.

10. Лібанова Е. М. Нерівність за доходами в сучасній Україні. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014. № 2(8), С. 26-36.

References:

1. Human development strategy (2021), retrieved from : https://www.president.gov.ua/documents/2252021-39073?fbclid=IwAR0Te2ng-W2kLYEE4bUOXwWg6OrxBQAugKDWVgiXDuetTW9z46_glvA_tBc.

2. Shultz, T. Investment in Human Capital. N.Y.; L., 1971.

3. Hrishnova O. A. (2001), *Liudskiy kapital: formuvannya v systemi osvity i profesiinoy pidhotovky* [Human capital: formation in the system of education and training], Znannia, Kyiv, 254 p.

4. Melnychuk, D. P. (2015), *Liudskiy kapital: priorytety modernizatsii suspilstva u konteksti polipshennia yakosti zhyttia naseleння* [Human capital: priorities of modernization of society in the context of improving the quality of life of the population], retrieved from : http://www.idss.org.ua/monografii/2015_Melnichuk.pdf.

5. Samuelson, P. (1992), *Ekonomika* [Economy], ALHON, Moscow, Russia, 333 p.

6. Daniel, B. (1973), *The Coming of Post-industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.

7. Balitska, V. V. Blyzniuk, V. V., Krykun, O. I., Musina, L. A., Skrypnychenko, M. I. (2009), *Stanovlennia serednoho klasu: dominanta natsionalnoi stratehii Ukrainy* [Formation of the middle class: the dominant national strategy of Ukraine], 640 p.

8. Cherenko, L. M. (2020), “Ukrainian middle class in the new millennium: trends and prospects”, *Demography and Social Economy*. №4 (42), pp. 71-92. DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2020.04.071>.

9. Symonchuk, O. (2004), *Serednii klas Ukrainy: teoriia ta suchasni tendentsii stanovlennia* [The middle class of Ukraine: theory and current trends], Korporatsiia, Kyiv, Ukraine, 582 p.

10. Libanova, E. M. (2014), “Income inequality in modern Ukraine”, *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, № 2(8), pp. 26-36.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2021 р.

УДК 338.432: 351.821.11(477)
DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-153-163

МОДЕРНІЗАЦІЯ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЦТВА БІОПАЛИВА

Щербина С.В.

к.с.-г.н., доцент, директор Науково-дослідного центру управління проектами і процесами в агробізнесі, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: ShcherbynaSV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2899-6124>

MODERNIZATION OF AGRICULTURAL BUSINESS IN UKRAINE FOR DEVELOPMENT OF BIOFUEL PRODUCTION

Shcherbyna Sergiy

PhD (Agriculture), associate professor, director of the Scientific and Research Center for Project and Process Management in Agribusiness, professor of management technologies of the higher educational department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: ShcherbynaSV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2899-6124>

Анотація. Актуальність дослідження обумовлена тим, що на тлі світової енергетичної кризи проаналізовано тенденції процесів, що відбувалися у вітчизняній та світовій біоенергетиці та їх вплив на енергетичну безпеку України. Подано оцінку сучасного стану забезпечення енергетичної безпеки України. Висвітлено концепції вирішення енергетичної безпеки з урахуванням досвіду виробництва біологічних видів палива країн Європейського Союзу. Доведено необхідність державного стимулювання аграрного бізнесу України з метою його модернізації та подолання проблем в галузі біоенергетики, що сприятиме вирішенню економічних, соціальних, екологічних проблем та досягненню національних стратегічних цілей. Розкрито об'єктивні передумови розвитку аграрного бізнесу України для формування енергетичної безпеки як одного з основних чинників національної безпеки держави. Запропоновано методологічні підходи до аналізу забезпечення та реалізації енергетичної безпеки в Україні за рахунок біоенергетичного потенціалу агробізнесу. Проаналізовано тенденції становлення та розвитку енергетичної безпеки, що визначають структурні та кількісні зміни у виробництві та споживанні біологічних видів палива. Визначено, що біомаса є перспективним джерелом енергії як у світі, так і в Україні. Метою статті є розкриття основних факторів та тенденцій, які впливають на реалізацію в Україні енергетичної безпеки за рахунок біопалива, та визначення у цьому процесі ключових можливостей та проблем для вітчизняного аграрного бізнесу. На даний час біомаса займає четверте місце у світі за обсягами її енергетичного використання. Протягом останніх років в Україні спостерігається поступове зростання кількості об'єктів і встановленої потужності для виробництва теплової та електричної енергії з біомаси. Основною ціллю дослідження є аналіз можливостей та викликів, пов'язаних з розвитком та модернізацією аграрного бізнесу в Україні для нарощування виробництва біопалива. Охарактеризовано термін «енергетична безпека» як процес управління системою національної безпеки, за якого компетентними органами державної влади у співпраці з аграрним бізнесом забезпечується перехід на відновлювані джерела енергії, включно з біопаливом, що буде сприяти розвитку регіонів і місцевої економіки за рахунок надходження податків та зборів, а на державному рівні – покращення торговельно-платіжного балансу за рахунок зменшення обсягів імпорту енергоносіїв. Систематизовано чинники, що впливають на формування енергетичної безпеки. Визначено передумови впровадження проектів з виробництва біопалива в Україні, що дасть позитивний соціально-економічний ефект за рахунок створення нових робочих місць, зниження тарифів на теплову енергію та покращення надійності теплопостачання. Встановлено, що проекти з виробництва біопалива, що вже впроваджені в Україні, є економічно доцільними, а державна підтримка та сприяння розвитку біоенергетики стимулюють інвесторів та фінансові організації до реалізації нових біоенергетичних проектів в Україні.

Ключові слова: біологічне паливо; енергетична безпека; енергетична незалежність; аграрний бізнес; біомаса; аграрний сектор економіки; державне регулювання.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 2; бібл.: 17

Annotation. The topicality of the research is substantiated by the fact of recent global energy crisis. We analyzed trends in the processes of crisis solution that took place in domestic and global bioenergy and its impact on energy security of Ukraine. An assessment of the current state of energy security of Ukraine is conducted. The concepts of energy security solution are taken into account, based on the experience of biofuel production in the European Union. The necessity of state stimulation of agrarian business of Ukraine for the purpose of its modernization and overcoming the

problems in the field of bioenergy is provided. This trend will promote the decision of economic, social, ecological problems and achievement of national strategic purposes. The objective preconditions for the development of Ukraine's agrarian business are revealed. They are aimed at formation of energy security as one of the main factors of national security. The author proposed methodological approaches which are focused on analysis of ensuring and implementing energy security in Ukraine due to the bioenergy potential of agribusiness. The research analyzes trends in the formation and development of energy security, which determine the structural and quantitative changes in the production and consumption of biofuels. The aim of the article is to reveal the main factors and trends that affect the implementation of energy security in Ukraine through biofuels, and identify in this process the key opportunities and challenges for domestic agricultural business. It is determined in the article that biomass is a promising source of energy both in the world and in Ukraine. Biomass ranks fourth in the world in terms of its energy use currently. Ukraine has seen a gradual increase in the number of facilities and installed capacity for the production of heat and electricity from biomass in recent years. The main purpose of the study is to analyze the opportunities and challenges associated with the development and modernization of agribusiness in Ukraine aimed at increasing biofuel production. The term "energy security" is described as a process of managing the national security system, in which the competent public authorities in cooperation with agribusiness ensure the transition to renewable energy sources, including biofuels, which will promote regional development and local economy through taxes and fees. Energy security at the national level will be increased through improving the trade and balance of payments by reducing energy imports. The factors influencing the formation of energy security are systematized. Prerequisites for the implementation of projects for the production of biofuels in Ukraine have been identified, which will give a positive socio-economic effect by creating new jobs, reducing tariffs for thermal energy and improving the reliability of heat supply. The research has been proved that biofuel projects already implemented in Ukraine are economically feasible. At the same time state support and promotion of bioenergy development stimulate investors and financial organizations to implement new bioenergy projects in Ukraine.

Key words: *biofuels; energy security; energy independence; agrarian business; biomass; agricultural sector of the economy; public regulation.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 2; bibl.: 17

Постановка проблеми. В Україні частка біоенергетики у загальній структурі споживання енергії дуже низька порівняно із ЄС. Якщо у ЄС біоенергетика займає 18-20% ринку, то у нас цей показник на рівні – 5%. Проте потенційно «зелена» електроенергія може задовольнити усі потреби населення. З огляду на унікальний клімат і природні ресурси України біомаса має потужні ринкові перспективи для країни з точки зору енергетичної безпеки, виробництва енергії, а також досягнення екологічних цілей.

Наслідки міжнародних криз другої половини ХХ – початку ХХІ ст. змусили уряди багатьох держав, в тому числі й України, звернути особливу увагу на проблему енергетичної безпеки. Останні події в українській енергетичній сфері демонструють хиткість і нестабільність національної енергетичної безпеки, її залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників. Енергетична безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки будь-якої країни, тому що впливає на явища та процеси не тільки енергетичної системи, а всього національного господарства. Виробництво біопалива та його зв'язок із забезпеченням енергетичної

безпеки як в масштабах світового господарства, так і для України зокрема, залишається в центрі уваги багатьох дослідників. Проблема забезпечення енергетичної безпеки країн світу стала дуже актуальною у зв'язку з поступовим вичерпанням основних паливно-енергетичних ресурсів, що, у свою чергу, сприяло значному загостренню геополітичних конфліктів у спробах заволодіння, контролю над видобутком, розподілом і транспортуванням паливно-енергетичних ресурсів.

Існуюча на сьогодні структура паливно-енергетичних ресурсів України є загрозовою для енергетичної та національної безпеки. У цих умовах пошук альтернативних джерел енергозабезпечення країни набуває особливої ваги і актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі розвитку аграрного бізнесу України для формування енергетичної безпеки за рахунок біопалива присвятили свої дослідження багато вітчизняних і зарубіжних вчених: Гавриш В.І., Розпутенко І.В., Калетнік Г.М., Токарчук Д., Пришляк Н., Паламаренко Я.,

Гелетуха Г., Драгнев С., Кучерук П.,
Dunn R.O., Knothe G.

Також проблема виробництва біомаси була висвітлена в працях Матвеева Ю., Гуцаленко Л.В., Денисенко В.О., Коляденко С.В., Balasubramanian N., Steward K. F. та інших.

Аналіз опублікованих праць, присвячених вивченню цієї багатогранної проблеми, показав, що вона ще є недостатньо дослідженою як у теоретичному, так і у практичному аспектах. Отже, виникає необхідність у поглибленні теоретичних досліджень і методичних розробок, пов'язаних з удосконаленням інструментів енергетичної безпеки та виробництва й реалізації біопалива, задекларованих Урядом України.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкриття основних факторів та тенденцій, які впливають на реалізацію в Україні енергетичної безпеки за рахунок біопалива, та визначення у цьому процесі ключових можливостей та проблем для вітчизняного аграрного бізнесу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Енергетична безпека визначається як захищеність громадян і держави в цілому від загроз дефіциту всіх видів енергії та енергоресурсів, що виникають через вплив негативних природних, техногенних, управлінських, соціально-економічних, внутрішньо- і зовнішньополітичних чинників.

Згідно зі звітом агентства IRENA (2015 р.), Україна має потенціал для десятикратного збільшення використання відновних джерел енергії. З них 73% припадає на теплову енергію, 20% – на виробництво електроенергії і 7% – на транспорт. Майже 80% обсягу енергії забезпечуватиме біомаса, включаючи обігрів будівель і промислових підприємств (зокрема, централізоване теплопостачання), виробництво електроенергії та палива [1, с. 25].

Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, зазначає, що обидві сторони віддані посиленню енергетичної безпеки, сприянню розвитку належної

інфраструктури та посиленню ринкової інтеграції та регуляторної адаптації до ключових елементів acquis ЄС, сприянню енергетичній ефективності та використанню поновлюваних джерел енергії, до яких відноситься біопаливо [2, с. 61].

Енергетична безпека як одна з найважливіших складових національної безпеки визначається, по-перше, як стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами, що гарантують її повноцінну життєдіяльність, і, по-друге, як стан безпеки енергетичного комплексу та його здатність забезпечити нормальне функціонування економіки, енергетичну незалежність країни. Політична й енергетична незалежність є взаємообумовленими [3, с. 37].

Сьогодні понад 62% внутрішнього споживання бензину та 90% дизпалива Україна задовольняє за рахунок імпорту [4, с. 8]. Виробництво і використання біопалива здатне забезпечити додаткові інструменти для енергонезалежності країни, зокрема транспортного сектору. Проте замість власного виробництва, Україна щороку експортує значні обсяги сировини. До прикладу, з експортованих у 2019-2020 рр. ріпаку та сої можна було замінити до 37% імпортного дизелю.

Попри задекларовані Енергетичною стратегією цілі на збільшення частки альтернативних видів палива, відповідний потенціал в Україні практично не використовується [5, с. 19]. Так, в світі за рахунок моторного біопалива задовольняється близько 4% транспортного енергоспоживання, а в Україні – менше 1%. В Україні енергетичний потенціал біомаси тільки з АПК становить еквівалент 17-20 млрд. кубометрів природного газу. Як аграрна країна, Україна повинна зосередити свою увагу саме на використанні відходів і побічних продуктів сільського господарства, адже тут є величезний ресурс.

Передбачається, що до 2035 року максимум 30% всього сектору біопалива забезпечить дерев'яна біомаса, а інші 70% потрібно шукати саме в агросекторі.

Необхідність розробки довгострокової стратегії розвитку біоенергетики України і Дорожньої карти як її невід'ємної складової обумовлена кількома важливими факторами. По-перше, Енергетична Стратегія України ставить амбітну мету досягти 11 млн т н.е. з біомаси, біопалива та відходів у загальному постачанні первинної енергії у 2035 році [5, с. 41]. Але на сьогодні немає документу (дорожньої карти або плану дій), який показував би, за рахунок яких видів біомаси/біопалив, з використанням яких технологій та видів обладнання (котли, ТЕЦ, ТЕС) і в яких секторах (виробництво теплової енергії, виробництво електроенергії, когенерація, сектор транспорту) буде найбільш ефективно досягнуто на практиці зазначені 11 млн т н.е. у загальному постачанні первинної енергії.

Іншим важливим фактором є міжнародні зобов'язання України по скороченню викидів парникових газів згідно Паризької кліматичної угоди 2015 року – виконання так званих «національно визначених внесків». Наразі це зобов'язання по зниженню складає 40% відносно рівня викидів парникових газів 1990 року до 2030 року, але протягом найближчих років може збільшитися до близько 70% відносно рівня викидів парникових газів 1990 року до 2050 року [6, с. 7].

Для виконання цієї нової цілі Україна має переходити на низьковуглецеву економіку, суттєво скорочувати споживання викопних палив, активно розвивати енергоефективність і впроваджувати відновлювані джерела енергії (ВДЕ). За попередніми оцінками, частка ВДЕ в енергетичному секторі України у 2050 році може досягти 60%, з яких більше половини – внесок біоенергетики. Таким чином, біоенергетика відіграє значну роль у виконанні Україною міжнародних зобов'язань по скороченню викидів парникових газів, що також обумовлює необхідність розробки довгострокової стратегії її розвитку.

Наступним фактором, який обов'язково треба брати до уваги, є те, що вже зараз Нестача викопних енергетичних ресурсів у

розвинених країнах світу веде до розширення ефективного використання альтернативних джерел енергії. Поряд з використанням енергії сонця і вітру все більшого поширення набуває біонафта, різні тверді органічні матеріали та біогаз, які є продукцією сільськогосподарського виробництва. Тому надзвичайно важливим і перспективним напрямком подальшого розвитку вітчизняного аграрного сектора є модернізація його виробництва. Наприклад, перепрофілювання частини підприємств аграрного бізнесу на виробництво біопалива, де буде використовуватись продукція рослинництва. Це дозволить агробізнесу із споживача традиційних видів енергії перетворитися у виробника енергоресурсів зі значним потенціалом у майбутньому. В таких умовах, основна увага приділяється формуванню життєздатної енергетичної політики, яка має базуватись на концепції модернізації агробізнесу у напрямку нарощування виробництва біологічних видів палива та збалансованому економічному зростанні.

У розвитку енергетики у світі можна виділити основні тенденції: скорочення загальних витрат енергії, збільшення використання відновлюваних джерел енергії та переважне застосування твердих видів біопалива, яке отримують з біологічної сировини, в якості якої використовують стебла цукрової тростини або насіння ріпаку, кукурудзи, сої. Можуть також використовуватися целюлоза і різні типи органічних відходів. Розрізняють тверде біопаливо (дрова, солома), рідке біопаливо (етанол, метанол, біодизель), і газоподібне біопаливо (біогаз, водень) [7].

Факти свідчать, виробництво біопалива у світовому агропромисловому комплексі продовжує нарощуватися. На думку спеціалістів, справа в тому, що цей напрямок, який підтримується і субсидується багатьма урядами, вже поглинув великі капіталовкладення і породив прошарок бізнесменів, фінансово зацікавлених у його розвитку [8, с. 41]. До них належать не тільки керівники великих корпорацій, але й досить широке коло

представників агробізнесу. Дослідники відмічають, зокрема, що доходи зерновиробничих фермерів у США зросли вдвічі або втричі завдяки різкому збільшенню попиту з боку біопаливної промисловості, яка стрімко розвивається.

У теперішній час світовим лідером з використання соломи в енергетичних цілях є Данія, де знаходиться в експлуатації біля 8000 фермерських установок, потужністю 0,1 – 1,0 МВт, які споживають за рік 390 тис. т соломи і виробляють 5,6 ПДЖ енергії. Крім цього, в Данії експлуатуються 62 теплових і 9 теплоелектричних станцій, які споживають 540 тис. т соломи щорічно. З метою отримання теплової енергії соломі в Європі використовують Австрія, Швеція, Фінляндія, Франція, Чехія та інші країни [9].

Загальний потенціал біомаси в Україні (солома, стебло с/г культур, відходи

деревини) дає можливість отримувати щорічно більше 24 млн. тонн умовного палива, що могло б замінити майже 20% традиційних енергоносіїв в країні і довести виробництво рідких біологічних палив до встановлених норм Європейського Союзу (20,0% від загального обсягу споживання традиційних видів палива). В Україні є великі можливості для використання біомаси у вигляді твердого палива (брикети, пелети, рулони, зрубки та інші). Біомаса з відходів сільськогосподарського виробництва та деревинна біомаса у вигляді твердого палива може задовольнити до 9 % енергетичного споживання держави. Обсяг сировини для потенційного виробництва твердого біопалива з відходів сільськогосподарського виробництва наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

Потенціал виробництва твердого біопалива в Україні з відходів сільськогосподарства

Вид біомаси	Енергетичний потенціал, млн. т у.п.		
	Теоретичний	Технічний	Економічний
Солома пшениці	7,14	3,6	0,93
Солома ячменю	2,45	1,21	0,31
Солома інших зернових	0,80	0,4	0,1
Солома ріпаку	1,07	0,75	0,75
Відходи виробництва кукурудзи на зерно	5,70	3,99	2,79
Відходи виробництва соняшника	4,27	2,86	2,86
Всього	21,43	12,81	7,75

Джерело: авторська розробка на основі [4, 10, 11]

Причини виробництва біопалива: вичерпність природних джерел енергоресурсів; велика кількість викидів вуглекислого газу; зростання цін на нафту і газ; зростання цін на дизельне паливо і бензин; залежність від країн постачальників енергоносіїв; слабка енергетична безпека; наявність вільних родючих земель. Переваги виробництва біопалива: зменшення шкідливих викидів в атмосферу; нові робочі місця; стимулювання сільськогосподарського виробництва; завантаження вільних потужностей лісопереробної галузі та збільшення надходження до бюджету.

Енергетична безпека як одна з найважливіших складових економічної безпеки визначається, по-перше, як стан забезпечення держави паливно-енергетичними ресурсами, що гарантують її повноцінну життєдіяльність, і, по-друге, як стан безпеки енергетичного комплексу та здатність енергетики країни забезпечити нормальне функціонування економіки та її енергетичну незалежність.

В Україні кількість підприємств, що виробляють пелети, більше за 100 і ця цифра постійно зростає. Найбільш «активними» виробниками деревних пелет є «Барлінек», м.Віниця – 24 тис. т. в рік; «Барлінек», м. Івано-Франківськ – 24 тис. т.

в рік; «ДніпроСнабУпаковка» – 4 тис. т; «ЕкобіоТоп», м. Івано-Франківськ – 10 тис. т; «Віста-Днепр», Волинська область – 9,6 тис. т; «Новотех», м. Черкаси – 36 тис. т; «МАК», м. Дніпропетровськ – 12 тис. т; «Біотех- Україна», Полтавська обл. – 18 тис. т; Запорізький масложиркомбінат – 24 тис. т; «Будмайстер Україна», Одеська обл. – 24 тис. т; «Миронівський ХПК», Донецька обл. – 38 тис. т; «Інтерсорс», Закарпатська обл. – 60 тис. т.

В Росії обсяг виробництва пелет перевищив за 1млн.т за рік, внаслідок чого виникла проблема транспортування через порти. В країнах ЄС вже встановлені спеціалізовані потужності (50 млн. т) по перевальці пелет. Очікується, що найближчим часом з цією проблемою стикнеться і Україна. Слід враховувати, що одна мінімальна загрузка баржі складає 40 тис. тонн, найбільший об'єм транспортування пелет становить 120 тис.тонн.

За офіційною статистикою Євросоюзу Україна експортувала 35 тис.т пелет за 2020 рік. В цій статистиці враховано тільки деревні пелети, а паливні брикети і аграрні пелети сюди не входять. Тут існує законодавча прогалина. Крім того, треба ще враховувати, що значна частина вивозиться у вигляді деревної тирси по ціні 20 – 40 євро за тону. Тому необхідно в законодавчому порядку присвоїти митний код для деревних гранул: 440130200, підкріпивши

його відповідним стандартом. Для порівняння можна навести приклад Швеції, в якій обсяг виробництва паливних гранул досяг 2.1 млн. т в рік, при цьому експорт гранул із країни склав – 90 тис. т, іпорт - 430 тис. т в рік, при цьому пелети відповідали європейським стандартам.

Необхідно підкреслити, що якісне виробництво пелет, можливе лише за умови, якщо вони будуть виготовленні з додержанням технології і на сучасному обладнанні, тому при будівництві треба передбачити високотехнологічну поточну лінію з найсучаснішим обладнанням, як наприклад: обладнання компаній «КАЛЬН», «СРМ».

За рахунок наявних ресурсів сировини Україна має потенціал виробництва більше 1 млн. тонн біоетанолу, із них 218 тис. тонн - за рахунок меляси, а решту 782 тис. тонн – із зерна кукурудзи в обсязі 3,2 млн. тонн. Зазначені обсяги виробництва сировини для виробництва рідких біопалив при достатніх інвестиціях могли б за порівняно короткий період досягти вказаних обсягів виробництва біоетанолу.

Дрова – найдавніше паливо. Нині для виробництва дров або біомаси вирощують енергетичні ліси, які складаються з швидкозростаючих рослин. Під час згоряння біопалива виділяється стільки ж вуглекислого газу, скільки рослина вбирає його з атмосфери. Обсяг сировини деревної біомаси наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Потенціал виробництва енергії в Україні з відходів деревної біомаси

Складові потенціалу деревної біомаси	Теоретичний потенціал млн.т у.п.	Коефіцієнт технічної доступності	Технічний потенціал, млн. т у.п.	Коефіцієнт енергетичного використ.	Економічний потенціал, млн. т у.п.
Невивезена деревина на лісосіках (порубочні залишки), W 50-60%	0,26	0,9	0,24	0,9	0,21
Первинні відходи деревообробки (відходи у ліспромгоспах при розпилюванні кругляка, W 40-45%)	0,37	0,9	0,33	0,7	0,23
Вторинні відходи деревообробки (відходи на ДОКах при виготовленні готової продукції, W 25-30%)	0,23	0,9	0,21	0,7	0,14
Дрова, що вивозяться з лісосіки, W 40-45%	1,27	0,7	0,89	1,0	0,89
ВСЬОГО	2,13		1,66		1,48

Джерело: авторська розробка на основі [4, 10,11]

Для нарощування виробництва біоетанолу в Україні має бути налагоджено ефективне виробництво в зерновій галузі, яке має базуватися на впровадженні новітніх технологій вирощування зерна, що забезпечить значне збільшення врожайності [12, с. 32].

За оцінками експертів для отримання порівняно дешевого зерна та максимального прибутку урожайність має складати не менше 4 – 5 тонн з гектара. В даний час є можливість на виробництво біоетанолу перепрофілювати спиртові заводи, потужності яких сьогодні використані лише до 50%.

При споживанні Україною 6,5 млн. тонн дизельного палива, щоб досягти заміщення його до рівня 5,75% біопаливом згідно Директиви ЄС в Україні необхідно виробити близько 400 тис. тонн біодизеля. Це рівнозначно виробництву 1200 тис. тонн насіння ріпаку [13, с. 58].

В ЄС відчувається дефіцит сировини для виробництва біодизеля [14, с. 3]. Внаслідок чого ці країни зацікавлені в імпорті ріпаку, в т.ч. і з України. Однак, це може ускладнити завантаження майбутніх українських заводів по виробництву біодизелю тому, що зважаючи на великі дотації, європейським виробникам вигідніше переробляти закуплений в Україні ріпак на власних потужностях. Це також може ускладнити перспективи запуску великих біодизельних проєктів в Україні. З іншого боку, деякі західні інвестори висловлюють інтерес до виробництва біодизелю в Україні з подальшим його експортом в країни ЄС, що могло б бути стимулом для розвитку цього бізнесу в Україні.

В Україні функціонує більше 100 невеликих підприємств з виробництва біодизелю, які виробили біля 400 тис. тонн пального для власних потреб і ні одного крупного заводу. В Україні необхідно побудувати як мінімум 10 заводів для виробництва біодизеля потужністю 75 – 100 тис.тон кожний, тоді буде доцільно ставити питання і приймати рішення про квотування сировини як це роблять в

усьому світі, ввівши відповідні стимули для виробників сировини.

Одночасно з великою перспективою розвитку сировинної бази та виробництва біодизелю в Україні існує також ланцюг проблем, які потребують вивчення, аналізу і прийняття виважених рішень. Це стосується не тільки високої ціни на сировину та майже повної її експортної зорієнтованості, а також недосконалості регуляторної політики стосовно вирощування, виробництва кінцевої та побічної продукції, схем та механізмів споживання біодизеля, особливо стосовно обов'язковості застосування державної підтримки та фіскальних інструментів, стандартизації та сертифікації [15, с. 171].

Перш за все необхідно зацікавити внутрішніх споживачів в біодизельному паливі. Перспектива в Україні з'явиться, коли вартість біодизеля на внутрішньому ринку, як і в країнах ЄС, буде нижчою від вартості дизельного палива. За розрахунками науковців з врахуванням концентрації сировинної бази, наявності жиро-олійних підприємств та інших факторів для виробництва біодизеля необхідно побудувати не менше 40 заводів з середньою потужністю у 50 – 100 тис. тонн.

Сільське господарство та харчова промисловість України мають великий потенціал виробництва біогазу. Найбільш енергетичними сільськогосподарськими культурами для отримання біогазу є кукурудза на силос, зелена маса цукрового сорго та гичка цукрових буряків. Також можуть використовуватись відходи сировини та побічна продукція після виробництва біоетанолу, біодизелю, цукру, відходи ветсанзаводів, харчової та переробної промисловості.

Суттєвим джерелом отримання біогазу є відходи (гній) тваринництва. Загальний потенціал біогазу в тваринництві складає – 1,5 млрд. куб. метрів, а реальна можливість його виробництва на тваринницьких комплексах складає щонайменше 0,5 млрд. куб. метрів. При використанні гною у суміші з іншими органічними компонентами (силос, трава, харчові

відходи і т.п.) потенціал виробництва такого біогазу може бути вищим у 20 разів.

Експерти стверджують, що в Україні можна побудувати більше 4 тис. біогазових установок – кожна з середнім об'ємом реактора 1 тис. куб. метрів, у тому числі більше 300 біогазових установок на свинофермах, 150 – на птахофабриках та близько 2,5 тис. установок у тваринницьких господарствах та підприємствах харчової промисловості [16, с. 40].

Україна має достатньо високий рівень розвитку тваринництва і рослинництва. Загальний об'єм органічних відходів в цих галузях перевищує 160 млн. тонн, при цьому на гнойову складову доводиться близько 60%, в тому числі в сільгосп підприємствах акумулюється до 35 млн. тонн, а якщо довести вирощування силосної кукурудзи в сівозміні до 5 млн. га, то потенціал виробництва біогазу може скласти 30 – 40 млрд. куб. метрів. Загальний потенціал виробництва біогазу в Україні складає 12,4 млн. тонн ум. палива або 21 млрд. куб. м газу.

Вирішити проблему використання біопалива можна за рахунок переходу частини вітчизняних господарств на новітні енергозберігаючі технології. Але тут виникають головні проблеми. Адже в Україні багато сільськогосподарських підприємств, які виступають консерваторами стосовно даних нововведень, а отже і з недовірою відносяться до екологічно чистого пального. Тому, на нашу думку, в Україні існує велика потреба в інформуванні населення, а особливо тих, хто веде сільськогосподарську діяльність, про переваги та недоліки використання біопалива.

Додаткові, перспективні і надзвичайно потужні економічні мотивації отримує найбільш вразлива галузь економіки – сільське господарство. В США близько 60 % акцій заводів з виробництва етанолу належить виключно фермерам. Отже навантаження на бюджет стосовно підтримки аграрного виробництва буде поступово знижуватися [17, с. 422].

Так, при переробленні олійних і зернових культур, що нині експортуються, країна отримала б по мінімуму близько 2,5 млн. тонн біодизельного палива та 3,5 млн. тонн біоетанолу, а також супутні продукти перероблення, а це – високобілкові шроту та концентрати, що еквівалентні за вмістом білка 17 млн. тонн зерна. Такі обсяги концентрованих кормів дали б змогу виробити 1,5 млн. тонн м'яса, 14 млн. тонн молока, 6 млрд. штук яєць. Тобто за такої концепції використання біоресурсів водночас були б вирішені проблеми ліквідації залежності від імпорту нафтових енергоносіїв і значного росту забезпечення населення країни продовольством.

Таким чином, вирішення проблем в галузі біоенергетики призведе до покращення ситуації в аграрному бізнесі України, а також сприятиме вирішенню економічних, соціальних, екологічних проблем та досягненню національних стратегічних цілей. Для України, як і для більшості країн світу, надзвичайно важливими є питання розвитку біоенергетики для забезпечення енергетичної, екологічної та продовольчої безпеки. Активне використання біоенергетичних ресурсів може стати одним із головних рішень зміцнення енергетичної безпеки України.

Однією з головних переваг енергетичного використання біомаси є її мультिवаріантність як за технологіями перетворення енергії, так і за способами її кінцевого використання. Біомасу можна використовувати в енергетичних цілях шляхом безпосереднього спалювання (деревна тріска, тюки соломи, гранули, брикети), а також у переробленому вигляді рідких (ефіри ріпакової олії, спирти, рідкі продукти піролізу) або газоподібних біопалив (біогаз із відходів сільського господарства та рослинництва, осадів стічних вод, органічної частини твердих побутових відходів, продукти газифікації твердих палив).

Біомаса і біопалива можуть замінювати викопні палива у виробництві теплової та електричної енергії, а також на транспорті. Роль біоенергетики є особливо значною у

виробництві теплової енергії, оскільки біомаса може напряду замінювати природний газ і вугілля, що є дуже важливим для України.

Стосовно сектору електроенергетики треба зазначити, що на відміну від сонячної і вітрової енергії, виробництво електроенергії з біомаси/біогазу є стабільним. Більш того, електрогенеруючі потужності на біомасі/біогазі можуть брати участь у балансуванні ринку електроенергії України.

Висновки. Україна, як аграрна держава, має значний потенціал для розвитку власного ринку біопалива, що є надзвичайно важливим фактором в умовах нестабільної світової економіки, та галопуючого росту цін на традиційні енергоносії. Для модернізації процесу виробництва біопалива в Україні потрібно:

– провести удосконалення державної політики у галузі енергозбереження та використання поновлювальних джерел енергії, що дозволить зменшити частку видобувних енергоносіїв у паливному балансі країни;

– сформувати законодавчу та нормативну базу, а також гармонізувати їх із відповідними законами та нормами країн ЄС;

– забезпечити розвиток плідної співпраці між українськими та зарубіжними працівниками в енергетичній сфері для здійснення постійного обміну знаннями та досвідом.

– запровадити систему заохочень агробізнесу у вигляді дотацій та субсидій для стимулювання виробництва та споживання біологічного пального.

Дослідженням встановлено, що енергетична безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки будь-якої країни і зачіпає явища та процеси не тільки енергетичної системи, а й інших секторів економіки. Вона визначається як захищеність громадян і держави в цілому від загроз дефіциту всіх видів енергії та енергоресурсів, що виникають унаслідок впливу негативних природних і техногенних, управлінських,

соціально-економічних, внутрішньо - і зовнішньополітичних чинників.

Передумовами формування сучасного кризового стану енергетичної безпеки України стали такі процеси та явища: відсутність ефективної енергозберігаючої політики, орієнтація розвитку вітчизняної економіки в умовах різкого зниження видобутку невідновлюваних видів палива та нехтування потенціалом аграрного сектору для виробництва біопалива, припинення інвестицій в енергетичну галузь, недосконалість нормативно-правового регулювання енергетикою країни, непрозорість і корумпованість енергетичних ринків та їх окремих сегментів, що є причиною їх стагнації, газові кризи та політичні суперечки.

Використання біопалива як джерела енергії в країнах світу та Європи характеризується високими темпами. Дедалі більшого розвитку набувають такі енергоносії біологічного походження, як біодизель, біоетанол та біогаз. Зокрема, біопалива з біомаси за обсягом споживання в світі вийшли на четверте місце (14%) серед інших джерел енергії.

Загалом частка ВДЕ України в загальному постачанні первинної енергії 2020 року сягнула 6,6% (у 2019 році було 4,9%). Експорт біопалива у 2020 році становив 424 тис. т н.е. (у 2019 році — 442 тис. т н.е.).

Аналіз розвитку енергетичного комплексу України за роки незалежності дає підстави зробити висновок про відсутність системи стратегічного планування як у цілому в галузі, так і енергетичної безпеки зокрема. Напрямом подальших досліджень є формування концептуальних засад енергетичної безпеки нашої держави в тому числі за рахунок нарощування виробництва біологічного палива, що ґрунтується на світовому досвіді та прикладах ефективної практики енергозбереження провідних країн світу.

Література:

1. Renewable Energy Sources and Climate Change Mitigation. Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. URL:

<https://www.ipcc.ch/report/renewable-energy-sources-and-climate-change-mitigation/>.

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 30.11.2015 № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

3. Геоекономічна політика України: навч. посіб. / за заг. ред. І. В. Розпутенка; І. В. Розпутенко, Н. А. Малиш, О. І. Кілієвич [та ін.] ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2010. 126 с.

4. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

5. Енергетична стратегія України до 2035 року: «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність». URL: https://merp.org.ua/images/Docs/MERP_USAID_ESU_2035.pdf.

6. Паризька угода. Угоду ратифіковано Законом України № 1469-VIII від 14.07.2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text.

7. Balasubramanian N., Steward K. F. Biodiesel: History of Plant Based Oil Usage and Modern Innovations. *Substantia*. 2019. V. 3. № 2. P. 57-71.

8. Tokarchuk D., Pryshliak N., Palamarenko Y. Methodology for calculating the economic efficiency of waste use for the production of biofuels in comparison with their traditional use. *Slovak international scientific journal*. 2020. № 47. Vol. 3. P. 24-34.

9. Пришляк Н. В., Токарчук Д. М., Паламаренко Я.В. Передумови та організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії поводження з відходами аграрних підприємств. *Економіка та держава*. 2021. № 3. С. 104-117.

10. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/ua>.

11. Денисенко В. О. Оцінка потенціалу біомаси в Україні. *Агросвіт*. 2019. № 24. С. 84-89.

12. Калетнік Г. М. Економіка виробництва біопалива в Україні та забезпечення продовольчої безпеки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 30-35.

13. Гавриш В. І. Альтернативні паливно-енергетичні ресурси в агробізнесі. *Економіка АПК*. – 2007. № 7. С. 55-61.

14. Гелетуха Г., Драгнєв С., Кучерук П., Матвєєв Ю. Практичний посібник з використання біомаси в якості палива у муніципальному секторі України (для представників агропромислового комплексу). 2017. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/>.

15. Гуцаленко Л. В., Фабіянська В. Ю. Екологічні та економічні аспекти виробництва біопалива. *Наукові праці інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків*. 2013. № 19. С. 168-174.

16. Коляденко С. В. Теоретичні аспекти еколого-економічної ефективності виробництва біопалива. *Економіка. Фінанси. Менеджмент*:

актуальні питання науки і практики. 2016. № 11. С. 31-39.

17. Dunn R. O., Knothe G. Alternative Diesel Fuels from Vegetable Oils and Animal Fats. *Journal of Oleo Science*. 2001. Vol. 50. Is. 5. Pp. 415-426.

References:

1. Renewable Energy Sources and Climate Change Mitigation. Special Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Retrieved from : <https://www.ipcc.ch/report/renewable-energy-sources-and-climate-change-mitigation/>.

2. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, from 30.11.2015 № 984_011. Retrieved from : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

3. Rozputenko, I., Rozputenko, I., Malys, N., Kilievich, O. (2010), *Heoekonomichna polityka Ukrainy* [Gеоeconomic policy of Ukraine], NAPA, Kyiv, Ukraine, 126 p.

4. The Official site of the State Statistics Service of Ukraine (2021), retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

5. “Energy Strategy of Ukraine until 2035: “Security, Energy Efficiency, Competitiveness””, retrieved from : https://merp.org.ua/images/Docs/MERP_USAID_ESU_2035.pdf.

6. Paris Agreement. The agreement was ratified by the Law of Ukraine № 1469-VIII of 14.07.2016, retrieved from : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text

7. Balasubramanian, N. Steward, K. F. (2019), Biodiesel: History of Plant Based Oil Usage and Modern Innovations. *Substance*, Vol. 3, № 2, pp. 57-71.

8. Tokarchuk, D., Pryshliak, N., Palamarenko, Y. (2020), “Methodology for calculating the economic efficiency of waste use for the production of biofuels in comparison with their traditional use”, *Slovak international scientific journal*, № 47, vol. 3., pp. 24-34.

9. Prishlyak, N. V., Tokarchuk, D. M., Palamarenko, Ya. V. (2021), “Prerequisites and organizational and economic mechanism for the formation and implementation of waste management strategies of agricultural enterprises”, *Ekonomika ta derzhava*, № 3, pp. 104-117.

10. The official site of the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine (2021), retrieved from : <https://minagro.gov.ua/ua>.

11. Denisenko, V. O. (2019), “Assessment of biomass potential in Ukraine”, *Ahrosvit*, № 24, pp. 84-89.

12. Kaletnik, G. (2010), “Economics of biofuel production in Ukraine and food security”, *Ekonomika APK*, № 1. P. 30-35.

13. Gavrish, V. (2007), “Alternative fuel and energy resources in agribusiness”, *Ekonomika APK*, № 7, pp. 55-61.

14. Geletukha, G., Dragnev, S., Kucheruk, P., Matveev, Y. (2017), “Practical guide to the use of

biomass as a fuel in the municipal sector of Ukraine (for representatives of the agro-industrial complex)”, retrieved from : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/>.

15. Gutsalenko, L., Fabian, V. (2013), “Environmental and economic aspects of biofuel production”, *Naukovi pratsi instytutu bioenerhetychnykh kultur i tsukrovykh buriakiv*, №19, pp. 168–174.

16. Kolyadenko, S. (2016), “Theoretical aspects of ecological and economic efficiency of biofuel

production”, *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktualni pytannia nauky i praktyky*, № 11, pp. 31–39.

17. Dunn, R. O., Knothe, G. (2001), Alternative Diesel Fuels from Vegetable Oils and Animal Fats”, *Journal of Oleo Science*, vol. 50, Is. 5, pp. 415-426.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2021 р.

Розділ 8. Економічна безпека держави та суб'єктів господарської діяльності

УДК: 351:556:504

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-164-172

РОЛЬ ПІДПРИЄМСТВ У ЗМІЦНЕННІ ПРІСНОВОДНОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Живко З.Б.¹, Стадник М.Є.²

¹ д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, Україна, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

² к.е.н., доцент, в.о. завідувача кафедри маркетингу та аналітичної економіки, Львівський інститут менеджменту, м. Львів, Україна, e-mail: muroslava.lv@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5383-5648>

THE ROLE OF ENTERPRISES IN THE DEVICE OF THE WATER AND ENVIRONMENTAL SECURITY

Zhyvko Zinaida¹, Stadnyk Myroslava²

¹ Doctor of sciences (Economics), professor, professor of management department, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: professor2007@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4045-669X>

² PhD (Economics), associate professor, acting head of marketing and analytical economics department, Lviv Institute of Management, Lviv, Ukraine, e-mail: muroslava.lv@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5383-5648>

Анотація. У статті розглянуто суть прісноводної безпеки, враховуючи існуючі трактування та ключові її ознаки. Мета даного дослідження полягає у встановленні впливу господарської діяльності людини на стан прісноводної та екологічної безпеки. Зазначено, що основною загрозою прісноводній безпеці виступає забруднення водних ресурсів, зокрема прісної води, в результаті господарської діяльності підприємств. Охарактеризовано інтенсивність водоспоживання в залежності від рівня розвитку людства. Проаналізовано динаміку забрудненості водних ресурсів України, структуру використання прісної води підприємствами різних галузей економіки та галузеву структуру відведення забруднених без очищення зворотних вод у поверхневій водній об'єкті. З'ясовано, що найбільшими споживачами води в Україні виступають такі галузі економіки як електроенергетика, сільське господарство та житлово-комунальне господарство, а основними забруднювачами водних ресурсів є сільськогосподарські та металургійні підприємства, і житлово-комунальне господарство. Результати проведеного статистичного групування підтвердили залежність росту рівня захворюваності та смертності від інтенсивності забруднення водних ресурсів. За допомогою кореляційно-регресійного аналізу підтверджено залежність смертності в результаті захворюваності органів травлення та від інфекційних і паразитарних хвороб від таких факторів як забезпеченість водними ресурсами та їх забрудненість. Рекомендовано з метою попередження та нейтралізації загроз прісноводній безпеці вжити заходи організаційного, техніко-технологічного, фінансового та правового характеру. Допомогти справі охорони вод від забруднення може введення нового порядку лімітування скидів, плати за використання вод та за скиди забруднюючих речовин. Зважаючи на існуюче економіко-екологічне протиріччя в діяльності галузей економіки (з одного боку – необхідність їх функціонування для забезпечення потреб суспільства, а з іншого – шкода, якої вони завдають довкіллю і тому ж таки суспільству) потрібно максимально знизити рівень загрози, який вони несуть прісноводній, а також екологічній, продовольчій та ресурсній безпеці. У зв'язку із чим, наведено комплекс заходів, що сприятиме зниженню негативного впливу галузей економіки на стан прісної води в Україні.

Ключові слова: безпека; прісна вода; прісноводна безпека; екологічна безпека; галузі економіки; забруднення води.

Формули: 2; рис.: 3; табл.: 1; бібл.: 6

Annotation. The article considers the essence of freshwater safety, taking into account existing interpretations and its key features. The purpose of this study is to establish the impact of human economic activity on the state of freshwater and environmental safety. It is noted that the main threat to freshwater safety is the pollution of water resources, especially fresh water, as a result of economic activities of enterprises. The intensity of water consumption depending on the level of human development is characterized. The dynamics of pollution of water resources of Ukraine, the structure of fresh

water use by enterprises of different sectors of the economy and the sectorial structure of diversion of contaminated water without purification of return water into surface water bodies are analyzed. It was found that the largest consumers of water in Ukraine are such sectors of the economy as electricity, agriculture, housing and communal services, and the main polluters of water resources are agricultural and metallurgical enterprises, and housing and communal services. The results of the statistical grouping confirmed the dependence of the increasing of morbidity and mortality on the intensity of water pollution. Due to correlation-regression analysis, the dependence of mortality as a result of digestive diseases and infectious and parasitic diseases on such factors as the availability of water resources and their pollution was confirmed. It is recommended to take organizational, technical, technological, financial and legal measures to prevent and neutralize threats to freshwater safety. The introduction of a new procedure for limiting discharges, fees for water use and pollutants discharges can help protect water from pollution. Taking into account the existing economic and environmental contradictions in the activities of economic sectors (on the one hand, the need for their functioning to meet the needs of society, and to society as a whole), it is necessary to minimize the level of threat they pose to freshwater, as well as environmental, food and resource security. In this regard, a set of measures is presented that will help reduce the negative impact of economic sectors on the state of fresh water in Ukraine.

Key words: security; fresh water; freshwater security; environmental security; economic sectors; water pollution.

Formulas: 2; **fig.:** 3; **tabl.:** 1; **bibl.:** 6

Постановка проблеми. Вода належить до унікальних речовин, які найбільш поширені на нашій планеті, і які наповнюють усі живі організми. Без води існування будь-якої живої істоти неможливе. Людині для підтримання життєдіяльності необхідна саме прісна вода, запаси якої у світі досить обмежені, розташовані на поверхні Землі нерівномірно та зазнають значного забруднення. Через це проблема забезпечення людства прісною водою, тобто зміцнення прісноводної безпеки особи, підприємств та держави, залишається надзвичайно актуальною.

Забезпечення прісноводної безпеки вимагає не лише наявності достатньої кількості прісної води, але й необхідної якості. Людина настільки забруднює довкілля, в тому числі водні ресурси, що лише загострює проблему. Беручи участь в природному коло обороті речовин та енергії, вода зазнає безпосереднього, а також опосередкованого, впливу людини через забруднення усіх складових довкілля. Тому проблема забезпечення прісноводної безпеки невіддільна від проблеми забезпечення екологічної безпеки. І не останню роль у цьому відіграє господарська діяльність людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки та подоланням дефіциту води, свого часу вивчали О. Балацький, Б. Буркинський, О. Веклич, А. Гаєвська, І. Головинський, В. Голян, Т. Гуцул, К. Гофман,

Б. Данилишин, С. Дорогунцов, М. Емоту, А. Ендерс, В. Заблоцький, І. Комарницький, А. Котляр, В. Кравців, М. Курик, М. Лексін, Л. Мельник, В. Міщенко, Г. Пастернак-Таранушенко, І. Потравний, С. Рогач, Д. Сакс, Т. Стрикаленко, О. Теліженко, І. Франів, С. Харічков, М. Хвесик, Л. Хенс, Є. Хлобистов, М. Янг, О. Яроцька, А. Яцик та інші.

Однак, виокремлення проблем, пов'язаних із забезпеченням населення прісною водою необхідної кількості та належної якості, і ролі підприємств у зміцненні прісноводної безпеки, потребують окремого вивчення.

Формулювання цілей статті. Мета даного дослідження полягає у встановленні впливу господарської діяльності людини на стан прісноводної та екологічної безпеки.

Викладення основного матеріалу дослідження. У глобальному масштабі вода сприяє підтриманню життя на Землі, формуванню клімату, широко використовується в господарській діяльності людини, впливає на все живе через повені і посухи тощо. Використання забрудненої води може стати причиною росту захворюваності та летальних випадків.

Інтенсивність водоспоживання визначається серед іншого рівнем розвитку людства, який впливає і на зміну норм споживання води на людину. Експертним шляхом встановлено, що «людині на добу необхідно мінімум 20 літрів води, а з врахуванням використання води на

гігієнічні та побутові потреби (купання, прання, прибирання, миття посуду тощо) – 100-200 літрів води щоденно або 36-72 м. куб. на рік. Якщо ще врахувати потреби промисловості, сільськогосподарського виробництва, соціальної сфери, то мінімальна норма на душу населення оцінюється приблизно в 1 тис. м. куб. води на рік, а достатня – у 1,7 тис. м. куб. Попри це, витрати води у світі характеризуються надзвичайною різноманітністю: близько 1,1 млрд. осіб використовують лише 5 літрів води в день, у Європі – 200, а в США – 400 літрів на одного жителя в день» [1, с. 150].

Основною причиною забруднення водних ресурсів є господарська діяльність людини. Тому контроль за виробничими процесами, попередження забруднення водних ресурсів є надзвичайно важливими для забезпечення прісноводної, екологічної, демографічної, ресурсної, продовольчої, економічної, а в цілому національної безпеки.

Критична ситуація, що склалася з водним середовищем у результаті діяльності людини, призвела до серйозної загрози водній безпеці майже п'яти мільярдів осіб і виживанню тисяч водних видів рослин і тварин [2].

Актуальність володіння та використання якісної прісної води постійно зростає, все частіше виникають збройні конфлікти за воду, тому науковці та практики почали активніше вживати такі терміни як «водна безпека» або «прісноводна безпека». Для підтримання життєдіяльності людини необхідна саме прісна вода, тому вважаємо за доцільне використання саме останнього терміну.

Враховуючи існуючі трактування та ключові характеристики «прісноводної безпеки», пропонуємо визначати її як «здатність держави незалежно від внутрішніх та зовнішніх умов і загроз забезпечувати населення країни прісною водою необхідної кількості та належної якості на рівні науково обґрунтованих норм споживання з метою зміцнення здоров'я та підтримання нормальної життєдіяльності кожного громадянина, сприяння розширеному відтворенню населення,

соціально-політичній стабільності в країні, її стійкому економічному розвитку, зміцненню позицій країни на міжнародному рівні» [1, с. 148].

Однією з найбільших загроз прісноводній безпеці є забруднення водних ресурсів, зокрема прісної води. Забруднювачами можуть виступати стічні води промислових і комунальних підприємств; скиди побутового призначення з каналізаційної системи; технічні води гідроелектростанцій; кислотні дощі; змиви добрив, гербіцидів та пестицидів з сільгоспугідь; стічні води тваринницьких комплексів; відходи, отримані в результаті первинної переробки технічних культур, зрошення та осушення земель, сплавляння лісу, використання усіх видів транспорту; відходи розробок рудних та нерудних копалин; атмосферні опади, насичені вимитими з атмосферного повітря забруднюючими речовинами промислового походження тощо.

Останнім часом все більше уваги приділяється безпеці виробничих процесів для довкілля, в тому числі і зниженню забруднення водних ресурсів. Результати проведеного дослідження свідчать, що починаючи з 2010 року в Україні знижується частка в загальному відведенні зворотних вод скиду забруднених зворотних вод без очищення, а також обсяг скиду забруднених зворотних вод без очищення, що припадає на одну особу. Екологізація використання водних ресурсів відбувається при інтенсифікації виробництва, адже спостерігається збільшення виробництва ВВП в розрахунку на одну людину (рис. 1).

Найбільшої шкоди водним ресурсам завдає виробнича діяльність галузей економіки. Серед них виділяються електроенергетика, сільське господарство та житлово-комунальне господарство, які є основними споживачами води в Україні і витрачають для своїх потреб відповідно 43,8; 26,3 та 18,4 % від загального водокористування. Решта галузей економіки використовують лише 11,5 % загального водокористування (рис. 2).

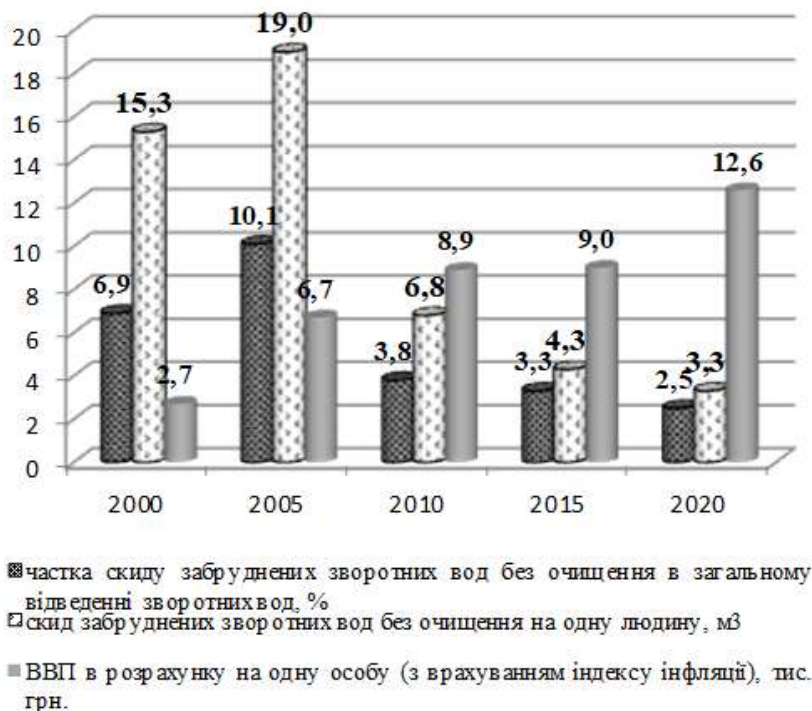

Рис. 1. Динаміка забрудненості водних ресурсів України, 2000-2020 рр.*

*розраховано та побудовано авторським колективом за даними джерела [3]

Використання водних ресурсів, навіть у значних обсягах, не завжди завдає їм найбільшої шкоди, зокрема прісній воді. Найбільшим джерелом загроз прісноводній безпеці в результаті господарської діяльності людини є скиди у водні об'єкти зворотних вод, що не пройшли належного очищення та містять у собі шкідливі речовини різного ступеня небезпеки. Так, найбільшими забруднювачами водних ресурсів є сільське господарство, яке відводить у поверхневі водні об'єкти 31,3% забруднених без очищення зворотних вод, металургійна промисловість (30,2%) та житлово-комунальне господарство (19,6%). Інші галузі економіки значно менше шкоди завдають водним ресурсам (рис. 3).

Сільськогосподарське виробництво належить до основних споживачів прісної води та основних її забруднювачів внаслідок потрапляння у водні об'єкти змивів добрив, гербіцидів та пестицидів з земель сільськогосподарського призначення; стічних вод тваринницьких комплексів; паливо-мастильних матеріалів; вод, забруднених в процесі миття тварин, очищення машин та апаратів, приготування кормів тощо. Зрошення та осушення

сільськогосподарських земель часто завдають більших збитків довкіллю, в тому числі водним ресурсам, ніж користь, яку людина отримує внаслідок їх проведення. Адже відбувається ущільнення ґрунтів та погіршуються його фізичні властивості, порушується водний баланс територій і режим ґрунтових вод тощо.

Шкода, якої завдає сільське господарство людині, є подвійною, адже безпосереднє споживання неякісної забрудненої води може спричинити виникнення різноманітних захворювань аж до летальних випадків, а продукція, вирощена в несприятливому забрудненому середовищі, теж завдає шкоди людському організму.

Металургійні підприємства забруднюють, в першу чергу, атмосферне повітря, а через нього вже і водні ресурси. Для їх побудови та функціонування змінюють рельєф територій, вилучаються значні площі з сільськогосподарського обороту, відбувається теплове забруднення територій, використовуються значні обсяги води, а в поверхневі об'єкти скидаються пил, частки руди, вапняку, коксу, фенолів, хлоридів, важких металів тощо.

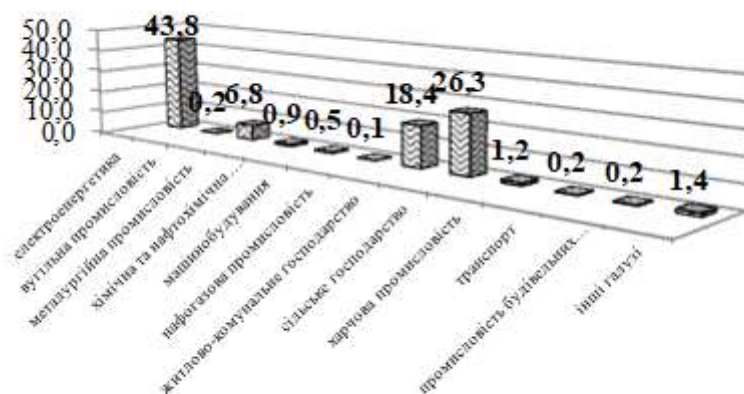

Рис. 2. Структура використання прісної води підприємствами галузей економіки, 2019 р.*

*розраховано та побудовано авторським колективом за даними джерела [3]

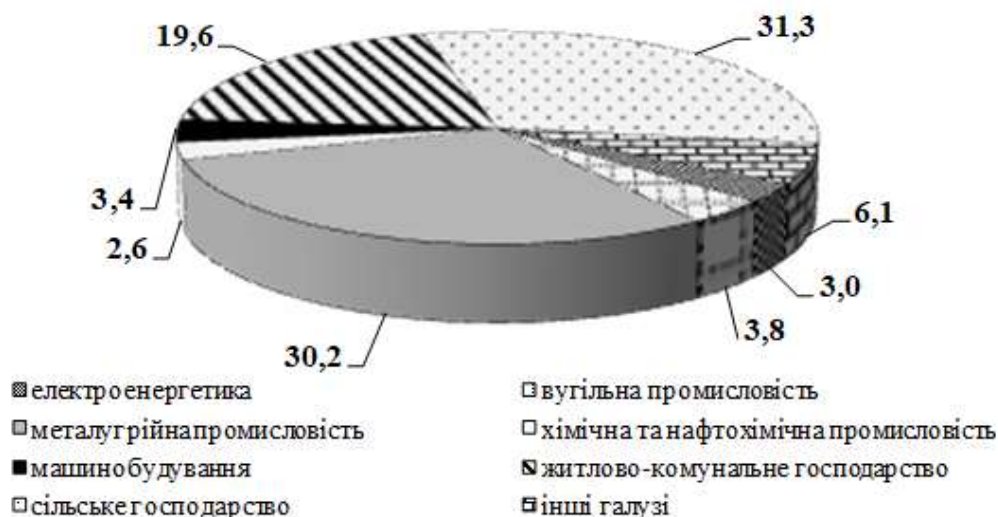

Рис. 3. Структура відведення забруднених без очищення зворотних вод у поверхневі водні об'єкти у 2019 р., %*

*розраховано та побудовано авторським колективом за даними джерела [3]

Житлово-комунальні підприємства також використовують значні обсяги води для постачання населенню, теплопостачання, пожежогасіння, поливу чи прибирання територій, на інші виробничі цілі. Вони належать до основних забруднювачів водних ресурсів. При цьому через зношеність водопровідних мереж і системи теплопостачання вода подається неналежної якості, здійснюється перевитрата води понад нормативи, значні обсяги води втрачаються також через часті аварії.

Забруднюючи навколишнє природне середовище, зокрема водні ресурси, людина завдає шкоди і собі: втрачається природна здатність води до самоочищення, погіршуються умови проживання ряду представників флори і фауни, зростає захворюваність людей та летальні випадки. Як зазначають експерти: «на сьогодні в Україні практично не залишилося джерел водопостачання 1-ї категорії якості, а практично усі водойми за рівнем забруднення наблизилися до 3-ої категорії» [4].

Вживання неякісної забрудненої чи недостатньо очищеної води викликає у людини загальну слабкість, млявість, роздратованість, болі голови, втрату слуху та пам'яті, неякісний сон, погіршення інших природних реакцій, отруєння, захворювання шлунково-кишкового тракту, інфекційні захворювання, алергії, захворювання серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату, ендокринної та дихальної системи, онкологічні захворювання та генетичні зміни в майбутніх поколіннях. Разом із забрудненою водою в організм людини можуть потрапити личинки та яйця глистів, патогенні мікроорганізми, так часто поширюються холера, черевний тиф чи дизентерія.

У доповіді ВООЗ «Профілактика хвороб за допомогою навколишнього середовища – оцінка тяжкості хвороб, викликаних навколишнім середовищем» зазначається, що 24 % всіх хвороб у світі виникають та розвиваються через погані умови навколишнього середовища. Причому у дітей з цим пов'язано 33 % всіх випадків захворювань. Серед найбільш актуальних екологічних проблем, що можуть впливати на здоров'я, друге місце за важливістю займає забруднення води, а четверте – якість питної води [5].

Результати проведених досліджень показують, що «від хвороб, пов'язаних з дефіцитом води та антисанітарією, у світі страждає щорічно 250 млн. людей та 2,2 млн. населення планети помирає від них. З цієї ж причини щоденно помирає 6 000 дітей» [4].

В Україні від невідповідності питної води нормам стандартів страждає кожний п'ятий громадянин, тоді як у середньому на планеті від цього страждає лише кожний десятий житель [6, с. 128].

Результати проведеного групування підтвердили попередні припущення. Так, при збільшенні водокористування та рівня забруднення зворотних вод одночасно підвищується рівень захворюваності на інфекційні та паразитарні хвороби, кількість захворювань органів травлення, ендокринних хвороб, розладів харчування

та порушень обміну речовин, а також зростає коефіцієнт смертності. Підтверджено також наслідковий зв'язок: збільшення рівня забору води з природних джерел у зв'язку із потребою нарощення обсягів виробництва. На жаль, при цьому зростає і частка забруднених зворотних вод у загальному обсязі водовідведення, бо виробники усіх рівнів та, практично, усі галузі економіки, не дотримуються екологічних норм і не дбають про довкілля (табл. 1).

Негативний вплив споживання забрудненої води на виникнення ряду хвороб підтверджено результатами проведеного кореляційно-регресійного аналізу. Так, встановлено залежність коефіцієнта смертності від хвороб органів травлення від двох факторів: рівня забезпеченості водними ресурсами та рівня їх забруднення. У результаті отримано рівняння регресивної залежності:

$$\begin{aligned} \overline{y_{x_1x_2}} \\ = 53,63 - 1,96x_1 \\ + 0,55x_2 \end{aligned} \quad (1)$$

яке свідчить, що у результаті збільшення рівня водозабезпечення на 1 тис. м. куб. в розрахунку на 1 людину коефіцієнт смертності від хвороб органів травлення знизиться на 1,96 осіб на 100 тис. населення; при збільшенні частки забруднення стічних вод на 1% - підвищиться на 0,55 осіб на 100 тис. осіб населення.

При цьому отримано загальний та часткові коефіцієнти кореляції:

$R_{yx_1x_2} = 0,612$, показує, що між смертністю від хвороб органів травлення та аналізованими факторами існує прямий помітний зв'язок;

$r_{yx_1} = -0,405$, вказує на наявність оберненого помітного зв'язку між смертністю від хвороб органів травлення та забезпеченістю водними ресурсами;

$r_{yx_2} = 0,589$, вказує на наявність прямого помітного зв'язку між смертністю від хвороб органів травлення та забрудненістю стічних вод.

Таблиця 1

Взаємозв'язок інтенсивності водокористування та рівня забруднення водних ресурсів із рівнем розвитку галузей економіки в Україні, 2019 р.*

Показник	Групи областей за питомою вагою регіону в заборі води з природних водних об'єктів, %						В середньому по Україні
	I група (до 1,2)			II група (від 1,2 і більше)			
	по I групі	підгрупи областей за часткою забруднених зворотних вод у загальному обсязі водовідведення, %		по II групі	підгрупи областей за часткою забруднених зворотних вод у загальному обсязі водовідведення, %		
		I підгрупа (до 4,0)	II підгрупа (від 4,0 і більше)		I підгрупа (до 4,0)	II підгрупа (від 4,0 і більше)	
Кількість областей у групі / підгрупі	12	7	5	12	5	7	24
Питома вага регіону в заборі води з природних водних об'єктів, %	0,8	0,9	0,8	7,5	12,5	3,9	4,2
Частка забруднених зворотних вод у загальному обсязі водовідведення, %	10,0	1,9	21,4	11,9	1,9	19,0	10,9
Коефіцієнт смертності, осіб на 1000 наявного населення	13,1	11,0	14,5	14,4	12,9	15,5	13,7
Кількість інфекційних та паразитарних хвороб на 10 000 наявного населення, од	1,54	1,53	1,57	2,66	2,15	3,02	2,10
Кількість ендокринних хвороб, розладів харчування та порушень обміну речовин на 10 000 наявного населення, од.	0,50	0,43	0,55	0,56	0,45	0,63	0,53
Кількість хвороб органів травлення на 10 000 наявного населення, од.	5,42	5,18	5,59	6,39	6,22	6,51	5,91
ВРП на 1 людину, тис. грн.	57,9	43,8	67,9	78,0	75,4	79,9	67,9
в т.ч.: сільського господарства	5,6	8,0	9,9	9,7	4,7	8,5	7,9
добувної промисловості	2,7	2,3	2,7	9,5	1,5	14,8	6,4
переробної промисловості	7,7	8,0	6,2	14,5	10,3	17,6	11,2
електроенергетики	2,4	1,9	2,7	3,5	3,4	3,7	3,0
будівництва	2,1	2,7	1,4	2,2	2,6	2,0	2,1
транспорту	6,8	5,3	7,2	8,5	6,7	11,1	7,6
комунальних послуг	1,2	0,6	1,5	1,3	1,1	1,5	1,2
Кількість юридичних осіб на 1000 наявного населення, од.	21,3	20,3	22,1	29,9	28,3	31,1	25,6
Добування водних біоресурсів на 1000 наявного населення, т	0,7	0,5	0,8	4,5	3,9	4,9	2,6

*Розраховано авторами за даними джерела: [3]

Рівень смертності від хвороб органів травлення на 37,4% обумовлений впливом аналізованих факторів ($D = r^2 \cdot 100 = 0,612^2 \cdot 100 = 37,4 \%$), а решта – 62,6 % ($100 - 37,4$) її зміни обумовлено впливом інших не врахованих в моделі факторів.

Достовірність здійснених розрахунків підтверджено за допомогою t-критерію Стьюдента, що становить 6,587. Табличне значення t-критерію Стьюдента для заданих умов дорівнює 3,473. Оскільки, t

факт. > t табл., то аналізований зв'язок між коефіцієнтом смертності в результаті захворювання органів травлення та рівнем забезпечення водою і її забрудненням можна вважати значущим.

За допомогою кореляційно-регресійного аналізу досліджувалась також залежність коефіцієнта смертності в результаті інфекційних та паразитарних хвороб від забезпеченості населення водою та рівня її

забруднення, що описується рівнянням регресії такого вигляду:

$$\begin{aligned} \overline{Y_{x_1x_2}} \\ = 26,27 - 2,86x_1 \\ + 0,45x_2 \end{aligned} \quad (2)$$

Звідси, збільшення на 1 тис. м. куб. рівня забезпеченості водою 1 людини коефіцієнт смертності знизиться на 2,86 осіб на кожні 100 тис. осіб населення, а при збільшенні на 1 % частки забрудненості стічних вод коефіцієнт смертності підвищиться на 0,45 на кожні 100 тис. осіб населення.

Отримані часткові коефіцієнти кореляції підтверджують:

наявність помітного зворотного зв'язку між смертністю в результаті інфекційних та паразитарних хвороб і рівнем забезпеченості населення водою ($r_{yx1} = -0,542$);

наявність помітного прямого зв'язку між смертністю в результаті інфекційних та паразитарних хвороб і рівнем забруднення вод ($r_{yx2} = 0,643$);

Зв'язок обох факторів з коефіцієнтом смертності за коефіцієнтом кореляції оцінюється як тісний, що становить 49,8 % (коефіцієнт детермінації становить: $D = r^2 \cdot 100 = 0,706^2 \cdot 100 = 49,8$). Вплив інших факторів, що не враховувались в моделі, становить 50,2 % ($100 - 49,8$).

Достовірність проведених розрахунків підтверджено за допомогою t-критерію Стьюдента, який вищий табличного значення: $t_{\text{факт.}} (6,248) > t_{\text{табл.}} (3,473)$. Таким чином, зв'язок між коефіцієнтом смертності від інфекційних та паразитарних хвороб та рівнем забезпечення населення водою і її забруднення можна вважати значущим.

Зважаючи на результати проведеного дослідження, слід зазначити: для попередження негативного впливу галузей економіки, особливо сільського господарства, металургійної промисловості та житлово-комунального господарства, якого вони завдають прісноводній безпеці, а також екологічній, ресурсній та продовольчій безпеці, слід запровадити ряд заходів правового, техніко-технологічного, організаційного та фінансового характеру.

Зокрема, необхідно скоротити виробництво галузей економіки, що надмірно експлуатують природні ресурси та забруднюють їх; замінити спрацьовану та морально застарілу техніку та технології виробництва продукції; ширше використовувати джерела відновлюваної енергії; здійснити перехід на менш затратні види транспорту, що є екологічно безпечнішими, оскільки значно менше забруднюють довкілля; оновити системи зрошення та осушення полів з точки зору їх доцільності, економічності та технічного забезпечення; вдосконалити устаткування для підготовки та очищення вод; ширше використовувати оборотну воду і децентралізоване питне водопостачання; скорегувати нормативи скидів, плати за використання вод та їх забруднення; посилити контроль та відповідальність за незаконне розташування виробничих і допоміжних будівель та споруд у межах водоохоронних зон, а також за недотримання правил збирання, зберігання й транспортування виробничих відходів, забруднення водних джерел паливомастильними матеріалами, хімікатами, сміттям тощо.

Вагомою перешкодою на шляху зміцнення прісноводної безпеки також є те, що кілька країн можуть мати вихід до одного водного джерела (озера, моря, океану), а річки протікають, як правило, по території кількох країн. Тому вирішення прісноводних проблем силами однієї країни неможливе і потребує ефективної співпраці на міжнародному рівні.

Основою такої співпраці може стати Декларація водної безпеки у XXI ст., яку прийнято на Всесвітньому форумі по водних ресурсах в Гаазі у березні 2000 р. У ній визначено основні напрями зміцнення прісноводної безпеки, зокрема: підвищення ефективності водокористування на засадах сталого розвитку; необхідність регулювання спірних питань щодо спільного водокористування на міжнародному рівні; здійснення ціноутворення з врахуванням економічної, екологічної, соціальної та культурної вартості води за умови дотримання

принципу рівноправності і задоволення потреби у прісній воді усіх верств населення; участь громадськості у вирішенні спірних питань; виважене спільне управління водними ресурсами тощо.

Висновки. Внаслідок збільшення населення та зменшення обсягів доступних якісних запасів прісної води зростає проблема забезпечення прісноводної безпеки, а через неї і екологічної, і ресурсної, і продовольчої безпеки. Тому попередження потенційних та усунення існуючих загроз прісноводній безпеці потребує негайного вирішення. Особливої уваги потребують галузі економіки, зокрема сільське господарство, металургійна промисловість та житлово-комунальне господарство, які є найбільшими споживачами та забруднювачами водних ресурсів. У роботі запропоновано основні заходи правового, техніко-технологічного, організаційного та фінансового характеру, які сприятимуть зміцненню прісноводної безпеки.

Література:

1. Стадник М. Є. Прісноводна безпека : суть, загрози та способи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна.* 2010. № 2. С. 145-155.
2. Забруднення водоюм загрожує водній безпеці п'яти мільярдів людей. URL: <https://ua.korrespondent.net/tech/1121740-the-guardian-zabrudnennya-vodojm-zagrozhue-vodnij-bezpeci-pyati-milyardiv-osib>.
3. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
4. Стан водних ресурсів : ситуація в світі та в Україні. URL: <http://www.mama-86.org.ua/archive/waterday2005/resources.htm>

5. Чисте довкілля – запорука здоров'я людини! URL: <http://nadrda.gov.ua/chiste-dovkillja-zaporuka-zdorov-ja-ljudini/>.

6. Котляр А. М., Щур В. А., Кузьмін І. М., Гаєвська А. Ю. Нові гігієнічні та екологічні вимоги до питної води. *Коммунальное хозяйство городов. Серия: Технические науки и архитектура.* 2008. Вып. 81. С. 127-133.

References:

1. Stadnyk, M. E. (2010), “Freshwater safety: essence, threats and ways to overcome them”, *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya ekonomichna*, vol. 2, pp. 145-155.
2. Korespondent.net (2021), “Water pollution threatens the water safety of five billion people”, retrieved from: <https://ua.korrespondent.net/tech/1121740-the-guardian-zabrudnennya-vodojm-zagrozhue-vodnij-bezpeci-pyati-milyardiv-osib>.
3. The official site of State Statistics Service of Ukraine (2021), “Statistical information”, retrieved from : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
4. Website of the All-Ukrainian Environmental Non-Governmental Organization “Mama-86” (2021), “The state of water resources: the situation in the world and in Ukraine”, retrieved from : <http://www.mama-86.org.ua/archive/waterday2005/resources.htm>.
5. The official site of Nadvirna district state administration (2021), “A clean environment is a guarantee of human health!”, retrieved from : <http://nadrda.gov.ua/chiste-dovkillja-zaporuka-zdorov-ja-ljudini/>.
6. Kotlyar, A. M., Shchur, V. A., Kuzmin, I. M. and Gaevskaya, A. Yu. (2008), “New hygienic and environmental requirements for drinking water”, *Kommunalnoe hozrajstvo gorodov. Seriya: Tehnicheskie nauki i arhitektura*, vol. 81, pp. 127-133.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2021 р.

УДК 658

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-173-181

СТАНДАРТИЗАЦІЯ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ОБЛІКУ, ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ

Правдивець О.М.

к.військ.н., доцент кафедри фінансово-економічної безпеки Науково-навчального інституту менеджменту бізнесу, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

STANDARDIZATION OF TRAINING FOR SPECIALISTS IN THE ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF MILITARY REGISTERS AS A FACTOR IN ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF ENTERPRISES

Pravdyvets Oleksandr

PhD (Military), Associate Professor of financial and economic security department of the Research and Training Institute of Business Management, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

Анотація. У статті проведено аналіз висновків з оцінки збройного конфлікту в умовах постійно зростаючої загрози повномасштабного вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію України, як одного із факторів зовнішнього середовища, який здійснює системний негативний вплив, як на національну економіку в цілому так і на діяльність кожного окремого підприємства. За результатами проведеного аналізу зроблено висновок про вплив рівня мобілізаційної підготовки, складовою якої є військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів, на забезпечення стабільної роботи та економічної безпеки підприємств. Підвищення професійного рівня фахівців з військового обліку підприємств дозволить підвищити ефективність мобілізаційної підготовки вітчизняних підприємств в умовах ведення гібридної війни Російської Федерації проти України, що надасть можливість, у разі необхідності, своєчасно і якісно провести призов резервістів та військовозобов'язаних на військову службу у разі оголошення мобілізації та забезпечити ефективне використання трудових ресурсів для підтримання безперервної виробничої діяльності підприємств. Це дозволить підтримати роботоздатність підприємств, рівень їх економічної безпеки та забезпечити Збройні Сили України та інші утворені відповідно до законодавства військові формування людськими мобілізаційними ресурсами, а населення держави необхідними для забезпечення життєдіяльності ресурсами та послугами. Метою статті є обґрунтування рекомендацій з розроблення професійного Стандарту підготовки фахівців з організації та ведення військового обліку на вітчизняних підприємствах як важливішої умови підвищення рівня мобілізаційної підготовки та забезпечення стабільної виробничої діяльності в особливий період. Проведене дослідження надало можливість частково запропонувати вирішення проблеми стандартизації підготовки фахівців з військового обліку для вітчизняних підприємств, зокрема, що стосується визначення тематики їх підготовки з урахуванням фахових компетентностей, а також визначити подальші напрями наукових досліджень загальної проблеми: розробка програм та методик підготовки фахівців з військового обліку, навчально-методичної літератури, а також порядку організації і проведення сертифікації цієї підготовки; визначення показників, критеріїв та методики оцінювання рівня підготовки фахівців з військового обліку та інші напрями.

Ключові слова: стандарт; професійний стандарт; професійні компетентності; військовий облік; фахівці з військового обліку; економічна безпека; підприємство.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 2; бібл.: 12

Annotation. The article analyses the conclusions of the assessment of the armed conflict in the face of the ever-growing threat of a full-scale invasion on the territory of Ukraine by the armed forces of the Russian Federation, as one of the factors of the external environment having a systemic negative impact, both for the national economy and for the activities of each individual enterprise. The results of analysis concluded that the level of mobilization training, which includes military registration of conscripts, persons liable for military duty and reservists, has an impact on the stability of work and the economic security of enterprises. Raising the professional level of specialists in military registration of enterprises will make it possible to increase the effectiveness of mobilization training of domestic enterprises in the context of the Russian Federation's hybrid war against Ukraine, it will allow, if necessary, to conduct, in-time and on high level,

recruitment of reservists and persons liable for military service in case of a declaration of mobilization and ensure the efficient use of labor resources to support the continuous production activities of enterprises. This will make it possible to support the operational capacity of enterprises, their level of economic security and to provide the Armed Forces of Ukraine and other military formations with mobilization resources, but also the population of the country with essential resources and services. The purpose of the article is to substantiate the recommendations for the development of a professional standard for training specialists in the organization and maintenance of military records at domestic enterprises as an important condition for increasing the level of mobilization training and ensuring stable production activities in a special period. The research has made it possible to partially offer a solution to the problem of standardizing the training of military accountants for domestic enterprises, in particular with regard to the identification of topics for their training, and to determine the future direction of research on the general problem: development of programs and methodologies for the training of specialists in military accounting, educational and methodological literature, as well as procedures for the organization and certification of such training; determination of indicators, criteria and methodology for the assessment of military accounting specialists level of skills and other directions.

Key words: *standard; professional standard; professional competencies; military accounting; military accounting specialist; economic security; enterprise.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 2; bibl.: 12

Постановка проблеми. Економічна безпека підприємств залежить від здатності комплексно протидіяти всім існуючим і можливим загрозам зовнішнього і внутрішнього середовища [1].

Відповідно до [2] ведення персонального обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів покладається на підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкування та форм власності, який організовується ведеться відповідно до [3].

Якісна організація та ведення персонального обліку усіх призовників, військовозобов'язаних та резервістів, що працюють на підприємстві, дозволить керівникам забезпечити стабільну роботу підприємств, зокрема і економічну безпеку в умовах постійного проведення мобілізаційних заходів та військово-навчальних зборів (тренувань), що в свою чергу обов'язково сприятиме підвищенню обороноздатності всієї держави в цілому.

Ураховуючи прагнення України будувати свою державність за демократичними принципами, на засадах євроінтеграційних процесів, що закріплено в [4] та зміцненню трансатлантичних зав'язків, відбуваються певні перетворення в законодавчому полі, спрямовані на уніфікацію та наближення до стандартів розвинених країн, в тому числі і в питаннях функціонування системи військового обліку громадян України.

Динамічна нормотворча діяльність в цьому напрямку вимагає постійно підвищувати та вдосконалювати рівень

компетентності працівників, що відповідають за організацію та ведення військового обліку громадян України.

На сьогоднішній день в національній економіці України існує потреба в підвищенні кваліфікації працівників державного та недержавного сектору економіки, що відповідають за питання мобілізаційної підготовки в частині, що стосується організації та ведення військового обліку громадян України.

Разом з тим, загальнодержавна система підготовки (підвищення кваліфікації) цих працівників практично не функціонує, а саме не організовується та не фінансується на державному, галузевому та регіональному рівнях. У свою чергу деякі підприємства державного та не державного сектору економіки планують та здійснюють курсову підготовку фахівців з військового обліку за власні ресурси.

Підготовка цих фахівців здійснюється або самостійно або на договірних засадах з підприємствами, установами та організаціями, які працюють за різними підходами, кількістю годин, тематикою, методикою тощо. При цьому єдиний стандарт підготовки цих фахівців, ще не розроблений.

Тобто існуючу проблему і має вирішити стандартизація підготовки фахівців з військового обліку громадян України, що у подальшому стане основою побудови та функціонування системи підвищення кваліфікації зазначених фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових праць

вітчизняних та зарубіжних вчених свідчить про те, що в загальному сенсі проблема професійної підготовки фахівців з ведення військового обліку досліджувались [5], [6] де автори досліджували питання фахових компетенцій фахівців з військового обліку громадян України.

При цьому, питання розробки стандартів підготовки та підвищення кваліфікації вищезазначених спеціалістів вважались напрямками подальших досліджень.

Не вирішеною частиною загальної проблеми професійної підготовки фахівців з ведення військового обліку громадян України є питання щодо розробки професійного стандарту їх підготовки.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування рекомендацій з розроблення професійного Стандарту підготовки фахівців з організації та ведення військового обліку на вітчизняних підприємствах як важливішої умови підвищення рівня мобілізаційної підготовки та забезпечення стабільної виробничої діяльності в особливий період.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах на діяльність вітчизняних підприємств здійснюють прямий і опосередкований вплив різні фактори зовнішнього та внутрішнього середовища. Вплив цих факторів необхідно враховувати під час планування та забезпечення стійкої роботи і розвитку підприємств. Одним із факторів зовнішнього середовища, який здійснює системний негативний вплив, як на національну економіку в цілому так і на діяльність кожного окремого підприємства є агресивні дії Російської Федерації та збройного конфлікту на території України. Наявність та тривалість збройного конфлікту на території держави негативно впливає на її макроекономічні та експортно-імпортні показники та внутрішнього валового продукту [7].

В першу чергу це стосується інвестиційної діяльності. Зважаючи на інтенсивність бойових дій та їх локалізацію в районах економічної активності підприємств, застерігаючись російського вторгнення, інвестори, особливо

закордонні, припиняють вкладання своїх коштів у реалізацію інвестиційних проєктів і починають уходити з України. Усе це, опосередковано впливає на коливання середніх цін різних секторів національної економіки України та прибутки підприємств. У цих умовах системи економічної безпеки підприємств повинні своєчасно впливати, аналізувати, і оцінювати всі реальні загрози економічної безпеки та прогнозувати появу нових для того, щоб адекватно і комплексно протидіяти їм.

В умовах постійно зростаючої загрози повномасштабного вторгнення збройних сил Російської Федерації на територію України одним із факторів, який необхідно враховувати в контексті забезпечення стабільної роботи та економічної безпеки підприємств є підтримання відповідного рівня їх мобілізаційної підготовки, складовою якої є військовий облік призовників, військовозобов'язаних та резервістів.

При цьому, організація ефективного військового обліку на підприємствах України надасть можливість:

По-перше, місцевим органам виконавчої влади та органам військового управління мати повну та об'єктивну уяву про реальні мобілізаційні можливості підприємств, зокрема про кількість та якість людських мобілізаційних ресурсів.

По-друге, керівники підприємств зможуть проаналізувати і оцінити кількісні та якісні параметри трудових ресурсів, які залишаться на підприємствах після проведення мобілізації та їх можливості забезпечити економічну безпеку в особливий період, зокрема стійку виробничу діяльність спрямовану на отримання прибутку та розвитку.

Важливість завдань, які вирішує військовий облік для оборони та національної безпеки України, а також для забезпечення стабільної роботи і економічної безпеки підприємств в особливий період або під час запровадження правового режиму воєнного стану вимагає від усіх суб'єктів економічної діяльності підвищеної уваги та

відповідного ставлення до виконання завдань персонального обліку громадян України. У першу чергу, це стосується місцевих органів виконавчої влади, які відповідно до [8] у взаємодії з територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки забезпечують проведення мобілізації людських і транспортних ресурсів на відповідних територіях, а у взаємодії з підприємствами забезпечують нормоване забезпечення населення продовольством та послугами в особливий період.

Отже, в сучасних умовах, проблеми балансу інтересів бізнесу і держави щодо вирішення дуже складних завдань щодо забезпечення захист суверенітету і територіальної цілісності України та її економічної безпеки можливо лише у разі взаємодії держави і бізнесу за рахунок ефективної регуляторної політики, зокрема з питань мобілізаційної підготовки.

Відповідно до [4] захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Однією з умов існування незалежної держави є боєздатні збройні сили. Збройні

Сили України забезпечуються людськими ресурсами завдяки військовому резерву, який утворюється, в основному, шляхом ефективного ведення військового обліку в усіх елементах системи військового обліку [3].

Згідно з [3], [8] однією із складових змісту мобілізаційної підготовки держави є військовий облік призовників, військовозобов'язаних і резервістів. До переліку повноважень центральних органів виконавчої влади та інших державних органів належить – організація підвищення кваліфікації працівників мобілізаційних підрозділів та працівників з питань мобілізаційної роботи.

Формування фахової компетенції цих працівників повинно здійснюватися в процесі їх підготовки (підвищення кваліфікації) та практичного виконання завдань з ведення військового обліку.

Для ведення військового обліку на підприємствах призначається військово-обліковий персонал [3].

Відповідно до [9] визначено назву професії – інспектор з військового обліку код – 3439.

Назву професійної діяльності та її код відповідно до [9] наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Назва професійної діяльності та її код

РОЗДІЛ	ПІДРОЗДІЛ	КЛАС	ПІДКЛАС
3	34	343	3439
Фахівці	Інші фахівці	Технічні фахівці в галузі управління	Інші фахівці в галузі управління

Відповідно до [10] стандартизація це діяльність, що полягає в установленні положень для загального та неодноразового використання щодо наявних чи потенційних завдань і спрямована на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері.

Стандарт – нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального

ступеня впорядкованості в певній сфері [10].

У свою чергу відповідно до [11] професійний стандарт це затверджені в установленому порядку вимоги до компетентностей працівників, що слугують основою для формування професійних кваліфікацій.

Професійні стандарти мають в цілому описувати регламентовану модель поведінки виконавця, яка, окрім компетентностей, має також включати вимоги до моральних та етичних її норм. Іншими словами професійний стандарт є

своєрідним «кодексом професії», в якому мають бути закріплені етичні та професійні вимоги до поведінки виконавця (фахівця, професіонала) з відповідним рівнем компетентності та професійної кваліфікації [11].

Відповідно до [11] професійний стандарт має включати такі структурні елементи: трудові функції, професійні компетентності (за трудовою дією або групою трудових дій), загальні компетентності, предмети та засоби праці, вимоги до знань, умінь і навичок працівника тощо.

Складовими частинами професійного стандарту є:

1) загальні відомості професійного стандарту:

2) навчання та професійний розвиток (за потреби):

3) нормативно-правові акти та нормативно-технічні документи з питань професійної діяльності;

4) загальні компетентності;

5) перелік трудових функцій (умовні позначення трудових функцій);

6) опис трудових функцій (трудова функція; предмети і засоби праці (обладнання, устаткування, матеріали,

продукти, інструмент (за потреби); професійні компетентності (за трудовою дією або групою трудових дій), знання, уміння та навички);

7) дані щодо розроблення та затвердження професійного стандарту.

Методичний підхід щодо розроблення професійного стандарту, що визначений в [11] зорієнтований на безпосереднє використання професійних стандартів під час розроблення освітніх програм/стандартів і навчальних модулів (наприклад, одна трудова функція - одна освітня програма (один модуль), під час атестації та сертифікації персоналу, оцінювання та присвоєння професійних кваліфікацій, коли встановлюється рівень компетентності (здатності) особи виконувати одну трудову функцію чи їх набір.

Виходячи із завдань, які покладаються на підприємства з ведення військового обліку [3], можливо запропонувати визначити: теми до програми підготовки фахівців з військового обліку за професійним стандартом у відповідності до трудових функцій та фахових компетентностей запропонованих у [13], які наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Програма підготовки фахівців з військового обліку за професійним стандартом відповідно до трудових функцій та фахових компетентностей

№ з/п	Трудові функції	Професійні компетентності (за трудовою дією або групою трудових дій)	Теми до програми підготовки за професійним Стандартом
1	Перевірка у громадян під час прийняття на роботу (навчання) наявності військово-облікових документів у призовників, військовозобов'язаних та резервістів	Знання видів військово-облікових документів, які видаються призовникам, військовозобов'язаним та резервістам	Військово-облікові документи призовників, військовозобов'язаних та резервістів (нормативно-правове забезпечення щодо документів – форма, види, дані в військово-облікових документах)
		Здатність ідентифікувати особу за його військово-обліковими документами по відношенню до виконання ним військового обов'язку	Персональні та службові данні призовників військовозобов'язаних та резервістів
2	Надсилання у семиденний строк до відповідних територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП) повідомлень про зміну облікових даних призовників і військовозобов'язаних, прийнятих	Здатність заповнювати Повідомлення про зміну облікових даних працівника та своєчасне направлення цього повідомлення до відповідного територіального центру комплектування та	Вимоги нормативно правових актів з питань організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів. Військовий облік призовників, військовозобов'язаних

	на роботу (навчання) чи звільнених з роботи (відрахованих з закладу освіти)	соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП) за місцем його перебування на військового обліку	та резервістів поняття, мета, завдання та основні вимоги. Система військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів. Організація військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів на підприємстві, в державній установі.
3	Забезпечення повноти та достовірності облікових даних призовників і військовозобов'язаних згідно з вимогами, відповідно до законодавства	Знання військово-облікових ознак призовників, військовозобов'язаних та резервістів	Службові данні призовників, військовозобов'язаних та резервістів
		Здатність заповнювати особові картки П-2 працівників та будувати з них картотеку	Картотека особових карток працівників типової форми первинного обліку П2 (картки державного службовця)
4	Оповіщення на вимогу ТЦК та СП призовників, військовозобов'язаних та резервістів про їх виклик до відповідних ТЦК та СП і забезпечення їх своєчасного прибуття	Здатність своєчасно розробляти накази керівника щодо забезпечення оповіщення працівників відповідно до розпоряджень ТЦК та СП про виклик працівників та забезпечувати його виконання	Порядок роботи підприємства під час прийняття (звільнення) на роботу призовників
5	Взаємодія з ТЦК та СП щодо строків та способів звіряння даних особових карток, списків призовників, військовозобов'язаних та резервістів їх облікових даних, внесення відповідних змін до них	Здатність взаємодіяти з посадовими особами ТЦК та СП	Ведення військового обліку призовників, осіб рядового, сержантського та старшинського складу запасу, осіб офіцерського складу запасу, резервістів
6	Організація періодичного звіряння особових карток призовників, військовозобов'язаних та резервістів із записами у військових квитках (тимчасових посвідченнях) та посвідченнях про приписку до призовних дільниць. Не рідше одного разу на рік проведення звіряння особових карток працівників з обліковими документами ТЦК та СП, в яких вони перебувають на військовому обліку	Здатність організувати звіряння особових карток призовників, військовозобов'язаних та резервістів із записами у військових квитках (тимчасових посвідченнях) та посвідченнях про приписку до призовних дільниць з обліковими картками П2 та обліковими документами відповідних ТЦК та СП	Організація військового обліку призовників, осіб рядового, сержантського та старшинського складу запасу, осіб офіцерського складу запасу, резервістів
7	У п'ятиденний строк з дня подання відповідних документів внесення до особових карток призовників, військовозобов'язаних та резервістів змін щодо їх сімейного стану, місця проживання (перебування), освіти, місця роботи і посади та надсилання (у разі наявності) щомісяця до 5 числа до ТЦК та СП повідомлення про зміну облікових даних	Здатність своєчасно вносити зміни до особових карток працівників, заповнювати та направляти до ТЦК та СП повідомлення про зміну облікових даних	Організація роботи з картотекою особових карток працівників типової форми первинного обліку П2 (картки державного службовця)
8	Складення і подання щороку до 1 грудня до ТЦК та СП списків	Здатність складання і подання щороку до 1 грудня до ТЦК та СП	Організація та ведення військового обліку призовників

	громадян, які підлягають приписці до призовних дільниць (у разі їх наявності)	СП списків громадян, які підлягають приписці до призовних дільниць (у разі їх наявності)	
9	Приймання під розписку від призовників, військовозобов'язаних та резервістів їх військово-облікових документів для подання до ТЦК та СП для звіряння з обліковими даними та оформлення бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та на воєнний час	Здатність забезпечити збирання облік та повернення військового-облікових документів працівників	Організація та ведення військового обліку призовників, осіб рядового, сержантського та старшинського складу запасу, осіб офіцерського складу запасу, резервістів
10	Своєчасне оформлення документів для бронювання військовозобов'язаних за підприємством на період мобілізації та на воєнний час	Здатність оформлювати документів для бронювання військовозобов'язаних за підприємством на період мобілізації та на воєнний час	Оформлення (анулювання) бронювання військовозобов'язаних на період мобілізації та у воєнний час
11	Постійний контроль за виконанням призовниками, військовозобов'язаними та резервістами встановлених правил військового обліку та проведення відповідної роз'яснювальної роботи	Знання Правил військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів Здатність забезпечувати контроль за їх виконанням та проведенням роз'яснювальної роботи	Вимоги нормативно правових актів з питань організації та ведення військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів
12	Постійне інформування ТЦК та СП про громадян, які порушують правила військового обліку, для притягнення їх до відповідальності згідно із законом	Здатність виявляти порушників правил військового обліку та своєчасно інформувати ТЦК та СП про працівників, які їх порушують	Організація та ведення військового обліку призовників, осіб рядового, сержантського та старшинського складу запасу, осіб офіцерського складу запасу, резервістів.
13	Ведення та зберігання журналу обліку результатів перевірок стану військового обліку призовників, військовозобов'язаних та резервістів і звіряння їх облікових даних з даними ТЦК та СП	Здатність забезпечити ведення та зберігання журналу обліку результатів перевірок стану військового обліку призовників і військовозобов'язаних та звіряння їх облікових даних з даними ТЦК та СП	Організація та ведення військового обліку призовників, осіб рядового, сержантського та старшинського складу запасу, осіб офіцерського складу запасу, резервістів.

Важливе значення для якісної підготовки фахівців з військового обліку має організація навчального процесу, при цьому необхідно урахувати ряд факторів. У тому числі:

- наявність добре підготовлених викладачів, які мають не тільки глибокі теоретичні знання, а також великий досвід практичної роботи з організації мобілізаційної підготовки;
- якісне навчально-методичне забезпечення навчального процесу, яке включає, навчальні плани, робочі програми

навчальних дисциплін, електронні конспекти лекцій, презентації, підручники, навчальні посібники та методичні посібники, зразки документації та інше;

- наявність сучасної навчальної матеріально-технічної бази, яка дозволяє використовувати в навчальному процесі сучасні інноваційні технології дистанційної освіти та контролю її якості;

- ефективну систему комунікацій з підприємствами та органами військового управління, яка дозволить оперативно інформувати зацікавлені сторони про

проведення курсової підготовки з підвищення кваліфікації фахівців з військового обліку.

Підготовка і підвищення кваліфікації фахівців з військового обліку є завданням державного рівня, від успішного вирішення якої залежить рівень мобілізаційної підготовки, яка спрямована на забезпечення стійкої роботи вітчизняних підприємств та їх економічна безпека в особливий період.

Висновки. Проведене дослідження надало можливість частково запропонувати вирішення проблеми стандартизації підготовки фахівців з військового обліку для вітчизняних підприємств, зокрема, що стосується визначення тематики їх підготовки з урахуванням фахових компетентностей.

Ураховуючи складність і важливість завдань щодо забезпечення мобілізаційної підготовки вітчизняних підприємств подальшими напрямками наукових досліджень загальної проблеми можуть бути:

розробка програм та методик підготовки фахівців з військового обліку, навчально-методичної літератури, а також порядку організації і проведення сертифікації цієї підготовки;

визначення показників, критеріїв та методики оцінювання рівня підготовки фахівців з військового обліку та інші напрями.

Підвищення професійного рівня фахівців з військового обліку підприємств дозволить підвищити ефективність мобілізаційної підготовки вітчизняних підприємств в умовах ведення гібридної війни Російської Федерації проти України, що надасть можливість, у разі можливості, своєчасно і якісно провести призов резервістів та військовозобов'язаних на військову службу у разі оголошення мобілізації та забезпечити ефективне використання трудових ресурсів для підтримання безперервної виробничої діяльності підприємств.

Це дозволить підтримати роботоздатність підприємств, рівень їх економічної безпеки та забезпечити

Збройні Сили України та інші утворені відповідно до законодавства військові формування людськими мобілізаційними ресурсами, а населення держави необхідними для забезпечення життєдіяльності ресурсами та послугами.

Література:

1. Захаров О. І. Інновації в системі економічної безпеки підприємств. *Вчені записки університету «КРОК»*, 2018. № 3 (51). С. 168-174.
2. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
3. Про затвердження Порядку організації та ведення військового обліку призовників та військовозобов'язаних : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.12.2016 № 921. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2016-%D0%BF#Text>.
4. Конституція України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Захаров О. І. Вплив чинників внутрішнього середовища на систему економічної безпеки підприємства. *Вісник Черкаського Університету, Серія: Економічні науки*, 2017. № 1. С. 32-38.
6. Правдивець О. М. Мобілізаційна підготовка, як фактор забезпечення економічної безпеки підприємства. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку* : матеріали II Міжнародна конференція. 2020. С. 168 – 174.
7. Semenenko O., Minjchin A., Vasylenko S., Klepikov V., Pravdyvets O. Assessment of the impact of the Armed Conflict on the territory of Ukraine on the Development of the Agricultural Sector and Price Setting. *Scientific Horizons*. 2021. № 7 (24). С. 68 – 80. DOI: 10.48077/scihor.24(7).2021.68-80.
8. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
9. Національний класифікатор професій ДК:003:2010. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.
10. Про стандартизацію : Закон України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text>.
11. Про затвердження Методики розроблення професійних стандартів : Наказ Міністерства соціальної політики України від 22.01.2018 № 74. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text>.
12. Pravdyvets O. Professional competencies of military registration specialists as a factor for ensuring business security. *Economics, Finance And Management Review*. 2021. № 1 (5). С. 75-80.

References:

1. Zakharov, O. I. (2018), "Innovations in the system of economic security of enterprises", *Vcheni zapysky universytetu «KROK»*, № 3 (51), pp. 168-174.
2. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021), The Law of Ukraine "About military service and military service", retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
3. Cabinet of Ministers of Ukraine (2016), "On approval of the Procedure for organizing and maintaining military records of conscripts and conscripts", retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/921-2016-%D0%BF#Text>.
4. Constitution of Ukraine (2021), retrieved from : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
5. Zakharov, O. I. (2017), "The influence of internal environmental factors on the economic security of the enterprise", *Visnyk Cherkaskoho Universytetu, Seriya: Ekonomichni nauky*, № 1, pp. 32-38.
6. Pravdyvets, O. M. (2020), "Mobilization training as a factor in ensuring the economic security of the enterprise", *Derzhava, rehiony, pidpriemnytstvo: informatsiini, suspilno-pravovi, sotsialno-ekonomichni aspekty rozvytku* [State, regions, entrepreneurship: information, socio-legal, socio-economic aspects of development], materialy II Mizhnarodna konferentsiia [Proceedings of the II International Conference], pp. 168 – 174.
7. Semenenko, O. Minjchin, A. Vasylenko, S. Klepikov, V. Pravdyvets, O. (2021), "Assessment of the impact of the Armed Conflict on the territory of Ukraine on the Development of the Agricultural Sector and Price Setting", *Scientific Horizons*, № 7 (24), pp. 68–80. DOI: 10.48077/scihor.24(7).2021.68-80.
8. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021), The Law of Ukraine "About mobilization training and mobilization", retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
9. National Classification of Occupations DK: 003: 2010, retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.
10. The Verkhovna Rada of Ukraine (2021), The Law of Ukraine "About standardization", retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text>.
11. Order of the Ministry of Social Policy of Ukraine (2018), "About the statement of the Methodology of development of professional standards", retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0165-18#Text>.
12. Pravdyvets, O. (2021), "Professional competencies of military registration specialists as a factor for ensuring business security", *Economics, Finance and Management Review*, № 1 (5), pp. 75-80.

Стаття надійшла до редакції 03.12.2021 р.

УДК 911.375 : 005.332.5

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-182-192

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА МІСТА: АНАЛІЗ ХАРАКТЕРНИХ РИС

Романовська Ю.А.

к.е.н., доцент, доцент кафедри фінансів, Вінницький торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, м. Вінниця, Україна, e-mail: bogdana32rom@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1099-0787>

SOCIO-ECONOMIC SECURITY OF THE CITY: ANALYSIS OF CHARACTERISTICS

Romanovska Yuliia

PhD (Economics), associate professor, associate professor of finance department, Vinnytsia Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics, Vinnytsia, Ukraine, e-mail: bogdana32rom@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1099-0787>

Анотація. В умовах прискорених темпів урбанізації особливою рисою сучасного забезпечення держави є забезпечення соціально-економічної безпеки міста, яка є важливою умовою його результативного розвитку і одночасно - характеристикою результатів функціонування та розвитку соціально-економічної системи «місто». Метою статті є аналіз характерних рис соціально-економічної безпеки міста, у сукупності яких відображається не лише її іманентна (внутрішня) сутність, а й система зв'язків і відносин, у яких цей феномен формується та розвивається. У статті виділено та описано характерні риси соціально-економічної безпеки міста, які є результатом об'єктивних та керованих процесів, що відбувалися та відбуваються у державі, в регіоні, у місті та у відносинах міста із соціально-економічними системами іншого виду. Характерні риси соціально-економічної безпеки міста слугують інструментом сприйняття у практичній площині доволі абстрактної по суті категорії «соціально-економічна безпека міста», дозволяють поглибити уявлення про соціально-економічну безпеку міста. У сукупності характерних рис соціально-економічної безпеки міста відображаються іманентна (внутрішня) сутність категорії «соціально-економічна безпека міста» та система зв'язків і відносин, в яких цей феномен формується та розвивається. Доцільність аналізу характерних рис соціально-економічної безпеки міста зумовлена не лише їхньою важливістю для повноти та всебічності уявлення про зміст та природу категорії «соціально-економічна безпека міста», визначення напрямів її оцінювання та посилення, але й відсутністю відповідних системних досліджень в економічній безпекології мезорівня. Проаналізовані у взаємозв'язку та взаємозумовленості характерні риси соціально-економічної безпеки міста можуть бути корисними для практики безпекозабезпечувальної діяльності органів міської влади. Їхнє врахування спроможне посилити результативність безпекозабезпечувальної діяльності міської влади, пригальмувати або відтермінувати реалізацію загроз соціально-економічній системі «місто» та послабити наслідки цієї реалізації.

Ключові слова: місто; соціально-економічна безпека міста; характерні риси; аналіз; взаємозв'язок; безпекозабезпечувальна діяльність міста.

Формули: 0; рис.: 4; табл.: 1; бібл.: 17

Annotation. Given the rapid urbanisation, the provision of the urban socio-economic security is a special characteristic of securing a country which is an important factor for its successful development as well as the characteristic of results of function and development of the socio-economic system, called 'city'. The aim of the article is to analyze the characteristics of socio-economic security of the city, which together reflect not only its immanent (internal) essence, but also the system of connections and relationships in which this phenomenon is formed and developed. In this article, we highlight and describe the characteristics of the socio-economic security of the city which is the result of the objective and managed processes that happened and are happening in the country, region, city, and relations between the city and other types of socio-economic systems. The characteristics of the urban socio-economic security serve as an instrument of practical understanding of quite an abstract category, the 'socio-economic security of the city', allowing us to deepen understanding of the socio-economic security of the city. The characteristics of the urban socio-economic security in entirety reflect the immanent (innermost) essence of the 'urban socio-economic security' category and linkages and relations in which this phenomenon is being created and developed. The relevance of the analysis of the characteristics of the urban socio-economic security lies not only in their importance for complete and thorough understanding of the essence and nature of the 'urban socio-economic security' category and definition of its assessment

and enhancement, but also in the absence of the appropriate systematic research in the meso-economic safetyology. The characteristics of the urban socio-economic security analysed through relations and intersectionality can be useful for municipal authorities to ensure security. By counting on them, municipal authorities are able to enhance the effectiveness of the provision of security. Also, it can help us mitigate threats to the 'city' socio-economic system and reduce their impact.

Key words: city; socio-economic security of the city; characteristics; analysis; relation; urban security.
Formulas: 0; *fig.:* 4; *tabl.:* 1; *bibl.:* 17

Постановка проблеми. В умовах прискорених темпів урбанізації особливою рисою сучасного забезпечення держави є забезпечення соціально-економічної безпеки міста. Соціально-економічна безпека міста є важливою умовою його результативного розвитку і одночасно - характеристикою результатів функціонування та розвитку соціально-економічної системи «місто».

Результати проведених автором досліджень дозволили визначити зміст категорії «соціально-економічна безпека міста» в такий спосіб: сукупність різноманітних умов, що забезпечують позитивність характеристик проживання населення у місті та діяльності економічних агентів, задоволення їхніх потреб, дотримання інтересів та прав внаслідок збалансованості інтересів елементів соціально-економічної системи «місто», ефективного використання її потенціалу, що є результатом безпекоорієнтованого управління містом, результативних комунікацій між державою, владою міста, населенням і суб'єктами господарювання.

Проте про соціально-економічну безпеку міста як предмет дослідження неможливо скласти повне та всебічне уявлення лише з визначення змісту цієї категорії, необхідний аналіз характерних рис цього феномена сучасної регіоналістики. Характерні риси (особливості, ознаки, властивості) слугують інструментом сприйняття у практичній площині доволі абстрактної по суті категорії «соціально-економічна безпека міста».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-економічна безпека різних об'єктів вже не один рік є об'єктом наукових досліджень. Так, станом на жовтень 2021 р. лише в одній наукометричній базі Google Scholar за

ключовим словосполученням «соціально-економічна безпека» налічується більше 15 тис. наукових праць, причому більше 800 з них додано до бази у 2021 р., а за останні 5 років (2017-2021 рр.) у цій базі проіндексовано майже 6200 наукових праць з тематики соціально-економічної безпеки різних об'єктів [1].

Соціально-економічна безпека як самостійна наукова категорія пройшла змістову еволюцію, за сутністю відрізняється від інших наукових категорій економічної безпекології [2] і як предмет наукових досліджень вивчається переважною мірою стосовно таких її об'єктів як держава та регіон (наприклад, [3-7]). А ось соціально-економічній безпеці міста поки ще не приділено належної уваги, її дослідження лише розпочинається, про що і свідчить обмежене коло наукових публікацій з цієї проблематики.

Характерні риси соціально-економічної безпеки міста потребують докладнішого опису, аналізу причин їхнього виникнення, посилення або зменшення прояву, динаміки та взаємовпливу.

Докладність опису характерних рис соціально-економічної безпеки міста зумовлена не лише їхньою важливістю для повноти та всебічності уявлення про зміст та природу категорії «соціально-економічна безпека міста», визначення напрямів її оцінювання та посилення, але й відсутністю відповідних системних досліджень в економічній безпекології мезорівня.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз характерних рис соціально-економічної безпеки міста, у сукупності яких відображається не лише її іманентна (внутрішня) сутність, а й система зв'язків і відносин, у яких цей феномен формується та розвивається.

Викладення основного матеріалу дослідження. Характерні риси соціально-економічної безпеки міста є результатом об'єктивних (некерованих, таких, що майже не піддаються управлінському впливу на будь-якому рівні соціально-економічної системи держави) та

керованих процесів, що відбувалися й у державі, й в регіоні, й у місті, й у відносинах міста із соціально-економічними системами іншого виду.

Характерні риси соціально-економічної безпеки міста надано на рис. 1.

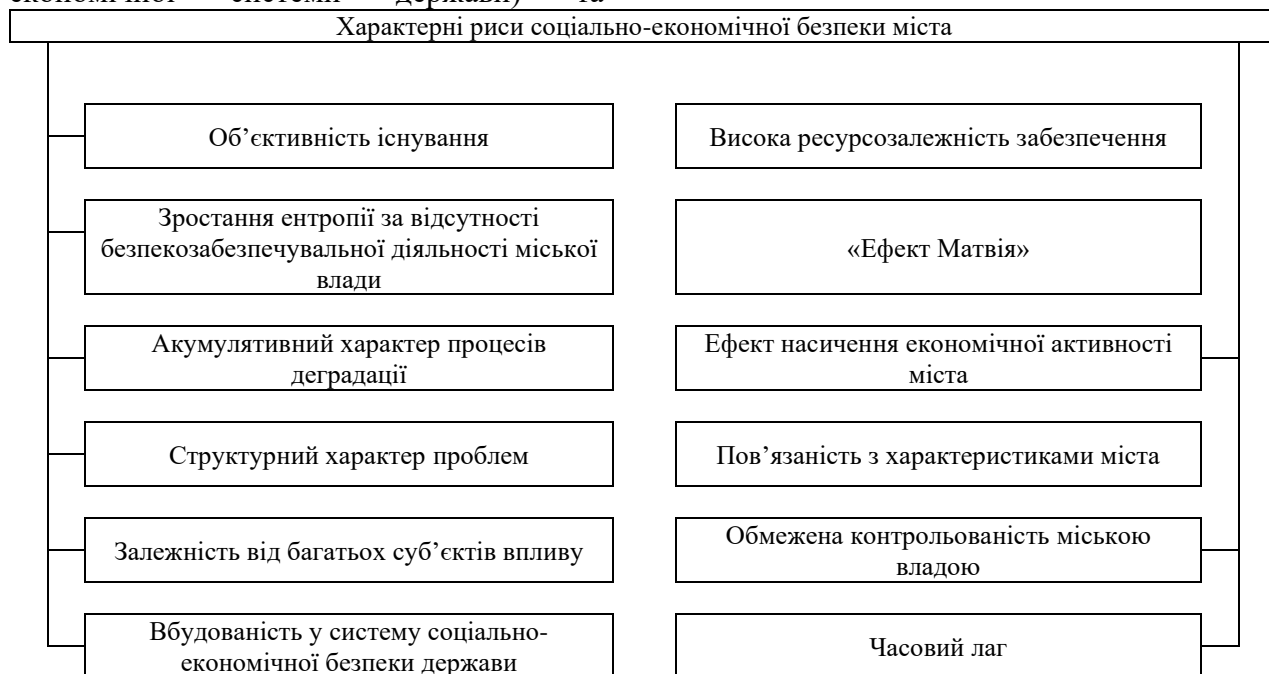

Рис. 1. Характерні риси соціально-економічної безпеки міста

Джерело: розробка автора

Перш за все, слід звернути увагу на таку характерну рису соціально-економічної безпеки міста як її об'єктивний характер: соціально-економічна безпека міста існує незалежно від того, чи приділено увагу цій проблемі на державному або міському рівні, чи опікуються органи державної та міської влади забезпеченням міста (або хоча б визнають наявність проблеми та її актуальність).

Тому можливі намагання владних структур на будь-якому рівні «сховатися» від забезпечення соціально-економічної безпеки міста марні: процеси її зміцнення або послаблення все одно перебігатимуть, але за відсутності уваги до цього питання з боку органів влади, радше, матимуть дегенеративний або перекривлений характер.

Саме об'єктивність існування феномена соціально-економічної безпеки міста постулює існування, можливість

виявлення, опису та аналізу інших її характерних рис.

Соціально-економічна безпека міста є ресурсозалежним феноменом: без ресурсів (фінансових, людських, інтелектуальних, матеріальних тощо) її забезпечення практично неможливе. Для міст з різними характеристиками вимоги до ресурсів, міра їхньої субституційності, доступності тощо різняться. Проте наявність ресурсів ще не гарантує досягнення соціально-економічної безпеки міста прийнятного рівня – наявними ресурсами ще потрібно грамотно розпорядитися, для чого кваліфікованим має бути менеджмент міста.

Яскраво вираженою характерною рисою соціально-економічної безпеки міста є зростання ентропії, яка притаманна цьому феномену і як умові, і як результату функціонування та розвитку соціально-економічної системи «місто». Поняття

«ентропія» давно і міцно увійшло в економіку, де його зміст визначено з урахуванням області застосування (наприклад, [8,9,10,11,12 та ін.]).

Якщо скористатися відомим визначенням змісту поняття «ентропія» Л. Больцмана (ентропія - це міра нашого незнання про систему [цит. за 13]), то ентропію як характерну рису соціально-економічної безпеки міста є підстави визначити як міру невизначеності важливішої умови та результату функціонування та розвитку соціально-економічної системи «місто».

Ентропію як характерну рису соціально-економічної безпеки міста можна пояснити кількома причинами:

- неупорядкованістю, хаотичністю, випадковістю, які тією чи іншою мірою (більше чи менше) у різні періоди часу та за різних обставин внутрішнього та зовнішнього характеру притаманні соціально-економічній системі «місто» як великій системі;

- різним характером відносин у різні періоди часу та за різних обставин внутрішнього та зовнішнього характеру між елементами соціально-економічної системи «місто» (відносини співробітництва, конкуренції, нейтралітету тощо), які вибудовуються за різних обставин залежно від збігу, незбігу або протиріччя інтересів суб'єктів соціально-економічних відносин у місті. За умови різності інтересів суб'єктів соціально-економічних відносин у місті та одночасної відсутності відповідного управлінського впливу міра невизначеності щодо соціально-економічної безпеки міста лише зростатиме, причому разом зі зростанням міри хаотичності у соціально-економічній системі «місто». Пояснюється це, перш за все, загальним зростанням ентропії соціально-економічної безпеки міста з достатньо слабким ефектом самоорганізації через принципову антагоністичність інтересів суб'єктів впливу на соціально-економічну безпеку міста (суб'єкти бізнесу, органи міської влади тощо).

Характерною рисою соціально-економічної безпеки міста в Україні є

«ефект Матвія», назва якого походить з притчі з Біблії (Євангеліє від Матвія 25:29): кожному, хто має, дасться та й додасться, хто ж не має, забереться від нього й те, що він має (цит. за [14]). Його зміст стосовно наукових досліджень вперше розкрито соціологом Р. Мертоном: раніше досягнуті результати є окремими ресурсом для подальших досліджень та здобуття нових результатів [15].

Т.А. ДіПрет та Г.М. Ейріх назвали цей ефект «акумуляванням успіху в часі», він і сьогодні розглядається як загальний механізм «формування нерівності в будь-якому часовому процесі, в якому вигідне відносне становище стає ресурсом, що приносить подальші вигоди» [16].

Ефект «Матвія» або ефект акумулявання успіху претендує на універсальність та міждисциплінарність, оскільки доволі стійко виявляється стосовно різних систем та об'єктів. Тому ефект «Матвія» визнано характерною рисою і соціально-економічної безпеки міста.

Прояв ефекту «Матвія» як характерної риси соціально-економічної безпеки міста побачити нескладно: великі, успішні за економічними показниками міста в Україні мають кращі можливості для збереження та посилення соціально-економічної безпеки, ніж міста з обмеженішими можливостями й тим більш депресивні міста.

Адже великі міста з розвинутою економікою мають вищу інвестиційну привабливість для вітчизняних та зарубіжних інвесторів, приваблюють працюючу молодь з менш економічно розвинених районів, мають розвиненіші системи освіти та медичного забезпечення й завдяки цьому - кращі можливості для соціально-економічного розвитку та зміцнення соціально-економічної безпеки міста.

«Ефект Матвія» стосовно соціально-економічної безпеки міста має й зворотний бік, який виявляється в акумулятивному характері процесів деградації: якщо великі міста продовжують накопичувати матеріальні ресурси, є привабливими для інвесторів та працівників, то значна

кількість малих та середніх міст України схильна до деградації. Процеси деградації теж мають накопичувальний характер й після певної межі призводять до значного послаблення соціально-економічної безпеки міста аж до неможливості виправлення ситуації. Саме суттєве послаблення соціально-економічної безпеки характерно для міст в Україні, які отримали (або мають підстави для отримання) статус депресивної території (регіон, промисловий район, сільський район, місто обласного, значення) [17].

З «ефектом Матвія» як характерною рисою соціально-економічної безпеки міста до певної міри перетинається така її відмінність як ефект насичення економічної активності міста, прояв якого послаблює, хоча й не нівелює повністю «ефект Матвія».

Ефект насичення економічної активності міста проявляється у поступовому уповільненні його економічної активності (зменшенні динаміки розвитку економіки міста) та зменшенні економічної привабливості через обмеженість ресурсів, зростання витрат суб'єктів підприємництва, заповнення найпопулярніших ніш ринку, загострення конкуренції, падіння норми прибутку, що негативно позначиться на соціально-економічній безпеці міста. Менш економічно розвинені міста можуть демонструвати значнішу динаміку зростання економіки, ніж великі та багаті міста. За таких умов з певного моменту можливе зростання економічної привабливості інших міст, що мають достатньо розвинену ринкову та виробничу інфраструктуру, але нижчі ціни на фактори виробництва.

Ефект насичення економічної активності міста залежно від конкретних умов, що склалися у конкретному місті, регіоні та країні загалом, діє як каталізатор зміцнення або послаблення соціально-економічної безпеки міста.

Об'єктивною характерною рисою соціально-економічної безпеки міст України незалежно від їхніх особливостей є структурний характер проблем щодо її

забезпечення (зношеність міської інфраструктури, неухильне старіння населення та виїзд економічно активної частки населення з малих та середніх міст у кращому випадку до великих міст, у гіршому – за кордон, деградація промисловості у містах тощо). Ці проблеми формувалися тривалий час, протягом якого еволюціонували від непомічання та нехтування до зрештою визнання, але відсутності зрозумілих шляхів та способів розв'язання. Очевидно, навіть за наявності дієвого інструментарію розв'язання такі проблеми не можна подолати у короткостроковому періоді та й ще винятково за рахунок адміністративних або політичних рішень.

Соціально-економічна безпека міста тісно пов'язана з його особливостями, до деякої міри відображає їх, суттєво залежить від них і не менш суттєво на них впливає, хоча не завжди такий взаємовплив виявляється швидко й має явний (очевидний) характер. Взаємовплив та взаємозв'язок особливостей міста та його соціально-економічної безпеки слугує поясненням некоректності її дослідження виокремлено від ресурсів, доступ до яких має місто, розвиненості його економічної системи, його наявних та потенційних трудових ресурсів, інвестиційної привабливості міста тощо.

Яскравою характерною рисою соціально-економічної безпеки міста є багатосуб'єктність впливу на неї, яких достатньо багато. На рис. 2 показано лише головні суб'єкти впливу.

Кожен із суб'єктів з рис. 2 зацікавлений у зміцненні соціально-економічної безпеки міста, оскільки отримує від цього певні вигоди, але зацікавлений у контексті задоволення власних інтересів, бо кожен з них розуміє та сприймає соціально-економічну безпеку міста скрізь призму їхнього задоволення. Різність інтересів цих суб'єктів слугує підґрунтям суперечностей та навіть конфліктів у впливі на соціально-економічну безпеку міста і може призводити до розбалансування безпекозабезпечувальної діяльності у місті та нікчемності її результатів.

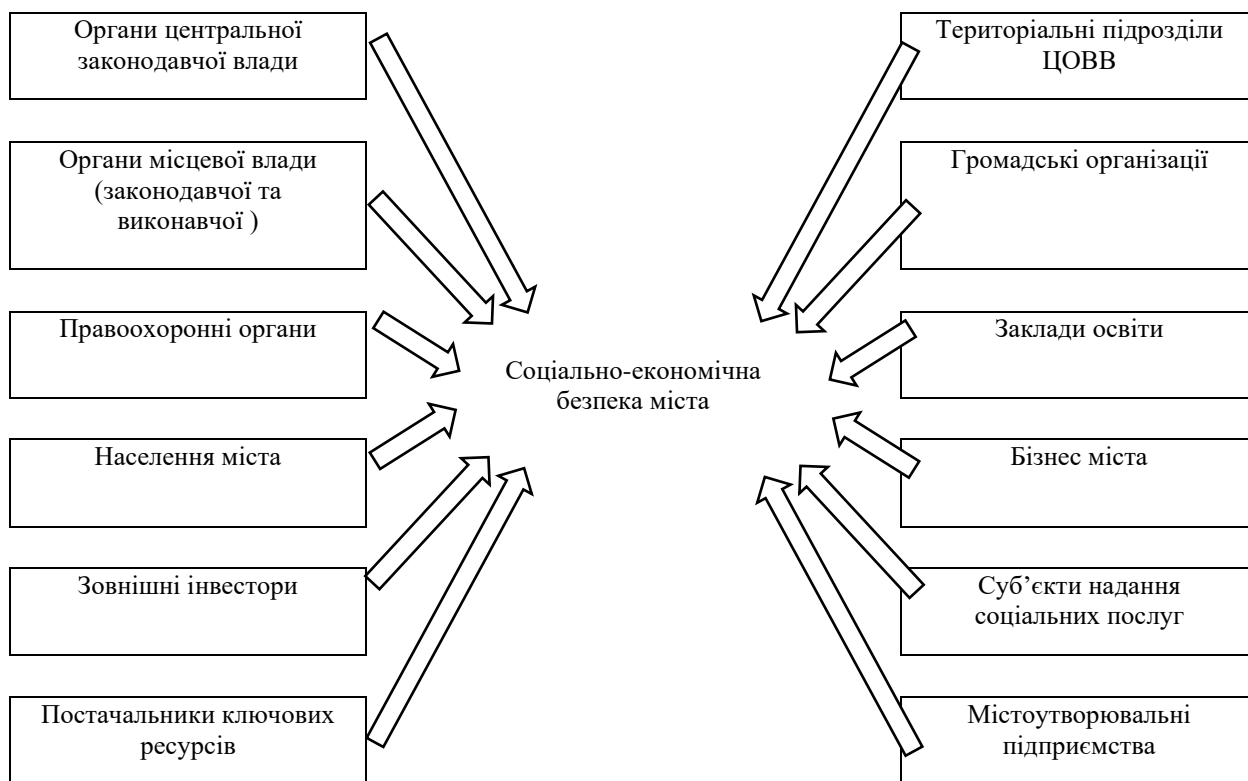

Рис. 2. Суб'єкти впливу на соціально-економічну безпеку міста

Джерело: розробка автора.

Зміцнення соціально-економічної безпеки міста можливе за певної конфігурації спільних дій суб'єктів впливу, в якій неминучими є поступки (до певної межі) власними інтересами для зміцнення соціально-економічної безпеки міста. Створення конфігурації спільних дій суб'єктів впливу є головним завданням безпекозабезпечувальної діяльності міської влади. Головна складність створення такої конфігурації полягає не просто у незбігу інтересів суб'єктів впливу, а у тому, що інтереси часто є антагоністичними. До того ж далеко не завжди суб'єкти впливу відкрито декларують свої інтереси. Часто відкрито проголошуються одні інтереси, тоді як реальними є зовсім інші.

Багатосуб'єктність соціально-економічної безпеки міста як її характерна риса, незбіг інтересів суб'єктів впливу зумовили таку характерну рису як обмежена контрольованість імперативним методом, який заснований на відносинах субординації та беззастережному виконанні суб'єктами нижчого рівня розпоряджень суб'єктів вищого рівня.

Соціально-економічну безпеку міста не можна забезпечити примусовими заходами адміністративного характеру (принаймні за звичайних, а не форс-мажорних обставин, і на тривалий термін).

Результати навіть стислого аналізу нормативної бази підтверджують відсутність можливості прямого директивного впливу органів міської влади на формування та підтримування соціально-економічної безпеки міста: органи міської влади мають розширені повноваження лише за екстраординарних ситуацій (епідемія, оголошення надзвичайного стану або надзвичайної ситуації тощо). В інших ситуаціях суб'єкти господарювання самостійно здійснюють свою діяльність й не підпорядковуються місцевим органам влади. Органи міської влади можуть впливати на зміцнення соціально-економічної безпеки міста лише шляхом стимулювання його економічного розвитку, подолання реалізації загроз, директивно її зміцнити майже неможливо.

Характерною рисою соціально-економічної безпеки міста є її

«вбудованість» до ієрархічної системи економічної безпеки держави (рис. 3). Відповідно до цього характерною рисою

соціально-економічної безпеки міста є її статус одного з елементів соціально-економічної безпеки держави.

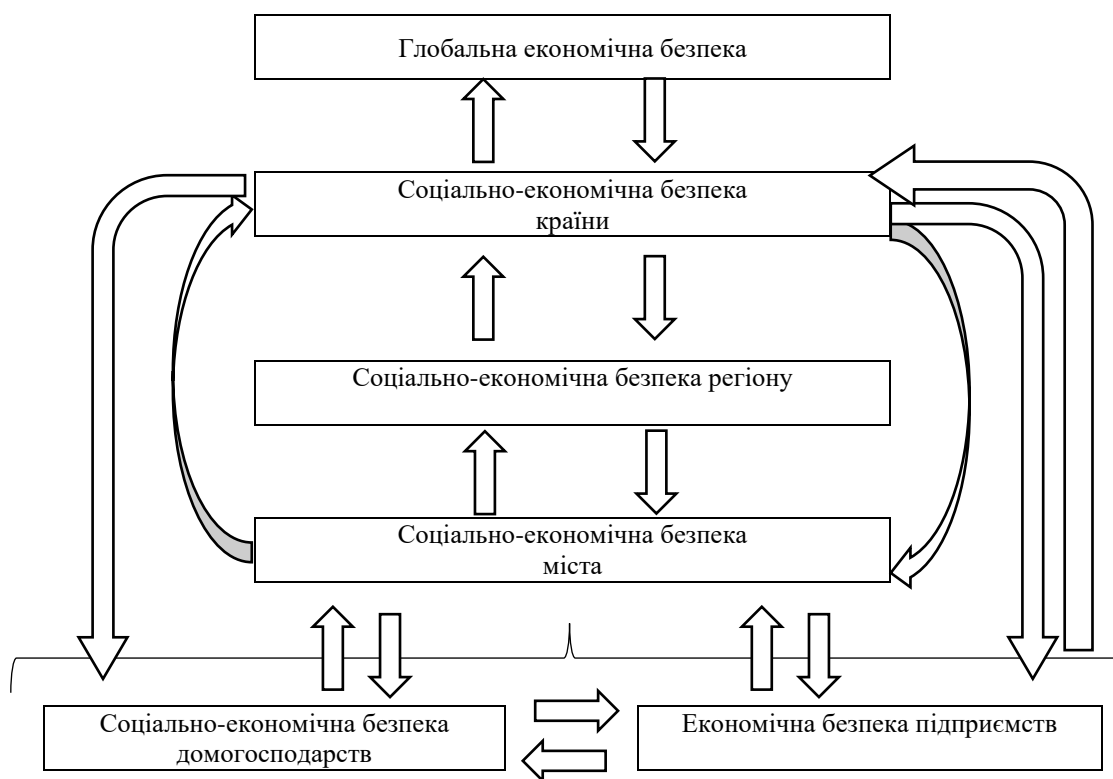

Рис. 3. Місце соціально-економічної безпеки міста у системі соціально-економічної безпеки держави

Джерело: розробка автора

Так, соціально-економічна безпека міста безпосередньо впливає з економічної безпеки суб'єктів господарювання міста. Особливо яскраво цей зв'язок очевидний у невеликих містах, де працюють лише декілька підприємств. З іншого боку, неможливо уявити ситуацію, коли оцінки соціально-економічної безпеки є високими, тоді як мешканці міста випробовують наслідки реалізації різноманітних загроз соціально-економічній системі «місто». Але й зворотній зв'язок очевидний: високий рівень соціально-економічної безпеки міста сприяє зміцненню економічної безпеки підприємств, а зменшення її рівня негативно впливає на безпеку його мешканців та підприємств.

Водночас соціально-економічна безпека міста є складником соціально-економічної безпеки більш масштабних територіальних утворень - регіону та країни. Вплив

соціально-економічної безпеки міста на соціально-економічну безпеку регіону найбільш яскраво в Україні виявляється стосовно великих міст - обласних центрів. Будь-яке погіршення їхньої соціально-економічної безпеки доволі швидко відчувається на рівні області загалом, адже для населення області обласний центр часто є основним працедавцем, платником податків та зборів, великим замовником тощо. Економічні процеси у кількох великих містах вже сьогодні відчутно впливають на соціально-економічну безпеку України загалом.

Одночасно зв'язок соціально-економічної безпеки міста із соціально-економічною безпекою регіону та країни має й зворотній характер: соціально-економічна безпека окремого міста відчутно залежить від соціально-економічної безпеки держави загалом,

зокрема щодо соціальних виплат, пенсійного забезпечення, інвестиційного клімату, податкового режиму тощо. Соціально-економічну безпеку міста не можна розглядати у відриві від соціально-економічної безпеки регіону та держави загалом.

Характерною рисою соціально-економічної безпеки міста є часовий лаг, який проявляється у тому, що результат безпекозабезпечувальних дій суб'єктів

Рис. 4. Комплексність проявів часового лагу як характерної риси соціально-економічної безпеки міста

Джерело: розробка автора

Наявність часового лагу надає певний запас міцності його соціально-економічній безпеці: негативні тенденції у функціонуванні соціально-економічної системи «місто» відчуються не одразу, і певний час місто як складна соціально-економічна система «не помічає» (не випробує) впливу таких тенденцій. Водночас той же самий часовий лаг надає інерційності відклику та зумовлює відсутність швидких результатів безпекозабезпечувальної діяльності міста: навіть системні позитивні дії щодо подолання реалізації загроз різної природи дадуть позитивний ефект у вигляді зміцнення соціально-економічної безпеки міста не одразу, а через певний період.

Часовий лаг як характерна риса соціально-економічної безпеки міста проявляється й в адитивній нелінійності процесів. Спочатку процеси, що безпосередньо позначаються на рівні соціально-економічної безпеки міста - як позитивно, так і негативно - завдяки інерційності та запасу її міцності розвиваються оманливо повільно. Але з

впливу з'являється не одразу, а через певний, іноді тривалий проміжок часу. Наприклад, поява зовнішніх інвесторів у місті може з певною ймовірністю вплинути на його соціально-економічну безпеку через декілька років (ймовірність визначається низкою умов, зокрема дотриманням міською владою попередніх домовленостей). Часовий лаг як характерна риса соціально-економічної безпеки міста за проявом є комплексною рисою (рис. 4).

певного моменту - після досягнення точки «перетину» - швидкість перебігу цих процесів значно зростає й стає до деякої міри пропорційною попереднім результатам таких процесів. Безумовно, у такій ситуації некоректно говорити про експоненційне зростання, але однозначно динаміка процесів, що позначаються на рівні соціально-економічної безпеки міста, після накопичення певної «критичної» маси стає пропорційною раніше сформованим результатам таких процесів. Для соціально-економічної безпеки українських міст адитивна нелінійність справедлива як щодо позитивних процесів (фактично йдеться про «ефект Матвія»), так і щодо негативних процесів (деградація виробництва, старіння міст та вимивання економічно активного населення тощо).

Розглянуті характерні риси соціально-економічної безпеки міста слугують підставою певних висновків, які будуть корисними для практики безпекозабезпечувальної діяльності органів міської влади (табл. 1).

Таблиця 1

Висновки для практики безпекозабезпечувальної діяльності органів міської влади

Характерні риси соціально-економічної безпеки міста	Висновки для практики безпекозабезпечувальної діяльності міста
Об'єктивність існування	Соціально-економічна безпека міста існує безвідносно її визнання міськими органами влади. Відсутність цілеспрямованих заходів щодо її зміцнення є спробою «сховатися» від проблеми, а тому призводить до послаблення соціально-економічної безпеки міста
Ресурсна залежність	Вектор зміни соціально-економічної безпеки міста – зміцнення або послаблення - залежить від наявності ресурсів певних видів та ефективності їхнього використання
Зростання ентропії за відсутності безпекозабезпечувальної діяльності міської влади	Відсутність безпекозабезпечувальної діяльності у місті за наявності низки обставин суттєво сприяє послабленню соціально-економічної безпеки міста. Сподіватися на виникнення ефекту самоорганізації складних соціально-економічних систем, до яких належить місто, можна, але його виникнення має ймовірнісний характер, тоді як зростання ентропії - однозначний
«Ефект Матвія»	Великі економічно розвинені міста мають сприятливіші можливості щодо зміцнення соціально-економічної безпеки, тоді як малі та середні міста, особливо у депресивних регіонах стикатимуться з її послабленням
Акумулятивний характер процесів деградації	Щодо соціально-економічної безпеки міст є підстави очікувати її послаблення через накопичування та відсутність системного розв'язання проблем у функціонуванні соціально-економічної системи «місто», що не вирішувалися десятиліттями (стан ЖКГ, міграційні процеси, охорона здоров'я тощо)
Ефект насичення економічної активності міста	Після досягнення певного рівня подальший приріст економічних результатів економічної підсистеми соціально-економічної системи «місто» зменшуватиметься через насичення міського ринку, падіння норми прибутку тощо. За таких умов розвиток економічної підсистеми соціально-економічної системи «місто» менш економічно розвинених міст може бути динамічнішим
Структурний характер проблем	Значна кількість проблем, що стосовно соціально-економічної системи «місто» є загрозамі системи, мають структурний характер, виникали та актуалізувалися протягом тривалого періоду часу, а тому очікувати на їхнє швидке розв'язання марно. Такі проблеми можуть бути розв'язані протягом також тривалого часу, причому за умови достатньо активної безпекозабезпечувальної діяльності міської влади
Пов'язаність з характеристиками міста	Соціально-економічну безпеку міста не можна зміцнювати та посилювати у відриві від характеристик міста (динаміка економічного розвитку, структура населення, стійкість бюджету тощо) та процесів, які відбуваються у місті (демографічні, політичні тощо)
Залежність від багатьох суб'єктів впливу	Соціально-економічна безпека міста, її рівень та перспективи зміцнення залежать не лише від дій міської влади, але випробовує вплив й інших суб'єктів (представників бізнесу, місцевих громад, громадських організацій, потенційних інвесторів тощо), кожен з яких має власні інтереси та наміри їх відстоювати
Обмежена контрольованість міською владою	Органи міської влади не спроможні за допомогою адміністративно-організаційних заходів забезпечити необхідний рівень соціально-економічної безпеки міста. До її зміцнення мають залучатися всі елементи соціально-економічної системи «місто», всі суб'єкти впливу, для чого, враховуючи різність їхніх інтересів, необхідний механізм спільних дій
Вбудованість у систему соціально-економічної безпеки держави	Соціально-економічна безпека міста є складовою соціально-економічної безпеки регіону та соціально-економічної безпеки держави, що проявляється у взаємовпливі їхніх елементів. Тому у забезпеченні соціально-економічну безпеку міста необхідно враховувати поведінку та інтереси елементів соціально-економічної безпеки регіону та соціально-економічної безпеки держави
Часовий лаг	Часовий лаг за проявом є комплексною характерною рисою, що проявляється у наявності певного запасу міцності соціально-економічної безпеки міста, інерційності відклику та відсутності швидких результатів безпекозабезпечувальної діяльності міста, адитивній нелінійності процесів, що сприяють зміцненню або послабленню соціально-економічної безпеки міста.

Джерело: розробка автора

Характерні риси соціально-економічної безпеки міста самі по собі не впливають на неї, вони не зміцнюють і не послаблюють її, вони об'єктивні, не залежать від рішень владних структур (держави, регіону, міста). Але характерні риси соціально-економічної безпеки міста сприяють посиленню або послабленню впливу різноманітних чинників на її рівень, відображають об'єктивні зміни або залежності, історичні тенденції щодо динаміки соціально-економічної безпеки міста.

Врахування характерних рис соціально-економічної безпеки міста спроможне посилити результативність безпекозабезпечувальної діяльності міської влади, пригальмувати або відтермінувати реалізацію загроз соціально-економічній системі «місто» та послабити наслідки цієї реалізації. І навпаки, намагання міської влади знехтувати характерними рисами соціально-економічної безпеки міста може суттєво зменшити результативність безпекозабезпечувальної діяльності міської влади і пришвидшити реалізацію загроз соціально-економічній системі «місто».

Висновки. Для отримання повного та всебічного уявлення про соціально-економічну безпеку міста проведено аналіз її характерних рис, у сукупності яких відображається не лише її іманентна (внутрішня) сутність, а й система зв'язків і відносин, у яких цей феномен формується та розвивається. Характерні риси слугують інструментом об'єктивізації доволі абстрактної по суті категорії «соціально-економічна безпека міста».

Характерні риси соціально-економічної безпеки міста самі по собі не впливають на неї, вони не зміцнюють і не послаблюють її, вони об'єктивні, не залежать від рішень владних структур міста, але сприяють посиленню або послабленню впливу різноманітних чинників на її рівень. Кожна з описаних характерних рис позитивно або негативно впливає на результати безпекозабезпечувальної діяльності органів міської влади, а тому їх конче необхідно враховувати при формуванні стратегії та тактики забезпечення соціально-економічної системи «місто». Врахування

характерних рис соціально-економічної безпеки міста спроможне посилити результативність безпекозабезпечувальної діяльності міської влади.

Література:

1. Соціально-економічна безпека. Пошук у базі Google Scholar. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?start=0&q=соціально-економічна+безпека&hl=uk&as_sdt=0,5&as_vis=1.
2. Бондарчук М., Калініченко Д. Соціально-економічна безпека: сутнісний аспект. *Логос*. 2019. №5. С. 28–31.
3. Кузьменко В. Регіональні та галузеві аспекти соціально-економічної безпеки держави. *Наукові записки НАУКМА. Економічні науки*. 2018. №3(1). С. 63–68.
4. Сторожук О., Заярнюк О. Вплив людського капіталу на соціально-економічну безпеку регіону. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2017. №31. С. 95–103.
5. Маргасова В. Г. Теоретико-методологічні основи забезпечення економічної безпеки регіону. *Актуальні питання економіки*. 2011. №10(124). С. 186–193.
6. Ткаченко В. Г. Проблемы региональной экономической безопасности в условиях постиндустриального периода в Украине. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 22–27.
7. Матросова В. О., Хижняк О. В. Соціально-економічна безпека регіону як складова економічної безпеки країни. *Дослідження та оптимізація економічних процесів «Оптимум-2012»*: праці 8-ї Міжнар. наук.-практ. конф. 5-7 грудня 2012 р. Харків: НТУ «ХП», 2012. С. 312–314.
8. Прангишвили И. В. Энтропийные и другие системные закономерности: Вопросы управления сложными системами / Ин-т проблем управления им. В.А. Трапезникова. Москва: Наука, 2003. 428 с.
9. Низовкина Н. Г. Оценка темпов развития предприятия на основе связи темпов с энтропией. *Экономические науки*. 2009. № 2. С. 211–215. URL: https://ecsn.ru/files/pdf/200902/200902_211.pdf.
10. Лийв Э. Х. Инфодинамика. Обобщенная энтропия и негэнтропия. Таллинн, 1998. 200 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=123730>.
11. Чаленко О. Ю. Самоорганізація, ентропія в природі та економіці. *Наука та інновації*. 2013. Т. 9. № 4. С. 13–24.
12. Ягельська К. Ю. Енергія та ентропія у формуванні хвиль розвитку економічної системи. *Міжнародна економічна політика. Спец. випуск у 2-х частинах*. 2012. Ч. 1. С. 274–280.
13. Веденяпин В. В., Аджиев С. З. Энтропия по Больцману и Пуанкаре. *Успехи математических наук (УМН)*. 2014. Т. 69, вып. 6(420). С. 45–80. URL: <http://www.mathnet.ru/links/b2dd20c625b9be87f99ccc7494bded68/rm9635.pdf>.

14. Притула Я. Ефект Матвія. URL: <https://ucu.edu.ua/news/efekt-matviya/>.

15. Merton R. K. The Matthew effect in Science. *Science*. 1968. 159 (3810). 56–63.

16. DiPrete Th. A., Eirich G. M. Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality: A Review of Theoretical and Empirical Developments. *Annual Review of Sociology*. 2006. Vol. 32. P. 271-297 URL: <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.32.061604.123127>.

17. Про стимулювання розвитку регіонів : Закон України від 08.09.2005 № 2850-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2850-15#top>.

References:

1. Socio-economic security. Search Google Scholar (2021), retrieved from : [https://scholar.google.com.ua/scholar?start=0&q=sotsia lno-ekonomichna+bezpeka&hl=uk&as_sdt=0,5&as_vis=1](https://scholar.google.com.ua/scholar?start=0&q=sotsia%20-%20ekonomichna+bezpeka&hl=uk&as_sdt=0,5&as_vis=1).

2. Bondarchuk, M. and Kalinichenko, D. (2019), “Socio-economic security: the essential aspect”, *Lohos Logos*, №5, pp. 28–31.

3. Kuzmenko, V. (2018), “ Regional and sectoral aspects of socio-economic security of the state”, *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomichni nauky*, №3(1), pp. 63–68.

4. Storozhuk, O. and Zaiarniuk, O. (2017), “The impact of human capital on the socio-economic security of the region”, *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, №31, pp. 95–103.

5. Marhasova, V. H. (2011), “Theoretical and methodological foundations of economic security of the region”, *Aktualni pytannia ekonomiky*, №10(124), pp. 186–193.

6. Tkachenko, V. H. (2008), “Problems of regional economic security in the conditions of the post-industrial period in Ukraine”, *Ekonomika APK*, № 5, pp. 22–27.

7. Matrosova, V. O. and Khyzhniak, O. V. (2012), “Socio-economic security of the region as a component of economic security of the country”, *Doslidzhennia ta optymizatsiia ekonomichnykh protsesiv «Optimum-2012»* [Research and optimization of economic processes "Optimum-2012"], pratsi 8-yi Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [works of the 8th International. scientific-practical conf.], NTU «KhPI», Kharkiv, Ukraine, pp. 312–314.

8. Prangishvili, I. V. (2003), *Entropiynnye i drugie sistemnyie zakonomernosti: Voprosyi upravleniya slozhnyimi sistemami [Entropy and other system regularities: Issues of control of complex systems]*, Nauka, Moscow, Russia, 428 p.

9. Nizovkina, N. G. (2009), “Estimation of the rate of development of an enterprise based on the relationship of rates with entropy”, *Ekonomicheskie nauki (Economic Sciences)*, № 2, pp. 211–215, retrieved from : https://ecsn.ru/files/pdf/200902/200902_211.pdf.

10. Liyv, E. H. (1998), *Infodinamika. Obobschennaya entropiya i negentropiya [Infodynamics. Generalized entropy and negentropy]*, Tallinn, Estonia, 200 p, retrieved from : <https://www.litmir.me/br/?b=123730>.

11. Chalenko, O. Yu. (2013), “Self-organization, entropy in nature and economy”, *Nauka ta innovatsii*, part. 9, № 4, pp. 13–24.

12. Yahelska, K. Yu. (2012), “Energy and entropy in the formation of waves of economic system development”, *Mizhnarodna ekonomichna polityka. Spets. vypusk u 2-kh chastynakh*, DVNZ «KNEU im. Vadyma Hetmana», Kyiv, Ukraine, pp. 274–280.

13. Vedenyapin, V. V. and Adzhiev, S. Z. (2014), “Entropy according to Boltzmann and Poincaré”, *Uspehi matematicheskikh nauk (UMN)*, V. 69, № 6(420), pp. 45–80, retrieved from : <http://www.mathnet.ru/links/b2dd20c625b9be87f99ccc7494bde68/rm9635.pdf>.

14. Prytula, Ya. (2021), “Matthew's effect”, retrieved from : <https://ucu.edu.ua/news/efekt-matviya/>.

15. Merton, R. K. (1968). *The Matthew effect in Science*. *Science*. №159 (3810), pp. 56–63.

16. DiPrete Th. A., Eirich G. M. (2006), *Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality: A Review of Theoretical and Empirical Developments*. *Annual Review of Sociology*. Vol. 32. P. 271-297. Retrieved from : <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.32.061604.123127>

17. The Verkhovna Rada of Ukraine (2005), The Law of Ukraine “On stimulating the development of regions”, from : від 08.09.2005, № 2850-IV. Retrieved from : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2850-15#top>.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2021 р.

Розділ 9. Інноваційна діяльність

УДК 332.8

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-193-199

ПРОГНОЗ РОЗВИТКУ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ МІСТА КИЄВА В УМОВАХ ПОГЛИБЛЕННЯ ТЕНДЕНЦІЙ УРБАНІЗАЦІЇ

Маляр С.А.

аспірант, Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна, e-mail: st.malyar@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3136-853X>

FORECAST OF THE DEVELOPMENT OF THE HOUSING FUND OF THE CITY OF KYIV IN THE CONDITIONS OF DEEPENING TRENDS OF URBANIZATION

Maliar Stanislav

postgraduate student, Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine, e-mail: st.malyar@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3136-853X>

Анотація. У статті розглянуто динаміку змін стану та надано прогноз розвитку житлового фонду міста Києва в умовах поглиблення тенденції урбанізації. Метою статті є аналіз змін у розвитку житлового фонду міста Києва під впливом тенденцій урбанізації та зробити прогноз подальших можливих змін розвитку житлового фонду міста Києва. Проаналізована динаміка змін стану житлового фонду міста Києва за період 2016-2020 рр. Зроблено висновок що загальна площа прийнятих в експлуатацію житлових будинків в місті Києві за період 2016-2020 рр. зменшилась на 78,64 %, значні темпи зниження відбулись у 2020 р. – на 74,39 % у порівнянні із 2019 р.; кількість збудованих квартир в місті Києві за період 2016-2020 рр. знизилась на 82,26 %, за період 2019 – 2020 р. знизилась на 79,19 %. Визначено, що видатки з бюджету міста Києва на утримання житлово-комунального господарства за період 2016-2020 рр. зросли у 9,96 рази. Обґрунтовано, що сучасні проблеми житлового фонду міста Києва та житлово-комунальної інфраструктури пов'язані із питаннями, які багато років не знаходили свого належного розв'язання. Це і необхідність проведення капітального ремонту багатьох житлових будівель і значна зношеність комунікаційних мереж та ліфтів, які також потребують заміни або капітального ремонту, і облаштування прибудинкової території. Недостатність вирішення правових питань в Україні володіння земельними ділянками під багатоквартирними будинками та прибудинковими територіями у законодавчій практиці країни уповільнює темпи обладнання прибудинкових територій житлових будинків. Зроблено висновок, що напрями діяльності «будівництво» та «водопостачання, каналізація, поводження з відходами» не є привабливими для інвесторів. Визначено, що на розвиток житлового фонду а умовах поглиблення тенденцій урбанізації впливають два основних фактори: темпи зростання чисельності постійного населення та темпи введення в експлуатацію житлового фонду. Побудована прогнозна модель обсягів введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків в Україні за допомогою програми аналізу статистичних даних Statgraphics XVIII Centurion.

Ключові слова: житловий фонд; стан; динаміка змін; економіка міста; урбанізація; динаміка розвитку; прогноз.

Формули: 0; рис.: 1; табл.: 3; бібл.: 10

Annotation. The article considers the dynamics of changes in the state and provides a forecast of the development of the housing stock of the city of Kyiv in the deepening trend of urbanization. The aim of the article is to analyze the changes in the development of the housing stock of the city of Kyiv under the influence of urbanization trends and to make a forecast of further possible changes in the development of the housing stock of the city of Kyiv. The dynamics of changes in the state of the housing stock of Kyiv for the period 2016-2020 is analyzed. It is concluded that the total area of commissioned residential buildings in Kyiv for the period 2016-2020 decreased by 78.64%, a significant decline occurred in 2020. - by 74.39% compared to 2019; the number of built apartments in the city of Kyiv for the period 2016-2020 decreased by 82.26%, for the period 2019 - 2020 decreased by 79.19%. It is determined that expenditures from the budget of the city of Kyiv for the maintenance of housing and communal services for the period 2016-2020 increased 9.96 times. It is substantiated that the current problems of the housing stock of the city of Kyiv and housing and communal

infrastructure are related to issues that have not found a proper solution for many years. This includes the need to overhaul many residential buildings and the significant deterioration of communication networks and elevators, which also need to be replaced or overhauled, and the arrangement of the adjacent territory. Insufficient solution of legal issues in Ukraine, ownership of land plots under apartment buildings and adjacent territories in the legislative practice of the country slows down the pace of equipment of adjacent territories of residential buildings. It is concluded that the activities of "construction" and "water supply, sewerage, waste management" are not attractive to investors. It is determined that the development of the housing stock and the conditions of deepening urbanization trends are influenced by two main factors: the growth rate of the permanent population and the rate of commissioning of the housing stock. The forecast model of the volumes of commissioning of the total area of residential buildings in Ukraine with the help of the statistical analysis program Statgraphics XVIII Centurion is built.

Key words: housing stock; condition; dynamics of changes; city economy; urbanization; development dynamics; forecast.

Formulas: 0; fig.: 1; tabl.: 3; bibl.: 10

Постановка проблеми. У сучасному світовому розвитку привалює тенденція урбанізації та швидкого розвитку міст в різних країнах світу. В Україні єдиним глобальним містом визнано місто Київ. Сучасні міста характеризуються концентрацією бізнес-діяльності, розвиненою інфраструктурою, підвищеними вимогами мешканців до рівня комфортності проживання у місті. Сучасне місто представляє собою складну самодостатню, соціально-економічну систему, яка динамічне розвивається.

Житлово-комунальна інфраструктура міста представляє собою комплекс взаємопов'язаних підсистем, які взаємодіють між собою. Житловий фонд міста забезпечує комфортне проживання мешканців в місті, проте потребує постійної підтримки у належному стані, модернізації та переоснащення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку житлового фонду міста приділяється увага в публікаціях різних авторів. Значний вклад в дослідження різних питань щодо розвитку житлово-комунальної інфраструктури внесли зарубіжні та українські вчені, зокрема: Беленкова О.Ю., Бугайчук Н.В., Вороніна О.С., Димченко О.В., Дмитренко В., Мігус І.П., Савенко К.С., Твердь О.В., Куш О.Є., Філатов В.М., Пивавар І.В. та інші [1– 6].

Враховуючи те, що наукові дослідження, результати яких є вже опублікованими у науковій літературі, стосувалися в більшій

мірі загальних теоретико-методичних питань функціонування та розвитку житлово-комунальної інфраструктури, то доцільно приділити увагу більш вузькій області дослідження, а саме прогнозуванню розвитку житлового фонду міста Києва в умовах поглиблення тенденцій урбанізації.

Формулювання цілей статті. Проаналізувати зміни у розвитку житлового фонду міста Києва під впливом тенденцій урбанізації та зробити прогноз подальших можливих змін розвитку житлового фонду міста Києва.

Викладення основного матеріалу дослідження. З поглибленням тенденцій урбанізації зростає роль житлового фонду міст у забезпеченні соціальної та економічної безпеки міст. В умовах урбанізації підвищується попит на житло, пришвидшуються темпи будівництва житлового фонду, покращується рівень комфортності житлового фонду.

В Україні глобальним містом є Київ. У 2020 р. кількість мешканців міста Києва склала 9,73 % від загальної кількості міського населення України. Житловий фонд міста належить до об'єктів критичної інфраструктури міста, тому його стан розвиток та стабільність функціонування відносяться до стратегічних завдання управління містом і забезпечення економічної та соціальної безпеки міста [7,8]. Аналіз динаміки змін стану житлового фонду міста Києва надав можливість зробити наступні висновки (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка змін стану житлового фонду міста Києва за період 2016-2020 рр.

Показник	Роки					Відхилення даних 2020 р. від даних 2016 р., %
	2016	2017	2018	2019	2020	
Чисельність постійного населення, тис. осіб	2865,3	2884,5	2893,2	2909,5	2926,1	2,12
Загальна площа житлового фонду міста Києва, млн. м ²	63,5	63,4	63,5	59,1	58,8	- 7,40
У середньому на одну особу, м ²	22,0	21,9	21,8	20,2	20,1	- 8,64
Кількість квартир, тис.	1080,6	1078,5	1081,7	991,6	994,4	- 7,97
Прийнято в експлуатацію загальна площа житлових будинків, тис. м ²	1334	1734	1256	1113	285	- 78,64
Кількість збудованих квартир, тис.	20,3	28,2	19,9	17,3	3,6	-82,26
Операційні витрати на житлово-комунальне господарство, млрд. грн.	2,5	11,6	16,5	22,9	24,09	Зростання у 9,96 разів

Джерело: складено авторами за даними Головного управління статистики м. Києва [9]

Чисельність постійного населення міста Києва за період 2016-2020 рр. зросла на 2,12 %. Загальна площа житлового фонду міста Києва зменшилась за досліджуваний період на 7,40 %, а в середньому на одну особу на 8,64 %. Кількість квартир в місті Києві за період 2016 – 2020 рр. зменшилась на 7,97 %. Загальна площа прийнятих в експлуатацію житлових будинків за період 2016-2020 рр. зменшилась на 78,64 %, значні темпи зниження відбулись у 2020 р. – на 74,39 % у порівнянні із 2019 р. Кількість збудованих квартир в місті Києві за період 2016-2020 рр. знизилась на 82,26 %, за період 2019 – 2020 р. знизилась на 79,19 %. Темпи приросту постійного населення значно перевищували темпи введення житла в експлуатацію та кількості збудованих квартир, що є негативною тенденцією у розвитку житлового фонду України. Видатки з бюджету міста Києва на утримання житлово-комунального господарства за період 2016-2020 рр. зросли у 9,96 рази. В місті Києві поширюється програми енергозбереження на основі співфінансування. Кількість реалізованих проєктів з енергозбереження у житлових будинках міста Києва зросла у 2020 р. у 3,31 рази у порівнянні із 2019 р.

Видатки з бюджету міста Києва на утримання житлово-комунального господарства витрачено: на покращення благоустрою міста (у 2020 р. витрачено на 41,48 % більше, ніж у 2019 р.);

модернізацію теплових мереж (у 2020 р. модернізовано теплових мереж на 7,698 % більше, ніж у 2019 р.); відновлення аварійного порушення благоустрою (у 2020 р. витрачено на 20,02 % менше, ніж у 2019 р.). Місто Київ є лідером серед всіх міст України за кількістю укладених договорів з енергосервісу: за 2020 р. укладено 137 договорів на суму 164,2 млрд. грн.

В результаті реалізації договорів з енергосервісу у 2020 р. в місті Києві зменшився рівень витрат на оплату теплової енергії на 180,6 млн. грн., скорочено рівень споживання теплової енергії на 73554 Гкал, в результаті чого зекономлено 2,4 млн. грн. річних бюджетних коштів. За рахунок впровадження інноваційних технологій змінено технологію знезараження води, що подається у житлові будинки киян. Впровадження інноваційних технологій дозволило розпочати впровадження системи хімічного очищення димових газів на сміттєспалювальному заводі «Енергія» в місті Києві.

В результаті чого викиди забруднюючих атмосферу речовин буде знижено вдвічі. Сучасні проблеми житлового фонду міста Києва та житлово-комунальної інфраструктури пов'язані із питаннями, які багато років не знаходили свого належного розв'язання. Це і необхідність проведення капітального ремонту багатьох житлових

будівель і значна зношеність комунікаційних мереж та ліфтів, які також потребують заміни або капітального ремонту, і облаштування прибудинкової території. Недостатність вирішення правових питань в Україні володіння земельними ділянками під багатоквартирними будинками та прибудинковими територіями у законодавчій практиці країни уповільнює

темпи обладнання прибудинкових територій житлових будинків [10].

На жаль, урбанізаційні процеси не прискорили темпи будівництва і введення в експлуатацію житлового фонду в місті Києві.

Розвиток житлового-комунальної інфраструктури міста Києва неможливий без значних обсягів інвестування у цю галузь (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка змін обсягів прямих інвестицій (акціонерного капіталу) в сектор житлово-комунальної інфраструктури міста Києва за період 2016-2020 рр.

Показник	Роки					Відхилення даних 2020 р. від даних 2016 р., %
	2016	2017	2018	2019	2020	
Обсяг прямих інвестицій (акціонерний капітал) в економіку міста Києва – усього, млн. дол. США	15356,26	16516,81	16343,94	17393,07	19344,34	25,97
Обсяг прямих інвестицій (акціонерний капітал) у будівництво, млн. дол. США	773,16	737,23	649,07	712,27	714,82	- 7,54
Частка прямих інвестицій на будівництво у загальному обсязі інвестицій, %	5,03	4,46	3,97	4,09	3,69	-26,64
Обсяг прямих інвестицій (акціонерний капітал) у водопостачання, каналізацію, поводження з відходами, млн. дол. США	5,62	18,46	20,28	19,85	19,09	Зросло у 3,39 рази
Частка прямих інвестицій у водопостачання, каналізацію, поводження з відходами у загальному обсязі інвестицій, %	0,04	0,11	0,12	0,11	0,09	Зросло у 2,25 рази

Джерело: складено авторами за даними Головного управління статистики м. Києва [9]

Обсяги прямих інвестицій (акціонерного капіталу) за період 2016-2020 рр. в економіку міста Києва зросли на 25,97 %. Це є позитивною тенденцією. Обсяги прямих інвестицій у будівництво міста Києва за період 2016-2020 рр. зменшились на 7,54 %. Частка прямих інвестицій на будівництво за досліджуваний період часу зменшилась на 26,64 %.

Питома вага прямих інвестицій на будівництво міста Києва у 2020 р. склала тільки 3,69 % від загального обсягу прямих інвестицій в економіку міста Києва. Обсяги прямих інвестицій (акціонерного капіталу)

за період 2016-2020 рр. у водопостачання, каналізацію, поводження з відходами зросли у 3,39 рази та питома вага цих інвестицій є менше 1 % у загальному обсязі прямих інвестицій. Можна зробити висновки, що напрями діяльності «будівництво» та «водопостачання, каналізація, поводження з відходами» не є привабливими для інвесторів.

Утримання житлових будинків відбувається за рахунок коштів мешканців цих будинків. Витрати на житло, воду та електроенергію з кожним роком зростають (табл. 3).

Динаміка витрат домогосподарств міста Києва на житло, воду, електроенергію, газ за період 2016-2020 рр.

Показник	Роки					Відхилення даних 2020 р. від даних 2016 р., %
	2016	2017	2018	2019	2020	
Середній розмір домогосподарств, осіб	2,61	2,62	2,62	2,63	2,63	0,77
Сукупні витрати домогосподарств с середньому в місяць, грн.	7710,79	9123,15	10892,20	13612,23	11931,93	54,74
Питома вага витрат домогосподарств на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива, % від сукупних витрат домогосподарств	16,7	18,5	17,1	17,2	19,1	14,37
Витрати домогосподарств на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива, грн.	1287,70	1687,78	1862,57	2341,30	2278,99	76,98

Джерело: складено авторами за даними Головного управління статистики м. Києва [9]

Середній розмір домогосподарств міста Києва за період 2016-2020 рр. зріс на 0,77 % і у 2020 р. склав 2,63 особи на одне домогосподарство. Сукупні витрати домогосподарств міста Києва за досліджуваний період зросли на 54,74 %. Питома вага витрат домогосподарств міста Києва на житло, воду, електроенергію, газ за досліджуваний період часу зросла на 14,37 % і склала у 2020 р. 19,1 %. Витрати домогосподарств міста Києва на житло, воду, електроенергію, газ зросли на 76,98 %. Кожне домогосподарство міста

Києва витратило на житло у 2020 р. в середньому місяць 2278,99 грн.

Для проведення дослідження щодо прогнозування обсягів введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків в Україні використана програма аналізу статистичних даних Statgraphics XVIII Centurion. Графічна інтерпретація прогнозу обсягів введення в експлуатацію житла в Україні за роками за результатами проведених розрахунків представлена на рис. 1.

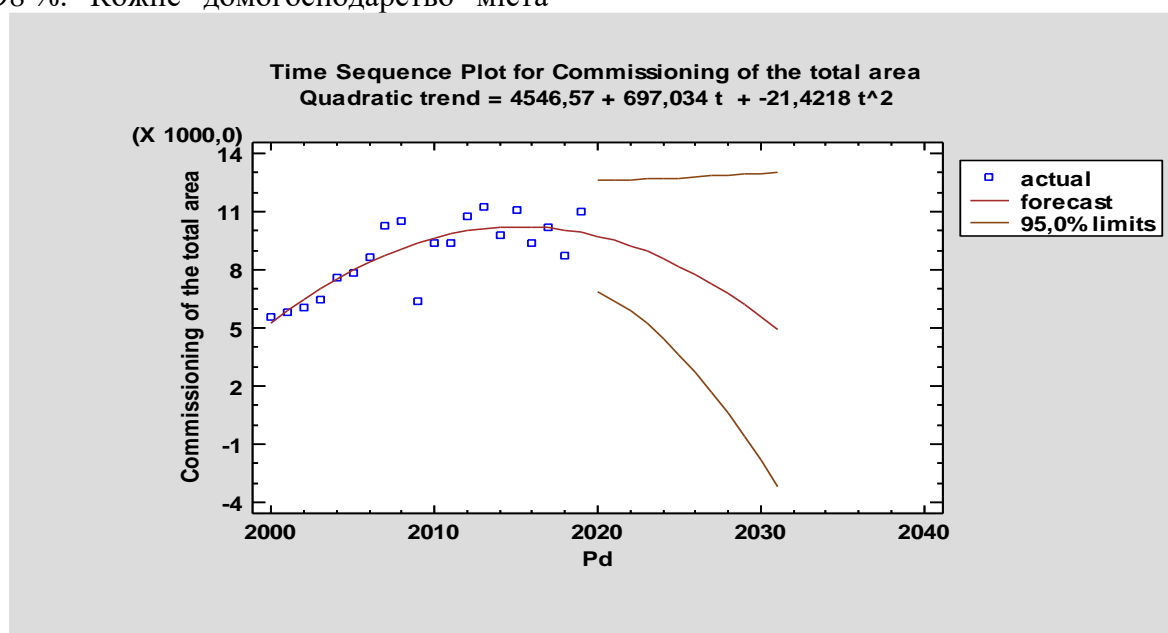

Рис. 1. Графічна інтерпретація прогнозу обсягів введення в експлуатацію житла в Україні за роками.

Джерело: авторська розробка

Підсумок прогнозу наступний. Вибрана модель прогнозу: квадратична тенденція = $4546,57 + 697,034 t + -21,4218 t^2$. Кількість періодів, обраних для прогнозування: 12. Кількість затриманих періодів перевірки: 0.

Валідація оцінки: середньоквадратична помилка (RMSE) 1097,6; середня абсолютна помилка (MAE) 742 627; середня абсолютна процентна помилка (MAPE) 8,66638 %; середня помилка (ME) 9,54969E-13; середня відсоткова помилка (MPE) -1,36802. За проведеними дослідженнями прогнозування обсягів введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків в Україні отримана прогнозна тенденція щодо зменшення обсягів введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків, що є негативним фактором розвитку житлового фонду міста Києва.

Висновки. Враховуючи те, що місто Київ є глобальним містом світу, чисельність мешканців у якому з кожним роком зростає, то тенденція скорочення обсягів введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків може привести к негативним наслідкам у галузі забезпечення економічної і соціальної безпеки міста Києва і країни в цілому.

Література:

1. Димченко О. В. Житлово-комунальне господарство в реформаційному процесі: аналіз, проектування, управління: монографія. Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва., 2009. 356 с.
2. Савенко К. С. Розроблення моделі управління економічною безпекою споживачів житлово-комунальних послуг на прикладі міста Харкова. *Економіка розвитку*. 2016. № 4 (80). С. 43-52.
3. Твердь О. В. Проблеми залучення інвестицій в житлово-комунальне господарство та шляхи їх подолання. *Молодий вчений*. 2017. № 3 (43). С. 855- 859.
4. Куц О. Є. Особливості адміністративно-правового регулювання у сфері управління житлово-комунальним господарством України. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 134-140.
5. Філатов В. М., Пивавар І. В. Особливості механізму державного регулювання сфери житлово-комунального господарства на регіональному рівні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. – Випуск 10. Частина 4. С. 132-137.

6. Mihus I., Dmitrenko V. The role of corporate governance in ensuring economic security of enterprises in the constructional industry. *Corporate Management: from Creation to Success: monograph*. Tallin: Scientific Center of Innovative Researches OU, 2020. Pp. 2-22.

7. Loiko V., Teremetskiy V., Maliar S., Rudenko M. & Rudenko V. Critical infrastructure of the housing sector of the national economy: economic and legal aspect. *Amazonia Investiga*, 2021. 10(44), 278-287. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.44.08.27>

8. Лойко В. В., Храпкіна В. В., Маляр С. А., Руденко М. В. Економіко-правові засади забезпечення захисту критичної інфраструктури. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2020. Том 4. № 35. С. 426-438. URL : <http://fkf.org.ua/article/view/222453/222768>.

9. Офіційний сайт. Головне управління статистики м. Києва. Статистична інформація. URL: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=255&lang=1>.

10. Лойко В. В., Маляр С. А. Фінансово-економічні та правові аспекти впорядкування стягнення земельного податку для ОСББ та ЖБК. *Економіка, фінанси та управління сучасним містом: можливості, проблеми, перспективи: матеріали науково-практичної конференції, (м. Київ, 11 квітня 2019 р.) / Київський університет імені Бориса Грінченка*. Київ, 2019. С. 31-34.

References:

1. Dymchenko, O. V. (2009), *Zhytlovo-komunal'ne hospodarstvo v reformatsijnomu protsesi: analiz, proektuvannia, upravlinnia* [Housing and communal economy in the reformation process: analysis, design, management], National Academy of Municipal Economy Kharkiv, Kharkiv, Ukraine, 356 p.
2. Savenko, K. S. (2016), “Developing a model for managing the economic security of housing and communal services consumers on the example of the city of Kharkiv”, *Ekonomika rozvytlu*, vol. 4, pp. 43-52.
3. Tverdy, O. V. (2017), “Problems of attraction of investments in housing and communal services and ways of their overcoming”, *Molodyi vchenyi*, vol. 3, pp. 855- 859.
4. Kushch, O. E. (2017), “Features of administrative and legal regulation in the area of housing and communal services management in Ukraine”, *Pravo I susupil'stvo*, vol. 3, pp. 134-140.
5. Filatov, V. M. and Pivavar, I. V. (2015), “Features of the mechanism of state regulation of the sphere of housing and communal services at the regional level”, *Naukovyj visnyk Kherson's'koho derzhavnoho universytetu. Serii: Ekonomichni nauky*, vol. 10, part 4, pp. 132-137.
6. Mihus I., Dmitrenko V. (2020). “The role of corporate governance in ensuring economic security of enterprises in the constructional industry”. *Corporate Management: from Creation to Success*. Scientific Center of Innovative Researches OU, Tallin, Estonia, 2020, pp. 2-22.
7. Loiko V., Teremetskiy V., Maliar S., Rudenko M. & Rudenko V. (2021), Critical infrastructure of the housing sector of the national economy: economic and

legal aspect. *Amazonia Investiga*, 10(44), 278-287. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.44.08.27>

8. Loiko, V. V., Khrapkina, V. V., Painter, S. A., Rudenko, M. V. (2020), "Economic and legal principles of critical infrastructure protection", *Finansovo-kredytna diial'nist': problemy teorii ta praktyky*, vol. 4, № 35, pp. 426-438.

9. The official website of the Main Statistics Department of Kyiv. "Statistical information", retrieved from: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua/p.php3?c=255&lang=1>.

10. Loiko, V. V., Maliar, S. A. (2019), "Financial, economic and legal aspects of streamlining the collection of land tax for condominiums and housing and communal services", *Ekonomika, finansy ta upravlinnia suchasnym mistom: mozhlyvosti, problemy, perspektyvy* [Economics, finance and management of the modern city: opportunities, problems, prospects], *materialy naukovo-praktychnoi konferentsii* [materials of the scientific-practical conference], Kyiv, Ukraine, pp. 31-34.

Стаття надійшла до редакції 12.12.2021 р.

УДК 658:005.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-200-204

АНАЛІТИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ ПРОЄКТУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОЦЕСНОЇ МОДЕЛІ БІЗНЕСУ

Єрохін К.Я.

к.е.н., доцент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: kostantiney@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0108-3659>

ANALYTICAL TOOLS FOR DESIGNING AN EFFECTIVE PROCESS MODEL OF BUSINESS

Yerokhin Kostiantyn

PhD (Economics), associate professor, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: kostantiney@krok.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0108-3659>

Анотація. Операційна ефективність дозволяє поєднати та гармонізувати правильний інструментарій з правильними процесами. В дані статті ми розглянемо підвищення ефективності компаній шляхом системної роботи з внутрішніми процесами, зокрема, фінансово-економічної функції бізнесу. Саме побудова оптимальних бізнес-процесів може допомогти кожному з працівників побачити стратегічну ціль, на яку впливають в тому числі його зусилля, його внесок в загальну справу. З іншої сторони, кожна дія в правильно побудованому процесі є прозорою, контрольованою, спрямованою на досягнення чітко визначеного результату – саме тому будь-яка, навіть найскладніша модель ведення бізнесу повинна складатися зі структурованих бізнес-процесів – як верхнього, стратегічного рівня, так і каскадного «приземлення» до найпростіших бізнес-процесів по всім функціям бізнесу. Метою статті є поглиблення теоретичних засад проєктування процесної моделі бізнесу шляхом застосування аналітичних інструментів. Методи дослідження: структурно-логічного моделювання, моніторингової, табличний. Оптимізація бізнес-процесів – це комплекс взаємопов'язаних управлінських, організаційних та інформаційних заходів, об'єднаних певною технологією, спрямований на поліпшення показників як окремих процесів, так і показників діяльності підприємства в цілому з метою задоволення потреб та очікувань зацікавлених сторін. Діагностика, моделювання та оптимізація бізнес-процесів необхідна, якщо періодично виникають такі проблеми у діяльності підприємств: конфлікти інтересів між відділами і співробітниками; зриви термінів поставки товару або надання послуги; надмірна завантаженість співробітників; обсяги реалізації зростають набагато повільніше, ніж розміри заробітної плати; обсяги продажів падають за зростання ринку збуту; собівартість продукції (послуг) значно перевищує заплановану; продукція (послуга) не відповідає потрібним вимогам якості тощо. Впровадження процесного підходу в компанії може зробити бізнес більш прозорим і передбачуваним, керованим, контрольованим. Він може допомогти побудувати дійсно працюючу систему мотивації для співробітників, коли кожен буде зацікавлений в досягненні результату. Це також можливість поліпшити взаємодію між відділами компанії і співробітниками. Коли процеси організації формалізовані і прописані, це зменшує вплив людського чинника, полегшує і прискорює процес адаптації співробітників.

Ключові слова: аналітичні інструменти; проєктування; ефективність; процес; модель бізнесу
Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 5

Annotation. Operational efficiency allows you to combine and harmonize the right tools with the right processes. In these articles, we will consider improving the efficiency of companies through systematic work with internal processes, in particular, the financial and economic function of business. It is the construction of optimal business processes that can help each employee to see the strategic goal, which is influenced by his efforts, his contribution to the common cause. On the other hand, every action in a properly constructed process is transparent, controlled, aimed at achieving a clear result - which is why any, even the most complex model of doing business should consist of structured business processes - both top, strategic and cascade "Landing" to the simplest business processes for all business functions. The aim is deepening the theoretical foundations of designing a business process model through the use of analytical tools. Research methods: structural-logical modeling, monitoring, tabular. Business process optimization is a set of interrelated management, organizational and information activities, combined with a certain technology, aimed at improving both individual processes and performance of the enterprise as a whole to meet the needs and expectations of stakeholders. Diagnosis, modeling and optimization of business processes is necessary if the following problems periodically arise in the activities of enterprises: conflicts of interest between departments and employees; delays in delivery of goods or services; excessive workload of employees; sales are growing much slower than wages; sales fall with the growth of the market; the cost of products (services) significantly exceeds the planned; products (services) do not meet the required quality requirements, etc. Implementing a process approach in a company can make business more transparent and predictable, manageable, controlled. It can help build a truly motivating system for employees when everyone is interested in

achieving results. It is also an opportunity to improve the interaction between the company's departments and employees. When the processes of the organization are formalized and prescribed, it reduces the impact of the human factor, facilitates and accelerates the process of adaptation of employees.

Key words: *analytical tools; design; efficiency; process; business model.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 5

Постановка проблеми. В сучасних умовах ведення бізнесу чи не найважливішою рисою успішних компаній є адаптивність та швидкість прийняття рішень, можливість адекватно реагувати на зміни оточуючого середовища. Кожна така зміна має миттєво відобразитися в операційній моделі ведення бізнесу та досягати максимальної ефективності в своїй діяльності. Адже ефективність в широкому сенсі – це досягнення максимального результату при мінімізації ресурсів та витрат, саме показник ефективності в фінансовому вираженні є одним з основних вимірників успішності бізнесу, а здатність адаптуватися до зміни умов на ринку свідчить про потенціал майбутнього успіху компанії.

Операційна ефективність дозволяє поєднати та гармонізувати правильний інструментарій з правильними процесами. Саме побудова оптимальних бізнес-процесів може допомогти кожному з працівників побачити стратегічну ціль, на яку впливають в тому числі його зусилля, його внесок в загальну справу. З іншої сторони, кожна дія в правильно побудованому процесі є прозорою, контрольованою, спрямованою на досягнення чітко визначеного результату – саме тому будь-яка, навіть найскладніша модель ведення бізнесу повинна складатися зі структурованих бізнес-процесів – як верхнього, стратегічного рівня, так і каскадного «приземлення» до найпростіших бізнес-процесів по всім функціям бізнесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Операційна ефективність, задачами якої є зменшення витрат та збільшення продуктивності, – це, у першу чергу, корпоративна культура, спрямована на задоволення клієнтів компанії шляхом надання їм цінних товарів та послуг. Це не лише активності та заходи, це – спосіб мислення. Перед усе, розглянемо визначення ефективності. Ефективний з точки зору effective означає «робити речі правильно» - тобто відповідно до процедури, регламенту,

стандарту тощо, efficient буде мати під собою основу «робити правильні речі», тобто досягати поставленої мети. Як показано на матриці ефективності, найвища ефективність (в тому числі операційна бізнес-ефективність) досягається через поєднання двох форм ефективності – робити правильні речі правильним способом. Часто при швидких змінах в оточуючому середовищі постає вибір – в бік якої ефективності слід рухатись, і з цієї точки зору для нас найважливішим видається наступний каскад прийняття рішень:

1) Робити «правильні речі» в «правильний спосіб»: верхній правий квадрант, ідеальний сценарій

2) Робити «правильні речі» в «неправильний спосіб»: верхній лівий квадрант, оптимальний сценарій

3) Робити «неправильні речі» (досягати нечітко визначених результатів, не розуміти кінцеву мету, не врахувати всі ризики і т. і.) в «правильний спосіб»: нижній правий квадрант, небажаний, але умовно прийнятний сценарій

4) Робити «неправильні речі» в «неправильний спосіб»: нижній лівий квадрант, небажаний сценарій, якого слід уникати при веденні бізнесу.

Розуміння двох аспектів ефективності дає підґрунтя для аналізу всіх операцій, які відбуваються в будь-якій компанії.

Поняття бізнес-процесів детально розглянуті в [1-3], здебільшого розглядаються як набір пов'язаних між собою дій і функцій, які виконуються для досягнення певного результату, при цьому такий результат має пряму або опосередковану цінність для зовнішнього або внутрішнього споживача, а також як послідовність дій кожного з учасників при виконанні певних процедур. Як правило, ці дії оформляються у текстовому вигляді або графічно за допомогою блок-схем. Візуалізація та опис потрібні для розподілу зон відповідальності між відділами і чіткого розуміння повноважень

співробітників. Завдяки моделюванню та опису бізнес-процесів, їх учасники щодня працюють на різних стадіях його життєвого циклу, що дає можливість максимально швидко досягти запланованого результату. У фахівців не виникає питань щодо того, хто за що відповідає в той чи інший момент виконання поставленого завдання. У разі конфлікту, блок-схема служить єдиним стандартом і аргументацією для виконавця, не допускаючи подвійних тлумачень щодо того, кому яке завдання потрібно виконувати на даному етапі.

Формулювання цілей статті. Мета статті - поглиблення теоретичних засад проектування процесної моделі бізнесу шляхом застосування аналітичних інструментів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Виділяючи в діяльності компанії окремі процеси, ми можемо домогтися більш ефективного виконання робіт. Серед простих, але дієвих інструментів ефективності можна виділити наступні [4]:

- Чітке розуміння вхідних ресурсів, які потрібні для початку певного процесу (це може бути сировина для виробництва, кошти, а для закупівлі, трудовий ресурс для виконання певних дій або ж інформація для її подальшої обробки чи прийняття рішень);

- Призначення виконавця на конкретному процесі (не працівника за ППБ та посадою, а саме роль, які потрібно буде виконувати на цьому процесі, з описом необхідних знань та досвіду);

- Планування чіткого результату, або вихідного продукту даного процесу (що саме ми маємо отримати після завершення всіх дій)

- Документування дій та результатів певного бізнес-процесу, автоматизація обліку чи управління;

- Контроль за ефективним та правильним виконанням всіх ітерацій (послідовності дій) такого бізнес-процесу.

Ми можемо також вибудувати найбільш оптимальну систему мотивації для співробітників, що працюють на певному процесі, і домогтися, таким чином, більшої продуктивності в роботі. Також важливо мати можливість оцінити роботу кожного

співробітника, упорядкувати і в разі потреби відрегулювати поточні дії. Також у кожного процесу є свій постачальник і споживач, який зацікавлений в отриманні результату або, інакше кажучи, виходу бізнес-процесу. Він може бути внутрішнім (співробітник компанії) або ж зовнішнім (покупці, клієнти, постачальники. Крім того, кожен бізнес-процес має свого керівника або менеджера. Це співробітник, який відповідає за ефективне виконання процесу. В окремих випадках у бізнес-процесу може бути також власник – це управлінець, який має повноваження оптимізувати, змінювати бізнес-процес та ін.

Для системного упорядкування процесів також важливо розуміти, що в будь-якому бізнесі існує кілька видів бізнес-процесів. Загалом всі бізнес-процеси можна розділити на три види:

- основні (операційні);
- керуючі (процеси прийняття рішень);
- підтримуючі (допоміжні, які самі по собі не створюють цінність для зовнішнього клієнта, але без яких неможливо здійснювати діяльність).

До основних, або операційних процесів, належать ті, що безпосередньо приносять компанії прибуток (створюють цінність для споживача). Це ті функції, які спрямовані на створення продуктів або послуг компанії.

До допоміжних або підтримуючих відносяться ті, які допомагають здійснювати основні бізнес-процеси, роблять можливим їх виконання. Наприклад, підбір персоналу або фінансова служба, адміністративні функції та ін. І нарешті, керуючі бізнес-процеси це функції, які виконують роль управління та розвитку всієї організації - стратегічне управління, аналіз, прийняття управлінських рішень, робота з даними та ін.

Крім цього, також слід врахувати, що незалежно від типу процесу можуть бути декількох рівнів. Процеси верхнього рівня – це так званий стратегічний рівень, на якому діяльність компанії описується крупно, «погляд зверху», не вдаючись у деталізацію і подробиці. Більш детальний опис діяльності відбувається на нижніх рівнях – функціональному та рівні оперативних дій.

Ще одним важливим групуванням бізнес-процесів є їх відношення до певної функції бізнесу. Втім, унікальність проєктного підходу полягає в тому, що більшість процесів бізнесу стосуються одночасно декількох функцій (або відділів, якщо користуватися термінологією ієрархічної структури). Саме з'єднання різних підрозділів, служб чи функцій бізнесу за допомогою процесів допомагає бачити загальну ціль, яку слід досягати всім залученим з точки зору задоволення потреб споживачів.

Систематизація бізнес-процесів починається з їх опису. Як правило, опис бізнес-процесів на першому етапі має здійснюватися за принципом «як є». Тобто, потрібно описувати ту ситуацію, яка є на даний момент в компанії. Отримана інформація візуалізується у вигляді набору діаграм. Створюється загальна схема процесу діяльності організації у цілому, де кожен елемент – це теж самостійний бізнес-процес; він розкривається більш детально на окремій схемі. Елементи отриманих схем також деталізуються до найпростіших операцій. Проаналізувавши «вузькі місця» і виявивши всі проблеми, застосовувати до описаних бізнес-процесів принцип «як треба» або «як має бути»). Особливо важливо при оптимізації та побудові нових процесів не забувати застосовувати принцип «KISS» (keep it simple – спрощуй все, що можна).

Крім цього, вивчаючи різні бізнес-моделі і аналізуючи практику оптимізації бізнес-процесів, ми повинні ознайомитися з матрицею Пола Хармона [5], яка має як стратегічний характер, беручи до уваги важливість процесу, так і враховує складність самого процесу. При групуванні бізнес-процесів за складністю та важливістю слід розуміти, що частину процесів можна «залишити на потім» (ті, які потрапляють в категорію «низька-низька»), частину – подумати над передачею на аутсорс, ще одну групу – підготувати для автоматизації, а найважливіші з точки зору важливості та складності – удосконалити (переглянути, провести аналіз, залучити експертів для застосування більш інноваційних та передових технологій тощо).

Про моделювання бізнес-процесів та системне управління ними (Business Process Management, BPM) давно знають у світі. Цей підхід лежить в основі процесного управління компанії, коли всі завдання і вся діяльність організації подаються у вигляді комплексу різних процесів, пов'язаних і взаємодіючих між собою.

Процесний підхід – це управління компанією на основі бізнес-процесів, які описані, регламентовані, знаходяться на постійному контролі і піддаються коригуванню у разі виявлення помилок виконання або відхилень від результатів. «Найголовніша перевага процесного управління компанії – це орієнтир на результат при оптимальному способі його досягнення».

Мета BPM – отримати уявлення про систему бізнес-процесів «як є», тобто про ті ланцюжки дій, які прийняті в організації на момент дослідження. Ця картина наявних бізнес-процесів дає змогу визначити вимоги до результату роботи кожної ланки в ланцюжку бізнес-процесів і, відповідно, показники ефективності кожної операції.

Перехід до процесно-орієнтованої моделі бізнесу можливий за допомогою проведення процесної реструктуризації, яка характеризується зміною структури процесів і є передумовою для вдосконалення системи управління. Для підвищення результативності та ефективності процесів слід приділити максимум уваги аналізу бізнес-процесів, щоб виявити проблемні місця, скласти план реорганізації процесів для їх удосконалення.

Висновки. Проєктування ефективної бізнес-моделі – це комплекс взаємопов'язаних управлінських, організаційних та інформаційних заходів, об'єднаних певною технологією, спрямований на поліпшення показників як окремих процесів, так і показників діяльності підприємства в цілому з метою задоволення потреб та очікувань зацікавлених сторін. Діагностика, моделювання та оптимізація бізнес-процесів необхідна, якщо періодично виникають такі проблеми у діяльності підприємств: конфлікти інтересів між відділами і співробітниками; зриви термінів

поставки товару або надання послуги; надмірна завантаженість співробітників; обсяги реалізації зростають набагато повільніше, ніж розміри заробітної плати; обсяги продажів падають за зростання ринку збуту; собівартість продукції (послуг) значно перевищує заплановану; продукція (послуга) не відповідає потрібним вимогам якості тощо. Впровадження процесного підходу в компанії може зробити бізнес більш прозорим і передбачуваним, керованим, контрольованим.

Він може допомогти побудувати дійсно працюючу систему мотивації для співробітників, коли кожен буде зацікавлений в досягненні результату. Це також можливість поліпшити взаємодію між відділами компанії і співробітниками. Коли процеси організації формалізовані і прописані, це зменшує вплив людського фактора, полегшує і прискорює процес адаптації співробітників.

Література:

1. Cook S. Process improvement: a handbook for managers. Aldershot, Hampshire, England; Brookfield, Vt., USA: Gower, 1996. 162 p.
2. Halpin, J. F. Zero Defects: A New Dimension in Quality Assurance. New York : McGraw-Hill, 1966. 228 p.
3. Parmenter D. Key Performance Indicators. New Jersey, USA: John Wiley & Sons, inc., 2007. 233 p.

4. Костіна О. М. Діагностика та управління бізнес-процесами у контексті антикризового управління підприємством. *Економічний науково-практичний журнал «Економіка і суспільство»*. 2017. № 10 С. 287- 297.

5. Harmon, Paul Business Process Change: A Managers Guide to Improving, Redesigning, and Automating Processes (The Morgan Kaufmann Series in Data Management Systems) Published by Morgan Kaufmann, 2003.

References:

1. Cook S. Process improvement: a handbook for managers. Aldershot, Hampshire, England; Brookfield, Vt., USA: Gower, 1996. 162 p.
2. Halpin, J. F. Zero Defects: A New Dimension in Quality Assurance. New York : McGraw-Hill, 1966. 228 p.
3. Parmenter D. Key Performance Indicators. New Jersey, USA: John Wiley & Sons, inc., 2007. 233 P.
4. Kostina, O. M. (2017), "Diagnosis and management of business processes in the context of crisis management", *Ekonomichnyi naukovo-praktychnyi zhurnal «Ekonomika i suspilstvo»*, № 10, pp. 287- 297.
5. Harmon, Paul (2003), Business Process Change: A Managers Guide to Improving, Redesigning, and Automating Processes (The Morgan Kaufmann Series in Data Management Systems).

Стаття надійшла до редакції 22.11.2021 р.

Розділ 10. Психологія

УДК 159.9

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-205-216

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Петрунько О.В.¹, Плющ О.М.²

¹ д.психол.н., старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² д.психол.н., старший науковий співробітник, доцент кафедри психології та педагогіки, НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», провідний науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна, e-mail: plyushch11@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-5148>

PROSPECTS OF APPLICATION OF ENVIRONMENTAL APPROACH IN MODERN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Petrunko Olga¹, Pliushch Oleksandr²

¹ Doctor of sciences (Psychology), senior research fellow, professor of psychology department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

² Doctor of sciences (Psychology), Senior Researcher, associate professor for National Technical University of Ukraine Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, leading researcher, Institute for Social and Political Psychology, Kyiv, Ukraine, e-mail: plyushch11@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8398-5148>

Анотація. У статті проаналізовано особливості функціонування системи «людина – середовище» в реаліях сучасного постінформаційного, постмодерного світу та пов'язані з цим ризики. Показано зміни цього середовища, спричинені включенням туди принципово нового агента економічного, політичного, соціально-психологічного впливу – засобів масової комунікації. Показано також негативні наслідки такого включення. Метою дослідження є встановлення перспектив застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях. Означено основні поняття і положення екологічного підходу в застосуванні його до сучасних психологічних досліджень. Особливу увагу приділено висвітленню таких понять, як «екологічне мислення», «екологічна свідомість», «екологічні комунікації», «екологічна валідність», «екологічна криза». Проаналізовано взаємозв'язки між означеними цими поняттями психологічними та соціально-психологічними феноменами. Акцентовано увагу на доцільності наукових досліджень екологічної кризи та кризових станів особистості в цих умовах саме в парадигмі екологічної психології, тобто з урахування увідповіднення особистості із середовищем її буття, її професійної діяльності, її особистісного розвитку. Обґрунтовано доцільність застосування системи психотехнік з вироблення мотивації та навичок екологічної комунікації, заснованих на методології під назвою «політика змін». Політика змін – як екологічна технологія запобігання і подолання екологічної кризи – має здійснюватися в трьох основних напрямках: 1) як політика переорієнтації свідомості, життєвих позицій, переконань в напрямі виходу за рамки обмежень у простір альтернативних ідей і дій; 2) як пошук екологічного середовища для розвитку і самореалізації, переорієнтація власних комунікацій на засадах ціннісно-орієнтаційної єдності з цим середовищем, спільних з ним смислів, цілей, оцінок, дій, заснованих на «емпатійній формулі» тощо; 3) як політика розвитку особистості та зміцнення системи її ресурсів.

Ключові слова: система «людина – середовище»; екологічний підхід; екологічне мислення; екологічна поведінка; екологічні комунікації; екологічна валідність; екологічна криза; політика змін.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 14

Annotation. The article analyzes the peculiarities of the functioning of the system "man – environment" in the realities of the modern post-information, postmodern world and the risks associated with it. The changes of this environment caused by the inclusion of a fundamentally new agent of economic, political, socio-psychological influence – the media are shown. The negative consequences of such inclusion are also shown. The aim of the study is to establish prospects for the application of the ecological approach in modern psychological research. The main concepts and provisions of the ecological approach in its application to modern psychological research are indicated. Particular attention is paid

to the coverage of such concepts as "environmental thinking", "environmental awareness", "environmental communications", "environmental validity", "environmental crisis". The interrelationships between the psychological and socio-psychological phenomena defined by these concepts are analyzed. Emphasis is placed on the expediency of scientific research of ecological crisis and crisis states of the individual in these conditions in the paradigm of ecological psychology, ie taking into account the correspondence of the individual with the environment of his life, his professional activity, his personal development. The expediency of using a system of psychotechnics to develop motivation and environmental communication skills based on a methodology called "change policy" is substantiated. The policy of change - as an environmental technology to prevent and overcome the environmental crisis - should be implemented in three main directions: 1) as a policy of reorientation of consciousness, life positions, beliefs in the direction of going beyond the limits of alternative ideas and actions; 2) as a search for an ecological environment for development and self-realization, reorientation of own communications on the basis of value-oriented unity with this environment, common meanings, goals, assessments, actions based on "empathy formula", etc.; 3) as a policy of personal development and strengthening the system of its resources.

Key words: human-environment system, ecological approach, ecological consciousness, ecological behavior, ecological communications, ecological validity, ecological crisis, policy of change.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 14

Постановка проблеми.

Постінформаційний, постмодерний глобальний світ ознаменований новими трендами суспільного розвитку та появою нових соціокультурних і психологічних феноменів, які, з одного боку, є чинниками соціального прогресу, а з другого – вони є чинниками ризику, що спрямовують сучасні суспільства на шлях неоптимального, неекологічного розвитку. Один з таких трендів полягає в ускладненні та якісних змінах комунікацій у системі «людина-середовище».

Природні (екологічні в природних реаліях існування) умови буття людини в Світі все більше замінюються штучно створеними умовами, існування в яких є менш динамічними і творчим, а натомість – більш уніфікованим та технологізованим.

Сучасний, значною мірою штучний, віртуальний світ з усіма його симулякрами все більше витісняє з життя людства «природний світ людей і речей», і традиційному емпіричному спогляданню навколишнього світу, «живому» спілкуванню з ним і його учасниками належить все менше часу [3].

Новітні інформаційно-комунікаційні технології – як тло й інструмент функціонування мережевих суспільств – спричинили фундаментальні зміни, які є ознаками мережевого соціуму:

1) звузили ринок праці і зменшили необхідність людини в праці, звільнили людину від економічних зв'язків, послабили зв'язок між працею та її

оплатою, розмили кордони між роботою і вільним часом;

2) спричинили зростання некерованого, неринкового виробництва товарів і послуг, які не піддаються ринковому менеджменту;

3) породили нові форми власності, кредитування, юридичних послуг, нову бізнес-культуру, названу «економікою обміну»;

4) актуалізували нові, «не-грошові» джерела багатства, які можливі в результаті мережевої взаємодії, та якісно нову «валюту» інформаційного капіталізму (вільний час, віртуальну комунікацію, нові форми громадської участі, безкоштовні речі й широкий обмін ними тощо);

5) створили нові соціальні мережі, де обертається інформація, яка належить усім і одночасно не належить нікому, і яка вже не розглядається як «суспільне благо» (у традиційному розумінні);

6) уможливили появу мережевих груп «без лідерів», підприємств «без начальників» тощо;

7) змінили традиційні уявлення про здоров'я, сексуальність, стать, гендер тощо;

8) покликали до життя нові форми індивідуально-особистісних форм соціальної активності й самоорганізації [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Через це тлом людського буття стає інтелектуальний дисонанс, відчуття невідповідності між необхідним і можливим, занепокоєння, тривога, стан «неоптимальної фрустрації», що, за А. Маслоу є «зоною ризику» і джерелом виникнення стресу як «межового

переживання» [7]. Усе це може розглядатися як:

1) наслідок неоптимального, неекологічного включення особистості в соціальне та професійне середовище та неефективної її соціалізації в цілому;

2) процес і результат неекологічного її функціонування не лише в професійній сфері, а й у більш широкому контексті життя поза межами професії, у просторі всіх інших сфер буття, в т.ч. і буття глибоко особистого, морального, духовного. Неоптимальна фрустрація і стрес, які виникають через порушення обміну інформацією та енергіями в системі «людина – середовище», свідчать також і про дефіцит внутрішніх і зовнішніх ресурсів соціальних суб'єктів та нересурсний, неекологічний їх стан в цілому [7].

Підміна природних умов існування людства на штучні й симулякризовані позначається не лише на якості особистого і соціального його буття в усіх сферах і на всіх рівнях його організації, а й на стані його фізичного, психічного та морального здоров'я.

Саме з цим філософи, культурологи, соціологи, психологи, педагогічні і медичні працівники пов'язують урізноманітнення і кількісне зростання психічних проблем соціального походження (таких як тривога, депресія, апатія, абулія, збудливість, неконтрольована соціальна агресія тощо), знецінення «живих» соціальних комунікацій та девальвацію їх якості та інші ознаки так званої екологічної кризи, яка ставить під загрозу гармонійне, екологічне існування людини в Світі і пояснює причини зростання прибічників екологічного підходу, аналізу якого і присвячено дану статтю.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є встановлення перспектив застосування екологічного підходу в сучасних психологічних дослідженнях.

Викладення основного матеріалу дослідження. Ідеї щодо природодоцільного, увідповідненого зі Світом, екологічного буття людини в різних середовищах її існування – як умови

її особистісного розвитку – відомі і мали статус публічних дискусій з часів давнього філософа Авіценни. Вже тоді ці ідеї свідчили про прагнення людства до гармонійних взаємин із Світом в ім'я власного фізичного і духовного здоров'я, а в разі усвідомлення небезпек – протидії їм, відновлення і зцілення (від англ. – healing) [3].

Ці ідеї поступово еволюціонували в напрямі від синкретичного (архаїчного) розуміння буття людини в Світі до розуміння системного, антропоцентричного, екологічного. І саме на них ґрунтується один з представницьких сучасних науково-прикладних трендів – екологічний підхід (зокрема, екологічна психологія).

Цей тренд став надзвичайно затребуваним в умовах інформаційних (постінформаційних, а наразі вже й постпостінформаційних) реалій, де традиційні агенти й інститути соціалізації (сім'я, референтні соціальні групи, держава, церква, освітні заклади тощо) вимушено поступилися значною часткою свого авторитету новому, філогенетично молодшого, але надзвичайно самодостатньому і конкурентоспроможному соціальному актору – засобам масової комунікації і в т.ч. мережевим медіа.

У зв'язку з цим психосоціо-культурна система, яку С.Л.Рубінштейн та інші представники школи діяльнісного підходу називали «Людина – Світ» [10], набула принципово нового виміру: з діади вона перетворилася на тріаду і нині постає як система «Людина – інформаційні технології – Світ», а отже, всі соціокультурні, психосоціальні й інші процеси в суспільстві опосередковуються масмедіа та мережевими технологіями. Ця нова парадигма стосунків людина зі Світом нині набула статусу методологічного принципу досліджень особистості [8; 13].

На науковому етапі становлення психології, тобто на етапі математичних вимірювань та емпіричної верифікації психологічних феноменів в умовах класичного лабораторного експерименту,

було отримано й осмислено чимало відомостей про стосунки людини з навколишнім світом. Ці відомості були конкретизовані і отримали широке визнання у концепції ноосфери В.І. Вернадського, який розглядав ноосферу як вищу стадію розвитку біосфери, коли визначальним фактором стає розумна і доцільна діяльність людини. Перетворення біосфери на ноосферу він пов'язував з розвитком науки, поглибленням наукового проникнення в суть що відбуваються в природі процесів і організацією на цій основі раціональної людської діяльності.

Вчений був переконаний, що ноосферне людство знайде шлях до екологічної рівноваги на планеті, розробить і здійснить на практиці стратегію безкризового розвитку. При цьому В.І. Вернадський вважав, що людина цілком здатна прийняти на себе функції управління екологічним розвитком планети в цілому [1].

Іншим знаним дослідником взаємодії людини з середовищем є К. Левін. Згідно з концепцією «життєвого простору» К. Левіна, психологічний характер взаємодії людини і середовища визначає сукупність усіх впливів на людину в даний момент часу. Ці впливи К. Левін називав «психологічними фактами», і вони включають в себе внутрішні (голод, втома) і зовнішні «події» (наявна соціальна ситуація та спогади про минуле). Тож «життєвий простір» («життєве поле»), на думку К. Левіна, це феноменальний світ особистості, її психологічна реальність, що містить події, здатні впливати на поведінку людини, і в контексті його «теорії поля» поведінка розглядається як функцію життєвого простору в даний момент часу, «тут і тепер» [5].

Тож, згідно з концепцією «життєвого простору» К. Левіна, особистість – це складна енергетична система, а тип енергії, який гарантує оптимальне функціонування цієї системи, називається психічною енергією. Психічна енергія активується потребами людини, переноситься на навколишні об'єкти, які стають валентними і починають притягувати або

відштовхувати особу. кордон між життєвим простором і зовнішнім світом в теорії поля нагадує скоріше проникну мембрану або мережу, ніж стіну або жорсткий бар'єр. вивільняється, коли людина намагається повернути рівновагу після того, як потрапляє в стан нестабільності й нерівноваги. Нерівновага, як це описав К. Левін у його теорії поля:

1) продукується зростанням напруги в одній частині поля щодо інших його частин в результаті зовнішньої стимуляції або внутрішніх змін;

2) є показником активної взаємодії внутрішніх, психологічних сил особистості (потреб, мотивів, цінностей, смисложиттєвих орієнтацій тощо) із зовнішніми, соціальними силами (умовами середовища і т. ін.). Внутрішній життєвий простір особистості і її зовнішній світ взаємопов'язані, і питання полягає насамперед у природоцільності й екологічності цих зв'язків [5].

Номінально екологічний підхід (Ecological approach) – як окремий науковий напрям в науках про поведінку людини виокремився в 50-60-х рр. ХХ ст. в США в рамках психологічної течії New Look. Його засновниками можна вважати Р. Бенедикт, Ф. Гейзенберга, Дж. Гібсона, Х. Кохута, К. Левіна, Т. Лукмана, А. Маслоу, Н. Талеба, А. Шюца та інших представників школи гуманістичної психології. Ці автори ввели в науковий дискурс психології базові ідеї екологічного підходу та його поняття: екологічний світ, екологічне середовище, екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічна поведінка, екологічні комунікації, екологічна валідність, екологічна криза тощо.

Вони наголосили на тому, що людство вступило в нову (інформаційну) добу свого розвитку, а відтак змушене зануритися й існувати в неприродному, незвичному, штучно створеному й симулякризованому середовищі, головні ознаки якого – непередбачуваність, непрогнозованість, турбулентність. Таке середовище ставить високі вимоги до адаптаційних ресурсів людини, потребує від неї вагомих

енергетичних витрат, і це може призвести до енергетичного виснаження (у зв'язку з цим у науковому дискурсі психології усталилося поняття «екологічна валідність»). Це поняття спочатку застосовувалося психофізіологами (зокрема, Дж. Гібсоном) для означення екологічного сприйняття людиною фізичних подразників від навколишнього середовища.

Однак згодом воно набуло ширшого застосування в різних наукових школах і практиках, і нині – як наукова метафора – використовується для позначення якості життєвого простору і комунікацій особистості на всіх рівнях і усіх сферах її життя [2; 4; 5; 7; 11; 14].

Не випадково саме в цей період розвитку науки і суспільного розвитку в цілому наукова думка (американська, європейська, східна) дійшла висновку, що класична лабораторна психологія не дає цілісного уявлення про поведінку людини в реальному соціальному світі (через неможливість урахувати всі чинники («змінні»), які визначають поведінку людини в природних умовах. У зв'язку з цим постали питання:

1) про низьку екологічну валідність даних, отриманих в лабораторних експериментах;

2) низьку придатність цих даних для опису і прогнозування поведінки людини поза рамками цих експериментів;

3) необхідність пошуку нових шляхів і технологій для впровадження [3].

Результатом наукових пошуків у напрямку «екологізації» буття людини в світі став новий напрям знання – екологічна психологія (Ecological Psychology). Ідеї екологічної психології щодо екологічного буття людини в світі набули поширення з переходом людства в індустріальну, технократичну, а згодом – в інформаційну та постінформаційну добу його розвитку, із зміною традиційно природних (у зв'язках з «живою» природою) умов існування людства на умови існування в середовищі, штучно створеному ним самим (промисловому, а далі – інформаційному, цифровому). Цей напрям, з одного боку,

спричинився еволюційним розвитком буденної і наукової свідомості та збільшенням їх пояснюваних можливостей, а з другого – спричинив дальший її розвиток.

Тож цілком закономірно в громадському і науковому дискурсі з'явилося й усталилося поняття «еко-підхід» як придатне для пояснення психологічних явищ, пов'язаних з безпечним, природодоцільним, психологічно комфортним, екологічним існуванням людини в Світі.

Нині екологічний підхід має широкі і вузько специфічні тлумачення, і кожне з них в означених ними межах придатності (екологічної валідності) має ту чи ту прогностичну цінність. Екологічні ідеї, народжені в школі біоекології, вийшли в значно ширший простір буття людства – в особистісний і соціальний простір буття людини, а також у простір буття і функціонування соціальних груп і спільностей (популяцій) та характеру взаємозв'язків між елементами цих екосистем як всередині них, так і з іншими екосистемами і їх елементами.

Одним з найвиразніших в сучасній екологічній психології є соціально-екологічний підхід, який сформувався в 60-70 рр. ХХ століття. Цей підхід орієнтований на вивчення соціально-психологічних аспектів життя індивідуальних і колективних суб'єктів в умовах міста. Основні його напрямки:

1) дослідження проблем на рівні людських популяцій, коли в центрі уваги знаходяться закономірності, які виявляються тільки на макрорівні, а не на рівні окремих індивідів;

2) використання соціальних категоріальних аналогів екологічних понять, що дає змогу по-новому описувати і пояснювати соціальні феномени;

3) орієнтація на вивчення функціональних, а не причинно-наслідкових зв'язків в екосистемах людини, що пояснює взаємозв'язки між змінними, які не пов'язані логічними зв'язками, але корелюють між собою [3].

Екологічна психологія – це:

1) психологія екологічної свідомості (екологічного мислення);

2) психологія екологічної поведінки (екологічних комунікацій).

Прикладом екологічної свідомості, за М. Ротером та Дж. Шуком, є лін-мислення (lean-thinking), яке ґрунтується на усвідомленні суб'єктом власних можливостей і компетенцій, розуміння ним шляхів і засобів оптимізації своєї професійної діяльності та опертя на ті з них, які не є «ризикованими», а гарантують заощадження ресурсів, керовану адаптацію до змін, керовану творчість, самоменеджмент і керовані самозміни, психологічну стійкість, а отже – психологічну безпеку в цілому. Лін-мислення орієнтоване на:

1) пошук кращої альтернативи з багатьох можливих (у сучасних екологічних концепціях акцентується увага на «плюралізмі думок», що дає можливість для обміну альтернативними баченнями, і власне в цьому полягає «екологічність»);

2) пошук комфортного, екологічного середовища, віднаходження різних варіантів виходу із «зони небезпеки (ризик)» в «зону комфорту»;

3) орієнтацію на отримання максимальної користі для себе («скероване на себе мислення», «кероване бачення», а відтак – самокерованість суб'єкта) [9].

Здатність до лін-мислення дає можливість творчо змінювати суб'єктивне, химерне, примарне, не пов'язане з реальністю, стереотипне на альтернативне, об'єктивне, доцільне, багатовекторне; здатність до розширення «картини світу», пошуку узгодження бажаного і реального, досягнення психодинамічної єдності, отримання «нового результату», «нової якості»; абстрагування, або здатність до «відокремлення від травми», продукування стану «живої основи» як маркера того, що «травму пережито», прагнення руху в нове [9].

Отже, лін-мислення – це мислення високо усвідомлене, поєднане з так званим «особистісним компонентом». За С.Л. Рубінштейном свідоме мислення, або свідомість – це не тільки відображення

і сприйняття себе і світу, а й ставлення до сприйнятого, тобто це ще й її «внутрішня позиція» («внутрішня свобода»), яка є не лише каталізатором дій, а й складовою ресурсної системи і «поля безпеки» особистості [10].

Ставлення – це одна з фундаментальних наукових ідей, яка розроблялася в рамках філософії, математики, логіки, психології, біології та інших наук. Категорія «ставлення»:

1) все пов'язує, об'єднує, є підставою для виділення з дійсності нових цілісних об'єктів;

2) дає змогу описувати різні сторони дійсності та інтегрувати їх в цілісному описі;

3) розкривається через поняття «зв'язок», взаємозв'язок, взаємодія, взаємозалежність.

Усвідомлене (екологічне) мислення, свідоме позитивне (екологічне) ставлення до світу, позитивні емоційні переживання (екологічні емоції) є, одного боку, основою готовності вступати в комунікації з іншими людьми, основою кооперації й консолідації з ними, а з другого – це все слугує індикаторами асертивної (екологічної) поведінки, заснованої на довірі, емпатії, взаєморозумінні, пошуку психологічно комфортних (екологічних) контактів, які гарантують особистісне зростання в комфортному середовищі.

Екологічна поведінка в екологічному середовищі – це практична реалізація екологічних комунікацій – екологічного обміну інформацією (знаннями), емоціями (почуттями, ставленнями, станами), інтеракціями (діями, взаємодіями, поведінковими актами тощо). Екологічні комунікації – це комунікації достатні для задоволення основних соціальних потреб людини.

Натомість неекологічна (дефіцитарна, неякісна) комунікація означає брак або викривлення цього обміну, що неодмінно екстраполюється на всі сфери особистого і соціального життя людей, на їхню діяльність, соціальні відносини тощо і в т.ч. є чинником непорозуміння і конфліктів між ними.

Практично кожна друга людина у своєму житті мала справу з ситуаціями неекологічних комунікацій (маніпуляціями, психологічним тиском, емоційним насильством тощо), і навіть якщо їй вдавалося відносно швидко оптимізувати відповідну ситуацію, змінити її за допомогою засобів і прийомів копінг-поведінки, певні негативні її наслідки не завжди миналися безслідно і будь-як включалися в дискурс її життєвого досвіду як маркери неекологічних відносин із світом.

Екологічні комунікації полягають насамперед в:

1) емпатії, тобто глибокому співчутливому усвідомленні внутрішнього досвіду та почуттів інших людей, в здатності слухати і чути іншу людину з розумінням та прийняттям;

2) толерантному ставленні до будь-якої іншості, в т.ч. до інших людей;

3) самоусвідомлення і самопереживання, розумінні своїх і чужих почуттів та потреб;

4) чесному самовираженні, здатності висловлюватися правдиво та заявляти про свої потреби, не звинувачуючи і не критикуючи інших;

5) відповідальності за власні думки, оцінки, почуття і переживання, визнанні очевидних фактів життя тощо [6; 11; 12; 13].

Екологічні комунікації, засновані на екологічному мисленні (як стратегії екологічного світобачення і відповідного світосприйняття) та екологічна поведінка (як інструмент практичного впровадження, реалізації таких стратегій) гарантують психологічну цілісність особистості та екологічне її функціонування у світі. Їх платформу становлять:

1) критичне, рефлексивне мислення;

2) здатність ухвалювати свідомі рішення у разі розпізнавання маніпуляцій і «шахрайства» (фальш-враження), коли внаслідок ситуативного розвитку підміняються «природні реакції» особистості на реакції «штучні» та формуються стало внормовані механічні дії

та сфальшований професійний і соціальний досвід;

3) настанови на якісні соціальні комунікації та реалізацію в них ідей ціннісно-орієнтаційної єдності з їх учасниками;

4) високий потенціал креативності, настанова на творче розв'язання проблем, пошук альтернативних підходів і рішень в найрізноманітніших ситуаціях життя;

5) уміння і навички саморегуляції, самоменеджменту, самоконтролю тощо;

6) осмислені життєві домагання та орієнтації особистості у напрямі самоздійснення й особистісного руху в просторі невизначеності, в т.ч. зріла Я-позиція;

7) зріла ресурсна система особистості, достатні адаптаційні ресурси, в т.ч. й із забезпечення себе від деструктивних середовищних впливів, правильний їх розподіл і відновлення, високий адаптаційний потенціал особистості [13].

У контексті готовності і здатності людини – як суб'єкта індивідуального і соціального життя – підтримувати доцільні, взаємовідповідні (екологічні) стосунки зі Світом і в екологічний спосіб рухатися в напрямку самореалізації та самоактуалізації важливим є питання про її особистісні ресурси, точніше їх систему, яка створює її «поле безпеки» і слугує надійним та екологічним «психологічним бар'єром її міцності». Цю систему становлять внутрішні (індивідуально-психологічні) та зовнішні (мета-соціальні, соціальні, вузькопрофесійні, організаційні тощо) ресурси особистості. Можна також розглядати ресурсну систему особистості як таку, що складається з поєднання:

1) когнітивних ресурсів (свідома самоідентифікація, заснована на рефлексії і адекватній оцінці своєї продуктивності, відповідальності, дотриманні власних переконань і цінностей з урахування набутого досвіду тощо);

2) емоційних ресурсів (емоційний тонус, зацікавлене позитивне ставлення до оточення, розуміння і контроль емоцій, здатність адаптивно проживати психотравмівні обставини життя,

відновлювати власний психологічний комфорт у разі переживання тривоги, безпорадності і незадоволення собою, своєю життєвою і професійною компетентністю тощо);

3) інтерактивних ресурсів (готовність і здатність до якісних особистісних і соціальних комунікацій, причетність до свого ком'юніті, інтерактивний обмін з ним тощо) [9; 13; 14].

Саме ці ресурси гарантують їй:

1) рефлексивне осмислення дійсності (світу, себе самої, свого досвіду тощо);

2) успішну діяльність в умовах сучасних соціальних і професійних реалій;

3) контроль за станом власних внутрішніх ресурсів та їх відновленням;

4) активний пошук власної еко-історії із структурування і збагачення суб'єктно-екологічного досвіду;

5) активність у житті в цілому та в професійній діяльності;

6) вибір екологічних шляхів вирішення проблем;

7) здатність бачити екологічність в соціальних процесах, у т.ч. в сфері освіти;

8) бажання і здатність створювати нові цінності в усіх сферах свого життя;

9) соціальну причетність і задоволення базових психофізіологічних та соціальних потреб.

Тотальний і за давнини (тривалий) брак когнітивних, емоційних та інтерактивних ресурсів особистості для її природоцінного і комфортного функціонування в світі дають підстави говорити про феномен екологічної кризи. Цей феномен презентований у науковому дискурсі сучасної психології під таким маркерами, як, наприклад, дезадаптація, стрес, фрустрація, життєва криза тощо. Це стан глибокого психологічного дисонансу й дискомфорту, невдоволення обставинами свого життя і собою тощо, який переживається людиною на когнітивному, емоційному й поведінковому рівнях.

Ознаки екологічної кризи виявляються на всіх рівнях соціального включення особистості:

1) на макросоціальному рівні (як соціальний вектор її життя й

функціонування, її світогляд, життєві домагання, життєвий шлях, смисложиттєві орієнтації, ідентифікація з певною професійною спільнотою тощо);

2) на соціальному, або мезорівні (членство у соціальних групах та соціальне самопочуття у цих групах, професіоналізація й професійне становлення і т. ін.);

3) на макрорівні (як думки, емоції, поведінкові акти, що виникають і розвиваються у внутрішньому світі особистості, включаються в систему її особистісних ресурсів, пронизують усю її внутрішню структуру і реалізуються в її міжособистісних контактах і стосунках).

Стан екологічної кризи потребує якнайшвидшої психологічної корекції, адже наслідком тривалої екологічної кризи є деструктивні взаємини з собою, з оточенням, зниження соціальної, в т.ч. професійної мотивації, «виключення» з соціуму, соціальна ізоляція й самоізоляція і т. ін.

Як зазначалося наспочатку, сучасне людство не лише змушене існувати в умовах постійних і неunikних змін, пов'язаних з інноваційними процесами в усіх сферах життя суспільства, а й мусить увідповіднюватися з цими змінами, «йти в ногу» з ними. Функціонування в умовах постійних змін, а отже в умовах непередбачуваності, невизначеності, турбулентності, є досить стресогенним і виснажливим, оскільки вимагає від постійної мобілізації та витрат адаптаційних ресурсів, створює стан хронічної напруги як для кожної окремої людини, так і для суспільстві в цілому.

А відтак постає питання, як ставитися до неодмінності змін, коли природним є прагнення людини залишатися в стані стабільності і «зоні комфорту»: накопичувати напругу і стрес (це – неекологічна, невротична позиція, позиція уникання невдачі і поразки) чи оптимістично сприймати неunikність ситуацій, які змушують до змін, і якнайоптимальніше використовувати можливості, які несуть зміни та змінюватися разом з ними (це – позиція

екологічного бачення світу, позиція соціального оптимізму). Наукові рефлексії з приводу цієї проблеми зрештою оформилися в єдину концепцію під назвою «політика змін» [2; 9; 13; 14].

Політика змін – це екологічна система ідей, що надають якісно новий погляд на функціонування і розвиток «живих» біопсихосоціальних систем різного рівня складності. Зокрема, йдеться про:

1) їх ресурсність, тобто про наявність у них необхідної для нормального функціонування системи ресурсів (когнітивних, емоційних, інтерактивних) та оптимальне їх використання на шляху досягнення «результату результату»;

2) розвинене ефлексивне, у т.ч. лін-мислення, згідно з яким найголовнішим для людини – як біопсихосоціальної системи – є пошук опор, що гарантують їй максимально безпечну в психологічному сенсі і при цьому максимально успішну діяльність;

3) ціннісно-орієнтаційну єдність (внутрішню і зовнішню) щодо бачення перспектив соціального включення, а також особистісного та професійного розвитку.

У традиціях еко-підходу особистість розглядається як ідеальна біопсихосоціальна система (ресурсна, рефлексивна, поліфункціональна, адаптивна, стресостійка, конкурентоспроможна тощо) завжди готова до змін та успішного функціонування в умовах непередбачуваності й невизначеності [11]. Таке розуміння спонукає брати до уваги потенціал розвитку і саморозвитку особистості як ресурсної системи, яка, за С.Л. Рубінштейном, здатна тримати свій фізичний і духовний баланс, швидко його відновлювати та оптимально використовувати [10]. Ці ідеї лежать в основі технологій, орієнтованих на екологічну діяльність людини в сфері особистої та професійної реалізації.

Готовність до змін гарантує:

1) високий ступінь особистої свободи, успішну реалізацію її волевиявлення, усвідомлення себе як істоти волелюбної і

незалежної від зовнішніх обставин життя, як суб'єкта власних рішень тощо;

2) значно вищу ефективність і «незакомплексованість» її мислительних процесів, не фрагментарне, мозаїчне, а системне бачення нею світу [2; 5; 6; 11].

Натомість страх змін, їх уникання чи відхилення (неприйняття) призводить до того, що баланс у системі «людина – середовище» порушується, і світ та взаємини з ним викривляються й надмірно драматизуються.

Згідно з принципом невизначеності, сформульованим невідомий простір сприймається фрагментарно, «окремими порціями», які не складаються в єдину картину. Фрагментарне бачення полягає в тому, що через малі проміжки між окремими «порціями» (фрагментами), які неможливо відрефлексувати, вони неначе «зливаються» і світ здається цілісним, неперервним. Однак це лише ілюзія цілісності і джерело численних когнітивних помилок [2]. І це серйозне методологічне і практичне питання, яке потребує уваги і розв'язання.

У традиціях екологічного підходу екологічне функціонування суб'єктів соціальної реальності в умовах нав'язаної їм фрагментарності розглядається у зв'язку з усвідомленням і прийняттям ними неунікності і доцільності цих змін – як у їхньому професійному просторі, так і в просторі їхнього життя в цілому.

А це передбачає активний пошук «свого» екологічного середовища для розвитку і самореалізації, заощадливе ставлення до особистих та професійних ресурсів і, відповідно, сприяє самовдосконаленню і самореалізації та підтверджує готовність особистості до змін, активує її творчий потенціал, гарантує комфортне її самопочуття в умовах невизначеності. Ці міркування узагальнено у фаховій літературі під назвою «політика змін», колективне авторство якої належить М. Джеймсу, М. Ротеру, Дж. Шуку, Т. Лукману, Н. Талебу, А. Шюцу, М. Фуллану та іншим дослідникам [9; 11; 13; 14].

Згідно з самовпорядкувальною моделлю говності до змін невід'ємним інструментом самоорганізації особистості в ситуаціях змін є здатність управляти змінами як потоком досвіду та оцінювати їх доцільність у контексті професійної реалізації й особистісного зростання з огляду на пріоритетні мотиви, орієнтації, цінності. Головні принципи цього:

1) постановка цілей та контроль їх досягнення (принцип самоконтролю);

2) бездоганна віра в досягнення поставлених цілей (принцип віри);

3) очікування, що бажане стане реальним (принцип очікувань);

4) притягування людей і можливостей, які сприяють досягненню мети (принцип притягування);

5) переконання в тому, що все, що відбувається, наближає до реалізації мети (принцип відповідності);

6) вивільнення енергії та особистісного потенціалу (принцип активності) [13]. Усі ці принципи можуть бути реалізовані лише в стані мобілізації ресурсів особистості як суб'єкта цих змін.

Висновки. 1. Базовим методологічним принципом досліджень особистості в традиціях екологічного підходу є дотримання парадигми «Людина – Світ», або «буття-в-Світі», «існування-Людини-в-Світі». Поза цим існуванням цінність будь-яких емпіричних та експериментальних досліджень істотно зменшується. Людина і Світ співвіднесені одне одному і становлять нероздільну, сутнісну, системну цілісність. Категорія Світ означає не тільки природні, об'єктивно-матеріальні властивості середовища існування Людини, а й її суб'єктивне ставлення до цього середовища, до себе самої і до умов свого існування в ньому. Осягнення світу як цілісного здійснюється в процесі розміщення себе в середовищі свого існування, дій, діяльностей, функціонування в ньому.

2. Вихідними положеннями для психологічних досліджень в традиціях екологічного підходу є такі:

1) особистість є ідеальною біопсихосоціальною системою

(рефлексивною, ресурсною, адаптивною, стресостійкою, поліфункціональною, конкурентоспроможною тощо);

2) вона завжди готова до змін та успішного функціонування в умовах непередбачуваності й невизначеності;

3) її психічний розвиток, мислення, поведінка, якість її комунікації, її психічне здоров'я і психологічне самопочуття розглядаються у її взаємозв'язках з навколишнім середовищем – природним, інформаційним, освітнім, професійним, тобто в рамках системи «Людина – Середовище».

3. У дискурсі екологічної психології базовими є поняття «екологічне мислення», «екологічна свідомість», «екологічна поведінка», «екологічні комунікації», «екологічна валідність», «система адаптаційних ресурсів особистості». Означені цими поняттями феномени гарантують особистості – як суб'єкту індивідуального і соціального буття – нетравмівне, адаптивне, екологічне функціонування у середовищі власного розвитку.

4. У сучасному постмодерному світі існує очевидний конфлікт між особистими адаптаційними ресурсами людини і умовами турбулентного середовища, яке вона свідомо обирає або ж у якому вона змушена перебувати попри свою волю. Не так багато осіб успішно і творчо здійснюють свій вибір для подолання цього конфлікту в межах екологічної валідності. Переважна більшість з них потрапляє в ситуації екологічної невалідності, або в стан екологічної кризи. Екологічна криза потребує якнайшвидшого розв'язання, оскільки їх близькі і віддалені наслідки для особистості можуть виявитися надзвичайно травмівними і навіть не виправними.

5. Упередження екологічної кризи в живих біопсихосоціальних системах передбачає:

1) наявність необхідних цим системам ресурсів (особистісних, когнітивних, емоційних, інтерактивних) та оптимальне їх використання для досягнення успіхів на рівні «результат результату»;

2) критичне лін-мислення, зорієнтоване на пошук опор, які гарантують максимально успішну і максимально безпечну діяльність; 3) ціннісно-орієнтаційну єдність (внутрішню і зовнішню) щодо бачення перспектив особистісного та професійного розвитку. Ці ідеї теоретично і практично втілено в так концепції «політика змін».

6. Політика змін – як нова екологічна технологія запобігання екологічної кризи – реалізується в трьох основних напрямках:

1) як політика переорієнтації свідомості, життєвих позицій, переконань в напрямі екологічного лін-мислення як вихід за рамки застарілих обмежень у простір альтернативних ідей, здатність робити доцільні й несуперечливі вибори, на екологічних засадах співіснувати з іншими в стресогенних умовах постмодерного суспільства, професійної діяльності та особистого життя, психологічну готовність до змін;

2) як політика пошуку екологічного середовища для розвитку і самореалізації, переорієнтація власних комунікацій на засадах ціннісно-орієнтаційної єдності з цим середовищем, спільних з ним смислів, цілей, оцінок, дій, заснованих на «емпатійній формулі», співвіднесення з ним своїх особистісних і професійних можливостей;

3) як політика розвитку особистості та зміцнення системи її ресурсів, спрямована на отримання «результату результату»: прогрес у подоланні складностей професійного характеру та кар'єрне просування (результат перший – набуття професійних компетентностей) призводить до нового досвіду та нової якості особистості (результат другий – ефективний самоменеджмент як її нова універсальна компетентність).

Зміни в усіх означених напрямках сприяють самореалізації особистості в процесі творчої діяльності та адекватної оцінки власних досягнень і помилок і становлять її екологічний ресурс для ефективної творчої діяльності та самовідновлення в умовах нестабільного, стресогенного функціонування.

Література:

1. Вернадський В. И. Биосфера и ноосфера. Москва : Наука, 1989. 261 с.
2. Гейзенберг Ф. Ж. Принцип неопределенности. Существует ли мир, если на него никто не смотрит? *Наука. Величайшие теории*. 2015. Вып. 3. 176 с.
3. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Методологические проблемы становления и развития экологической психологии. *Психологический журнал*. 1996. Т. 17 № 6. С. 4-18.
4. Кохут Х. Восстановление самости. Москва : Когито-Центр, 2002. 316 с.
5. Левин К. Динамическая психология: избранные труды. Москва: Смысл, 2001. 572 с.
6. Макклелланд Д. Мотивация человека. СПб.: Питер, 2007. 672 с.
7. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики. СПб. : Евразия, 1999. 432 с.
8. Різун В. В. Теорія масової комунікації. Київ : Просвіта, 2008. 260 с.
9. Ротер М., Шук Дж. Вміння бачити бізнес-процеси: створення цінності та зменшення втрат. Київ : Бібліотека Лін-Інституту, 2017. 132 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.
11. Талеб Н. Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. Москва : ООО «Издательская Группа «Азбука-Аттикус», КоЛибри, 2015. 762 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
13. Фуллан М. Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ. Львів : Літопис, 2000. 269 с.
14. Шюц А., Лукман Т. Структури життєвіту. Київ : Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.

References:

1. Vernadskyi, V. Y. (1989), *Byosfera y noosfera* [Biosphere and noosphere], Nauka, Moscow, Russia, 261 p.
2. Heizenberh, F. Zh. (2015), "The principle of uncertainty. Does the world exist if no one is looking at it?", *Nauka. Velychaishe teoryy*, vol. 3, 176 c.
3. Deriabo, S. D. and Yasvyn, V. A. (1996), "Methodological problems of the formation and development of environmental psychology", *Psykhohycheskyi zhurnal*, part 17, № 6, pp. 4-18.
4. Kohut, H. (2002), *Vosstanovlenie samosti* [Self restoration], Kohyto-Tsentr, Moscow, Russia, 316 p.
5. Levyn, K. (2001), *Dynamycheskaia psykholohyia* [Dynamic psychology], Smyisl, Moscow, Russia, 572 p.
6. Makklelland, D. (2007), *Motivatsiya cheloveka* [Human motivation], Piter, SPb., Russia, 672 p.
7. Maslou, A. (1999), *Dalnie predelyi chelovecheskoy psihiki* [The far reaches of the human psyche], Evraziya, SPb., Russia, 432 p.
8. Rizun, V. V. (2008), *Teoriia masovoi komunikatsii* [Theory of mass communication], Prosvita, Kyiv, Ukraine, 260 p.

9. Roter, M. and Shuk, Dzh. (2017), *Vminnia bachyty biznes-protsesy: stvorennia tsinnosti ta zmeshennia vtrat* [Ability to see business processes: creating value and reducing losses], Biblioteka Lin-Institutu, Kyiv, Ukraine, 132 p.

10. Rubinshteyn, S. L. (2002), *Osnovyi obschey psihologii* [Fundamentals of general psychology], Piter, SPb., Russia, 720 p.

11. Taleb, N. N. (2015), *Antihrupkost. Kak izvlech vyigodu iz haosa* [Antifragile. How to capitalize on chaos], ООО «Izdatelskaya Gruppya «Azbuka-Attikus», KoLibri, Moscow, Russia, 762 p.

12. Frankl, V. (1990), *Chelovek v poiskah smysla* [Man in search of meaning], Prohress, Moscow, Russia, 368 p.

13. Fullan, M. (2000), *Syly zmin. Vymiriuvannia hlybyny osvity reform* [Forces of change. Measuring the depth of educational reforms], Lviv, Ukraine, 269 p.

14. Shiuts, A. and Lukman, T. (2004), *Struktury zhyttiesvitu* [Structures of the life world], Ukrainskyi Tsentr dukhovnoi kultury, Kyiv, Ukraine, 560 p.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2021 р.

УДК 159.92

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-217-228

СТРАХ ПЕРЕД НЕВІДОМИМ ЯК ПРОЯВ ДРЕВНЬОГО СТРАХУ ХИЖАКІВ

Сингаївська І.В.¹, Кабрель М.С.²

¹ к.психол.н., доцент, директор ННІ психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

² студент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: kabrel.nikita@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2924-6250>

FEAR OF UNKNOWN AS A MANIFESTATION OF ANCIENT FEAR OF PREDATORS

Synhaivska Iryna¹, Kabrel Mykyta²

¹ PhD (Psychological), associate professor, director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

² student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: kabrel.nikita@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2924-6250>

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність психологічних досліджень розвитку психіки людини в процесі еволюції. Проаналізовано дослідження вченими проблеми формування та розвитку системи страху у людини в еволюційній перспективі, а також специфіку функціонування цієї системи на дослідженій і не дослідженій людиною території. Виявлені основні точки зору на проблему функціонування системи страху у людини. Вивчені дослідження, метою яких є формування теоретичної бази для оптимізації рівня стресу особистості. Виявлено, що система страху людини ідентична системам багатьох ссавців і бере свій початок в стародавні часи, коли земля була наповнена хижими тваринами і рептиліями. Метою статті є опис вплив «відомої» та «невідомої» інформації (подразників) на формування нервової системи та її особливостей в еволюційній перспективі. За допомогою загальнолюдських джерел творчого вираження проаналізувати процес особистісного зростання через розширення сфери «відомого». Також проаналізовані дослідження в області нейропсихології, які вивчають роботу механізмів системи страху, за допомогою досліджень нервової системи та реакцій ссавців і людини на різні ситуації. Виявлено, що система страху була сформована відповідно до стимулів зовнішньої реальності і потребою в адаптації до неї. Відповідно до цих досліджень проведено ідентифікацію та виявлено схожість певних механізмів роботи системи страху з продуктами творчої діяльності людини. Зроблено припущення, засноване на теоретичній базі дослідження, про користь психотерапевтичних методів (зокрема когнітивно-поведінкової терапії та психоаналізу) для розширення сфери усвідомлюваного і зниження рівня стресу особистості. Запропоновані шляхи розвитку теорії, що описується, та способи її теоретичного та практичного застосування; визначені завдання подальших досліджень.

Ключові слова: нервова система; страх невідомого; хижак; ссавець; несвідоме; свідомість; захисний механізм; еволюція.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 19

Annotation. The article substantiates the relevance of psychological research of human psyche development in the process of evolution. The study of scientists of the problem of formation and development of the system of fear in man with evolutionary perspective, as well as the specifics of functioning of this system in the discovered and not discovered territory is analyzed. The main points of view on the problem of functioning of the system of fear of human beings are identified. Studies are studied, the purpose of which is to form a theoretical base for optimization of the level of stress of personality. It was revealed that the system of fear of human is identical to systems of many mammals and originates in ancient times when the Earth was filled with predatory animals and reptiles. The aim of the article is to describe the influence of "known" and "unknown" information (stimuli) on the formation of the nervous system and its features in the evolutionary perspective. With the help of universal sources of creative expression to analyze the process of personal growth through the expansion of the sphere of "known". Studies in the field of neuropsychology, which show the work of these mechanisms by research of the nervous system of mammals and human beings. It was revealed that the nervous system was formed according to external reality stimuli and the need to adapt to it. In accordance with these studies, identification and the similarity of certain mechanisms of work of the nervous system with the products of human creative activity was carried out. The assumption is made based on the theoretical basis of the study on the use of

psychotherapeutic methods to expand the sphere of conscious and reduce the level of stress of personality. The ways of development of the studied theory and ways of its theoretical and practical application are proposed.

Key words: *nervous system; fear of the unknown; predator; mammal; unconscious; consciousness; defense mechanism; evolution.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 19

Постановка проблеми. Мільйони років еволюції людська нервова система пристосовувалася до умов навколишнього середовища. Успішне виживання людини як виду, а також її вища позиція в ієрархії видів показує, наскільки ефективно працюють адаптаційні ресурси організму *Homo sapiens*. Однак, нервова система людини не встигає зазнати фундаментальних змін в умовах цифрової трансформації. Перехідний період між первісними укладами суспільства, в яких основну загрозу несли хижаки, і сучасними безпечними інформаційними суспільствами стався досить швидко з точки зору часових рамок еволюції.

Людське дитинча, що тільки народилося, з нервовою системою, налаштованою на реальність, що існувала мільйони років тому, в сучасних умовах зустрічається з не менш важким завданням адаптації, не зважаючи на комфортні умови життя. Враховуючи це, а також відсутність явних загроз для розвитку особистості, постає питання: звідки береться стільки страхів і, як наслідок, невідповідностей внутрішньої картини світу зовнішній реальності, як працює ця система, і що може зробити сучасна людина для того, щоб привести зовнішній і внутрішній світи у відповідність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури свідчить, що в багатьох дослідженнях захисна поведінка людей розглядається в контексті процесу формування такої поведінки протягом еволюції (А. Еман, Дж. Пітерсон, Л. Ісбелл, К. Монтарді).

Ряд наукових праць досліджує особливості територіальної поведінки ссавців, в тому числі людей (Дж. Вінгфілд, С. Попов, К. Монтарді). Також аналізується сприйняття приматами хижих тварин, з якими вони жили на одній території протягом сотень тисяч років. Вивчається робота нервової системи в стресових

ситуаціях. Також на рівні нейропсихології вивчаються впливи на нервову систему людини і приматів певних видів хижаків, таких, як хижі кішки, змії, павуки (А. Еман, К. Дуглас, Дж. Арчер). Система страху, як така, розглядається як одна з перших систем ссавців, яка еволюціонувала. Зазначається, що настільки ефективна система захисту зобов'язана своїм виникненням хижакам, які переслідували ссавців. Також розробляються теорії, згідно з якими деякі з органів сприйняття людини були сформовані для більш успішного виживання в середовищі хижаків.

Також існує достатньо досліджень, які показують, що як у приматів, так і у людини існують вроджені неспецифічні способи складної поведінки (Л. Ісбелл, В. Гейст, Є. Соколов, С. Пакер).

Дослідники еволюційно сформованих механізмів нервової системи звертають свою увагу на продукти творчості людей, в яких при глибинно-психологічному аналізі можна виявити еволюційну історію ссавців, виражену за допомогою образів, символів і метафор (Ф. Бернард, К. Саган).

Більшість психотехнік в сучасній психотерапії спрямовані на мінімізацію існуючої напруги, без уваги до фізіологічних параметрів психіки і її екологічного функціонування. Нервова система людини сформувалася відповідно до зовнішньої реальності. У наш час у зовнішньому світі загроз немає, проте нервова система людини реагує на звичайні ситуації боротьбою, втечею або замиранням, як перед обличчям вітальної загрози.

Брак досліджень, метою яких є вивчення еволюційно сформованої захисної системи (відомої як *predatory defence system* або *antipredator behavior*) людини формує недостатність знань про те, які дії потрібно зробити для того, щоб мінімізувати неефективні реакції нервової системи і збільшити рівень усвідомленості. З одного

боку, психологія приділяла і приділяє багато уваги мотиваційній складовій поведінки, з іншого боку – недостатньо враховує еволюційні механізми. Таким чином, відсутність в психології пояснювальних схем неспецифічної поведінки людини в типових ситуаціях означає відсутність теоретичної основи для спроб керування поведінкою, а також корекції порушень. Отже, ця ситуація породжує як теоретичні, так і практичні проблеми.

Формулювання цілей статті. Цілі статті – описати вплив «відомої» та «невідомої» інформації (подразників) на формування нервової системи та її особливостей в еволюційній перспективі. За допомогою загальнолюдських джерел творчого вираження проаналізувати процес особистісного зростання через розширення сфери «відомого».

Викладення основного матеріалу дослідження. Дана робота спирається, в першу чергу, на дослідження, зроблені як психологами, так і зоологами, приматологами, неврологами. Такий підхід пояснюється недостатньою кількістю подібних досліджень в психологічній науці, а також частковою неможливістю об'єктивного дослідження зазначених феноменів лише психологічними методами.

Для вивчення даної теми варто звернути увагу на контекст, в якому досліджуються феномени. Ми вважаємо, що більшість психологічних питань не можна вивчати у відриві від еволюційних даних, в число таких проблем входить і досліджувана в цій роботі тема. Основні базиси, на які ми орієнтуємось, сформулював Дж. Пітерсон у своїх наукових роботах [1; 2; 3]. Відштовхуючись від цих досліджень, ми будемо аналізувати систему, яку Пітерсон назвав внутрішньою і зовнішньою моделлю світу. При цьому варто згадати, що у внутрішній моделі світу не існує сфери об'єктивного, в той час як зовнішня модель може мати як об'єктивні, так і суб'єктивні властивості.

Враховуючи еволюційний підхід, будемо спиратися на дані досліджень, в

яких категорія відомого і невідомого розглядається з точки зору території, на якій проживають і проживали ссавці, в тому числі людиноподібні мавпи. Територія, на якій проживали ці види мавп, розділялася на відому і невідому. Однак відома територія ніколи не може бути повністю безпечною і також має певний ступінь невизначеності. Одна з головних ознак невизначеності середовища як такого полягає саме в суб'єктивному сприйнятті ймовірності настання значущих для суб'єкта подій. Важливо підкреслити, що, безсумнівно, існує і об'єктивна невизначеність, але на поведінку впливає саме її суб'єктивне сприйняття. Невизначеність складається з двох самостійних, хоча і залежних, чинників: передбачуваності – оцінки ймовірності надходження значущих стимулів, і можливості контролю – оцінки власної здатності адекватно реагувати на ці стимули [4].

Ряд вчених зазначають, що існує оптимум рівня стресу у ссавців, а також його видова специфіка. Рівень стресу відхиляється від оптимуму (що призводить до виникнення негативних емоцій у людини) у разі збільшення нестачі інформаційної обізнаності. Інформаційна теорія П. Симонова, сформульована у другій половині 20 століття, стверджує, що універсальна причина виникнення всіх негативних емоцій – недостатня кількість інформації для планування подальшої діяльності.

Також дослідження [5] показали, що сила впливу аверсивних стимулів різко збільшується, якщо вони несподівані або неминучі (ссавець ніяк не може впливати на ситуацію). Хоча підвищення визначеності різко знижує чутливість тварини до стимулів і її готовність до дії дистресу. Є дані, що ситуація невизначеності викликає підвищення концентрації кортикостероїдів у більшості хребетних, включаючи ссавців, рептилій, птахів, амфібій і кісткових риб [6].

А. Еман зазначає, що один з рівнів еволюційного розвитку людини контролюється загальнолюдським

генофондом (gene pool), дослідник назвав його прототипом або більш науковою версією теорії Юнга про архетипи. А. Еман стверджував, що існують адаптаційні рефлекси, які працювали дуже довгий період часу, обчислюваний мільйонами років. Також він додає, що цей рівень контролює адаптаційні ресурси відповідно до того, наскільки стабільні властивості навколишнього середовища, в тому числі того середовища, яке залишається незмінним впродовж багатьох поколінь.

Також А. Еман передбачає, що вся система захисту від хижаків була заснована на стародавній системі захисту від рептилій (anti-reptile defence system) [7]. Питання взаємодії людини, змії і хижих кішок буде розглянуто більш детально в цій роботі нижче.

Також корисними для теоретичної бази цієї роботи будуть результати дослідження Дж. Арчера, які показали, що тварини використовують певні сигнали тривоги. Тип сигналу залежить від того, наскільки безпечною є територія, чи є на ній місця, де можна заховатися, і безпечно харчуватися, що може вказувати на те, що певні нейронні зв'язки можуть відповідати за адаптацію на неосвоєній території в умовах великої небезпеки.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що у деяких видів тварин територіальне пристосування залишило значущий відбиток у нервовій системі [8]. Також Дж. Арчер висуває одне з припущень: оскільки поведінка, пов'язана зі страхом, є повсюдною у тваринному світі, – система, призначена для уникнення, належить до перших функціональних систем поведінки, що еволюціонували.

У процесі еволюції багато тварин в будь-який момент могли бути з'їденими хижаками. Люди з самого початку свого існування були тісно пов'язані з тваринами. Людина розвинула здатність виживати вдень і вночі на землі за відсутності дерев, не зважаючи на те, що її оточують великі хижаки, які в будь-який момент можуть напасти [9].

Для того, щоб цього не сталося, сформувалися захисні системи втечі, замирання і атаки. З цієї точки зору, люди бояться тварин, а в деяких випадках –

тварин конкретних видів, оскільки тиск з боку хижаків був основною силою, яка сформувала людський генофонд під час еволюції ссавців.

А. Еман також зазначає, що існує і інша система страху, яка сформувалася в процесі еволюції. Ссавці користуються цією системою в спільнотах для вибудовування ієрархій домінування і підпорядкування. У сучасних людей підлегла позиція може проявлятися в невербальних сигналах, наприклад таких, як експресія обличчя.

Експресія обличчя та інші невербальні сигнали людини можуть змушувати іншу людину зайняти оборонну або підлеглу позицію. Таким чином можна припустити, що ієрархія домінування, за законами якої живуть і сучасні люди, також зобов'язана своїм існуванням системі страху, що сформувалася під впливом хижаків.

Однією з найбільш чутливих систем виявлення є система виявлення змії і павуків. Крім того, люди швидше і більш ретельно приділяють увагу тим хижакам, обличчя яких спрямовано безпосередньо на них. А. Еман порівнює цей механізм з системою ієрархії домінування-підпорядкування (тобто частково сучасного укладу суспільства), в якій людина швидше виявляє обличчя з яскраво вираженою загрозливою експресією на ньому, ніж обличчя з нейтральним емоційним виразом.

С. Попов [4] зазначає, що в експериментах тварини сприймають можливість контролю над своїм середовищем як сильне підкріплення. Дослідники, які вивчали еволюційні механізми, визначили контроль над зовнішнім середовищем, як головний адаптивний фактор поведінки.

Тобто, існують оптимальні показники стресу. Рівень стресу відхиляється від норми, коли тварина не має достатньої інформації для подальших дій. У такі моменти включаються найдавніші захисні механізми поведінки. Ці механізми, простіше, інстинкти, спрямовані на збереження фізичної цілісності організму.

При цьому також зазначається, що соціальні зв'язки в групі знижують рівень невизначеності і таким чином відіграють

роль стрес-протектора. Таким чином уникнення людиною самотності пояснюється страхом збільшувати рівень невизначеності середовища, оскільки спілкування дає людині інформацію про інших людей і про те, що відбувається, і це дозволяє наступного разу передбачати майбутні події.

Отже, основним висновком роботи С. Попова було те, що прагнення тварин до формування міцних соціальних зв'язків тим вище, чим більше стресових чинників зовнішнього середовища. Тобто посилення соціальної залежності можна розглядати як адаптацію до високого рівня стресу, і чим вищий вплив стресового середовища, тим важливіша така адаптація.

Є. Соколов, вивчаючи моделювання властивостей нервової системи, позначив, що одним з можливих підходів до аналізу формування рефлексів є вивчення нервової системи як механізму, що створює модель зовнішнього світу шляхом специфічних змін, що відбуваються в його внутрішній структурі. У цьому сенсі певні зміни в нервовій системі схожі за структурою із зовнішніми чинниками, які вона відображає і з якими ідентифікується. Як внутрішня модель, що формується в нервовій системі у відповідь на вплив чинників зовнішнього середовища, образ виконує життєво важливу функцію: він змінює характер поведінки, дозволяючи організму прогнозувати події і активно пристосовуватися до того, що відбувається навколо.

Також Є. Соколов вивчив певні реакції нервової системи і визначив їх як орієнтаційні рефлекси. Особливість орієнтаційного рефлексу полягає в тому, що після багаторазового впливу одного і того ж стимулу (зазвичай від п'яти до п'ятнадцяти разів) реакція зникає (згасає). Однак, для пробудження реакції досить найменшої зміни такого стимулу.

Вивчення орієнтаційних рефлексів показує, що вони не виникають безпосередньо в результаті збуджень, що надходять; вони швидше виробляються завдяки сигналам невідповідності, які з'являються, коли аферентні сигнали

порівнюються зі слідом, залишеним в нервовій системі більш раннім сигналом [10].

Виходячи з цих роздумів вченого, можна прийти до висновку, що в ході еволюції багато типових для стародавнього середовища ситуацій перестали існувати, однак нервова система людини вже сформувалася відповідно до цих умов, тому деякі значущі зовнішні процеси стародавнього світу внаслідок відображення стали внутрішніми. У поточний час ми називаємо такі процеси вродженими, тобто генетично обумовленими.

Сюди входять як інстинкти, драйви, драйвери, так і почуття й емоційна експресія. Також існують деякі типи для людини будь-якої культури, раси і віросповідання патерни поведінки, які є комплексом вроджених інстинктів, реакцій і рефлексів та включають в себе афективне реагування. Такі комплексні види поведінки можна назвати архетиповою поведінкою, тобто поведінкою, яка сформувалася й існувала протягом всієї історії людства.

Таким чином, в нервовій системі людини, як і в зовнішньому світі, на суб'єктивному рівні так само є «досліджена» (відома людині) і «не досліджена» (невідомою) територія. Пояснюється це генетично обумовленими реакціями і поведінкою, які були сформовані для адаптації до стародавнього середовища.

Також однією з причин стійкості та інтенсивності страхів може бути здатність нервової системи уникати хижаків (predatory defence system), які гіпотетично можуть знаходитися на невідомій території. При цьому варто відзначити, що не досліджена територія може мати не лише негативне значення, а також і представляти інтерес. Також примітним є людський страх темряви, який особливо часто зустрічається у дітей, але також залишається впродовж усього життя у багатьох людей. Дослідники стверджують, що це адаптаційний страх, і всі стародавні людські дитинчата, які в дитинстві тікали далеко від багаття, були

з'їдені. Темрява має на увазі ще більшу небезпеку з боку хижаків, тому в даний час у багатьох видах творчого вираження темрява завжди асоціюється з чимось поганим або страшним [11].

Вище згадувалося, що ключовим чинником у зниженні рівня стресу є збільшення контролю над територією. Ми припускаємо, що з вивченням роботи несвідомих механізмів поведінки у особистості з'являється більше контролю над собою, саме цим пояснюється не тільки інтерес людей до психології, до своєї особистості і розвитку самосвідомості, а й фундаментальні потреби в духовному зростанні і самоактуалізації.

Багато вчених, в тому числі і нейропсихологи, приділяють немало уваги психологічно спрямованим дослідженням в області міфології. Метою вивчення міфологічного контексту в нашому дослідженні є ідентифікація схожих рис в стародавніх історіях і відкриттях сучасної нейропсихології, описаних вище. Аналіз оповідань, що існували впродовж тисячоліть, допоможе знайти деякі теоретичні підтвердження нашої позиції.

Представники наративної психології стверджують, що людина мислить історіями, розповідями. Ми також дотримуємося цієї думки. Первісні люди сприймали себе в контексті якоїсь історії. Наприклад, Дж. Пітерсон стверджує, що люди спочатку діють, і тільки потім оцінюють свої дії, а не навпаки. З появою свідомості люди починали усвідомлювати свої дії, але оскільки вони були залежні від архетипової поведінки (комплекси інстинктивних, афективних реакцій), то можливості її відразу зрозуміти і пояснити, хоча б для себе, не було. Не можна стверджувати, що спочатку люди діяли послідовно і логічно. Тому для того, щоб включити свою поведінку в сферу дослідженого, а значить підконтрольного, люди почали висловлювати це в розповідях, метафорах, історіях, притчах, міфах. М. Еліаде стверджує, що міф – це метафорична розповідь про найбільш типову людську поведінку. Дж. Пітерсон писав, що деяким історіям з Біблії може

бути до 25 тисяч років, так як в основному ці історії передавалися усно.

Один з найпоширеніших міфів – міф про героя. Сюжет цього міфу повторюється майже без змін в різних культурах і релігіях. Образ героя, що перемагає змія, зберігається на гербах декількох міст країн СНД. Дослідники навіть виділили окрему категорію міфів: «зміборчі». Також основна ідея цього міфу простежується не тільки в переважній кількості міфів, але і в сучасних кінофільмах, мультфільмах, книгах тощо.

У даний час найпопулярніший вид цього міфу розповідає про Георгія Переможця. Мотив цього міфу полягає в тому, що ключова фігура, яка називається героєм, добровільно виходить на битву з драконом (Змієм), і перемагає його, тим самим рятуючи місто від тяжких наслідків, а в нагороду отримує золото, яке захищає ця істота, а також Діву.

Психоаналітики розшифровують цю метафору наступним чином: Герой – це представник дослідженої території або свідомість особистості, яка бореться з невідомим, несвідомим, представником якого в цьому випадку є рептильна істота. Більш детально варто зупинитися на образі дракона. Цей образ зустрічається з давніх часів як в якості усних історій, так і на скальних малюнках і інших видів стародавнього мистецтва.

Дракон – це, мабуть, узагальнений образ та репрезентація найбільших людських страхів. Можна сказати, що це проекція страхів, внаслідок впливу на свідомість перерахованих вище захисних механізмів поведінки ссавців (antipredator behavior). Іншими словами – це вираз психологічної напруги, створеної страхом хижаків.

Дослідники стверджують, що дракон включає в себе 3 види найнебезпечніших для людини тварин, а саме: хижі кішки (голова і зуби дракона), хижі птахи (крила, здатність літати), змії (тіло). Таким чином, від істоти такого виду ссавцям буде важко сховатися на гілках високих дерев, оскільки є загроза зверху. Ссавці не зможуть відчувати себе в безпеці в савані, на відкритому полі, тому що в траві може

затаїтися пантера. Тим не менш, в густих лісах сховатися також буде нелегко, оскільки вони можуть бути переповнені зміями. Деякі вчені також виділяють тіло і лапи дракона, як репрезентацію крокодила, як небезпеку, яка йде від водойм [12].

Таким чином, дракон – це істота, яка існує будь-де та перед якою давня людина беззахисна. Головний акцент ставиться на тому, що загроза може прийти звідки завгодно, і саме тому дракон символізує собою непередбачувану подію, яка може означати все, що завгодно, при мінімальній можливості її контролювати.

Отже, ми постараємося відійти від стародавнього світу і проаналізувати, як подібний міф працює поза міфологічним контекстом. Місто, яке захищає Герой – це психологічна цілісність людини. Герой – це свідомість, центр психіки, усвідомлювана частина психіки, тобто підконтрольна людині і безпечна. Дракон – це несвідоме, незвідана інформація, тобто не підконтрольна людині і та, яка може заподіяти лиха (в цьому випадку за допомогою неконтрольованих або ж просто інтенсивних емоцій, афектів, розладів). У житті людини відбувається момент, коли вона добровільно вирішує боротися з невідомим. Це може виглядати, як дія, якої індивід боявся все життя, зміна поведінки, вихід із зони комфорту, більший рівень самостійності, саморозвиток.

Коли особистість переможе дракона (тобто візьме під контроль афекти), у неї з'являється можливість забрати собі золото, яке він охороняв. Золото – це нагорода, яка може розцінюватися, як свобода і можливість контролювати нову, тільки-но освоєну територію. При аналізі досліджень С. Попова ми прийшли до висновку, що підвищення ступеня контролю над територією є одним з найбільш значущих благ для ссавців, оскільки має ефект зниження рівня стресу. Для багатьох сучасних людей зниження стресу є майже недосяжною подією, тому і є досить цінним досягненням. Образ Діви, який з'являється з золотом, як нагорода, також пояснюється опануванням нової території. Багато фемінних образів є репрезентацією

несвідомого, в силу того, що утробний період розвитку і перший рік життя проходить без сформованої свідомості й повністю підпорядкований несвідомому, яке в цьому випадку забезпечується материнською фігурою. Таким чином, володіння фемінним означає здатність контролю людини над елементами своєї психіки, якими раніше людина не володіла, і набуття більшої можливості довільного контролю людиною своєї поведінки [13].

Варто відзначити, що як і в разі із зовнішньою територією, опанування внутрішньою територією також знижує рівень стресу і приносить приємні емоції, оскільки в такому випадку ймовірність задоволення потреб вища. Передбачається, що для людини болючими є не зовнішні події, а реакція на них. Стрессова реакція відбувається в момент неможливості контролю над ситуацією, але в цей же час для людської істоти ключовим моментом є її реакція на неможливість контролю, а саме відсутність односпрямованості уваги, простіше, контролю над собою.

Якщо у людини є контроль над собою (володіння внутрішньою територією), то стрессова реакція на зовнішню подію не буде такою гострою і майже не матиме великого значення. Це один з прикладів того, що на даний момент головним викликом для людини стала не зовнішня територія, повна хижих істот, а внутрішня неосвоєна територія.

Очевидно, що психотерапія є одним з найефективніших методів розширення свідомості. Механізм оволодіння невідомою внутрішньою інформацією можна побачити, вивчивши дослідження Пеннебекера, під час якого люди, які прописували на папері свій найбільш негативний минулий досвід, позбавлялися від захворювань і стресових станів [14].

У сприйнятті людей, у спогадах була присутня травматична подія, після якої гіпоталамус розглядав схожі, але безпечні ситуації, як небезпечні, і запускав реакції захисту, які беруть свій початок у взаєминах з хижаками, або, як зазначив А. Еман у спільній роботі з С. Мінека, можливо і з динозаврами [15].

Отже, на ситуації сучасного життя в людях запускаються стародавні захисні реакції, пов'язані з хижаками. Як ми вже відзначали, зараз ця система більше внутрішня, ніж зовнішня, і для зниження напруги та попередження виснаження ресурсів організму використовуються різні методи, в тому числі психотерапія.

Одне з тверджень, на які звертає свою увагу Дж. Пітерсон, стосується деяких психічних розладів. ПТСР (посттравматичний стресовий розлад) під час військових дій, за його спостереженнями, в більшості випадків трапляється не через те, що військові бачать щось жахливе на фронті, а через те, що вони виявляють в собі те, про що раніше навіть не здогадувалися. Слідуючи твердженню Дж. Пітерсона, можна припустити, що свідомість більше не може контролювати організм, і за неї це робить запрограмоване мільйони років тому несвідоме.

Такий механізм заміни відомого внутрішнього на невідоме відбувається з людьми щодня і в інших, менш небезпечних ситуаціях. Варто відзначити, що в такі моменти знижується рівень контролю над собою. Цей механізм не один раз науково досліджений в роботах психофізіологів. З них ми можемо зробити висновок, що зі змінами в нейрогуморальній регуляції і виділенні певних гормонів, людська поведінка спрямовується певним чином. Цей момент, в який людиною оволодівають такі реакції, є найбільш болісним, тому що індивід втрачає довільний контроль і увагу. Говорячи мовою нервової системи, людина може виявитися на незвіданій території, повній можливих загроз. Часто це відбувається раптово, і чим менше до цього готова людина, тим більш болісно вона це сприймає. Як вже зазначалося, це відбувається в моменти емоційних переживань, тривоги, депресії та інших станів психіки, які далекі від спокійних.

На рівні розповідей стародавніх людей, можна привести приклад концепції раю. Рай символізує собою більш ніж безпечне місце, проте змії, який там знаходиться,

символізує хаос, невідоме, яке може в одну мить знищити порядок, який був встановлений на певній території. Примітно, що змії в раю і його роль перегукується з вже описаним нами образом дракона. Якщо в такому місці, як рай, є змія, це означає, що вона може з'явитися в будь-якому місці.

На рівні психології людини це можна пояснити тим, що скільки б стан спокою не тривав, в якийсь момент все одно з'явиться невідома територія, населена хижаками, тобто інтенсивні захисні емоції, афекти, тривога, переживання. Оскільки змії – це один з найбільш небезпечних хижаків для людини, їм виділено багато уваги в цій роботі. Є безліч ікон, на яких зображена Марія, яка захищає новонародженого Ісуса від змії. Дж. Пітерсон, посилаючись на дослідження міфології та релігії, стверджував, що Ісус – це репрезентація людини, чия свідомість ніколи не буває охоплена невідомим, тобто це людина, яка постійно контролює себе.

Таким чином, можна припустити, що це результат того, що на Ісуса не вплинули хижі рептильні істоти. Тобто він апріорі не схильний до їх впливу [16].

К. Монтарді в черговий раз досліджував реакцію приматів на змії; публікуючи результати, він вказав, що вплив загрози у вигляді змії задіює медіальну гіпоталамічну систему захисту приматів. З цього вчений вивів, що у приматів є стійкий страх змії, а також реакція втечі, стійкого уникнення, а також підвищена пильність [17].

Л. Іссбел провела дослідження еволюції зору приматів і прийшла до висновку, що зір еволюціонував і став настільки якісним для того, щоб виразно розрізняти змії. Зазначається, що чим менше в певній місцевості змії, тим менш чіткий зір мають групи приматів, і так само навпаки.

Також було визначено, що в зоровому центрі мозку, подушці таламуса (pulvinar thalami) існує скупчення нейронів, яке задіюється кожен раз, коли примат бачить зображення зі змією. При цьому були обрані примати, які народилися і жили в неволі, тобто зі зміями ніколи не зустрічалися. Реакція на змії була швидша

в середньому на 15 мс в порівнянні з нейтральними малюнками.

Ісбел зазначила, що перші примати з'явилися приблизно 60 мільйонів років тому. У цей час змії вже успішно жили і розмножувалися. Зір приматів почав еволюціонувати разом зі зміями і в їх супроводі. Примітно, що скупчення даних нейронів існує і у людей [18].

Очевидно, що майже у всіх видах психотерапії використовуються методи, які дозволяють розширити розуміння людини про її емоції, переживання, потреби, мислення тощо. Когнітивно-поведінкова психотерапія базується на усвідомленні способів мислення, таких як наприклад автоматичні думки. Розбір способів мислення дозволяє збільшити контроль над ними, і як наслідок – зменшити рівень стресу, що перегукується з теоретичними дослідженнями нервової системи ссавців.

Такого ж ефекту домагаються за допомогою абсолютно іншого методу: психоаналізу. Аналізуючи раніше неусвідомлювану інформацію, людина зменшує її вплив на себе. Оскільки у віці приблизно до трьох років структури мозку, що відповідають за раціональну і логічну обробку інформації, розвинені недостатньо, в той час як гіпокамп, що відповідає за пам'ять і запам'ятовування, і інші більш древні структури, пов'язані з емоціями, сформовані на достатньому рівні.

Тобто механізми реагування в певних ситуаціях формуються, проте їх логічне усвідомлення відсутнє. Тому в процесі психоаналізу особистість усвідомлює раніше невідому інформацію, після чого емоційні реакції замінюються раціональними. Зазначається, що емоційне реагування відбувається перш ніж раціональне, оскільки це еволюційно сформована система адаптації. Тому в процесі психотерапії у людини задіяно неокортекс, а не лімбічну систему. Всебічний аналіз ситуації або емоції допомагають в цьому. Можна сказати, інструменти, якими користується психотерапевт: питання, уточнення,

затвердження, перефразування, – є стимулом для роботи неокортексу.

Складності і часті невдачі психотерапевтичного процесу пояснюються опором. П. Маклін у своїй теорії розділив мозок на неокортекс, лімбічну систему і рептильний мозок [19]. Рептильний мозок відповідає за вивчені нами первинні захисні реакції і діє відповідно до стародавньої реальності. Крім цього, він контролює життєво важливі системи організму і управляє багатьма вегетативними нервовими процесами, тому саме він вирішує, яку реакцію запустити в конкретній ситуації, і якщо сприйняття ситуації сформувалося, як небезпечне, то він буде боротися за життя будь-якою ціною. Саме тому в багатьох випадках спроби раціоналізувати терплять крах і виглядають як самонавіювання, оскільки реакція контролюється неокортексом.

Саме тому вивчення афективної складової особистості в психотерапевтичному процесі ставить за мету досягти розширення сфери усвідомлюваного. Як згадувалося вище, А. Еман та інші вчені вважають, що система страху сформувалася однією з перших і призначена для захисту від рептилій і хижаків. Тому можемо припустити, що рептильний мозок включає реакції захисту від хижаків і в сучасному світі.

Виходячи з цього, можемо припустити, що сучасна психотерапія, в процесі якої людина за допомогою свідомості вивчає свої несвідомі реакції, що породжуються більш древніми структурами нервової системи, є однією з репрезентацій міфу про героя. З цієї точки зору стає зрозумілою метафора дракона, як невідомого, але небезпечного хижака, який може виявитися всім, чим завгодно.

Висновки. Нам вдалося з'ясувати, що у людини є стародавня захисна система, призначена для виживання в середовищі хижаків. Ця система формувалася під впливом небезпеки, що виходила від різних хижих тварин, і можливо раніше – від рептилій. Ця система заснована на глибоких нервових процесах і зв'язується

найбільше зі структурами мозку, що належать так званому рептильному мозку (тобто більш древнім філогенетично сформованим структурам, що керують фізіологічними процесами), за допомогою яких контролюється і регулюється поведінка.

З цього виходить, що на імовірно небезпечну ситуацію в сучасному світі мозок реагує відповідно до стародавньої реальності, оскільки, коли система страху формувалася, категорія передбачуваного або можливого могла йти тільки від хижаків. Тому страх невідомого у сучасної людини бере свій початок у психіці предків, для яких категорія відомого і невідомого була більше територіальною. Виходячи з того факту, що нервова система і її реакції формувалися в співвідношенні з зовнішнім середовищем і відображала це середовище, можемо стверджувати, що в психічному житті індивіда є також категорія відомого і невідомого. Однак така категорія позначається вже не зовнішньою територією, а внутрішньою.

Поняття внутрішньої території використовується, як метафора, і пояснюється наступним чином: оскільки стимули зовнішнього середовища залишили свій відбиток в нервовій системі внаслідок її здатності відображати стимули з метою пристосування, – в нервовій системі сформовані механізми реагування, відповідні зовнішній реальності. Оскільки зовнішня реальність мільйони років представляла собою суворе, небезпечне місце, де головною метою є виживання, нервова система сформована відповідним чином. Тому на даний момент людина не завжди усвідомлює свої дії, їх цілі і причини. Зараз людство тільки на шляху до виявлення тих способів поведінки, які можуть бути закладені в людині генетично.

Однією з головних цілей на шляху самоактуалізації є розширення свідомості, самосвідомості, тобто знання про себе і свій внутрішній світ. Цей процес дозволяє освоїти внутрішню невідому територію і стати на ній господарем, тим самим зменшивши рівень стресу у своєму житті.

З появою свідомості сучасна людина почала висловлювати, проектувати внутрішню архетипову реальність за допомогою творчої діяльності. Аналіз творчості людини допомагає виділити загальні для всіх культур, рас і народів риси розвитку свідомості, і як наслідок, – культури. Архетиповий сценарій добровільної згоди на боротьбу з невідомим і подальше оволодіння невідомим, здатність його контролювати проявляється в міфі про Героя.

Матеріал даного дослідження може бути використаний в наступних теоретичних роботах, для доповнення вже існуючої бази та для виявлення цілей емпіричних досліджень. Також за матеріалами даної статті можуть бути проведені дослідження, експерименти з метою верифікації припущень. З урахуванням того, що розширення сфери усвідомлюваного дає людині зниження рівня стресу та інші значущі позитивні зміни, на перший план виходить пошук методів для практичного застосування даного механізму.

Оскільки дана тема досліджена не настільки глибоко, наскільки можливо, вона вимагає доповнень і практичних доказів. Також з аналізом останніх досліджень стає зрозуміло, що в сучасній психологічній і суміжних науках бракує уваги до еволюційного підходу та формування психіки. Такі дослідження дають значущі результати для теоретичного розуміння роботи психіки, що в свою чергу дозволить розробити ефективні, екологічно орієнтовані психотерапевтичні системи.

Література:

1. Hirsh J. B., Mar R. A., & Peterson J. B. Psychological Entropy: A Framework for Understanding Uncertainty-Related Anxiety. *Psychological Review. Advanceonline publication*. 2012. URL : https://www.researchgate.net/publication/221752816_Psychological_Entropy_A_Framework_for_Understanding_Uncertainty-Related_Anxiety.
2. Peterson J.: The meaning of meaning. In Wong, P. et al. (Eds.). *The Positive Psychology of Meaning and Spirituality*. INPM Press: Vancouver, CA. *Enacting Virtual Reality: The Philosophy and Cognitive Science of Optimal Virtual Experience*. URL: https://www.researchgate.net/publication/334371535_

Enacting_Virtual_Reality_The_Philosophy_and_Cognitive_Science_of_Optimal_Virtual_Experience.

3. Peterson J. B. Peacemaking among higher-order primates. In Fitzduff, M. & Stout, C.E. (Eds.). *The Psychology of Resolving Global Conflicts: From War to Peace*. In Volume III, Interventions. New York: Praeger. 2006. URL :

https://www.researchgate.net/publication/235336060_Peacemaking_among_higher-order_primates.

4. Попов С. Механізми поведінки млекопитаючих: роль стресса и неопределенности среды: автореф. дис. ... док. биол. наук: спец. 03.02.04 – зоология. Попов Сергей Владиленович. М., 2011. 46 с.

5. Douglas K. Candland, William A. Mason. Infant monkey heart rate: Habituation and effects of social substitutes. Effects of coping behavior with and without a feedback signal on stress pathology in rats. *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 77(1), pp. 22–30. DOI : <https://doi.org/10.1037/h0031581>.

6. Wingfield JC, Kitaysky AS. Endocrine Responses to Unpredictable Environmental Events Stress or Anti-Stress Hormones? Isolating the Role of Corticosterone in the Hypothalamic-Pituitary-Gonadal Transcriptomic Stress Response. URL : https://www.researchgate.net/publication/352066078_Isolating_the_Role_of_Corticosterone_in_the_Hypothalamic-Pituitary-Gonadal_Transcriptomic_Stress_Response.

7. Ohman A. Face the beast and fear the face: Animal and social fears as prototypes for evolutionary analyses of emotion. *Psychophysiology*, 1986. №23, pp. 123–145.

8. Archer J. Behavioral aspects of fear. In W. Sluckin (Ed.), *Fear in animals and man* 1979, pp. 56–85]

9. Geist V. A Brief History of Human-Predator Conflicts and Potent Lessons. Proceedings of the Vertebrate Pest Conference, 2016. №27. DOI: <http://dx.doi.org/10.5070/V427110421>. URL : <https://escholarship.org/uc/item/7bf813vq>.

10. Sokolov E. N. The modelling properties of the nervous system. In Maltzman I., Coles K. (Eds.) *Handbook of Contemporary Soviet Psychology*. New York, Basic Books, 1969, pp. 670–704.

11. Packer C., Swanson A., Ikanda D. and Kushnir H. Fear of darkness, the full moon and the nocturnal ecology of African lions. *PLoS ONE* 2011. №6(7): e22285. DOI:10.1371/journal.pone.0022285.

12. Sagan C. *The dragons of Eden: Speculations on the evolution of human intelligence*. London: Hodder & Stoughton. 1977.

13. Кабрель М., Сингаївська І. Усвідомлення архетипу містичної співучасті як чинник розвитку особистості. *Юнганське консультування: теорія і практика*, 2021. URL : <https://conf.krok.edu.ua/YUK/YUK2021/paper/view/653>.

14. Pennebaker James W. “Writing about Emotional Experiences as a Therapeutic

Process.” *Psychological Science* , 1997, vol. 8, no. 3, 1997, pp. 162-166.

15. Ohman A., Mineka S. Fears, Phobias, and Preparedness: Toward an Evolved Module of Fear and Fear Learning. *Psychological Review*. 2001, Vol. 108, No. 3, 483–522.

16. Bernard F. Batto. *Slaying the Dragon: Mythmaking in The Biblical Tradition*. Louisville, Kentucky: Westminster/John Knox Press, 1992. 232 pp.

17. Montardy Q., Kwan W. C., Mundinano I. C. et al. Mapping the neural circuitry of predator fear in the nonhuman primate. *Brain Struct Funct*. 2021. №226, pp. 195–205.

18. Isbell L. Snakes as agents of evolutionary change in primate brains. *Journal of Human Evolution*. 2006. №51, pp. 1–35.

19. MacLean, Paul D. "The Triune Brain in Conflict. *Psychotherapy and Psychosomatics*. 1997. №28, no. 1/4, pp. 207-20.

References:

1. Hirsh, J. B. and Mar, R. A. & Peterson, J. B. (2012), *Psychological Entropy: A Framework for Understanding Uncertainty-Related Anxiety*. *Psychological Review*. Advanceonline publication. Retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/221752816_Psychological_Entropy_A_Framework_for_Understanding_Uncertainty-Related_Anxiety.

2. Peterson, J. (2021), *The meaning of meaning*. In Wong, P. et al. (Eds.). *The Positive Psychology of Meaning and Spirituality*. INPM Press: Vancouver, CA. *Enacting Virtual Reality: The Philosophy and Cognitive Science of Optimal Virtual Experience*. Retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/334371535_Enacting_Virtual_Reality_The_Philosophy_and_Cognitive_Science_of_Optimal_Virtual_Experience.

3. Peterson, J. B. (2006), *Peacemaking among higher-order primates*. In Fitzduff, M. & Stout, C.E. (Eds.). *The Psychology of Resolving Global Conflicts: From War to Peace*. In Volume III, Interventions. New York: Praeger. Retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/235336060_Peacemaking_among_higher-order_primates.

4. Popov, S. (2011), “Mechanisms of Mammalian Behavior: The Role of Stress and Environmental Uncertainty”, Ph.D. Thesis, Biology, 46 p.

5. Douglas, K. Candland, William, A. Mason (2021), “Infant monkey heart rate: Habituation and effects of social substitutes. Effects of coping behavior with and without a feedback signal on stress pathology in rats”, *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 77(1), pp. 22–30. DOI : <https://doi.org/10.1037/h0031581>.

6. Wingfield, J. C. Kitaysky, A. S. (2021), *Endocrine Responses to Unpredictable Environmental Events Stress or Anti-Stress Hormones? Isolating the Role of Corticosterone in the Hypothalamic-Pituitary-Gonadal Transcriptomic Stress Response*. Retrieved from : https://www.researchgate.net/publication/352066078_Isolating_the_Role_of_Corticosterone_in_the_Hypothalamic-Pituitary-Gonadal_Transcriptomic_Stress_Response.

solating_the_Role_of_Corticosterone_in_the_Hypothalamic-Pituitary-Gonadal_Transcriptomic_Stress_Response.

7. Ohman, A. (1986), "Face the beast and fear the face: Animal and social fears as prototypes for evolutionary analyses of emotion", *Psychophysiology*, №23, pp. 123–145.

8. Archer, J. (1979), Behavioral aspects of fear. In W. Sluckin (Ed.), *Fear in animals and man*, pp. 56–85]

9. Geist, V. A. (2016), Brief History of Human-Predator Conflicts and Potent Lessons. *Proceedings of the Vertebrate Pest Conference*, №27. DOI: <http://dx.doi.org/10.5070/V427110421>. Retrieved from : <https://escholarship.org/uc/item/7bf813vq>.

10. Sokolov, E. N. (1969), The modelling properties of the nervous system. In Maltzman I., Coles K. (Eds.) *Handbook of Contemporary Soviet Psychology*. New York, Basic Books, pp. 670–704.

11. Packer, C. Swanson, A. Ikanda, D. and Kushnir, H. (2011), Fear of darkness, the full moon and the nocturnal ecology of African lions. *PLoS ONE*. №6(7): e22285. DOI:10.1371/journal.pone.0022285.

12. Sagan, C. (1979), *The dragons of Eden: Speculations on the evolution of human intelligence*. London: Hodder & Stoughton.

13. Kabrel, M. and Synhaivska, I. (2021), "Awareness of the archetype of mystical participation as a factor in the development of personality", *Yunhianske konsultuvannia: teoriia i praktyka, Ukraina*, retrieved from :

<https://conf.krok.edu.ua/YUK/YUK2021/paper/view/653>.

14. Pennebaker, James W. (1997), "Writing about Emotional Experiences as a Therapeutic Process." *Psychological Science*, vol. 8, no. 3, 1997, pp. 162-166.

15. Ohman, A. Mineka, S. Fears (2001), "Phobias, and Preparedness: Toward an Evolved Module of Fear and Fear Learning", *Psychological Review*, vol. 108, №3, pp. 483–522.

16. Bernard, F. Batto. (1992), *Slaying the Dragon: Mythmaking in The Biblical Tradition*. Louisville, Kentucky: Westminster/ John Knox Press, 232 pp.

17. Montardy, Q. Kwan, W. C. Mundinano, I. C. et al. (2021), "Mapping the neural circuitry of predator fear in the nonhuman primate", *Brain Struct Funct*, №226, pp. 195–205.

18. Isbell, L. (2006), "Snakes as agents of evolutionary change in primate brains", *Journal of Human Evolution*, №51, pp. 1–35.

19. MacLean, Paul D. (1997), "The Triune Brain in Conflict", *Psychotherapy and Psychosomatics*. №28, no. 1/4, pp. 207-20.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2021 р.

УДК [159.923.5:316.46]:378.011.3-052
DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-229-239

ДІАГНОСТИКА ТА ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Шулдик А.В.¹, Шулдик Г.О.²

¹ к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

² к.психол.н., доцент, доцент кафедри психології, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikgo@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

DIAGNOSIS AND FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES IN APPLICANTS OF HIGHER EDUCATION

Shuldyk Anatolii¹, Shuldyk Halyna²

¹ PhD (Psychological), associate professor of psychology department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

² PhD (Psychological), associate professor of psychology department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikgo@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

Анотація. Конкурентоспроможність випускника закладу вищої освіти на ринку праці залежить не тільки від його професійних навичок, а й від набутих впродовж навчально-професійної діяльності лідерських якостей, які забезпечують для нього ефективну роботу з учнями та колегами, високий рівень емоційного інтелекту, комунікабельність, уміння залагодити конфлікти тощо. Метою статті є здійснити аналіз стану сформованості лідерських якостей здобувачів вищої освіти та дослідити ефективність їх формування засобами розв'язання спеціально підібраних ситуацій. У статті проаналізовано зарубіжну та вітчизняну психологічну літературу з проблеми лідерських якостей здобувачів вищої освіти, описані критерії сформованості лідерських якостей: прояв на високому рівні активності, ініціативності, самостійності, рішучості; розвинуті комунікативні і організаційні здібності; позитивний досвід практичної діяльності і визнання авторитету активіста у внутрішньому і зовнішньому соціумі. Охарактеризовано рівні сформованості лідерських якостей, зокрема низький рівень (лідерські прояви пов'язані із самоствердженням, самореалізацією індивідуальних амбіцій); середній рівень (здобувачі успішно оволодівають професійними навичками управління офіційного лідера, але не проінформовані про різницю в управлінні, не знають як стати неофіційним лідером); високий рівень: відзначається оволодінням здобувачем індивідуально-лідерською, управлінсько-лідерською і комунікативно-прогностичною компетентностями, які включають здатність прогнозувати особистісний і професійний розвиток, життєві перспективи, реалізації власного потенціалу і потенціалу колективу студентської спільноти в освіті. Визначено та перевірено ефективність шляхів удосконалення процесу формування лідерських якостей майбутніх педагогів. Розкрито тенденції, які відбулися у формуванні лідерських якостей майбутніх педагогів у процесі розв'язання спеціально організованих ситуацій.

Ключові слова: лідерські якості; методики діагностики; рівні сформованості лідерських якостей; комунікативні та організаторські здібності; стиль лідерської поведінки.

Формули: 0; рис.: 6; табл.: 0; бібл.: 17

Annotation. The competitiveness of a graduate of higher education in the labor market depends not only on his professional skills, but also on the leadership qualities acquired during educational and professional activities, which provide him with effective work with students and colleagues, high level of emotional intelligence, sociability, conflict resolution, etc. The purpose of the article: to analyze the state of formation of leadership qualities of higher education students and to investigate the effectiveness of their formation by means of solving specially selected situations. The article analyzes foreign and domestic psychological literature on the problem of leadership qualities of higher education seekers, describes the criteria for the formation of leadership qualities: manifestation of a high level of activity, initiative, independence, determination; developed communicative and organizational skills; positive experience of practical activity and recognition of the activist's authority in internal and external society. Levels of formation of leadership qualities are characterized, in particular low level (leadership manifestations are connected with self-affirmation, self-realization of individual ambitions); middle level (applicants successfully master the professional skills of management of an official leader, but are not informed about the difference in management, do not know how to become an unofficial leader); high level: marked by mastery of the applicant's individual leadership, management and communication and prognostic competencies, which include the ability to predict personal and professional development, life prospects,

realization of their own potential and the potential of the student community in education. The effectiveness of ways to improve the process of forming leadership qualities of future teachers has been identified and tested. The tendencies which have occurred in the formation of leadership qualities of future teachers in the process of solving specially organized situations are revealed.

Key words: *leadership qualities; diagnostic techniques; levels of leadership skills; communication and organizational skills; leadership style.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 6; bibl.: 17

Постановка проблеми. Сьогодні конкурентоспроможність випускника на ринку праці безпосередньо залежить від набутих ним компетентностей впродовж здобуття вищої освіти, однією з яких є формування та розвиток лідерських якостей. Важливими складовими лідерства здобувачів вищої освіти є сформованість у них організаційно-управлінських навичок, уміння впевнено продемонструвати свою точку зору, активність, комунікабельність та ініціативність. Не менш важливим є і прийняття самостійних рішень, зокрема, нести відповідальність за отриманий результат.

Конкурентоспроможність випускника ЗВО на ринку праці залежить не тільки від його професійних навичок, а й від набутих ним компетентностей впродовж навчання. Розвинуті лідерські якості забезпечують для майбутнього фахівця ефективну роботу з колегами, високий рівень емоційного інтелекту, комунікабельність, уміння залагодити конфлікти тощо.

Слід зазначити, що дослідження з цієї проблематики висвітлюють закономірність розвитку лідерських якостей, що безпосередньо включає в себе залучення здобувачів вищої освіти до освітньо-організаційного процесу, зокрема, участь в громадсько-виховних заходах та органах студентського самоврядування.

У становленні професійної компетентності педагога важливу роль відіграють його особистісні якості. Історія й сучасний стан розробки питання в науковій літературі стверджує, що на розвиток лідерських якостей також впливають наявність таких чинників, як соціалізація особистості, соціально-психологічна адаптація, емоційна підтримка з боку оточуючих, сімейні цінності, виховання, високий рівень домагань, саморозвиток та прагнення до визнання [1].

Лідер – член групи, за яким всі інші члени групи визнають право приймати відповідальні рішення в значущих ситуаціях – рішення, що торкаються їхніх інтересів і визначають напрямок і характер діяльності всієї групи [2, с.230].

Незважаючи на значну розробленість теми лідерства загалом, водночас, у наукових дослідженнях бракує діагностики та засобів формування лідерських якостей у майбутніх педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування лідерських якостей у здобувачів вищої освіти в умовах освітнього процесу закладу вищої освіти приділяється належна увага. Лідерство було однією з найбільш досліджуваних тем в організаційних дослідженнях, управлінні, та багато інших суміжних галузях. Вважається, що лідерство має першорядне значення для ключових організаційних питань, таких як продуктивність [3, с. 78].

Дослідженням проблеми лідерства займалися як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, такі як І. Басінська, Т. Бендас, М. Вижва, Р. Кричевський, Л. Радюк, А. Лутошкін та багато інших дослідників [4; 5; 6].

У психолого-педагогічних працях Н.Волкової, О. Зоріна, К. Ємелін, В. Каблаш, О.Казакевич, Л. Кайдалова, О. Кін, Л. Конишева, С. Наход, Н. Шафеева, Л. Шигапова, Н. Мараховська, К. Кіба, Г. Крижановської, Н. Семенченко, Г. Тітова, Г. Угляниця, А. Пільганчук, В. Кузьменко активно досліджується проблема розвитку лідерських якостей у системі вищої освіти [7].

В останні роки дослідження були зосереджені на аспектах лідерства, тобто характеристиці та поведінці, які допомагають у процесі лідерства розвивати особистість, заохочувати позитивні стосунки, підтримувати етичні та моральні

стандарти та стимулювати ефективну соціальну динаміку в організаціях. Таким був центральний принцип трансформаційного лідерства, який бачить лідерів і працівників, які беруть участь у взаємодіючих стосунках, обмінюються цінностями особистісного та професійного типу [8].

Вчені О. Акімова, В. Галузяк, Є. Громов проаналізували різні підходи зарубіжних вчених до розуміння лідерства [9]. Г. Радчук, О. Козак проаналізували теорії лідерства з точки зору психології [10].

Трансформаційне лідерство передбачає, що працівники еволюціонують як професіонали та особистості, завдяки здатності лідерів впливати на формування бачення, моральних цінностей, узгодженості, натхнення та етики [11; 12].

Ефективна діяльність особистості в умовах ЗВО безпосередньо залежить від її активності, цілеспрямованості та ініціативності, від уміння швидко та якісно налагоджувати контакти з членами групи, демонструвати свої можливості, управлінські уміння та навички.

У процесі залучення здобувачів вищої освіти до лідерських дій у спеціально організованих ситуаціях створюється основа їхньої поведінки у майбутньому, розглядаються можливі варіанти, виробляється зразок поведінки. Включення здобувачів вищої освіти до спеціально організованих ситуацій у пізнавально-професійній діяльності має йти послідовно, починаючи з групи ситуацій типу «Я – Інший», потім «Я – Інші» до ситуацій типу «Я – серед Інших». Ця послідовність ситуацій ґрунтується на збільшенні кількості її суб'єктів, з якими «Я» (здобувач вищої освіти як потенційний лідер) вступає у взаємодію з іншими і може проявити свої лідерські якості.

Організація формування лідерських якостей є доволі складним та об'ємним процесом, адже це формування в більшій мірі має відбуватись в природних умовах. У процесі залучення здобувачів вищої освіти до лідерських дій у спеціально організованих ситуаціях створюється основа їхньої поведінки у майбутньому,

розглядаються можливі варіанти, виробляється зразок поведінки. Отриманий лідерський досвід сприяє пристосуванню до мінливих соціально-економічних ситуацій.

Лідерські характеристики особистості, комунікативні та організаторські уміння можуть проявлятися на різних рівнях, зокрема високому, середньому і низькому. Критеріями сформованості лідерських якостей є: прояв на високому рівні активності, ініціативності, самостійності, рішучості; розвинуті комунікативні і організаційні уміння; позитивний досвід практичної діяльності і визнання авторитету активіста у внутрішньому і зовнішньому соціумі.

Науковці на основі виділених ними критеріїв і показників виділяють 3 рівні сформованості лідерських якостей студентів у освітньому процесі ЗВО: індивідуальний (низький), професійний (середній) і стратегічний (високий).

Низький рівень: лідерські прояви пов'язані із самоствердженням, самореалізацією індивідуальних амбіцій.

Середній рівень: здобувачі успішно оволодівають професійними навичками управління офіційного лідера, але не проінформовані про різницю в управлінні, не знають як стати неофіційним лідером.

Високий рівень відзначається оволодінням здобувачем індивідуально-лідерською, управлінсько-лідерською і комунікативно-прогностичною компетенціями, які включають здатність прогнозувати особистісний і професійний розвиток, життєві перспективи, реалізації власного потенціалу і потенціалу колективу студентської спільноти в освіті [13].

Формулювання цілей статті. Здійснити аналіз стану сформованості лідерських якостей здобувачів вищої освіти та дослідити ефективність їх формування засобами розв'язання спеціально підібраних ситуацій.

Викладення основного матеріалу дослідження. У емпіричному дослідженні використано такі психодіагностичні методики: методика діагностики

комунікативних і організаторських здібностей (КОС) В. В. Синявського і Б. О. Федоришина в освітньому процесі ЗВО [14]; методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса [15]; методика «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький) [16, с. 98-102], методика вивчення лідерського стилю Р. Бейлза-К. Шнейер, модифікація Т. В. Бендас [17].

Загальну вибірку становили 60 досліджуваних – здобувачі вищої освіти, що навчаються в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини на факультеті української філології, 30 з яких стали учасниками створеної нами групи розвитку лідерських якостей. Загалом у дослідженні взяли участь 63,5% дівчат та 36,5% хлопців.

За допомогою методики діагностики комунікативних і організаторських здібностей (КОС) В.В. Синявського і Б.О. Федоришина в освітньому процесі ЗВО нами досліджено та виявлено комунікативні та організаторські здібності здобувачів вищої освіти, які передбачають швидке налагодження стосунків між людьми, встановлення ділових контактів, їх участь та залучення у громадських і групових заходах, ініціативність, вміння брати на себе відповідальність та впливати на людей або на групу в цілому, спрямовує їх діяльність в певному напрямку, що сприяє досягненню загальних поставлених цілей.

Дана методика проводилася на початку експериментального дослідження, задля встановлення рівня сформованості лідерських та комунікативних якостей здобувачів вищої освіти.

Нами отримано такі результати: низький рівень прояву комунікативних і організаторських схильностей виявлено у 12 здобувачів, що говорить про низький рівень сформованості цих здібностей і становить 20% від загальної кількості вибірки. Рівень нижче середнього мають 22 здобувачі (37%). Середній рівень сформованості комунікативних та

лідерських здібностей виявлено у 21 осіб, це 35% від загальної кількості вибірки. Високий рівень становить 5 осіб (8,3%). Вищий рівень комунікативних та організаторських схильностей серед вибірки досліджуваних не виявлено – 0% (рис. 1).

Проаналізувавши результати діагностики, ми бачимо, що рівень комунікативних та організаторських здібностей у більшості здобувачів нижче середнього, що характеризується відсутністю бажання до спілкування, схильністю до проведення часу на самоті. У новій компанії вони не відчують себе активними та розкутими. Таким здобувачам важко налагоджувати контакти з людьми. Не відстоюють свою точку зору, важко переносять критику. Майже не виявляють ініціативи, не приймають самостійних рішень.

Оцінювання та визначення лідерських здібностей за методикою «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький).

Методика передбачає 50 висловлювань, на які здобувачам потрібно дати відповідь «так» чи «ні». Відповідаючи на кожне питання, здобувачі обирали той варіант відповіді, який найбільшою мірою відображає думку кожного про себе.

Дана методика проводилася на початку експериментального дослідження, задля встановлення рівня сформованості лідерських якостей у здобувачів вищої освіти.

З загальної кількості вибірки, 60 респондентів, що становить 100%, нами були отримані такі результати: за шкалою № 1 – якості лідера, що слабо виражені, виявлено у 21 студента – 35%; за шкалою № 2 – якості лідера, що виражені на середньому рівні, у 31 студента – 51,6%; за шкалою № 3 – лідерські якості, що виражені на високому рівні, у 8 студентів – 13,3%; за шкалою № 4 – особи, які мають якості диктатора, не виявлено ні у жодного здобувача – 0% (рис. 2).

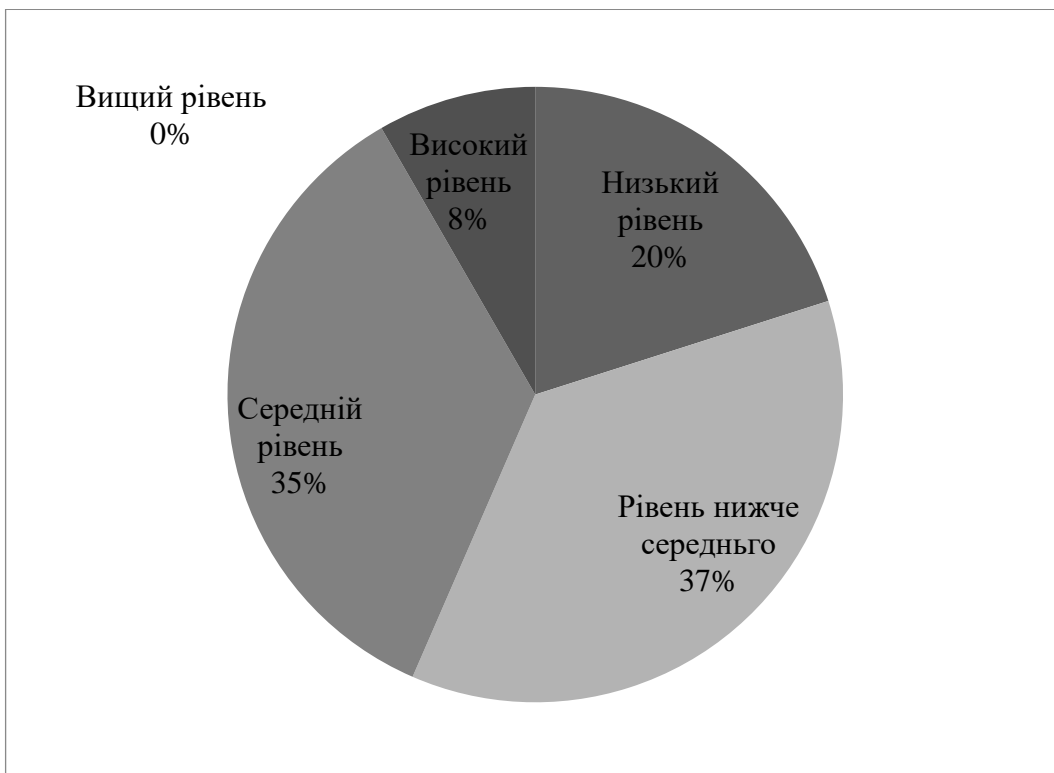

Рис. 1. Результати дослідження за методикою діагностики комунікативних і організаторських здібностей – КОС В.В. Синявського і Б.О. Федоришина в освітньому процесі ЗВО (до впровадження програми розвитку)

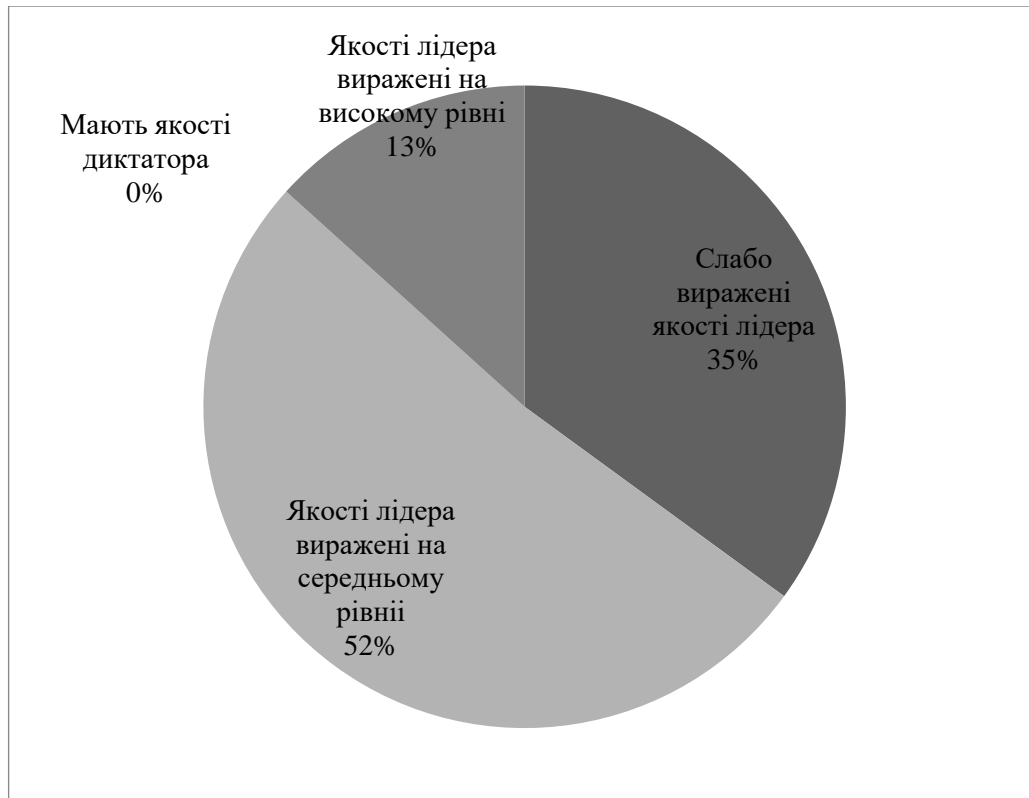

Рис. 2. Результати оцінювання та визначення лідерських здібностей за методикою «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький)

Проаналізувавши результати діагностики, ми бачимо, що рівень лідерських здібностей у більшості здобувачів виражені на середньому рівні. В особистості із середнім рівнем ці якості проявляються несистематично, з низьким – слабо виражені або несформовані.

Наступним кроком, в ході експериментального дослідження, було проведено діагностування стилю лідерської поведінки за допомогою методики Р. Бейлза-К. Шнейер, модифікація Т. В. Бендас. Це класична методика, яка широко використовується у всьому світі. На думку Ц. Шнейера, ця схема дає змогу вивчити два стилі лідерської поведінки:

- Діловий (Т – task), тобто націлений на поставлену задачу та її виконання;
- Соціоемоційний (S – socioemocional), тобто орієнтований на взаємостосунки між людьми та в колективі.

Дослідники Ц. Шнейер та Т.В. Бендас успішно використали дану методику у своїй докторській дисертації для оцінки лідерів та керівників:

- а) стихійних лідерів у лабораторному експерименті (наприклад, у виконанні завдання «Потерпілі корабля»);
- б) студентських лідерів;
- в) лідерів недержавних громадських організацій;
- г) керівників вузів (завідувачів кафедр, деканів, проректорів та ректорів).

Дана методика передбачає оцінку кожного учасника за 12 формами поведінки лідера, яка може змінюватися від 0 до 10 балів до кожної з форм, де 0 балів – це повна відсутність, даного прояву, 1 бал – дана особливість проявляється, але дуже рідко, і 10 балів – найбільш часто, всі інші бали – від 2 до 9 є проміжними.

Дана методика проводилася на початку експериментального дослідження, задля встановлення рівня сформованості лідерських якостей у здобувачів вищої освіти.

З загальної кількості вибірки нами були отримані такі результати діагностування лідерського стилю: з високим Т – і низьким S – стилем (ті що орієнтовані на завданнях) у 37 здобувачів, що становить 61,6% з

загальної кількості вибірки. З низьким Т – та високим S – стилем (ті, що орієнтовані на взаємини між людьми та в колективі) у 13 здобувачів, що становить 21,6% з загальної кількості вибірки. Із середнім Т – і середнім S – стилем (що поєднує обидва стилі) у 10 здобувачів, що становить 16,4% з загальної кількості вибірки (рис. 3).

Ми формували лідерські якості здобувачів вищої освіти у процесі залучення їх до лідерських дій у спеціально організованих ситуаціях. Робота над кожним типом ситуацій завжди закінчувалася узагальненнями викладача, підбиттям підсумків та висловлюваннями здобувачів вищої освіти про ситуацію. Обговорювалися такі питання, як: «Що дала Вам ця ситуація?», «Де може виникнути подібна ситуація, коли?», «Чи згодні Ви з тим, що ця ситуація вимагає прояву Ваших лідерських якостей?» і т.д.

Створюючи ситуації, засновані на взаємодії з іншими, викладачі домагались активної участі у них здобувачів вищої освіти так, щоб вони відчули свої потенційні лідерські можливості і, спробувавши їх реалізувати, набули певного лідерського досвіду. на досягнення цілей навчання (основної освітньої мети – підготовки конкурентоспроможного фахівця, який має високий рівень готовності до творчості).

Наступним етапом було збагачення лідерського досвіду здобувачів вищої освіти у позанавчальній діяльності, самотійно (включаючи працевлаштування), розглядається як стратегія, що дозволяє активізувати лідерські можливості в процесі становлення особистості як лідера-професіонала та реалізується в міні-курсах, які допомагають здобувачу правильно побудувати своє вибрати оптимальне рішення з альтернативно можливих, спрогнозувати результат діяльності в умовах ситуаційної невизначеності, опанувати навички самоорганізації навчально-професійної діяльності тощо. Метою таких міні-курсів є також подолання пасивності здобувачів та їх невпевненості у своїх лідерських можливостях.

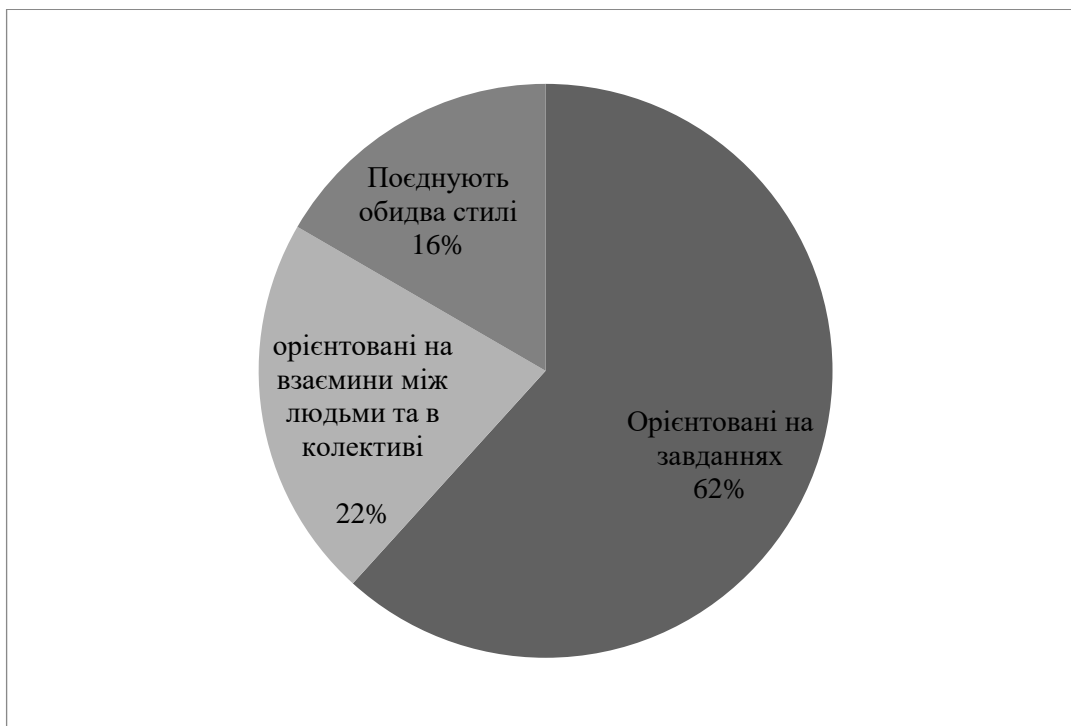

Рис. 3. Результати діагностування стилю лідерської поведінки за допомогою методики Р. Бейлза-К. Шнейер, модифікація Т. В. Бендас

Роботу зі збагачення лідерського досвіду здобувачів здійснено за двома напрямками: організація та проведення групових, факультетських і вузівських заходів та участь у студентських науково-практичних конференціях – публічна самопрезентація. При цьому стратегія збагачення лідерського досвіду дозволяє активізувати лідерські можливості в процесі становлення особистості, задовольнити лідерські потреби в досягненні, самоактуалізації, визнанні не тільки в різних навчально-професійних ситуаціях, але і життєвих, всіх особистісних потенціалів, зокрема і лідерського.

Стратегію збагачення лідерського досвіду нами розглянуто з двох сторін: з боку педагога, завдання якого полягало в тому, щоб створити умови та збагатити життєвий досвід здобувача, навчити цінувати досвід інших та ставитись до нього шанобливо; з боку здобувача як потенційного лідера – виробити власні навички, методи набуття лідерського досвіду, що забезпечують йому життєздатність у сучасних умовах.

Отриманий лідерський досвід сприяє пристосуванню до мінливих соціально-

економічних ситуацій. Пропонована робота з залучення здобувачів до лідерських дій у спеціально організованих ситуаціях націлена на досягнення креативного рівня інтелектуальної активності і як наслідок формування лідерських якостей конкурентоспроможного фахівця. Ефективність реалізації цієї роботи оцінювалась з урахуванням наступних двох критеріїв розвитку лідерських якостей.

Після розв'язання ситуацій нами отримано такі результати: низький рівень прояву комунікативних і організаторських здібностей виявлено у 3 здобувачів, що говорить про низький рівень сформованості комунікативних та організаторських здібностей і становить 10% з загальної кількості вибірки. Рівень нижче середнього виявлено у 5 здобувачів, що становить 16,6% з загальної кількості вибірки. Середній рівень сформованості комунікативних та лідерських здібностей виявлено у 11 осіб, це 36,6% з загальної кількості вибірки. Високий рівень становить 26,6%, це 8 осіб. Вищий рівень комунікативних та організаторських схильностей становить 10% – 3 особи. Проаналізувавши результати діагностики,

ми бачимо, що рівень комунікативних та організаторських здібностей у більшості здобувачів знаходиться на середньому рівні, що характеризується прагненням особистості до контактів з людьми, відстоюванням своєї точки зору.

Порівняємо між собою отримані дані – результати дослідження комунікативних і організаторських здібностей здобувачів до і після розв’язання ситуацій (рис. 4).

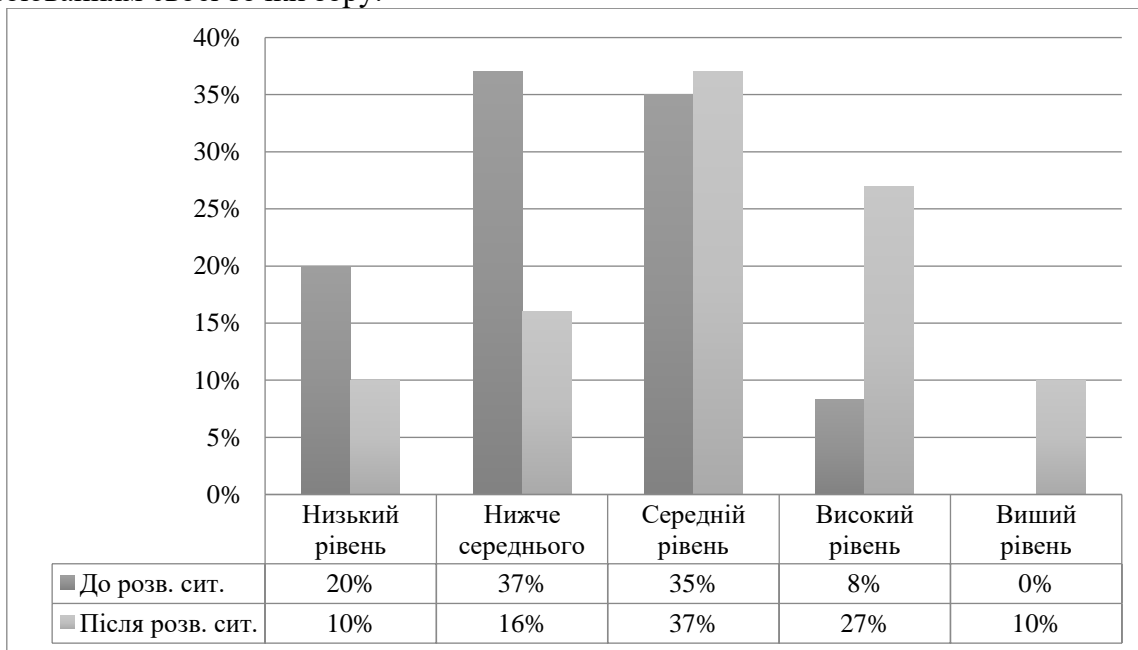

Рис. 4. Рівні сформованості комунікативних і організаторських здібностей до і після розв’язання ситуацій (порівняльний аналіз)

Отже, з рис. 1 ми бачимо, що в учасників після розв’язання ситуацій наявні значні позитивні зміни, підвищення рівня сформованості комунікативних і організаторських здібностей. Порівняємо

між собою результати оцінювання та визначення лідерських здібностей за методикою «Діагностика лідерських здібностей» (Є. Жаріков, Є. Крушельницький) (рис. 5).

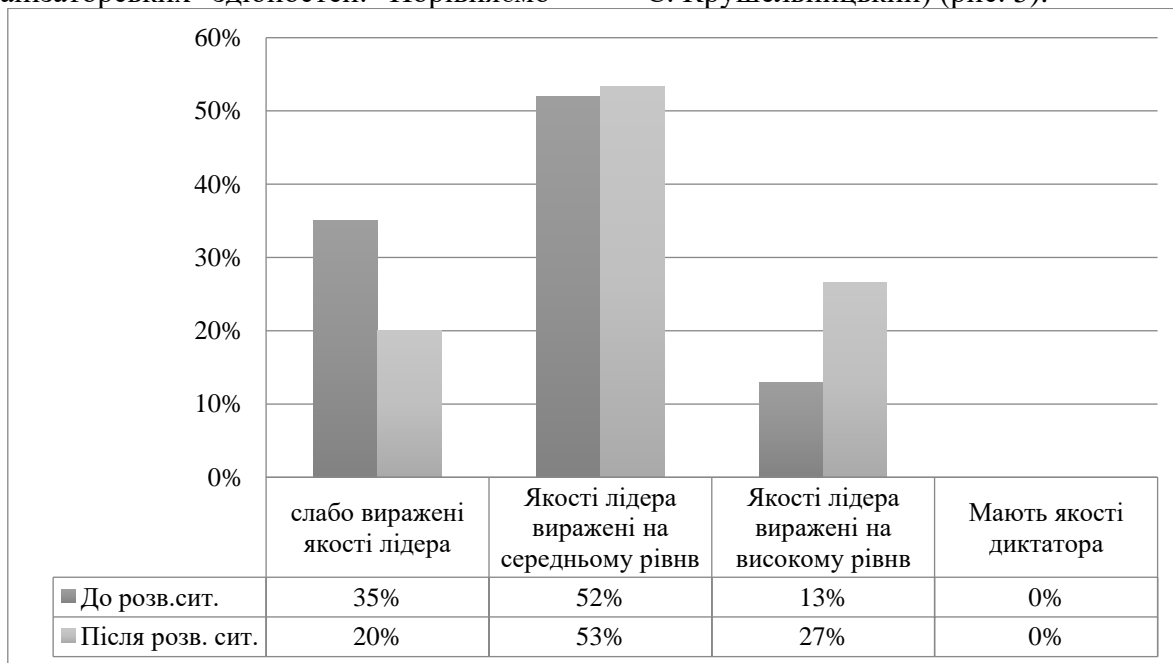

Рис. 5. Рівні сформованості лідерських здібностей у % (порівняльний аналіз)

Отже, з рис. 2 ми бачимо, що в учасників наявні значні позитивні зміни, підвищення рівня сформованості лідерських здібностей, що є свідченням ефективності шляхів удосконалення процесу формування лідерських якостей майбутніх педагогів.

За допомогою методики вивчення лідерського стилю Р. Бейлза-К. Шнейер, модифікація Т. В. Бендас було отримано такі результати: з високим Т – і низьким S –

стилем(ті що орієнтовані на завданнях) у 5 здобувачів, що становить 16,6% з загальної кількості вибірки.

З низьким Т – та високим S – стилем (ті, що орієнтовані на взаємини між людьми та в колективі) у 9 студентів, що становить 30% з загальної кількості вибірки. Із середнім Т – і середнім S – стилем (що поєднує обидва стилі) у 16 здобувачів, що становить 53,3% з загальної кількості вибірки (рис. 6).

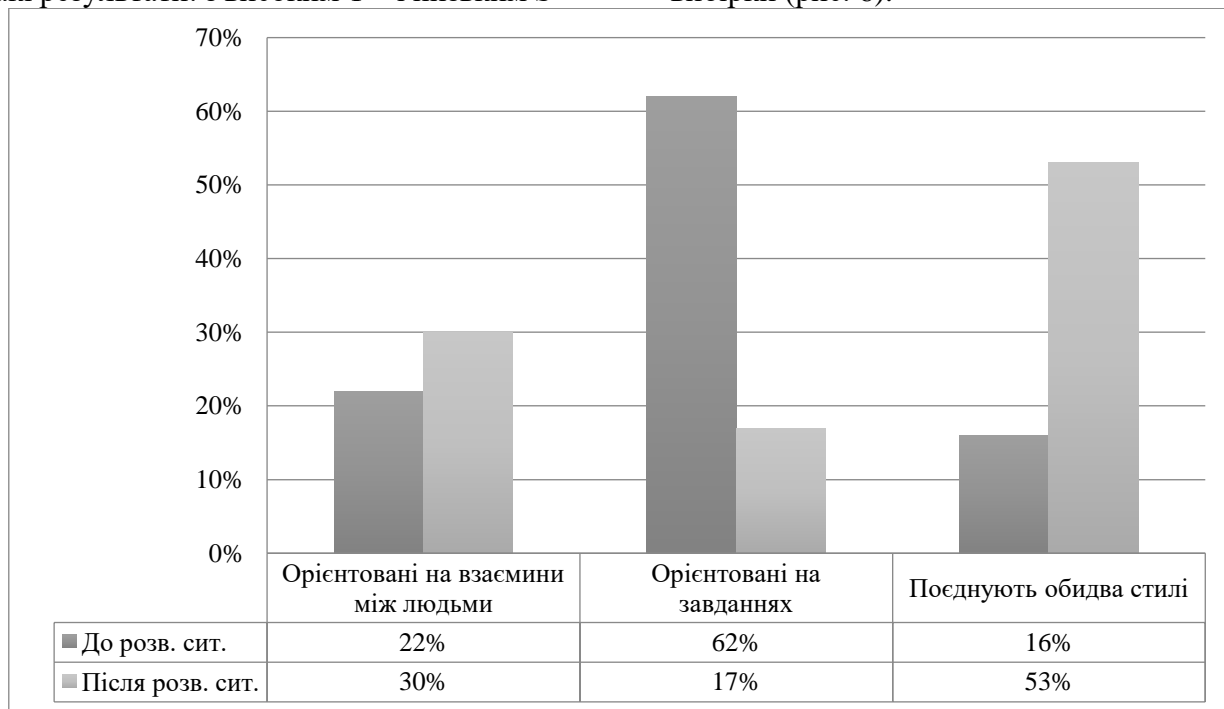

Рис. 6. Стиль лідерської поведінки респондентів у % (порівняльний аналіз)

Отже, з рис 3. ми бачимо, що в респондентів наявні значні позитивні зміни в стилі лідерської поведінки, які є суттєвими та не випадковими, що є свідченням підвищення розуміння та обізнаності в проблематиці лідерства та ефективності запропонованих ситуацій для формування лідерських якостей.

Висновки. На основі аналізу психологічної літератури нами виокремлено рівні розвитку лідерських якостей та проведено їх діагностику. В ході розв'язання здобувачами спеціально підібраних ситуацій встановлено позитивні зміни в розвитку їх лідерських якостей.

Ефективна діяльність здобувачів у спеціально організованих умовах сприяє розвитку їх лідерських якостей, зокрема організаторських та комунікативних

здібностей, стилю лідерської поведінки тощо.

Ефективна діяльність проявлялась у активності, цілеспрямованості та ініціативності, умінні швидко та якісно налагоджувати контакти з членами групи, демонструвати свої можливості, уміння та навички. У подальшому ми ставимо собі за мету здійснити більш глибокий аналіз досліджень, присвячених розвитку лідерських якостей майбутніх педагогів та розробити цілісну програму їх розвитку.

Література:

1. Мороз В. П. Сучасний погляд на проблему лідерства. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки.* 2020. Вип. 2(333).Ч.2. С. 200–207.

2. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

3. Howell J. M., & Avolio B. J. Transformational leadership, transactional leadership, locus of control, and support for innovation: Key predictors of consolidated-business-unit performance. *Journal of Applied Psychology*. 1993. №78(6), P. 891–902. DOI : <https://doi.org/10.1037//0021-9010.78.6.891>.

4. Басінская І., Радюк О., Нехвядовіч І. Ситуаційні й інтеракціоністські теорії лідерства. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова*. 2020 р. № 12. С. 5–23.

5. Вижва М. Сучасні теорії лідерства: гуманістичний ракурс. *Проблеми сучасної психології*. 2020. № 47. С. 9–26.

6. Кричевский Р. Л. Психология лидерства. 2007. 542 с.

7. Волкова Н. П., Наход С. А., Крижановська Г. І. До питання про лідерські якості викладача закладу вищої освіти та шляхи їх розвитку в умовах аспірантури. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2019. № 2 (18) С.30–39. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2019_2_5.

8. Tal D., & Gordon A. Leadership of the present, current theories of multiple involvements: A bibliometric analysis. *Scientometrics*. 2016. Vol. 107(1). P. 259–269.

9. Галузяк В., Акімова, О., Громов, Є. Сучасні зарубіжні підходи до розуміння лідерства і виховання лідерів. *Лідер. Еліта. Суспільство*. 2019. №1. С. 32–53.

10. Радчук Г., Козак, О. Теорії лідерства в сучасному психологічному дискурсі. *Збірник наукових праць ЛОГОС*. 2020. С. 109-112.

11. Романовський О. Г., Бондаренко В. В. Інноваційне формування повного спектру особистісних якостей лідера у всіх видах професійної діяльності на прикладі майбутніх психологів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 2. С. 3–13.

12. Сингаївська І. В. Особистісні якості викладача як передумова його професійної успішності. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2015. № 2. С. 86–93.

13. Schor, D. Experiential Leadership Training for Young Professionals. *Ieee engineering management review*. 2019. Vol. 45(3) P. 1–30.

14. Психодіагностика в службі зайнятості : методичний посібник / за ред. Синявського В. В., Яцишина О. О. Київ, 1998. С. 34-51.

15. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / сост. Д. Я. Райгородский. Самара : «БАХРАХ», 1998. С. 630-632.

16. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва, 2002. 339 с.

17. Бендас Т. В. Гендерная психология : учеб. пособ. СПб. : Питер, 2006. 431 с.

References:

1. Moroz, V. P. (2020), “A modern view of the problem of leadership”, *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky*, №2(333), part 2, pp. 200-207.

2. Shapar, V. B. (2007), *Suchasnyi tлумачnyi psykholohichniy slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary]*, Prapor, Kharkiv, Ukraine, 640 p.

3. Howell, J. M., & Avolio, B. J. (1993), “Transformational leadership, transactional leadership, locus of control, and support for innovation: Key predictors of consolidated-business-unit performance”, *Journal of Applied Psychology*, №78(6), pp. 891-902. DOI : <https://doi.org/10.1037//0021-9010.78.6.891>.

4. Basinskaia, I. and Radiuk, O. (2020), Nekhviadovich I. (2020), “Situational and interactionist theories of leadership”, *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, №2, pp. 5-23.

5. Vyzhva, M. (2020), “Modern theories of leadership: a humanistic perspective”, *Problemy suchasnoi psykholohii*, №7, pp. 9-26.

6. Krychevskiy, R. L. (2007), *Psykholohyia lyderstva [Leadership Psychology]*, 542 p.

7. Volkova, N. P. Nakhod, S. A. Kryzhanovska, H. I. (2019), “On the question of leadership qualities of a teacher of higher education and ways of their development in graduate school”, *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Serii : Pedahohika i psykholohiia*, №2(18), pp. 30–39. Retrieved from : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2019_2_5.

8. Tal, D., & Gordon, A. (2016), “Leadership of the present, current theories of multiple involvements: A bibliometric analysis”, *Scientometrics*, vol. 107(1). p. 259–269.

9. Haluziak, V. Akimova, O. and Hromov, Ye. (2019), “Modern foreign approaches to understanding leadership and educating leaders”, *Lider. Elita. Suspilstvo*, №1, pp. 32–53. DOI : <https://doi.org/10.20998/2616-3241.2019.1.03>.

10. Radchuk, H. Kozak, O. (2020), “Theories of leadership in modern psychological discourse”, *ЛОГОС*, pp. 109-112. DOI : <https://doi.org/10.36074/24.04.2020.v3.39>.

11. Romanovskiy, O. H. and Bondarenko, V. V. (2017), “Innovative formation of the full range of personal qualities of a leader in all types of professional activities on the example of future psychologists”, *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemamy*, № 2, pp. 3-13.

12. Synhays'ka, I. V. (2015), “Personal qualities of a teacher as a prerequisite for his professional success”, *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia*, № 2, pp. 86–93.

13. Schor, D. (2019), *Experiential Leadership Training for Young Professionals. Ieee engineering management review*, vol. 45(3), pp. 1–30.

14. Syniavskoho, V. V. and Yatsyshyna, O. O. (1998), *Psykhdiahnostyka v sluzhbi zainiatosti [Psychodiagnosics in the employment service]*, Kyiv, Ukraine, pp. 34-51.

15. Raihorodskiy, D. Ya. (1998), *Praktycheskaia psikhodyahnostyka. Metodyky y tests* [Practical psychodiagnosics. Methods and tests], BAKhRAKh, Samara, Russia, 630-632 pp.

16. Fetiskin, N. P. Kozlov, V. V. Manujlov, G. M. (2002), *Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyih grupp* [Socio-psychological diagnostics of the development of personality and small groups], Moscow, Russia, 339 p.

17. Bendas, T. V. (2006), *Gendernaja psihologija* [Gender psychology], 431 p.

Стаття надійшла до редакції 17.11.2021 р.

УДК 519

DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-240-248

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ СПОРТСМЕНІВ (НА ПРИКЛАДІ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ ДОСВІДУ)

Шевяков О.В.¹, Бурлакова І.А.², Кондес Т.В.³

¹ д.психол.н., професор, Дніпропетровський університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна,
e-mail: shevyakovyO@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-1935>

² д.психол.н., професор, Дніпропетровський університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна,
e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

³ к.психол.н., доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна,
e-mail: TetianaKV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IMPROVING THE SYSTEM OF TRAINING ATHLETES (ON THE EXAMPLE OF TEMPORALITY OF EXPERIENCE)

Sheviakov Oleksiy¹, Burlakova Iryna², Kondes Tetiana³

¹ Doctor sciences (Psychological), professor, Dnipropetrovsk University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine,
e-mail: shevyakovyO@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8348-1935>

² Doctor sciences (Psychological), professor, Dnipropetrovsk University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine,
e-mail: burlakova22irina@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6043-4359>

³ PhD (Psychological), associate professor of psychology department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine,
e-mail: TetianaKV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8514-9389>

Анотація. Ігнорування предметом вивчення темпоральності досвіду під час підготовки спортсменів зрозуміло, збіднює можливості соціального проектування. Вимога сьогодення у філософському осмисленні непростого вивчення та застосування досвіду, його використання при соціальному проектуванні системи спортивної підготовки. Звертаючись до аналізу досліджень, проведених останніми роками, звернемо увагу на досить вузьке коло публікацій, присвячених проблемі вивчення та застосування досвіду у завданнях його використання під час проектування соціальних систем. Необхідно визначити роль вивчення та використання досвіду провідних фахівців, довівши, що індивідуальний досвід фахівців є важливим елементом у розробці сучасної стратегії реформ та створення системи підготовки спортсменів. Метою статті було проаналізувати філософський та соціокультурний контекст використання досвіду підготовки спортсменів вищого рівня майстерності у завданнях темпоральності досвіду (перенесення його у майбутнє), тобто нової, бажаної системи спорту в Україні, що розвивається. У нашому дослідженні темпоральність використовувалась у контексті виявлення, оцінки та узагальнення індивідуального досвіду її носіїв під час проектування нової системи спорту найвищих досягнень в Україні. Дія конструкту розгортається у часовому просторі. Дослідження показали, що суть психолого – педагогічної компетентності спеціаліста у сфері спорту розкривається через постійне поповнення своїх знань та їх адаптація до фізичної культури та спорту; знання про побудову фізкультурно-педагогічного процесу як об'єкта проектування; систематичний опис та пояснення проблем, що виникають у галузі спорту, з погляду науки (гносеологічна функція); уміння застосовувати у фізкультурно-педагогічному процесі сучасні психолого-педагогічні технології дослідження. При переході спортсмена від етапу до наступного етапу у своїй спортивній кар'єрі, його відповідальність і вплив як активного суб'єкта на досягнення змагального результату постійно зростають. Це необхідно враховувати, по-перше, під час професійної підготовки спортивних тренерів. І, по-друге, використовувати тренерами під час подальшого вдосконалення системи підготовки спортсменів.

Ключові слова: тимчасовість; досвід фахівців; розробка стратегії розвитку спорту; вищі досягнення проектування системи підготовки спортсменів.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 3; бібл.: 11

Annotation. Ignoring the subject of the study of the temporality of experience in the training of athletes is understandable, impoverishes the possibilities of social design. The requirement of the present in the philosophical understanding of the difficult study and application of experience, its use in the social design of sports training. Turning to the analysis of research conducted in recent years, we draw attention to a rather narrow range of publications on the study and application of experience in the tasks of its use in the design of social systems. It is necessary to determine the

role of studying and using the experience of leading specialists, proving that the individual experience of specialists is an important element in developing a modern reform strategy and creating a system of training athletes. The aim of the article was to analyze the philosophical and sociocultural context of using the experience of training athletes of the highest level of skill in the temporality of experience (transfer it to the future), ie a new, desirable system of sports in developing Ukraine. In our study, temporality was used in the context of identifying, evaluating and summarizing the individual experience of its bearers when designing a new system of sports of the highest achievements in Ukraine. The action of the construct unfolds in time space. Research has shown that the essence of psychological - pedagogical competence of a specialist in the field of sports is revealed through the constant replenishment of their knowledge and their adaptation to physical culture and sports; knowledge of the construction of physical culture and pedagogical process as an object of design; systematic description and explanation of problems that arise in the field of sports, in terms of science (epistemological function); ability to apply modern psychological and pedagogical research technologies in the physical culture and pedagogical process. During the transition of an athlete from one stage to the next in his sports career, his responsibility and influence as an active subject to achieve a competitive result are constantly growing. This must be taken into account, first, during the training of sports coaches. And, secondly, to use coaches during the further improvement of the system of training athletes.

Key words: *temporality; experience of specialists; development of sports development strategy; higher achievements of designing of the system of training of athletes.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 3; bibl.: 11

Introduction. In Ukraine still there is no the strategy of the modern system of sports, the higher achievements, the features of its development and implementation are not obvious. This strategy is needed, because at the Olympics in Rio de Janeiro (2016) 205 Ukrainians won 2 gold medals, and small countries such as: Hungary - 8, Croatia - 5, Uzbekistan - 4, Kazakhstan - 3 gold medals. The National University of Physical Education and Sports has a gallery of photo portraits of famous university students who have become Olympic champions. If you compare how many gold medals were won by them on average at each Summer Olympics over the years of the USSR, and then over the years of Ukraine's independence, the numbers will be impressive: accordingly 6.4 and 1.3 (!) Conditional gold medals. Ukraine won the same (1 gold) at the last Olympic Winter Games in Pyongchang (for comparison: the Netherlands, a country with a population of 17 million, which, like Ukraine, brought 33 athletes to the Olympic Games, won 8 gold medals).

The scientific problem is to substantiate the place of experience in the content of the strategy of the development of Olympic sport, as a step in its development. The strategy should be generalized, taking into account the socio-economic conditions of Ukraine, as an experience of countries similar in scope to Hungary and Croatia, as well as the existing important domestic positive experience that carries leading experts in the field of sport. But

the practice of attracting and transferring the experience of specialists in this area has not been studied, and at all, it is not obvious to understand the need for its application.

Aim. Analysis of the philosophical and socio-cultural context of the use of the experience of training the athletes of the highest level of skill in the tasks of temporality (its transfer to the future) into the new, desired system of sports in Ukraine, which is being created.

The system, activity and subjective approaches in the context of philosophical and socio-cultural comprehension of the transfer and use of the experience of experts from among the leading trainers of Ukraine in the content of work on the design and further implementation of the new, modern strategy of development of Olympic sports are used in the work.

Literature review. F.V. J. Schelling successfully described the situation of resistance to the new way: "If a system that completely changes or even overthrows the dominant views not only in everyday life, but also in most sciences, it meets, despite the fact that in it fulfilled the most rigorous proof of its principles, the constant resistance, even those who are able to follow the course of evidence and understand their obviousness, all this can be explained only by one - the inability to distract from the dominance of partial problems that our imagination ... readily extracts from the wealth of all slidnyh data and thus causing us embarrassment and

excitement. It is impossible to argue the convincing evidence, there is also nothing credible and obvious that could be opposed to the proposed principles, but the fear of incredible consequences that inevitably seem to be inevitable, leads to despair and forces us to retreat from the same mind with all the difficulties that will necessarily entail the application of these principles "[6, p. 227]. And further important: ". The best test of any system is not only that it easily solves problems that previously seemed unsolvable, but also (it's scary-auth.) That it is putting forward entirely new , previously nobody was posed a problem, and, generating everything that was considered true, creates the truth of a new generation "[6, p. 207-208].

Attempts to put an end to reforms in the conservative part of the government actually exist. But there is also the need for a philosophical understanding of the difficult study and application of experience, its use during the social design of the system of sports training.

The term temporality is used as a synonym for time. The specificity of the category of temporality lies in the fact that it linguistically interprets the fundamental ontological and ideological category of time. The ontological time represents the dynamics of the world, all of its components undergoing permanent irreversible changes. This fundamental feature reflects the language. The vertex grammatical semantics of the linguistic sign, through which the system of language is implemented, is predicate, has in the structure a single ontological content component - temporality [1, p. 64-65]. It is established, that the flow of time is divided by man into separate, indirectly perceived segments associated with the concepts of beginning and end, duration and short duration, speed and slowness, etc. [1, p. 68].

In our study, temporality was used in the context of identifying, evaluating and generalizing the individual experiences of its carriers in designing a new system of sport for higher achievements in Ukraine. Here the designer's action unfolds in the temporal space, and the duration of the action is the moment of its beginning (A), duration (B) and completion

(C). The moment of the beginning, duration, and termination of action expresses the interval of time [1, p. 68]. At the same time, the philosophical category of time expresses the time sequence of events that occur in the objective reality or are thought to be such as may occur [1, p. 72].

To philosophical texts, in our opinion, temporality is relevant precisely because the temporality category is universal, generally grammatical, inter-level. And its denotate - ontological time - appears to be the basic, fundamental, ontological component in the construction and functioning of grammatical and general-language systems. Consequently, temporality is a general grammatical inter-level category, which is based on the semantics of efficiency, expressed in the verb, and reflects the internal, external and correlative aspects of the duration of action, grammatically interpreting the ontological time from the past to the future [1, p. 76].

H.-G. Gadamer asks how are knowledge and action related? And he gives the following answer: "(It is necessary) to learn to think the activity-historical consciousness so that, when realizing the work of action, immediacy and high dignity of the created are not reduced again all to the same reflexive reality - to think, therefore, such a reality in which the omnipotence of reflection has their limits. It was at this point that criticism focused on Hegel, and here the principle of reflexive philosophy really proved its superiority over all its critics. " And further: "The real disadvantage of the previous theory of experience ... lies in the fact that it is entirely oriented to science and therefore releases from (field) attention the internal historicity of experience" [2, p. 207, 209]. We agree with this thesis and consider it is necessary in the subject of experience to see a particular person.

Experience is the experience of human finiteness (the limits of what a person can). Experienced in the proper sense of the word, one who remembers this finitude, one who knows that time and future are not subject to him. An experienced person knows the limits of all foresight and the unreliability of all our plans. Experience achieves in it its higher truth, the highest value. If each phase of the whole

process of obtaining experience was characterized by the fact that the person who acquires experience also found a new openness for a new experience, then this primarily refers to the idea of a perfect experience. Experience does not pass into the higher form of knowledge (according to Hegel), but right here the experience is for the first time in its entirety and is in fact present [2, p. 215].

Turning to the analysis of research carried out in recent years, we pay attention to a rather narrow circle of publications devoted to the problem of studying and applying experience in the tasks of its use in the design of social systems [8, 9].

We take into account that the critical philosophy and the theory of education must be based on the critical theory of society, which conceptually analyzes the peculiarities of the real capitalist societies and their relations of domination and subjection (oppression), contradictions and perspectives for progressive social changes and transformative practices that they themselves create projects of a more complete, free life in a democratic society. The criticality of the theory means the way of seeing and understanding, building the categories that make the connection, reflection and participation in the theory of theory, the emergence of the theory of social practice. Critical theory is interdisciplinary, with the participation of analytical criticism from various academic sciences and trans disciplinary constructions of various branches of knowledge for the production of an objective multi-perspective view of the future society. Critical theory is the boundary of intersection, interaction and mediation, combining various aspects of social life in an integrated project of normative-historical thinking. Its meta-theories thus themselves contain models of a more holistic formation that unites different themes that are a dialectical integrity, but does not divide the material into narrowly disciplined knowledge [4, p. 50]. It is this kind of synthetic strategy for reforming the sport of higher achievements.

Account of experience, the account of "individual characteristics of consumers of collective concepts" and "social contexts of the use of concepts" is absolutely necessary, for

example, in the decision-making process [3, 7, 11]. It becomes especially apparent if we compare this process with its result - a decision taken on reform, in which the ambiguity and uncertainty should disappear. The decision of its essence is some result of the reasoning, and therefore it is always concluded. It should be clear, precise so as to exclude discrepancies. However, the decision-making process itself allows ambiguity, multiplicity of ways of realization [3, p. 55].

Being used in the design of critical thinking is oriented to the analysis of "natural" considerations, not trying to fit them into the structure of formal logic. Procedures of reasoning, as already noted, are analyzed in the "anthropological" context, taking into account the peculiarities of the contemplative and acting subject, which is characterized by a certain will, target settings, educational and professional level, etc. [3, p. 55].

Convincing technologies are tools for motivating change in behavior using the logic of applying strategies. Socially oriented convincing technologies are based on three common components: competition, social comparison and cooperation. Research has shown that public opinion-based persuasive interventions lead to negative outcomes of demographic behavior, but lack knowledge of how interventions can motivate or motivate behavior.

Turning directly to the specifics of sport, we note that the practice of effective management of a regional educational institution sports profile is possible when integrating the special-professional and regulatory framework of the management of the institution with the system approach and the relevant organizational and pedagogical conditions. One of the important conditions, in his opinion, is the readiness of the head for effective work aimed at: creating a flexible and democratic management structure; maintenance of the logic, content and pace of innovative development of training practice in sport as a multi-profile and differentiated system; development of interpersonal, professional and sports interactions on the basis of subject-subject relations. Ensuring effective management in an institution requires the formation of a team of

professionals, able to prepare a sports reserve for national teams, to ensure the growth of sports and professional skills of athletes. Solving this problem requires the creation in the sports organization of its own program of action and its implementation [5].

It is obvious that the development and implementation of the project of the desired system of training athletes of a higher level of skill, from the region to the general state level, requires a high level of competence of specialist designers. The pedagogical competence of specialists in the sphere of physical culture and sports is an integral part of his professional competence, which manifests itself in readiness and ability to perform pedagogical activities in the conditions of a single sports-educational process, which requires the availability of certain professional-personal qualities, knowledge, skills, and competences in pedagogical and sporting spheres.

The essence of the pedagogical competence of the specialist in the sphere of sport, which is required in the development of a strategy of reforms, is revealed through the following tasks facing him:

- constant replenishment of their psychological and pedagogical knowledge and their adaptation to physical culture and sports, knowledge of the construction of the sports and educational process as an object of design, knowledge and skills to apply in the sports and educational process of modern psychological and pedagogical technologies; research, systematic description and explanation of the problems arising in the field of sports, from the standpoint of science (epistemological function);

- planning and construction of the sports and educational process in accordance with modern requirements, selection and composition of educational material, planning of their actions and actions of pupils of all ages and level of athletic skill, designing of sports and educational process in the conditions of modernization of educational and sports-sports spheres (constructive function) ;

- inclusion of pupils in different types of sports activities, creation, if necessary, teams and organization of its joint activity,

establishment of pedagogically appropriate relations with pupils, colleagues, the public (fans, sports clubs), as well as mass media (organizational and communicative function) ;

- application in the pedagogical activity of modern scientific approaches, critical thinking, skills of heuristic search and methods of scientific and pedagogical research, including analysis of own experience and experience of their colleagues (research function);

- comprehension of the fundamentals of its activity, during which the assessment and reevaluation of abilities, errors and opportunities of pupils and oneself, the development of reflection in the course, and the construction of the "I-concept" in subjects of the sports process (reflexive function) are carried out [4].

The article [10] provides an example of the identification and synthesis of individual experiences in the interests of improving medical practice, from which it is evident that the authors were satisfied in this case with a survey of only 10 people that we took into account as a conditional limit.

Results. In the first study aimed at updating and describing the experience of leading experts in sports, a survey was conducted by 18 Honored Coaches of Ukraine on various sports that work in the Pridneprovsk State Academy of Physical Culture and Sports and the Kharkiv State Academy of Physical Culture. The survey was conducted according to the author's questionnaire, which includes a number of open and closed questions.

Answers to the closed questions of questionnaire № 1, obtained by interviewing experts, are summarized in Table. 1.

As can be seen from Table. 1, the first three questions were answered 100% "Agree". In this way, the Honored Coaches of Ukraine, selected as experts, have expressed their agreement that the reform of sport in Ukraine should create an effective system of training athletes. In addition, they unanimously agreed that the sports activity formed, which manifests itself in the individual responsibility of the athlete, his ability to improvise and make the right decisions during the competition undeniably affects and largely determines the final sporting result in the competitions.

Table 1

Responses of the Honored Coaches of Ukraine to the part of the closed ones questionnaire questions (n = 18)

№	Questionnaire question	Agree	Difficult to answer	Disagree
1.	Do you agree with the statement that reform of sport in Ukraine is needed to create a truly effective sports training system?	18 (100%)	-	-
2.	Do you agree with the statement that as the transition from the initial training to the stage of maximum realization of individual opportunities increases as personal responsibility, as well as the ability of the athlete to influence the competitive?	18 (100%)	-	-
3.	Do you agree with the statement that sports activity, which manifests itself in personal responsibility, the ability to improvise, in making the right decisions during the competition, largely determines the final sporting result?	18 (100%)	-	-
4.	Do you agree that one of the main results of an effective system of sports training should be the formation of a responsible and independent person of the athlete, which can be said that it has formed a sporting activity?	10 (55,6%)	6 (33,3%)	2 (11,1%)

As for the last question, the answers to it were distributed as follows: Agrees - 55.6%, Difficult to answer - 33.3% and Disagree - 11.1%. We will interpret the answers received in this way. For trainers who are accustomed to the fact that the result of the system of training athletes is an exclusively competitive result, which is judged by their professional activity, the very formulation of this question was unusual. Although only 55.6% agreed, previous answers to questions 1-3 indicate that most of them understand the important role of an athlete directly in achieving a high sporting result.

In the next survey, a survey of 9 Honored Coaches of Ukraine, working in the Pridneprovsk State Academy of Physical Culture and Sports. It was conducted on the author's questionnaire with the help of questions, which, apart from the actual content, described the respondents according to the type of sport and work experience. The second part of the answers to the closed questions of questionnaire number 2, which were obtained through a survey of experts, summarized in the table. 2.

As can be seen, for the first three questions, and also for the eighth question, 100% of the answers were "Agreed". In this way, the Honored Coaches of Ukraine, selected as experts, expressed their agreement that the

system of training should create conditions for the formation of the subject of sports activities. And coaches should be trained to be able to contribute to the formation of an athlete, as a sports subject, and to successfully interact with him. That is, do not control "force", but understand and take into account that as the athlete's skill grows, he must play an increasingly important role in the competitions, in achieving a high sporting result.

Even those questions of the questionnaire, namely No. 4-7, which did not cause unanimity in the responses, confirmed the legality of their statement to the experts and the obvious importance for improving the training system of athletes. After all, and obviously, support by expert agreement in the range of from 77.8% to 88.9% clearly indicates the importance of these posed issues.

The questions of the questionnaire were extremely important: "Given the role of the trainer and the athlete as the subjects of sports activities, estimate the contribution of the coach and the athlete to the received sports result at the various stages of preparation". Given its weight, we put the content of the responses in a separate table (respondents' answers are given in Table 3.).

Table 2

Responses of the Honored Coaches of Ukraine to the part of the closed ones questionnaire questions (n = 9)

№	Questionnaire question	Agree	Difficult to answer	Disagree
1.	Do you agree that besides the coach, the athlete himself is responsible for the competitive result?	9 (100%)	-	-
2.	Do you agree that it is incorrect to consider an athlete in the preparation for higher achievements and at subsequent stages only as the object of management?	9 (100%)	-	-
3.	Do you agree that from the stage of initial training to the stages of maximum realization of individual capabilities and the preservation of higher sportsmanship, the role of the athlete in achieving a high competitive outcome is constantly increasing?	9 (100%)	-	-
4.	Do you agree that in many ways, for example, in sports games and martial arts, an athlete who has learned to make the right decisions in the light of the situation is decisive?	7 (77,8%)	1 (11,1%)	1 (11,1%)
5.	Do you agree that the professional position and actions of the coach largely determine the peculiarities of becoming an athlete as a subject of sports activities?	8 (88,9%)	-	1 (11,1%)
6.	Do you agree that, having seen the desire to express an opinion on the preparation, perhaps already at the stage of specialized basic training and on the following, the trainer should support the athlete, thereby contributing to his becoming a subject of sports activities?	7 (77,8%)	1 (11,1%)	1 (11,1%)
7.	Do you agree that one of the main effects of sports training should be the formation of a responsible and independent person, which can be said that it has formed a phenomenon of sports activities?	7 (77,8%)	1 (11,1%)	1 (11,1%)
8.	Do you agree that coaches should be prepared to be able to contribute to the formation of an athlete as a sports subject and to successfully interact with him?	9 (100%)	-	-

Table 3

Assessment by the Honored Coaches of Ukraine of the contribution of the trainer and an athlete in a sports result at different stages of training (n = 9)

Stage of preparation	The subject	%	The subject	%
Specialized basic	coach	75,6	sportsman	24,4
Preparations for higher achievements	coach	63,9	sportsman	36,1
Maximum realization of individual possibilities	coach	53,3	sportsman	46,7
Preservation of the highest sporting skills	coach	47,8	sportsman	52,2

In the general philosophical part, for the first time in the design of the system of sports, analyzed and generalized work on the essence of the phenomenon of experience and the difficulties of its transfer (from the bearers of experience to practice, which objectively needs to be reformed).

In the experimental part the data is shown in Table. 3, as well as those included in Table Table. 1 and 2, have an indisputable scientific novelty. For the first time, with a high objectivity, the role (in%) of each of the participants in the process of sports training in achieving a competitive outcome at different stages of training is established. It is shown

that at the stage of specialized basic training the role of the trainer is estimated at an average arithmetic of 75.6%, and the role of the athlete is 24.4%. At the stage of preparation for the highest achievements, the role of the coach is estimated at 63.9%, and the role of the athlete has increased significantly and estimated - 36.1%. At the stage of maximum realization of individual opportunities, the role of the coach is estimated at 53.3%, and the role of the athlete has increased even to 46.7%. Finally, at the stage of maintaining the highest sporting skill, it is estimated as follows: the coach is 47.8%, and the athlete is more than the coach, namely 52.2%.

Conclusions. 1. The reform of the sphere of sport of higher achievements is impossible without the development of a concept, strategy and calendar plan of reform. Meanwhile, as experience of reforms in Ukraine shows, first of all, it is necessary to deeply study and use the professional opinion of leading trainers. Secondly, it is important for the authors of the reform to realize the objective difficulties with their implementation, which follows from the peculiarities of the perception of the management of the difficulties associated with them.

2. The development and implementation of the project of a new system of preparation of athletes of a higher level of skill, from the level of the region to the general state level, requires high competence of designers. The pedagogical competence of specialists in the sphere of physical culture and sports is a component of their professional competence, which manifests itself in readiness and ability to carry out pedagogical activities in the conditions of a complex sports-educational process, which requires certain professional-personal qualities, as well as, in addition to knowledge, skills, skills, as well as competence in pedagogical and sporting spheres.

3. The responses of experts involved in closed questions, the generalized results of which are presented in Table. 1-3.

Became very important in the study. The achievement of the study should be considered the first quantitative objectification of the phenomenon, which expresses the existing

tendency to increase the role of the athlete as a subject, as his skill grows, in achieving the obtained competitive result. If at the stage of specialized basic training the contribution of the trainer and athlete in the obtained result is estimated at 75.6% and 24.4%, then at the stage of maintaining the highest sporting skill already 47.8% and 52.2%. That is, the athlete's role in the competitive result is even higher by 4.4% than the coach.

4. Regarding the important social aspect of designing, it should be noted that the research carried out proved that it is incorrect to consider an athlete as an object of influence in the process of sports training. As the athlete moves to the next stage, his responsibility and influence, as an active subject, for gaining the competitive result is constantly increasing. This should be taken into account, firstly, in the professional training of sports coaches. And, secondly, used by trainers in the course of further improvement of the system of training of athletes.

References:

1. Barchuk, V. M. (2011), "Grammatical category of temporality: semantic-structural aspect", *Movosnavstvo*. 2011. №6. S. 64 -76.
2. Gadamer, H.-G. (2018), "Truth and Method: Basics of Philosophical Hermeneutics", retrieved from : http://yanko.lib.ru/books/philosoph/gadamer-istina_i_metod.pdf .
3. Zynchenko, V. V. (2015), "Endowable global strategies of strategic transformation and insight into context of critical theories", *Antropologichni vymiry filosofs'kih doslydzen'*, vol. 7, pp. 50-63.
4. Syn'jaev, S. S. (2017), "Theoretical foundations of the formation of pedagogical competence of a specialist in the field of physical culture and sports", *Izvestija VGPU. Pedagogicheskie nauki*, № 1, pp. 45-50.
5. Sharunenko, Yu. M. (2010), "Pedagogical conditions of training highly qualified athletes at the present stage", *Avtonomija lichnosti*, № 1, pp. 138-141.
6. Shelling, F. V. Y. (1987), *Sistema transcendental'nogo idealizma* [System of transcendental idealism]. Soch. v 2-ch t. T. 1. Moscow, Russia, pp. 227-489.
7. Nilgun, Vurgun Ferudun, Dorak Murat, Ozsaker, Sevil Uludağ (2016), "Flow Experience And Performance: A Study of Elite Turkish Handball Players", *Journal of Physical Education and Sport*. № 16(2), art 88, pp. 562- 568.
8. Ravikumar, R. K. Thakur, D. Choudhary, H. (2017), "Social engineering of societal knowledge in livestock science: Can we be more empathetic?", *Vet World*, jan; 10(1), pp. 86-91.

9. Rutherford, A. B. F. (2017), "Skinner and Technology's Nation: Technocracy, Social Engineering, and the Good Life in 20th-Century America", *Hist Psychol.* Aug; 20 (3), pp. 290-312. Retrieved from : <https://www.bioportfolio.com/resources/pmarticle/1722695/B-F-Skinner-and-Technologys-Nation-Technocracy-Social-Engineering-and-the-Good.html.pdf>.

10. Self-stigma experiences among older adults with mental health problems residing in long-term care facilities: a qualitative study. *Your world. Prejudice free.* Retrieved from : <https://www.ditchthelabel.org/mental-health-stigma.pdf>.

11. Socially-driven persuasive health intervention design: Competition, social comparison, and cooperation, *Health Informatics Journal*, retrieved from : <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/29801426.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 03.12.2021 р.

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

**Фахове видання
Випуск №4 (64)**

Підписано до друку 22.12.2021 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 20,78. Наклад 200 прим.

Зам. 229

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com